

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Festskrift
til
Povl Bagge

KØBENHAVN 1972

FESTSKRIFT
TIL
POVL BAGGE

Poul Bagge

FESTSKRIFT
TIL
POVL BAGGE

PÅ HALVFJERDSÅRSDAGEN
30. NOVEMBER 1972

Fra en kreds af elever

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

KØBENHAVN 1972

Redaktion :

JOHNY LEISNER   LORENZ RERUP
VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

UDGIVET MED STØTTE FRA
G. E. C. GADS FOND

ISBN 87 87462 00 1

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Forord

Dette festskrift er en hilsen til Povl Bagge på halvfjerdsårsdagen den 30. november 1972 fra elever i Studiegården og på Bispetorvet. Afhandlingernes emner er valgt af de respektive forfattere selv; men det er næppe nogen tilfældighed, at flere af de felter, fødselaren selv har dyrket, er fyldigt repræsenteret i emnekredsen, det gælder historieteorien, idéhistorien, historiografien – med en åbning mod belletristikken.

1950ernes studenter var ikke stærkt oprørske. Flittigt noterede de professorens udredninger af Holstens statsretlige stilling i 18. århundrede. Med ét blev pennene dog usikre – et uventet navn var dukket op i den lærde sammenhæng. »Bunter – kender De ikke Bunter?« lød det let forundret fra katederet. Gjorde de det ikke i forvejen, så havde de i hvert fald inden semesterets udgang fået et betydningsfuldt kendskab til Lord Peter Wimsey og hans kolleger – og de var blevet indført i en særlig atmosfære, der karakteriseres af stringente problemformuleringer, vide perspektiver og underfundig humor.

Studentens møde med Bagge var tankevækkende. Kan hænde at han tidligt i sit studium overværede en eksamination og faldt i tanker over eksaminators virtuost nuancerede brug af enstavelserord. Var det et bifaldende »nå« med interesse for eksaminandens vægtige udsagn? Eller var det et dannet menneskes forsøg på at skjule sin irritation over trivialiteter? Måske en dræbende ironi? Anedes der et fnys i blik og betoning, da eksaminanden så mode-rigtigt talte om sin »målsætning«? – For den nybagte student var professoren en sfinx. Grænsede hans beskedenhed ikke betænkeligt til koketteri?

Studenten var dog ikke nået langt i sine studier, førend han forstod, at her var der meget at hente. Ved doktordisputatser oplevede han den saglige sikkerhed, hvormed Bagge som opponent tog de centrale teser under behandling. Måske oplevede studenten også en analyse af Orla Lehmanns Falstertale eller et kollokvium over et historieteoretisk problem, må-

ske studerede han »Om Historieforskningens videnskabelige Karakter« eller Bagges svar på Martin A. Hansens »Leviathan«. Utvivlsomt fulgte han, hvordan Bagge med spids og præcis pen i faglige og universitetspolitiske polemikker gjorde op med argumenter, der forekom ham intellektuelt sjukskede. Det faglige og menneskelige engagement kunne herunder ikke undgå at fængsle og incitere studenten.

Det var at vente, at den historiske lærdom, det skarpe ræsonnement og den metodiske disciplin ville virke overvældende, måske knugende på studenterne. I nogle tilfælde har distancen utvivlsomt været stor. Men det gælder næppe for de studenter, der gennem nogen tid fulgte Bagges undervisning eller på anden måde kom i personlig kontakt med ham. Hans principielle uvilje mod højtidelighed og opstiltet respekt, hans forkærlighed for det underspillende og ikke mindre hans interesse for de enkelte studenter situation nedbrød kunstige barrierer, der kunne stå i vejen for en naturlig og fri kontakt.

Mødet med Bagge var tankevækkende for studenterne. I en hel del tilfælde blev det bestemmende for deres studiers retning. Med dette festskrift bringer de deres tak.

Tabula gratulatoria

HENRIK ADRIAN
Ballerup

POUL ANDREASEN
Gentofte

BJARNE LINDBERG BAK
Brabrand

ESBEN ALBRECHTSEN
Nivå

NILS ANDRÉN
Danderyd

SØREN BALD
København

ERIK ALSTRUP
Lyngby

MARIANNE ANTONIEWITZ
Køge

BODIL BANG
København

GUNNAR ANDER
Uppsala

JACOB APPEL
Valby

KNUD BANNING
Holte

ANNETTE ANDERSEN
Charlottenlund

ARTHUR ARNHOLTZ
Lyngby

NILS G. BARTHOLDY
København

H. WESTERGÅRD ANDERSEN
Mårslet

HELLE ASKGAARD
Søborg

BO BAVNGAARD
Nakskov

IB ANDERSEN
Ballerup

ROBERT ASTRUP
Roskilde

SV. CEDERGREEN BECH
Gentofte

MOGENS ANDERSEN
Hellerup

HENRY AXELSEN
Vemmelev

CARL JOHAN BECKER
København

NIELS-CHR. ANDERSEN
København

ELIN BACH
Hellerup

HARALD BEHREND
Hannover

NIELS KNUD ANDERSEN
Rungsted Kyst

H. BACH
Århus

ANITA BEHRENDT
Lyngby

PER ANDERSEN
Odense

HANS BAGGER
København

HENNING BENDER
Lyngby

PER AASBJERG ANDERSEN
København

TOVE BAISSGAARD
Højbjerg

SUSANNE BENDER
Lyngby

JØRN BENDERFELDT
Albertslund

MOGENS BLEGVAD
København

TROELS BRUUN
København

KIRSTEN BENDIXEN
Virum

ÅGE FASMER BLOMBERG
Morud

ANDERS BRUZELIUS
Lund

MORTEN BENNUM
Hellerup

BENTE BLOM-HANSEN
Virum

INGRID BRUZELIUS
Lund

BIRGITTE BENTZON
Virum

PER BOJE
København

CARL-JOHAN BRYLD
Odense

INGER BERTELSEN
Nyborg

AXEL BOLVIG
Espergærde

CLAUS BRYLD
København

LARS BILLE
Rødovre

NIELS BONDE-THUESEN
Nærum

MARIE-LOUISE BUHL
Valby

J. C. BILLE-BRAHE
Ullerslev

JYTTE BONNIER
Stockholm

ANDERS BØGH
Århus

BENTE ASCHENFELDT
BIRKEBÆK
Bagsværd

STIG BOOLSEN
København

ELISABETH CANING
Charlottenlund

AASE BITSCH
København

O. A. BORUM
København

HANS J. CARLSEN
Risskov

HANS CHR. BJERG
Lyngby

JENS OLUF BRANDORFF
København

STEN CARLSSON
Uppsala

LISELOTTE BJERG
Lyngby

KAI BREGENGAARD
Hvidovre

AKSEL E. CHRISTENSEN
København

ANDERS BJERRUM
Charlottenlund

KIRSTEN BREVIG
Års

ARNE SØBY CHRISTENSEN
Glostrup

CLAUS BJØRN
Glostrup

F. BROHOLM
København

BØRGE CHRISTENSEN
Gentofte

FRANZ BLATT
København

J. O. BRO-JØRGENSEN
Hellerup

DAN CH. CHRISTENSEN
Roskilde

SØREN BLAXEKJÆR
København

VERNER BRUHN
Esbjerg

GRETHE CHRISTENSEN
Frederikssund

INGA CHRISTENSEN København	NIELS SENIUS CLAUSEN København	POUL DEDENROTH-SCHOU København
JOHN STAMPE CHRISTENSEN Gentofte	NIELS CLEMMENSEN København	CHRISTIAN DEGN Kiel
KARSTEN CHRISTENSEN København	SUZANNE CLEMMENSEN København	OLE DEGN Brabrand
LEIF CHRISTENSEN Birkerød	JENS CRAMER Århus	WERNER DOLEZAL Valby
MERETE CHRISTENSEN København	NIELS UFFE DAHL Højbjerg	HENNING DUE-HANSEN Hillerød
NIELS R. CHRISTENSEN Charlottenlund	MERETE DAHLERUP Højbjerg	CARSTEN DUE-NIELSEN København
NINA STAMPE CHRISTENSEN Gentofte	TROELS DAHLERUP Højbjerg	PETER DUETOFT København
OLE H. CHRISTENSEN Brønshøj	SUNE DALGÅRD København	VAGN DYBDAHL Åbyhøj
PETER V. CHRISTENSEN Allerød	WALTER DALLAND Hellerup	TORBEN DYRKING Glostrup
STEEN OVE CHRISTENSEN København	BENTE DAM-MIKKELSEN Humblebæk	FIN EGENFELDT-NIELSEN Gentofte
TORBEN CHRISTENSEN Hørsholm	NANNA DAMSHOLT København	JOHANNES ELGVIN Oslo
VAGN CHRISTENSEN Herning	K.-E. DANIELSEN Rønde	JØRGEN ELKLIT Viby J.
TAGE E. CHRISTIANSEN Dragør	JOHN DANSTRUP Gentofte	SVEND ELLEHØJ København
WILHELM CHRISTMAS-MØLLER København	DAVID CHR. DAVIDSEN København	CHRISTIAN ELLING København
H. P. CLAUSEN Højbjerg	HANS JACOB DEBES Tórshavn	S. ELMELUND Svendborg

KARL DIETRICH ERDMANN
Kiel

NIELS H. FRANSDEN
Tølløse

LEIF GRANE
København

M. ERIKSEN
Munkebo

ANDERS V. KAARE
FREDERIKSEN
København

JØRN BANK GRAUNBØL
København

ALBERT FABRITIUS
København

SVEN V. GABRIELSEN
Hellerup

MERETE GREEN-PEDERSEN
Århus

OLE FELDBÆK
Charlottenlund

BENTE GAD
Gentofte

K. GRUE-SØRENSEN
København

JØRGEN FINK
Risskov

FINN GAD
Gentofte

HENRIK GUHLE
København

TROELS FINK
Flensborg

HANS ERIK GADE
Espergærde

ERIK GØBEL
København

KARSTEN FLEDELIUS
Birkerød

GEORG GALSTER
Hellerup

JØRGEN HAGEL
Ballerup

HEINZ FLOTO
Roskilde

HELGE GAMRATH
Roma

KRISTIAN HALD
København

H. FLUGER
København

HENRIK DIDIER GAUTIER
København

BENTE HALDING
Middelfart

HENRIK FODE
Århus

JENS GETHER
Birkerød

OLE HALDING
Middelfart

MICHAEL FOERSOM
Rønde

ELISABETH GISSEL
Tåstrup

POUL-ERIK HALMIND
Århus

MOGENS FOG
København

SVEND GISSEL
Tåstrup

ANNE HAMMERICH
København

NETE WITH FOGSTRUP
Hjallese

HENRIK GLAHN
København

LOUIS L. HAMMERICH
Hørsholm

BENT FRANSDEN
København

KIRSTEN GLAMANN
København

E. HAMMERSHAIMB
Århus

KARL-ERIK FRANSDEN
Kastrup

KRISTOF GLAMANN
København

BENTE DAHL HANSEN
København

CARL RISE HANSEN Roskilde	OSWALD HAUSER Kiel	JYTTE HILDEN Kokkedal
ERIK HANSEN Århus	MIKAEL HAVLYKKE København	BERNT HJEJLE København
ERIK ARNE HANSEN Risskov	KURT HECTOR Schleswig	HOLGER HJELHOLT København
GEORG HANSEN Høng	JONNA BRUN HEEFELT Viby S.	BJØRN HJELMBORG Holte
HANS HANSEN Glostrup	STEFFEN HEIBERG København	ELISABETH HJORTH København
INGER MARIE KROMANN HANSEN København	VELLO HELK Birkerød	K. P. HJORTH Næstved
LAVST RIEMANN HANSEN Farum	NIELS HELLERUP Ålborg	HENRIK B. HOFFMEYER Holstebro
POUL M. HANSEN Tapperneje	ROBERT HELLNER Hellerup	ERIC HOLM Lyngby
REIMER HANSEN Berlin	SVEN HENNINGSSEN København	HANS HOLM København
VILFRED FRIBORG HANSEN Rønde	UFFE HENRIKSEN København	JENS HOLMGAARD Viborg
TORBEN HANSGAARD Rødovre	ARNE HENTZE København	TORBEN HOLMING Nykøbing F.
JYTTE HARBOE København	MICHAEL HERTZ København	PAUL HOLT Århus
OLE HARKJÆR Virum	VIBEKE HERTZ København	PETER HOPP Kiel
PREBEN HASSELBALCH København	BERTIL HEURLIN Jægerspris	OVE HORNBY Valby
V. HAUCH Holte	KARL-GUSTAF HILDEBRAND Uppsala	STIG HORNSHØJ-MØLLER Virum

ARILD HVIDTFELDT Rude	BENT IVERSEN Esbjerg	ERIK JENSEN Ballerup
JOHAN HVIDTFELDT Gentofte	CARL IVERSEN København	ERIK MØLLER JENSEN Viby J.
OLE HYLDTOFT Søborg	ANNE JACOBSEN Klampenborg	FLEMMING HYRUP JENSEN Århus
ARNE HÆGSTAD Lyngby	J. C. JACOBSEN København	FREDE P. JENSEN Hellerup
JØRGEN HÆSTRUP Hjallese	LONE ANKER JAKOBSEN Århus	HANS OTTO JENSEN Tønder
NIELS HENRIK HØFFDING Gentofte	F. J. BILLESKOV JANSEN København	IB HOLME JENSEN Glostrup
ROLAND HØGNESEN Herlev	HENRIK M. JANSEN Ryslinge	IVAN JENSEN Holte
KIRSTEN-ELIZABETH HØGSBRO København	LOTTE JANSEN Ryslinge	JENS WILLIAM JENSEN Århus
JYTTJE HØRBY Værløse	KAARE E. JANSON Birkerød	JOHAN JENSEN Virum
E. HØYBYE-NIELSEN Hellerup	JESPER JARMBÆK København	JYTTJE JENSEN Fåborg
INGER TRYDE HAARLØV Tønder	K. L. JARNHUS Hellerup	JØRGEN STEEN JENSEN København
LARS HAASTRUP Farum	OLE JELLINGSØ Gentofte	KAJ BUCH JENSEN Kalundborg
H. AAGAARD IBSEN Frøens Bøge	ALICE JENSEN Lyngby	KÅRE DAG JENSEN Glostrup
GRETHE ILSØE Roskilde	BERNARD ERIC JENSEN Dragør	N. AA. JENSEN Nyborg
HARALD ILSØE Roskilde	EINAR LUND JENSEN Århus	NIELS V. JENSEN Kværndrup

POVL JOHS. JENSEN Fåborg	A. F. JØRGENSEN Århus	VIBEKE JØRGENSEN Hvidovre
SIGURD JENSEN København	ANNE JØRGENSEN Hvidovre	OLE JØRNER Esbjerg
BENT PETRI JEPPESEN Virum	BENT JØRGENSEN Helsingø	PETER RICHARDT KALL Århus
HANS JEPPESEN København	BIRGER RIIS JØRGENSEN Lyngby	MASAAKI KAMIO Klampenborg
EVA PILGAARD JEREMIASSEN København	BIRTE STIG JØRGENSEN Espergærde	ERIK KANN Hvidovre
KNUD J. V. JESPERSEN Tommerup	ERIK JØRGENSEN Valby	JAN KANSTRUP Glostrup
KAARE ULRICH JESSEN Risskov	ERIK HØJGAARD JØRGENSEN Viby J.	POUL KARLSSON Tønder
MANFRED JESSEN-KLINGENBERG Kiel	FRANK JØRGENSEN Humblebæk	PER KATZ København
NIELS JESSEN København	HARALD JØRGENSEN København	HERMANN KELLENBENZ Brühl – Rheinland
MARITA JOHANNESSEN København	HELMER JØRGENSEN Nærum	LARS KELSTRUP Birkerød
HENNING BECH JOHANSEN København	MARGIT JØRGENSEN København	BIRTHE MARIE KILDSIG Lyngby
NIELS JONASSEN Humblebæk	OTTO HERSKIND JØRGENSEN Fredericia	LIS G. KILDSIG København
SØREN JUELSTORP Gentofte	P. C. WILLEMOES JØRGENSEN Brabrand	HANS KIRCHHOFF Espergærde
EINO JUTIKKALA Helsingfors	PETER JORDT JØRGENSEN Vanløse	JØRGEN KIRKEGAARD Charlottenlund
OLOF JÄGERSKIÖLD Bromma	SVEND-OVE H. JØRGENSEN Århus	ERIK KJERSGAARD Lyngby

BODIL HOLST KJÆR Herlev	JØRGEN KRØIGÅRD Risskov	FINN H. LAURIDSEN Åbyhøj
BODIL HOLT KJÆR Skovlunde	KARSTEN KUNOV Nykøbing F.	JÖRN-PETER LEPPEN Kiel
HELENE KNAF København	GEORG KYHN Brønshøj	DAN E. LERCHE-PETERSEN København
HELGE BJERRE KNUDSEN Brønshøj	PETER KYNG Charlottenlund	JOHN LIND København
LARS FÆRCH KNUDSEN København	TAGE KAASTED Fruens Bøge	FOLKE LINDBERG Stockholm
RIGMOR SKAARUP KNUDSEN Brønshøj	VILH. LA COUR Birkerød	NIELS LINDBERG Otterup
JENS KOLMOS Næsby	KARL CHRISTIAN LAMMERS København	BJARNE FR. LINDHARDT Århus
P. KOOPMANN Tinglev	SIVERT LANGHOLM Oslo	JØRGEN HENRIK LINDSTRØM Holte
A. KRAGH København	ARNE LARSEN Århus	JOHS. LOMHOLT-THOMSEN København
GERTRUD KRARUP Roma	BO ESBJØRN LARSEN Århus	PETER LOUMANN København
PER KRARUP Roma	CLAUS LARSEN København	NIELS LUKMAN Hellerup
ANNE K. G. KRISTENSEN Virum	INGE-BIRGIT LARSEN København	ERIK LUND Fredericia
KARL EVALD KRISTENSEN Hillerød	JENS DYBKJÆR LARSEN Søborg	IB LUND Kastrup
SVEN MØLLER KRISTENSEN Hellerup	JENS PETER LARSEN Charlottenlund	NIELS LUND Havdrup
KIRSTEN KRISTOFFERSEN Herlev	KNUD LARSEN Rungsted Kyst	NIELS WINDFELD LUND Lyngby
ERIK KROMANN København	VIGGO LARSEN Hinnerup	KAY LUNDGREEN-NIELSEN Holte

JETTE LUND-RASMUSSEN København	BJØRN MATSEN København	ERVIN NIELSEN København
B. LYKKEBJERG Århus	R. MEYER-HEISELBERG København	HENNING NIELSEN Odense
MARTIN LØFFLER Gadstrup	MARGIT MOGENSEN København	HENNING NIELSEN Roskilde
BIRGIT LØGSTRUP Holte	ERIK B. MORTENSEN København	HENNING SPURE NIELSEN Højbjerg
FINN LØKKEGAARD Hareskov	KNUD MORTENSEN Odense	HERLUF NIELSEN Charlottenlund
VIGGO LØPPENTHIN Skovlunde	KNUT MYKLAND Bergen	KAY S. NIELSEN Hvidovre
BENT MADSEN København	LIV LAILA MYKLAND Bergen	KURT LUCHAU NIELSEN Søborg
HENRIK RINGBÆK MADSEN Hobro	ANDERS MONRAD MØLLER København	MERETE NIELSEN Holte
HUGO MADSEN Kerteminde	ANNE MERETE MØLLER København	PER NIELSEN København
KIRSTEN RINGBÆK MADSEN Hobro	KLAUS B. MØLLER Roskilde	ØJVIND ROED NIELSEN København
KLAUS KROGH MADSEN Fakse	SØREN MØRCH Hjallese	SVEN A. NILSSON Uppsala
STEEN KRAGH MADSEN Struer	ANNA KATHRINE NIELSEN Glostrup	GUNHILD NISSEN Vanløse
N. MAJGAARD Horsens	CARL CHRISTIAN NIELSEN København	HENRIK NISSEN Vanløse
DAGFINN MANNSÅKER Oslo	CLAUS TORMOD NIELSEN Hvidovre	KNUD NORDBO Roskilde
INGRID MARKUSSEN Birkerød	E. HOLM NIELSEN Præstø	ERIK NORDHOLT Åbenrå
JENS-ERIK MARTINUSSEN København	ERLAND KOLDING NIELSEN København	OTTO NORN Horsens

STEEN S. NØRGAARD Århus	KIRSTEN PAULSEN Charlottenlund	FLEMMING W. PETERSEN Viby J.
ERIK NØRR Århus	A. J. PEDERSEN København	JENS ERNHOLT PETERSEN Lyngby
GEORG NØRREGÅRD Århus	ANNE MARGR. PEDERSEN Lyngby	LIS PETERSEN Brønshøj
BJARNE NØRRETRANDERS Lyngby	ARNE FOG PEDERSEN Rødning	MOGENS SCHRØDER PETERSEN Risskov
MARJON OBEL Hvidovre	ELLEN K. PEDERSEN Odense	NIKOLAJ PETERSEN Hinnerup
BIRGITTA ODÉN Lund	ERIK HELMER PEDERSEN Nærum	VAGN PETERSEN Risskov
PETER THONNING OLESEN Humblebæk	HERLUF HENNEBERG PEDERSEN København	VIGGO PETERSEN Rødekro
OLAF OLSEN Alrø	JØRGEN LANGGAARD PEDERSEN Odder	SV. PILEGAARD Sorø
RIKKE OLSEN Alrø	JØRGEN VILSGÅRD PEDERSEN København	HENNING POULSEN Hinnerup
ARNE ORLOFF København	K. PEDERSEN Kastrup	NIELS JØRGEN G. POULSEN Hellerup
KNUD OTTOSEN Åbyhøj	KAARE PEDERSEN Vanløse	EBBE PRAMMING Kalundborg
NIELS OXENVAD Odense	N. LADEGAARD PEDERSEN Viby J.	ERNST PRIEMÉ København
BARBRO PALME Uppsala	PER ERHARDT PEDERSEN Hammel	HANS PRIEMÉ Køge
SVEN ULRIC PALME Uppsala	UFFE GRAVERS PEDERSEN Lyngby	BØRGE PUGERUP Viborg
HELGE PALUDAN Risskov	ERLING LADEWIG PETERSEN Virum	JØRGEN QVISTGAARD Nykøbing F.

JUST RAHBK Bagsværd	GEORG RONA København	SUNO W. SCHARLING Valby
NIELS RASCH Århus	JERKER ROSÉN Lund	THEODOR SCHIEDER Köln
PER RASLOW København	JØRN ROSENKJÆR København	BERNT SCHILLER Göteborg
EBBE GERT RASMUSSEN Rønne	EDITH ROSENMEIER København	EVA SCHIØRRING København
EDIT RASMUSSEN Vanløse	LEIF H. ROSENSTOCK Hellerup	NILS SCHIØRRING København
ERIK RASMUSSEN Højbjerg	ALF ROSS Virum	IVAR SCHJØRRING København
FLEMMING K. RASMUSSEN København	POUL RUDE København	CARL SCHMIDT Kastrup
JENS RAHBK RASMUSSEN København	JOHANN RUNGE Reykjavík	FLEMMING SCHMIDT Viby J.
JØRGEN RASMUSSEN København	MOGENS RYBERG Vodskov	J. BOISEN SCHMIDT Virum
LYKKE RASMUSSEN København	KIRSTEN RØDER Fredensborg	HANS HENRIK SCHOU København
P. NØRREGÅRD RASMUSSEN København	PER SALOMONSSON Viborg	NIELS SCHOU Herlev
STIG G. RASMUSSEN Århus	GUDMUND SANDVIK Oslo	BJARNE SCHOUBYE København
P. J. RIIS Valby	ELSE KAI SASS København	FRITZ SCHULTZ Herlev
THOMAS RIIS København	INGER SAUGBJERG Horsens	LILI KARIN SCHUMACHER Lyngby
E. ROESDAHL Århus	NIELS M. SAXTORPH København	M. SEEDORFF Svenstrup J.
MICHAEL ROHDE Bagsværd	ALEXANDER SCHARFF Kiel	ANNE-LISE SEIP Blommenholm

JENS ARUP SEIP Blommenholm	FRIDLEV SKRUBBELTRANG Rungsted Kyst	MARGIT STENSEN København
INGRID SEMMINGSEN Oslo	INGER SKYDSGAARD København	BIRGIT STERLL København
JØRGEN SEVALDSEN Nivå	JENS ERIK SKYDSGAARD København	MICHAEL STERLL København
CARL-JOHAN SEVERIN Holstebro	NIELS SKYUM-NIELSEN Hvidovre	HANS STIESDAL Roskilde
HANNE SEVERINSEN Hellerup	J. SLETTEBO Sønderborg	BENT STORGAARD Brønshøj
RUTH SIEVERTS Tønder	HANS SNITKER Holte	KERSTIN STRÖMBERG-BACK Umeå
PIA SINDING København	HANS SODE-MADSEN Søborg	SVEND ERIK STYBE Lyngby
TOM SINDING Brabrand	AAGE SPANG-HANSEN Hellerup	JØRGEN SVANE-MIKKELSEN Albertslund
VIGGO SJØQVIST Virum	HANS JOACHIM SPIES København	A. SVEISTRUP København
STEN SJØRSLEV Holbæk	SVERRE STEEN Oslo	PETER SVENNEVIG Virum
EVA SKODVIN Oslo	AXEL STEENSBERG Valby	BRITTA SYSKIND København
MAGNE SKODVIN Oslo	ILLA STEENSGAARD København	CASPER SYSKIND København
SIGVARD SKOV Kolding	NIELS STEENSGAARD København	HELGE SØGAARD Århus
INGE SKOVGAARD-PETERSEN Hellerup	H. RESEN STEENSTRUP København	AXEL KJÆR SØRENSEN Brabrand
ROAR SKOVMAND Skodsborg	STEFFEN STEFFENSEN København	ERLING V. SØRENSEN Åbyhøj

INGE-LISE SØRENSEN Brønshøj	SIGNE THOMSEN København	STEIN TVEITE Ås – N.L.H.
JOHANNES KLINGE SØRENSEN København	BENTE THORBORG København	JØRGEN TVEVAD Gentofte
KAJ BRÄUNER SØRENSEN Århus	KARSTEN THORBORG København	ASTRID TØNNESEN København
KJELD MAZANTI SØRENSEN København	SVEN THORGAARD Skive	KÅRE D. TØNNESSON Bekkestua
KNUD ERIK SØRENSEN Århus	INGELISE THUESLEV Holte	PAUL MARTIN ULFF-MØLLER Albertslund
PETER SØRENSEN København	CHRISTIAN THUNE Klampenborg	ERIK ULSIG Århus
EIGIL TABEL København	JENS HENRIK TIEMROTH København	HANS VAMMEN København
LEO TANDRUP Århus	TORFINN TOBIASSEN Oslo	ELSE VARNILD Hjallese
JØRGEN TEGLERS København	KNUD TOGEBY Lyngby	LISBETH RUBY VEDEL-SMITH Århus
ELINOR THEILGAARD København	LISE TOGEBY Risskov	TIM VELSCHOW København
IB THIERSEN Valby	LEIF TOLSTRUP Charlottenlund	MIKAEL VENGE Korinth
BODIL RØRDAM THOMSEN Ryslinge	H. TOPSØE-JENSEN Birkerød	HANNE VALSØ VENSILD København
HENNING THOMSEN Charlottenlund	AAGE TROMMER Hjallese	JENS VIBÆK København
LEIF THOMSEN København	JETTE KJÆRULFF TUXEN Glostrup	MORTEN LAURSEN VIG Roskilde
RUDI THOMSEN Århus	OLE TUXEN Glostrup	HAAKON VIGANDER Jar

JENS VINDEKILDE Rødovre	BRITTA WESTIN Danderyd	PER VON WÜRDEN Lyngby
JØRGEN VOGELIUS Valby	GUNNAR WESTIN Danderyd	CARSTEN WÆRENS København
SUSANNE VOGT København	MORTEN WESTRUP Charlottenlund	EBBA WAABEN Virum
KNUD VOHN København	HELGE WIINGAARD Århus	KNUD WAABEN Virum
LILLA VOSS Hørsholm	KJELD WINDING København	BIRGITTE WÄHLIN Århus
VIVI VOSS København	TORBEN WINKLER Hvidovre	VAGN WÄHLIN Århus
TORBEN WANSCHER Århus	FREDERIK WINSLØW Glamsbjerg	H. YDE Højbjerg
JØRGEN WEIBULL Risskov	JENS WINTHER København	JØRGEN ZEEBERG Lyngby
FRANTZ WENDT Hellerup	JOHN S. WISTRUP Odense	KLAUS ZILLMER Silkeborg
BENTE WERNER Ringsted	ALEX WITTENDORFF Holte	ANDERS ØLGAARD Virum
BENT WEST København	MICHAEL WOLFE Roskilde	JENS PETER ØSTERGAARD Brabrand
CHR. WESTERGÅRD-NIELSEN Århus	TORBEN WORRE Lyngby	KAI AALBÆK-NIELSEN København

AHMS FORLAG, KØBENHÅN	HVIDOVRE KOMMUNES BIBLIOTEKER
BLAAGAARD SEMINARIUM	INSTITUT FOR DANSK KIRKEHISTORIE, KØBENHAVNS UNIVERSITET
BRØNDBY-BIBLIOTEKERNE	INSTITUT FOR ØKONOMISK HISTORIE, KØBENHAVNS UNIVERSITET
CENTRALBIBLIOTEKET FOR VIBORG AMT	KALUNDBORG KOMMUNE
DANMARKS BIBLIOTEKSSKOLE	KOLDING KOMMUNES BIBLIOTEKER
ERHVERVSARKIVET	DET KONGELIGE DANSKE SELSKAB FOR FÆDRELANDETS HISTORIE
FREDERIKSBERG KOMMUNES BIBLIOTEKER	KØBENHAVNS STADSARKIV
FÖRENINGEN NORDEN, STOCKHOLM	KØBSTADMUSEET DEN GAMLE BY
HASLEV FOLKEBIBLIOTEK	KØGE BIBLIOTEK
HELLERUP SEMINARIUM	LANDBOHISTORISK SELSKAB
HERNING MUSEUM	LANDESARCHIV SCHLESWIG-HOLSTEIN
HISTORISCHES SEMINAR DER UNIVERSITÄT KIEL	LANDSARKIVET FOR FYN
HISTORISKA INSTITUTIONEN, GÖTEBORGS UNIVERSITET	LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND
DET HISTORISKE INSTITUT, KØBENHAVNS UNIVERSITET	LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M. M.
HISTORISK INSTITUT, ÅRHUS UNIVERSITET	LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE
HISTORISK INSTITUTT, UNIVERSITETET I BERGEN	LOKALHISTORISK AFDELING, KØBENHAVNS UNIVERSITET
HOLBÆK SEMINARIUM	METROPOLITANSKOLEN
HORSENS STATSSKOLE	DET NATIONALHISTORISKE MUSEUM PÅ FREDERIKSBORG
HØVEDBIBLIOTEKET I ESBJERG	

NATIONALMUSEETS 2. AFDELING	STATSSEMINARIET, SKÅRUP
NORSK LOKALHISTORISK INSTITUTT, OSLO	STORTINGSBIBLIOTEKET, OSLO
RIGSARKIVETS BIBLIOTEK	STRUER BIBLIOTEK
RIKSARKIVET, HELSINGFORS	SØLLERØD KOMMUNEBIBLIOTEKER
RIKSARKIVET, OSLO	DET SØNDERJYSKE LANDSBIBLIOTEK
RØDDING HØJSKOLE	VALLENSBÆK STATSSKOLE
RØDOVRE KOMMUNEBIBLIOTEKER	VESTFYNS GYMNASIUM
SILKEBORG BIBLIOTEK	VIDENSKABERNES SELSKABS ARKIVKOMMISSION
SILKEBORG SEMINARIUM	ÅBO AKADEMIS BIBLIOTEK
STATSARKIVET I OSLO	AALBORGHUS STATSGYMNASIUM
STATSBIBLIOTEKET I ARHUS	ÅRHUS STATSGYMNASIUM

Indhold

TORBEN DAMSHOLT	
De gode kejsere og den oplyste enevælde	1
JENS ENGBERG	
Kongebrevet hos Slange af 26. september 1660	33
INGA FLOTO	
Historie – bekendelse – politik. Gerhard Ritters forfatterskab	49
SV. E. GREEN-PEDERSEN	
Teologi og negerslaveri	71
KRISTIAN HVIDT	
Vederlag til politikerne før og nu	89
KAI HØRBY	
Skibbykrønikens politiske tendens	109
POUL JENSEN	
»Parlamentarismen er en letbenet dame«	129
ERIK STIG JØRGENSEN	
Den lærde stand i Jens Schelderup Sneedorffs forfatterskab	157
OLE LANGE	
»Mysterious Mr. Dunn«	181
JOHNY LEISNER	
»Zeitgeist« – Nogle idéhistoriske betragtninger	203
NIELS PETERSEN	
Statslån i dølgsmål	215
LORENZ RERUP	
Omkring historikernes databegreb	237

JØRGEN SCHOUBE	
Danske neutralitetsplaner 1853 – form og omfang	247
VAGN SKOVGAARD-PETERSEN	
Johan Ottosen – skolemand og politiker	275
BIRGIT NÜCHEL THOMSEN	
Andelsbevægelsen og kapitalisterne	301
HANS KARGAARD THOMSEN	
En karakteristik af historikeren Edvard Holm	331
NIELS THOMSEN	
Venstremænd i vildrede	349
POVL BAGGES FORFATTERSKAB. EN BIBLIOGRAFI ved Niels Finn Christiansen	385

De gode kejsere og den oplyste enevælde

AF

TORBEN DAMSHOLT

DANSK HISTORIESKRIVNING har altid haft en overvejende national karakter, således at forstå at danske historikere med forkærlighed har valgt at beskæftige sig med emner fra Danmarks historie og oftest anskuet dem under dansk stats- og samfundsudviklings eget perspektiv. Det attende århundrede danner ingen undtagelse herfra. Men dette betyder ikke at dansk historieskrivning har været isoleret fra den øvrige verdens, og netop om det attende århundrede gælder det at udenlandske idéstrømninger da begyndte at øve en mere direkte indflydelse, på historiesyn og historieskrivning såvel som på andre sider af landets åndelige kultur og på andre genrer af dets litteratur. Modsætningen mellem hvad Ellen Jørgensen kaldte »den lærde linie« og »den nye retning« er således en hjemlig udgave af samtidens brydninger i europæisk historieforskning og historieskrivning, den dualisme der fandt sit mest tilspidsede udtryk i striden mellem antikvarer og filosoffer om den rette holdning til og forståelse af antikkens historie [1].

Antikkens historie stod i centrum for den europæiske metodestrid, af flere grunde. For det første var den almindelig kendt. Dens traditionelle hovedkilder hørte til den klassiske litteratur, som uddannelsessystemet sikrede alle historikers fortrolighed med, og netop den antikke historiografis og biografis store navne stod endnu for manges bevidsthed som stilistiske forbilleder. Også selve humanismens historiebegreb var i vid udstrækning dannet efter det man fandt udtrykt, direkte eller indirekte, i den antikke historiografi og filosofi og ganske tilsvarende forholdt det sig med antikviteterne, dvs. den systematiske detaljeviden om fortidens stats-, rets-, religions- og militærforhold. Til humanismens antikt inspirerede historiebegreb hørte også tanken om historiens universelle, moralske eller politiske, nytteværdi, utvetydigt formuleret af Holberg: »Quid est Historia? Historia est

1. E. Jørgensen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, 1931, s. 16 ff.; sml. A. D. Momigliano: *Ancient History and the Antiquarian*, *Journ. of the Warburg and Courtauld Inst.* 13, 1950, s. 285–315, optrykt i hans *Studies in Historiography*, 1966, s. 1–39.

rerum præteritarum narratio, eum in finem suscepta, ut earum memoria conservetur quibus ad bene beateqve vivendum instruamur« [2]; og netop fordi alle var fortrolige med antikkens egen historie, og fordi de klassiske fremstillinger af den selv lagde op til det, var det stadig den der måtte holde for som den udtømmelige samling af moralske og politiske eksempler, til efterfølgelse eller til advarsel. Også hos historikere, hvis egne tilbøjeligheder gik i retning af den nyere og den nationale historie, og som kun havde lidet smag for antikviteterne, kan man finde dette syn på antikkens historie og dens klassiske kilder. Således skriver Holberg i det kapitel af sine *Moralske Tanker* (1744) han har viet historien [3]:

»Man kand ellers sige, at Kiernen af all Historie er det som findes hos de Græske Skribentere, som følge efter Thucididem, og hos Romerske, som følge efter Sallustium og Livium, og det saavel i Henseende til Stiilens Ziirlighed som Historiens Oprigtighed. Thucidides, Xenophon, Polybius, Diodorus Siculus, Plutarchus, Dion Cassius, Herodianus &c blant de Græske: og Sallustius, Cæsar, Livius, Svetonius, Tacitus &c vare alle Mænd distingverede ved Lærdom, og høje Stands-Personer . . . De Romerske og Græske Historier ere udarbeidede med yderlig Flid, men de ere ikke nær af den Nytte, som den saa kalden Middel-Alders Historie, hvilken dog er af saa umenneskelig Smag, at der behøves stærke Maver for at fordøje den. Thi det er af den Middelaldrige Historie vi maa lede efter Oprindelsen til alt hvad som hører til de nu værende Europæiske Riger og Stater, efterdi de fast alle ere stiftede udi samme Tider, da (∅: medens) de ziirlige Romerske og Græske Historiers Læsning tiener alleene til Curiositet og Fornøjelse, naar man alleene undtager det Morale, som læres af de mange herlige Exempler, som derudi findes.«

Når talen er om antikkens historie, må man erindre at det, før Winkelmann, F. A. Wolf og romantikken, først og fremmest var Rom det drejede sig om. Af de tolv klassikere Holberg her nævner som forbilleder skrev kun Thukydid, Xenofon og delvis Diodor og Plutark om egentlig græsk historie, og denne vægtfordeling er på sin vis typisk for samtidens interesse. Til den humanistiske dannelse hørte en virkelig latinsk sprogfærdighed, men slet ikke noget tilsvarende for græskens vedkommende, hvorfor græske forfattere da også almindeligvis var udgivet med latinsk paralleloversættelse. De arkæologiske og epigrafiske monumenter blev først

2. I hans *Synopsis Historiæ Universalis*, L. Holberg, Samlede Skrifter, udg. af Carl S. Petersen 9, 1928, s. 13.
3. Saml. Skr. 14, 1934, s. 360 f. – Dobbeltkravet om sandhed og stilistisk kvalitet i historieskrivningen formuleres af Cicero, *De oratore* II, 62 ff.

fremdraget i Italien og Vesteuropa og bidrog derfor også i første række til kendskabet til romerske antikviteter. Men afgørende er vel at Roms historie endnu i størstedelen af det attende århundrede følte helt anderledes vedkommende for samtiden end Grækenlands, fordi så mange udviklingslinjer, politiske, religiøse og kulturelle, førte tilbage til Rom, og fordi det romerske riges historie syntes at rumme så mange universelle træk at den måtte stå som et midtpunkt og et spejl for al anden historie. Det blev da i høj grad om forståelsen af Roms historie, vurderingen af dets institutioner og traditioner, forklaringen på dets vækst og storhed, forfald og undergang, at det attende århundredes filosofiske historikere samlede sig.

De filosofiske historikere interesserede sig for generelle og aktuelle problemer inden for politik, religion og kultur, for årsagsforklaringer og helhedsforståelse, derimod langt mindre for dokumentation af deres viden eller for traditionskritik, og de var da også langt mere afhængige af de klassiske kilder end samtidens antikvarer. De bidrog følgelig kraftigt til at udbrede antikke anskuelser og værdinormer hos det stadig voksende publikum, enten de nu bevidst havde tilegnet sig disse anskuelser eller ubevidst viderebragte dem, eller de blot gengav klassikerne selv – og tidens litterære klassicisme og aktive sprogdyrkning i forening med den historiske og politisk-filosofiske interesse fremkaldte en hel litteratur af klassikeroversættelser beregnet for det nye ikke-latinkyndige publikum. Læst med oplysningstidens briller fik de græske og latinske historikere, filosoffer og retorer en fornyet samtidsrelevans. Man lod sig belære af dem og forsynede dem til gengæld med indledninger eller forklaringer der satte dem i det rette almengyldige perspektiv. Der er derfor grund til at interessere sig for de historisk oplyste klassikeroversættelser i forbindelse med både historiesynets og de politiske ideers historie i det attende århundrede.

INDTIL MIDTEN af det attende århundrede var få værker af antikke forfattere oversat til dansk, heraf endda kun ganske enkelte af den latinske og ingen af den græske historieskrivnings klassikere eller andre for antikkens historie centrale skrifter. Foregangsmanden for de følgende generationers aktivitet på dette som på så mange andre områder var Ludvig Holberg. I fortalen til sine *Heltindehistorier* (1745) anstiller han nogle betragtninger over sin litterære virksomhed og dens indflydelse i samtiden [4]. »Sigtet af mit Arbejde haver været at bøde paa den Mangel,

hvoraf vi tilforn laborerede«, siger han, og glæder sig over at han ved sit eksempel »haver satt unge studerende Personer udi Activitet«; men også denne aktivitet ønsker Holberg at retlede. Studenterne burde, mener han, »i steden for at oversætte Romaner og andre saadanne Bøger, som vi ikke behøve, arbejde paa Traductioner af gamle Latinske og Græske Autores, som os fattes, og derved øve sig saavel udi de lærde Sprog som udi deres Moders-Maal. Det er til saadant Arbejdes Opmuntring jeg haver oversatt en Græsk Autor paa Dansk, som, om Gud vil, næstkommende Aar kan komme for Lyset, og som, maaske, kand tiene vore Studenter nogenledes til Veyviser udi saadant Arbejde, hvilket ellers udi sig selv er ikke saa let og saa ringe, som nogle indbilde sig.«

Året efter (1746) udkom *Herodiani Historie udi otte Bøger, oversat paa Dansk efter den Græske Original, med en curieuse Forberedelse ved L. Holberg*. At han netop skulle vælge Herodians *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι* bør vel ikke undre nogen. Dels vurderedes dette værk dengang almindeligvis langt højere end i vore dage, hvor det er blevet stemplet som »rhetorisch-belletristisch« og »ein Geschichtsroman« [5]; dels har Holberg utvivlsomt for sin egen sproglige øvelses skyld netop ønsket at oversætte en græker, og blandt de græske historikere han priser i *Moralske Tanker* udmærker Herodian sig både ved et tilstrækkelig interessant emne og ved et passende omfang. Selv siger Holberg i sin fortale til læseren [6]:

»Man seer . . . at denne min Autor Herodianus udi et maadeligt lidet Skrift haver udført 60 Aars merkelige Bedrifter, som neppe havde faaet Rum udi 20 Folianter, hvis de havde været forfattede udi den Gout, som man nuomstunder gemeenligen skriver udi . . . Det er fornemmeligen i den Henseende, at jeg recommenderer gamle Historiers Oversættelse, efterdi man deraf lærer, hvorledes en Historie bør skrives.«

Om den »curieuse Forberedelse«, som har titlen »Om Aarsagen til Roms umaadelige Tilvæxt« [7], siger Holberg videre at den »hielper til Forstaaelse af de Romerske Keyseres Historie«, og tilføjer:

»Alle mine Materier, enten de udføres udi ærbar Stiil eller udi Skiemt og Ironier, enten udi Adagio eller Presto, udi Simpel- eller Tripel-Tact, saa have de dog eet og samme Sigte, nemlig at opmuntre til Dyd og Duelighed, og at bestride saavel Vantroer som Overtroe.«

5. E. Hohl: Kaiser Commodus und Herodian, Sitzungsber. der deutschen Akad. der Wiss. zu Berlin, Kl. für Gesellschaftswiss. 1954:1; sml. C. R. Whittakers indledning til Loeb-udg. 1, 1969, s. xxxvi ff.
6. Saml. Skr. 15, 1935, s. 37.
7. Sst., s. 39–92.

Herodianforberedelsen er intet hastværksarbejde, og den vakte da også mindst lige så stor interesse i samtiden som selve oversættelsen [8]. I fremstillinger af dansk historieskrivnings historie og litteraturhistorie har den været påskønnet som Holbergs mest rendyrkede forsøg i den moderne filosofiske historieskrivning [9], og dedikationen til kong Frederik 5. er kendt som udtryk for hans politiske holdning [10]; derimod er den filologiske analyse af hans oversættertechnik, specielt forholdet til den latinske Herodianversion, som F. J. Billeskov Jansen har efterlyst [11], mig bekendt endnu ikke foretaget. Selv var Holberg så tilfreds med forberedelsen at han i 1752 udsendte den i egen fransk oversættelse som *Conjectures sur les Causes de la grandeur des Romains. Nouvelle Hypothese opposée à quelques autres ci-devant publiées sur le même sujet. Avec un discours sur l'enthousiasme par M. le Baron de Holberg* [12]. Kun slutningen er væsentlig ændret i forhold til den danske forberedelse der leder frem til en oversigt over Marcus Aurelius' historie og dermed igen til selve Herodians værk. I den franske udgave sammenfatter Holberg i stedet sin tese om entusiasmen som »la vraie cause de la grandeur de Rome« og slutter med nogle almene betragtninger over dette fænomen, hvori motiver fra *Heltindehistorier* og *Epistel 84* gentages.

Det er let at forstå at Holberg valgte at følge den europæiske berømmelse han havde vundet i fyrreerne op ved at oversætte netop dette skrift til fransk. Emnet var som nævnt et af de mest yndede i samtidens filosofiske historieskrivning, og den drejning titlen har fået fra Herodianforberedelsens mere præcise »Om Aarsagen til Roms umaadelige Tilvæxt« viser tydeligt at Holberg især har haft én af sine samtidige i tankerne, nemlig Montesquieu hvis *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains*

8. Holberg omtaler oversættelsesarbejdet som afsluttet i fortalen til *Heltindehistorier*, og denne må være skrevet omkring årsskiftet 1745/46; *Herodiani Historie* udkom i december 1746, sml. H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon 10, 1933, s. 360 og 377. Anmeldelser af værket og af den tyske oversættelse (1747) citeres sst., s. 376 f. og 380 ff.
9. Sml. især Fr. Bull: Ludvig Holberg som historiker, 1913, s. 145 ff.; S. Høst: Om Holbergs historiske skrifter, 1913, s. 172 ff.; F. J. Billeskov Jansens indledning til udgaven af en del af Herodianforberedelsen i L. Holberg, *Værker* i tolv bind 8, 1970, s. 297 ff.
10. Edv. Holm: Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade, 1879, s. 22.
11. F. J. Billeskov Jansen: Holberg som Epigrammatiker og Essayist II, 1939, s. 81 f., sml. hans kommentar til *Epistel 182* i L. Holberg: *Epistler* 6, 1946, s. 261 f.; sml. iøvrigt K. Mortensen: Om Ludvig Holberg som Oversætter, Holberg Aarbog 1922, s. 40–83.
12. Saml. Skr. 17, 1942, s. 167–240.

et de leur décadence var udkommet anonymt i 1734. Hans navn nævnes vel ikke i den danske tekst, men i den franske udgaves nyttilkomne slutning hedder det:

»Cette matiere à été deja épuisée par quelques célèbres écrivains de nos jours, en sorte qu'il semble, qu'ils n'ont rien laissé à glaner aux autres. Je laisse passer pour un chef d'œuvre l'hypothèse de l'illustre Président Montesquiou, & j'estime les autres, qui ont épluché le même sujet. Mais j'ose dire, que ni lui ni d'autres commentateurs ne sont allés à la source. Car, au lieu de montrer la cause de cet agrandissement, ils ont parlé des moïens, dont les Romains se sont servis your y parvenir. Ce qui nous laisse dans la même perplexité.«

Måske er Holberg først blevet klar over forfatterskabet til *Considérations* i de mellemliggende år hvor også *De l'esprit des lois* var udkommet (1748). Heller ikke om dette værk mente han at burde forholde et europæisk publikum sin mening; i 1753 udgav han på fransk seks epistler under titlen *Remarques sur quelques positions qui se trouvent dans l'Esprit des Loix* [13]. I Herodianforberedelsen polemiserer han imidlertid direkte kun mod historikeren Charles Rollin hvis *Histoire Romaine depuis la fondation de Rome jusqu'à la bataille d'Actium* var udkommet i ti bind 1738–41. Dette værks 1. bind rummer et 80 sider langt forord der i essayform giver »une légère idée des principaux caractères du Peuple Romain, des règles de conduite sur lesquelles étoit fondé son gouvernement, & des moïens qui ont le plus contribué à l'établissement de sa grandeur«. Dette var i 1746 den nyeste fremstilling af emnet, og det harmoniserer adskillige forgængeres synspunkter [14]; det var derfor også bedst egnet som genstand for en polemisk argumentation der fejrer dem alle af bordet, og en sådan var det Holbergs ambition at levere.

Det var nu en nærliggende opgave at analysere Herodianforberedelsens tekst for at konstatere hvor Holberg indirekte tager stilling til forgængernes synspunkter, se hvem der har inspireret og påvirket hans opfattelse på konkrete områder og i hovedsagen. Der kunne således anføres adskillige

13. Sst., s. 255–90. – Det er *Epistel 514* og *516–19* fra den da upublicerede 5. tome (1754), samt *Epistel 111* fra 2. tome (1748) udvidet med en del af *Epistel 526 (B)*; sml. F. Bajer, Montesquiou i Holbergs og Thorilds omdømme, (Letterstedtska) Nord. tidskr. 2, 1879, s. 761–78.

14. Ch. Rollin: *Histoire Romaine* I, 2. udg. 1748, s. vii–lxxxviii. – Forordet ender med en henvisning til J. B. Bossuets *Discours sur l'Histoire Universelle* og »un ouvrage récent intitulé *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*«.

eksempler på hans velbekendte »citatkunst« [15], som den anvendes på Rollin og Montesquieu; men foruden disse to kommer også en del unævnte historikere og filosoffer, antikke og nyere, i betragtning [16]. Et sådant systematisk kildestudium skal dog ikke tages op her; i stedet vil det blive forsøgt at karakterisere Holbergs interesse for det foreliggende årsagsproblem og især hans vurdering af forholdet mellem Roms storhed og dets forfatning, med henblik på at forstå hans afhandling som indledning til Herodianoversættelsen.

Dispositionen svarer til forfatterens dobbelte formål: dels at forberede læseren til forståelse af kejsertidens historie, dels at overgå sine forgængere som filosofisk historiker ved at føre årsagsanalysen til bunds og finde selve årsagen til Roms »umaadelige Tilvæxt«. Først afvises kort de gængse forklaringer der henviser til nabostaternes svaghed eller til Roms forfatning, og i stedet opstilles og begrundes nærmere den tese at den egentlige forklaring er romernes entusiasme, hvortil arabernes efter Holbergs mening er det eneste virkelige sidestykke. Dernæst fremstilles Roms historie i kort begreb, og her følges det fra Florus kendte skema hvorefter kongetiden, den ældre republik, den senere republik og kejsertiden fremtræder som livsaldre fra barndom til alderdom. Dette er traditionelt og for så vidt tesen uvedkommende; men en sammenligning med Holbergs to tidligere skildringer af Roms historie, i *Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historie* (1711) og *Synopsis Historiae Universalis* (1733), viser måske bedre end noget andet hvordan han er modnet som filosofisk historiker. Nu bæres hele fremstillingen af en idé, og ræsonnement veksler med eks-

15. Sml. især F. J. Billeskov Jansen: Holberg ved Arbejdsbordet, Holberg-blandinger 3, 1946, s. 7–41, og Nye Studier over Holberg ved Arbejdsbordet, Danske Studier 1954, s. 27–35; A. Kragelund: Ludvig Holberg Citatkunstneren. Holberg og den yngre Plinius, 1962.
16. Fr. Bull har henvist til Saint-Evremond, *Réflexions sur les divers génies du peuple Romain dans les divers tems de la république*, udg. posthumt i dennes *Œuvres mêlées* (1705), som en mulig inspirationskilde, anf. arb., s. 145 f. Holberg kendte denne forfatters komedier og breve. Mere sandsynlig er dog påvirkning fra Bossuets *Discours sur l'Histoire Universelle* (1681), som Holberg i 1733 nævner som forbilligelig på linie med Pufendorfs *Einleitung*, sml. Holbergs Breve udg. af V. Dahlerup, 1926, s. 86. Man må heller ikke i denne forbindelse overse Macchiavellis hovedværk *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, som Holberg ejede i den samlede udgave fra 1550, sml. Chr. Bruun: Fortegnelse over en Del af Ludvig Holbergs Bibliotek, 1869, s. 15. Af nyere historiske værker må nævnes L. Echard: *Roman History*, 1697; R. A. de Vertot: *Histoire des Révolutions arrivées dans le Gouvernement de la République Romaine*, 1719; F. Catrou og P. J. Rouillé: *Histoire Romaine*, 1725 ff. – At Holberg kendte andre romerske historier på fransk end Rollins fremgår af *Epistel 198*, Saml. Skr. 16, 34 f.

emplifikation. Det er således midt under omtalen af den ældre republik at Holberg tager kritisk stilling til alle de af Ch. Rollin anførte årsager, stadig med forfatningens indretning som den vigtigste.

Holbergs argumentation er afvejet og varieret. Om centrale begreber som romernes »Regiere-Syge« og deres »Dyder og heroiske Gierninger« gælder det, at den første regnes for en virkning af entusiasmen, de andre for midler til at opfylde denne passion. Han akcepterer også nogle af romernes maximer som »Neben-Aarsager«, f. eks. deres politik »at forene sig med de undertvungne Folk, og give dem Romersk Borgerret«. Men især betjener Holberg sig af to svære argumenter, nemlig at de forhold man har villet se som årsager til Roms ekspansion også var til stede i andre stater, men uden samme virkning – han anfører kun antikke paralleller – og at de anførte årsager snarest har haft en modsat virkning. Navnlig gælder dette den fra Polyb til Rollin almindelige henvisning til Roms forfatning, som Holbergs interesse samler sig om. Undertiden kombineres begge argumenter [17]:

»Vel er sandt, at, saasom der hvert Aar vare nye Consules, og nye Koste, som man siger, feye altiid best, saa holdtes Republiqven derved udi en stedsvarende Activitet: Thi de, som have ikkun en kort Tiid til at regiere, søge at signalisere sig. Bestandige Regentere derimod have deres Periodos af Ambition, og deres Stridbarhed succederes af andre Passioner, og undertiden af Ørkesløshed. Dette maa man tilstaae at være sandt, men man kand og sige, at denne Omvexling af Regentere oftere standsede end forfremmede Statens Tilvext, efterdi en Consul søgte, paa hvad Maade det skee kunde, at gjøre Ende paa en Kriig, paa det at hans Successor ikke skulde høste Frugten af hans Arbeyde. Det var derforuden ikke Rom alleene, som havde aarlige Regentere: saadant var almindeligt udi Republiqver paa de Tider: hvorudover man ikke kand Tilskrive Stadens Tilvext saadan Anordning«.

Tilbage efter alle de gendrevne forklaringer står således Holbergs tese om romernes entusiasme som »Hiulet til den heele Machine«. Den bygger på den udtrykkelige forudsætning som alle var fælles om, at Roms enstående ekspansion hverken var tilfældig eller utilsigtet [18], men lige fra begyndelsen genstand for deres ambition. I sin originalitet er Holbergs

17. Saml. Skr. 15, s. 65. – Det er, som påvist af Fr. Bull, anf. arb., s. 146, omtrent ordret en af Montesquieus betragtninger der her citeres (indtil »Ørkesløshed«) og derefter gendrives, sml. *Considérations*, 1734, s. 5 f. I sin franske oversættelse bringer Holberg da også direkte citat, Saml. Skr. 17, s. 204.

18. Således siger allerede Polyb udtrykkelig, *Historiae* I, 63, 9.

forklaring karakteristisk for hans filosofiske opfattelse af historien og menneskelivet i de ældre år, da trangen til at gennemtænke problemer til bunds fik stadig stærkere tag i ham. I sin *Jødiske Historie* (1742) havde han afsluttende erklæret dette folks stadig eksistens for »et Paradox, som ikke kand begribes, og en Knude, som ved Menneskelige Raisons og Historiske Exempler ikke kand løses, saa at man ikke kand reede sig ud heraf, uden at erkiende Guds Finger« [19]. Men en sådan kapitulation over for historiske årsagsproblemer var Holberg ellers ikke uden videre parat til, med mindre der var tale om kristendommens hellige historie [20]. I forberedelsen »Om Aarsagen til Roms umaadelige Tilvæxt« skriver han således [21]:

»Hvis nogle ville heraf gjøre et Miracle, og tilskrive det Guds besluttede Raad, da underskriver jeg gierne saadan Dom: hvis de derimod ville lede efter naturlige Aarsager, og dog holde mine Gisninger ilde grundede, da have de ikkun at fremføre bedre og nærmere Aarsager, og da er jeg redebon til at staae fra min Meening.«

Holberg var netop i sin filosofiske alderdom nået til den erkendelse at ikke alle naturlige årsager uden videre er rationelle. Allerede i sine *Heltehistorier* (1739) var han kommet i tvivl, om Muhammed skulle anses for »en Bedrager eller en Drømmer, enten han digtede Lærdommen for at bedrage andre, eller han troede den selv« [22]; og i de følgende år udvikledes hans interesse for religiøs-politisk fanatisme, eller entusiasme, som alment fænomen – dens årsager og virkninger, hos enkeltpersoner og i folkemasser, og dens forskellige former. I *Heltindehistorier* (1745) tog han for alvor emnet op i forberedelsen til Jeanne d'Arcs og Antoinette de Bourignons biografier, hvor der ikke blot skelnes mellem en forstilt og en ægte, men nu også mellem en blind og en fornuftdirigeret entusiasme [23]:

»Der ere forstilte Enthusiaster, som fortiene at straffes. Der ere grove og simple, som fortiene at ynkes, og der ere fornuftige, hos hvilke denne Affect naar den af Forstanden dirigeres, kand avle noget Godt, ja undertiden noget stort og heroisk, saa at den stærke Imagination, som ellers uden Capsun er farlig, heller maa styres end qvæles. Det er saadan En-

19. Saml. Skr. 13, 1933, s. 538.

20. Hertil hørte for Holberg stort set hele Bibelhistorien, men også f. eks. Luther, sml. F. J. Billeskov Jansen i L. Holberg, *Værker* i tolv bind 8, 1970, s. 111 f. og 283 f.

21. Saml. Skr. 15, s. 42.

22. Saml. Skr. 11, 1931, s. 305.

23. Saml. Skr. 14, s. 697, sml. F. J. Billeskov Jansen i L. Holberg, *Værker* 8, s. 297 ff.

thusiasmus, som ziirer Poesie og Orationer, og producerer det som man kalder Θειον eller Guddommeligt, ja som sætter Læsere og Tilhørere udi hæftig Bevægelse.«

Såvel her som i Herodianforberedelsen, og påny i *Epistel 84* og den franske *Discours sur l'enthousiasme*, anføres en række historiske eksempler på entusiasmens forskellige former, fra Rom og Islam til korstogene og Cromwell.

Det er troligt at Holbergs interesse for fanatismen som historisk fænomen er vakt af Bayle, af hvis *Dictionnaire* han øser både i Muhammeds og Antoinette de Bourignons biografier. Selv henviser han blot i *Heltindehistorier* til sin egen tilsvarende inddeling af gudsfrygten i falsk, vildfarende og sand. Imidlertid viser brugen af det usædvanlige ord »Enthusiasmus« og definitionen deraf i den franske *Discours*, såvelsom overhovedet den nære forbindelse Holberg finder mellem den og religionen, ganske utvetydigt hen til Shaftesburys berømte essay *A Letter concerning Enthusiasm* fra 1707 [24]. Dette skrift handler ganske vist mest om hvordan overdreven entusiasme bekæmpes med »good Humour«, men ender dog med at fastslå »that Enthusiasm is wonderfully powerful and extensive«, og tilføjer [25]:

»This was the Spirit he (∴Plato) allotted to Heroes, Statesmen, Poets, Orators, Musicians, and even Philosophers themselves. Nor can we, of our own accord, forbear ascribing to be a noble Enthusiasm, whatever is greatly perform'd by any of These.«

I *Miscellaneous Reflections on the preceding treatises and other critical subjects* fra 1711 giver Shaftesbury væsentlige tilføjelser hertil [26]:

»So far is he (∴the Author) from degrading Enthusiasm, or disclaiming it in himself; that he looks on this Passion, simply consider'd, as the most

24. Optrykt i hans *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, som Holberg ejede, sml. Chr. Bruun, anf. arb., s. 10. At han også har læst i denne samling viser bl. a. *Epistel 119*, sml. F. J. Billeskov Jansen, Holberg som Epigrammatiker og Essayist II, 1939, s. 30 f., hvor der dog drages mindre vidtgående slutninger heraf. Derimod antages Shaftesbury-påvirkning af Fr. Bull i Norsk litteraturhistorie II, 1928, s. 354 f., og af Vilh. Andersen i Illustreret dansk Litteraturhistorie II, 1934, s. 126.
25. *Characteristicks* 1, 5. udg. 1732, s. 52 ff. I en note citerer Shaftesbury *Faidros, Menon og Apologien*; Holbergs platonisme er altså ægte nok.
26. *Characteristicks* 3, 5. udg. 1732, s. 33 ff. – Holberg har næppe kendt David Humes essay *Of Superstition and Enthusiasm* (1741) siden han ikke tager stilling til dennes tese om entusiasmen som fremmede for borgerlig frihed. Det må fremhæves at hverken Shaftesbury eller Hume har sat Roms historie i forbindelse med entusiasmen.

natural, and its Object as the justest in the World. Even virtue itself he takes to be no other than a noble Enthusiasm justly directed . . . The heroick, the amorous, the religious Martyrs . . . are alike actuated by this Passion, and prove themselves in effect so many different Enthusiasts . . . Now as all Affections have their Excess, and require Judgement and Discretion to moderate and govern them; so this high and noble Affection, which raises Man to Action, and is his Guide in Business as well as Pleasure, requires a steady Rein and strict Hand over it.«

På det politiske område tilkender også Holberg den fornuftdirigerede entusiasme størst betydning. Der ligger derfor i denne sag som i andre for ham en betydelig vægt på de store personligheder, nemlig de »Fanaticos, hvis Enthusiasmus er geleydet af Skiønsomhed og andre fortreffelige Qvaliteter, hvorved de sættes i Stand og drives til at foretage og udvirke Ting, som synes at overgaae Menneskelige Kræfter«. Især samler hans interesse sig om Romulus [27], hvem han:

»i visse Maader anseer . . . med samme Øyen som Mahomed og andre Fanatiske Stiftere: Thi, endskiønt man vil holde for, at Roms Fundator ingen Enthusiast selv var, saa sees dog ud af de ældste Romeres Egenskab, at han haver indprentet dem en slags Enthusiasmum, hvilken hans Successor Numa med yderste Flid befodrede . . . Aarsag til de gamle Romeres Fanaticismus (er) de Historier, som bleve udsprede om Romuli miraculeuse Fødsel, nemlig at hans Fader var Kriigs-Guden Mars, og at man derfor ansaae ham som en guddommelig Mand, udi hvilken Imagination det er troeligt at saavel han selv som Efterkommerne have holdet dem varme.«

Selve dette at entusiasmen ikke blot er en øjeblikkelig affekt, men fastholdes gennem generationer, placerer den yderligere for Holberg under opdragelsens, lovens og samfundsordenens altafgørende indflydelse, der for ham var en logisk konsekvens af det rationalistiske grunddogme om menneskenes naturlige lighed som han fastholdt fra *Natur- og Folkeretten* (1716) til kritikken af Montesquieu i 1753. For denne anskuelse måtte det være et problem når den store personlighed syntes at gå ud over det forklarliges grænser, og derfor må Holberg gøre sig sine spekulationer over »Romuli forunderlige Regimente, som man kunne holde for Digt, efterdi det er vanskeligt at fatte, hvorledes en ung raa Hyrde kunde ophitte og i Værk sætte saa store Ting;« men han tilføjer beroliget: »Plutarchus vidner ogsaa, at han og hans Broder udi deres Barndom bleve skikkede til Gabii,

for der at oplæres i Videnskaber, som vare fornødne for høye Stands-Personer.«

Med sin interesse for Romulus som grundlægger af romernes entusiasme er Holberg imidlertid stillet over for et andet problem der i en vis forstand kan betegnes som det centrale i hele afhandlingen, nemlig vurderingen af den romerske forfatning. Få år senere hævdede han, i sin kommentar til *De l'esprit des lois* [28],

»den Regierings-Form at være den beste, og den Stat at være lyksaligst, som regieres af en retsindig og dydig Øvrighed, der ved sit Exempel, som virker meere end alle Love, kan giøre et heelt Land dydigt . . . Naar Regentere eller Øvrighed ere gode, saa ere alle Regieringer gode, enten de have Navn af Monarchier, Aristocratier eller Democratier.« Når han alligevel i praksis foretrak enevælden skyldes det utvivlsomt i første række at han anså den for den mest stabile statsform. Mod den romerske forfatning er det derimod hans hovedanklage [29] at:

»der matte ideligen flikkes; og hvormeget man end flikkede derpaa, saa kunde man dog ikke bringe den udi en ynskelig Form: thi Roms Historie er en Kiæde af U-roligheder, som alle fløde af Statens Indrettelse.«

Polyb havde karakteriseret den romerske forfatning som en blanding af de tre aristoteliske grundformer, og prist den som et mønster på ligevægt i kraft af magtdelingen mellem konge/embedsmænd, senat og folk. Hos Macchiavelli genfødtes denne vurdering [30], for atter at spille en stor rolle i det attende århundrede. I Montesquieus *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* er argumentet med den blandede forfatning ganske vist ikke fremtrædende, hvilket er bemærkelsesværdigt på baggrund af hans lovprisning af samme forfatning i *De l'esprit des lois*, især XI. bog hvor Rom og England sammenstilles som eksempler på politisk frihed. Derimod tilkender Rollin dette argument stor vægt i sit forord, og således får Holberg anledning til en udførlig modargumentation. Selve den blandede forfatnings princip stødte hans ordenssans ligesom den ikke tilfredsstillende hans grundkrav om politisk stabilitet [31]:

»Erfarenhed og den Romerske Republikves Historie selv haver viset, at

28. *Epistel 514*, Saml. Skr. 16, s. 586–92, sml. *Natur- og Folkeretten* (1716), II. part kap. 6. – Se iøvrigt E. Holm, anf. arb., s. 25 ff., og Kåre Foss: Ludvig Holbergs naturrett på idéhistorisk bakgrunn, 1934.

29. Saml. Skr. 15, s. 40.

30. Polyb, *Historiae* VI, 3–18; 43–57; Macchiavelli, *Discorsi*, især I. bog kap. 2.

31. Saml. Skr. 15, s. 43 og 50.

saadan Mixture haver havt lige saa slet Virkning udi Staten som en Ragout eller Punch, der bestaar af adskillige Ingrediencer, haver udi et Menneskes Legem . . . Den høieste Magts Deeling mellem Konge, Adel og Almue, som af Politicis kaldes Respublica Mixta, og af nogle ansees som den fuldkomneste Regieringsform, kand ikke erhverve Staten nogen særdeles Styrke, med mindre den understøttes af andre Pillere. Tvertimod man mærker, at enhver af Parterne meener sig at være forfaaet, og derfor søger at forøge sin Myndighed; hvilket giver Anledning til Misforstaaelse og indbyrdes Krige.«

Overhovedet er det Holbergs væsentligste kritik af Roms republikanske forfatning, som han regner for en direkte fortsættelse af Romulus' indskrænkede monarki, at den fremmede »den store Jalousia, som regierede mellem Stænderne, og som undertiden gik saa vidt, at de hadede hinanden meer end udvortes Fiender«. Han mener derfor også at kunne konkludere over for Rollin at »Regieringens Form haver heller hindret end befodret Stadens Tilvext« [32]. På dette standpunkt står Holberg i modsætning, på den ene side til Polyb der hævdede at den blandede forfatning modvirkede indre politisk splid, på den anden side til Macchiavelli og Montesquieu der netop anså denne splid for et incitament og dermed en årsag til Roms ekspansion.

For Holberg betød politisk frihed ingen fordel i sig selv; det gjorde derimod lighed uden standsprivilegier og national samdrægtighed om et fælles mål, sådan som han fandt den udtrykt i romernes entusiasme. Hans hovedindvending mod Romulus gælder da også delingen af folket i patriciere og plebejere, som giver anledning til følgende betragtning [33]:

»Hvis det alleene havde været for da værende Borgere, kunde Anordningen nogenledes passere, skjønt derudi var ikke stor Fornødenhed, efterdi bemidlede og meriterede Personer alletider blive distingverede uden Rangs Forordning: Men, saasom denne Distinction ogsaa skulde forplantes paa Efterkommerne, saa blev derved stiftet en stedsvarende U-liighed, saaledes at en Borger ved Fødselen skulde agtes ringere end en anden, hvilket udi sig selv synes u-grundet . . . Man kand ikke andet end forundre sig over, at de mange bedrøvelige Virkninger, som deraf flyde, ikke have kundet aabne Øynene paa andre Folk; Thi man seer, at fast alle Nationer indtil denne Tiid have saaledes forelsket sig udi denne Anordning, at de ansee saadanne Distinctioner som Zirather for Lande og Stæder,

32. Sst., s. 65; derefter følger den ovenfor citerede polemik mod Montesquieu, sml. note 17.

33. Saml. Skr. 15, s. 49 f.

endskiøndt Erfarenhed viser, at de ere Kilder til Oprør, Tvedragt og U-leyligheder.«

Til gengæld roser Holberg uforbeholdent Romulus for at han både til-egnede sig selv »Direction udi Religions Sager« og »Commando over Kriigshæren«. Dette stemmer nøje med Holbergs almindelige ønske om magtsamling hos øvrigheden [34], men står her også i forbindelse med hans blik for den romerske religions betydning såvel for entusiasmen som for den politiske moral. Sin oversigt over den romerske teologi i den anden alder, dvs. den ældre republik, slutter han derfor med at fastslå [35], at »endskiønt Religionen var broderet med saa meget Barne-Tøy og Nar-rierie, og derfor kunde ikke andet end foraarsage en og anden U-leylighed, saa seer man dog derhos, at den haver havt adskillige fortreffelige Virkninger, som tienede til Statens Styrke . . . Saa at man derfor med M. Bayles Permission kand sige, at hvor daarlig og overtroisk en Religion er, saa er den dog bedre end ingen.«

Med overgangen fra republik til kejserdømme og vurderingen af dette bliver Holbergs forhold til Montesquieu af betydning for forståelsen af hans Herodianforberedelse. De to er enige om at se republikkens fald som en nødvendig følge af selve Roms ekspansion, idet denne havde affødt stående hæere af blandet nationalitet, helt afhængige af nogle feltherrer hvoraf én måtte fremstå som eneherker [36]. De er naturligvis også enige om at ekspansionen medførte »Vellyst og Udyder«; men medens det uindskræn-kede kejserdømme for Montesquieu stod i direkte forbindelse hermed og i sig selv var en væsentlig side af romernes »décadence«, så måtte Holberg opfatte sagerne anderledes. Ikke mindst Montesquieus gentagne henvisning til den danske enevælde som et nutidigt eksempel på »le pouvoir le plus arbitraire« og »un vice intérieur« [37] må have provokeret ham. Han kunne nok følge Montesquieu i dennes opfattelse af enkelte af det romer-ske kejserdømmes uheldige sider. Især er hans vurdering af prætorianernes

34. Sml. E. Holm, anf. arb., s. 26 ff. Holberg er her i skjult polemik mod Montesquieu, sml. *Considérations* kap. 22 slutn.

35. Saml. Skr. 15, s. 70. Det er med sådanne refleksioner Holberg har ment at »be-stride saavel Vantroer som Overtroer«, sml. fortalens slutning (ovenf. s. 4). – P. Bayle havde hævdet at ateisme ikke var samfundsnedbrydende, sml. hans *Pensées diverses sul la comete* 1, 4. udg. 1704, s. 237 ff., og *Reponses aux questions d'un provincial* 4, 1707, s. 234 ff. Holberg bestred dette standpunkt i *Moralske Tanker* lib. I, epig. 81, og *Epistlerne* 210, 335, 364 og 477.

36. Holbergs fremstilling, Saml. Skr. 15, s. 84 f., er delvis en parafrase af Montesquieus sml. *Considérations* kap. 9.

37. *Considérations*, 1734, s. 162 og 203.

magtstilling som et demokratisk element og sammenligningen med Algiers militærdiktatur direkte overtaget fra Montesquieu [38]; men for Holberg er dette forhold ingen nødvendig følge af selve kejserdømmet, det er tværtimod en indskrænkning i dette.

Skønt Montesquieu så republikkens fald som en nødvendighed, begræd han den dog åbenlyst og forsvarede Cæsars mordere. Holberg mener derimod [39], at de »burte have forudseet, at Republiqven i saadan Tilstand ikke meer kunde bestaae, og at, hvis Cæsar ikke var bleven Eenevolds Herre, saa vilde en anden have tilegnet sig en u-omskrænket Magt . . . De saa kaldne Heroiske Gierninger derfor, hvoraf prises Cato, Brutus og Cassius, som kaldes de sidste Romere, vise vel Levninger af den gamle Romerske Kiekhed og Enthusiasme, men saadan en, som ikke var dirigeret af Skønsomhed, og derfor kunde ikke have den Virkning som i gamle Dage, da Staden bestyrkedes ved Borgernes halsbrækkende Actioner.«

For Montesquieu var der, al sociologisk betragtning til trods, en afgørende kvalitativ forskel på romerne under republikken og under kejserdømmet; den første betegnede deres storhed, det andet deres forfald [40]. For Holberg var denne betragtning helt fremmed. Han interesserede sig for alt hvad han fandt mærkeligt i historien, herunder romernes »halsbrækkende Actioner« og stadens »umaadelige Tilvæxt«, og han søgte at forklare sig de historiske fænomeners individuelle årsager, enten de var rationelle, irrationelle, eller i særlige tilfælde transcendentale. Men i sine vurderinger gik han ofte helt på tværs af sine interesser. Det er således uden spor af begejstring han fastslår at:

»Intet uden en Enthusiasmus kunne drive en Mutium til at steege sin egen Haand udi Ilden, efterdi den ikke havde rammet Stadens Hoved-Fiende ret: Intet uden en Fanatisk Affect kunde bevæbne en Brutum mod sine egne Børn, hvis Blod han med en stoisk Koldsindighed saae at rinde, indtil de opgave Aanden.«

Ligeledes er det uden beklagelse han konstaterer den romerske ekspansions ophør efter kejserdømmets indførelse. For Holberg var storhed ikke et spørgsmål om ekspansion, snarere om orden og kultur, men frem for

38. Saml. Skr. 15, s. 86 f., sml. *Considérations*, 1734, s. 179 f.

39. Saml. Skr. 15, s. 85. – Heller ikke denne tanke er original hos Holberg. Den findes bl. a. hos Bayle, i artiklen om Brutus i hans *Dictionnaire Historique et Critique* 1, 3. udg. 1720, s. 678 f., med henvisninger til Seneca og Cassius Dio.

40. Om Montesquieu, se nu især L. Althusser: Montesquieu. *La politique et l'histoire*, 1959; W. Stark: Montesquieu. *Pioneer of the Sociology of Knowledge*, 1960; R. Aron: *Les étapes de la pensée sociologique*, 1967, s. 25–76.

alt om personlige kvaliteter. Det er derfor med stigende varme han konstaterer om Augustus [41]:

»Han arbejdede ene paa at conservere det, som var erhvervet, at bestyrke Grændse-Stæderne med Tropper mod fiendtlig Indfald, at handthæve Ret og Retfærdighed, og bringe boglige Konster i Flor: Hvorudi det og lykkedes ham. Da kom det Latinske Sprog til sin største Fuldkommenhed, da vrimlede Staden af Oratores, Poëter, Historie-Skrivere, Jurister, &c.«

For hans vurdering af kejserdømmet måtte det afgørende spørgsmål overhovedet blive om kejserne var gode eller slette, og i bedømmelsen heraf tog han ligeligt hensyn til hver enkelts »Dyd og Duelighed«, de to kvaliteter han ifølge Herodianoversættelsens fortale stedse havde for øje. Som bekendt handler en del af Holbergs *Epistler* (1748–54) om den rette vurdering af enkelte historiske personer, deriblandt også nogle af de romerske kejsere han havde læst om hos Abbé Tillemont [42]. I Herodianforberedelsens slutning finder man en sammenlignende karakteristik af Caligula og Nero; men derefter følger så, som direkte optakt til Herodians tekst, en selvstændig fremstilling af »Marci Aurelii Historie« [43]. Her hedder det:

»Hvis Spørgsmaal giøres, hvad som kand være mest taaleligt enten at leve i onde og besværlige Tider under en god, eller udi gode under en slet Regent, da kand Spørgsmaalet besvares af det romerske Folks Tilstand under Marco Aurelio. Keyserdommet var udi hans Tiid underkastet store U-lyligheder som Krig, Pest, Vandflode, Jordskielv og andre U-lykker, hvilke saaledes trykkede det Romerske Folk, at det truedes med Undergang. Men u-anseed alle deslige Uheld, kaldte dog Romerne denne Regierings Tiid en gylden Alder. Thi denne fortreffelige Keyser fornuftige Regimente og Viisdom bødede tilstrækkeligen paa disse U-lykker, og hans Fromhed samt andre Dyder, hvoraf han skinnede blant andre Regentere, formildede de tilfaldende Fortrædeligheder, saa at Keyserdommet ikke følede de dybe Saar, hvormed det var slaget: ja det syntes, at de mange U-lykker hendtes for at give Leylighed til denne Keyser at øve des meere sine Dyder. Hvilket kand sees af efterfølgende korte Historie.«

Med denne indledning giver Holberg klart tilkende at Marcus Aurelius' liv og regering skal opfattes som »et Modele for alle Regentere at efter-

41. Saml. Skr. 15, s. 88, sml. s. 41.

42. Sml. F. J. Billeskov Jansen: Holberg som Epigrammatiker og Essayist II, 1939, s. 90 ff., og Holberg-Blandinger 3, 1946, s. 14 ff.

43. Saml. Skr. 15, s. 93–103.

følge«, og den følgende fremstilling er da heller ikke mindre end et skøn-maleri. Som så ofte følger Holberg et enkelt forlæg, her Lenain de Tille-monts *Histoire des Empereurs et des autres Princes qui ont régné durant les six premiers siècles* (1692–1710). En sammenligning med dennes fyl-dige skildring [44] viser Holbergs evne som excerptist: ikke blot stof og dispo-sition, også mange vendinger er direkte overtaget, kun enkelte kommenta-rer er Holbergs egne; men i selve sit udvalg af Tillemont bygger han et helt anderledes unuanceret billede op end denne. Mod slutningen forsvarer han sin helt mod Tillemonts kritik, dog uden at angive adressen, og proklamerer derpå:

»Marci Aurelii Historie er saa prægtig og opbyggelig, at dens Læsning recommenderes alle Regentere. Og var det at ønske, at Skribentere, i ste-den for at skrive Bøger om Regenters Pligt, lode sig nøye med at fore-stille saadanne Historier. Saadant kunde have langt bedre Virkning, være behageligere for høye Øvrigheds Personer og anstændigere for Lærere, hvilke derved naaede deres Maal og Sigte, uden at beskyldes for at ville agere Skolemestere, at anmasse sig en Magistralsk Myndighed, og at fore-skrive Regler udi Ting, som de selv ikke forstaae.«

Disse ord udtrykker ikke alene en individualistisk historikers selvfølelse over for statsvidenskaberne, eller humanistens frivillige afkald på politisk virksomhed så længe han kan udfolde sig videnskabeligt. De rummer til-lige hvad man kunde kalde enevældens pragmatiske historiesyn: hvis hi-storien i almindelighed er nyttig, så er den det i særdeleshed for de ansvar-lige herskere der her kan tilegne sig hele menneskehedens erfaring, sam-tidig med at netop de har de største forudsætninger for at forstå den [45]. Hele Holbergs *Herodiani Historie*, både forberedelsen og oversættelsen, er da også blandt andet et indlæg for den oplyste enevælde, hvis fortrin be-grundes af historisk erfaring, her fra de gode kejseres regering i Rom, som de alene kunne redde fra den blandede republikanske forfatnings selv-fortærende splid og det kvasi-demokratiske militærstyres anarki.

Det må derfor være kommet Holberg svært godt tilpas at han fik lej-lighed til at tilegne sin *Herodiani Historie* til kong Frederik 5. der besteg den dansk-norske trone den 6. august 1746. Den befriede stemning Holberg

44. Tome II, 2. partie, 1693, s. 592–706. Værket er selv en mosaik af citater fra antikke forfattere, der imidlertid trofast anføres. – Holbergs teknik ved brug af ét forlæg er beskrevet af L. Amundsen: Om Helte-Historiernes tilblivelse. Holbergs brug av litterære kilder, Holberg Aarbog 1925, s. 7–30.

45. Med denne anskuelse indleder J. B. Bossuet sin *Discours sur l'Histoire Universelle à Monseigneur le Dauphin* (1681).

udtrykker i dedikationen er utvivlsomt ægtefølt. Han ønsker sig ti år yngre:

»Thi Eders Kongel. Majestæts livsalige Regimente haver saaledes charmeret mig og alle oprigtige Undersaatter, at vi alle have faaet ligesom nyt Liv og nye Kræfter; ja vi forestille os de gamle heroiske Tider (tempora heroica) igien, da hos Undersaatterne Veneration certerede med Kiærlighed, og hos Regenterne saaes en Blanding af Majestæt og Livsalighed.«

Tempora heroica er et statsteoretisk begreb [46], men har her fået konkret historisk indhold. Herom siger Holberg:

»Naar Eders Majestæt Allernaadigst betragter Keyser Marci Aurelii Regimente, som jeg haver skrevet til Forberedelse til Herodiani Historie, vil Eders Majestæt see alt hvad som kand zire en Regent, og giøre et Land lykosaligt . . . Eders Majestæt kand læse det med meer Omstændighed udi andre Skrifter; Og, naar saa skeer, vil Eders Majestæt udi mange Ting kiende sig selv, og finde sine egne Qvaliteter afmalede udi en andens Person. Jeg haaber, at ingen med Billighed skal kunne sige, at dette Portrait som jeg her haver givet, er outrered, og at jeg herudi haver viget fra min Character, som er at blive ved Sandhed.«

Med andre ord, den gode kejser er ikke alene et passende forbillede for, men også prototype på den oplyste monark. Den ene afspejler den anden, og derved har »Marci Aurelii Historie« en særlig aktualitet, medens forberedelsen »Om Aarsagen til Roms umaadelige Tilvæxt« med Holbergs eget udtryk blot er »curieuse«, dvs. handler om et interessant historisk problem med almene aspekter [47]. Hver for sig fungerer de dog samtidig som indledninger til Herodians værk.

Dette skilder det romerske kejserdømmes bevægede historie i de to nærmeste menneskealdre efter Marcus Aurelius' død, og over hele værket hviler det tredie århundredes krisestemning sammen med en længsel tilbage til de gode kejseres tidsalder [48]. Det romerske riges skæbne er for Herodian knyttet til kejsernes personer og afhængig af deres kvaliteter, men de står alle i skygge af den store idealkejser Marcus Aurelius. Den gamle græske historiker har villet mane sin samtid til at besinde sig på forfaldet og afvende undergangen ved at genoprette forholdene fra dengang. Den mo-

46. Fra Aristoteles, *Politica* III, 9, 7 f., hvor det betegner en af monarkiets fem former, karakteriseret ved arvelighed, lovlighed og undersåtternes frivillige underkastelse.

47. Sml. citatet fra *Moralske Tanker* (ovenf. s. 2). Jeg kan ikke i Herodianforberedelsen finde hentydninger til den samtidige interesse for et nyt universalmonarki som Holberg afviste i *Epistlerne* 5, 169, 258 og 268.

48. Sml. S. Mazzarino: Den antikke verdens undergang, Munksgaardserien 31, 1970, s. 36 f.; G. Alföldi, *Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian*, *Hermes* 99, 1971, s. 429–49.

derne dansk-norske historiker deler vel ikke hans krisestemning, men forenes med ham i henvisningen til idealet og i forestillingen om regenternes personlige ansvar for rigets forhold. Holberg har derfor i høj grad kunnet tilegne sig Herodians værk som sit eget og ikklæde det sin sprogdragt.

Oversættelsen ledsages kun af nogle få noter af rent sproglig karakter. Lærde antikvariske kommentarer bød Holberg imod; derimod mente han det kunne være nødvendigt at ledsage klassiske forfattere med moralsk og politisk retledende forklaringer, især for at skoleungdommen ikke skulle påvirkes i uheldig retning [49]. Det siger derfor mere end mange ord at han ikke har følt sig tilskyndet til at tage afstand fra Herodians vurderinger på et eneste punkt.

HOLBERGS ØNSKE om at tilskynde den studerende ungdom til klassikeroversættelser blev i rigt mål opfyldt. I løbet af få år var en hel litteratur spiret frem, og flere af de unge oversættere nævner direkte Holbergs opfordring og forbillede [50]. I sit udvalg afspejler denne litteratur meget godt hans interesser og smag, men den mest direkte tilknytning til det politisk-filosofiske sigte med hans Herodianoversættelse som jeg ovenfor har hævdet, finder man utvivlsomt i det festskrift, betitlet *Et Kongelig Portrait, laant af en Keyserlig Hof-Tiener i Rom, til at forestille en Stor Monarches Mildhed i Danmark*, som Fr. Chr. Eilschow udsendte i anledning af kong Frederik 5.s og dronning Louises salvingsfest den 4. september 1747. Det er en oversættelse af Senecas *De clementia* I. bog, der her præsenteres under overskriften »Om den Fyrstelige Naade«. Den indledes med en hyldest til kongeparret, og Eilschow nævner her at også Seneca med sit skrift »har ønsket en stor Keyser til Lykke med den Romersk-Keyserlige Krone«. Skønt emnet og den parallel der ligger deri er noget delikat, opholder han sig dog ugenert ved det:

»Denne Philosoph nøed i levende Live den Ære at være Hof-Mester for en Prinds, hvis Naade i Begyndelsen var lige saa overordentlig, som hans Tyrannie siden blev ugemeen. Den unge Nero var en Priisværdig

49. Sml. *Danmarks og Norges Beskrivelse* (1729), Saml. Skr. 5, s. 204 f., og *Epistel* 219–20, Saml. Skr. 16, s. 76–81; F. J. Billeskov Jansen: *Holberg som Epigrammatiker og Essayist II*, 1939, s. 94.
50. Sml. C. Behrend: *Dedikationer til Holberg*, *Holberg Aarbog* 1921, s. 200 ff. Foruden de her nævnte oversættelser af F. C. Schönau, N. K. Bredal, Es. Fleischer og P. F. Suhm tør man vel formode Holberginspiration i Th. Schmidts oversættelser af Sveton (1750–51) og d. y. Plinius, *Epistler* (1754), og A. Beckers af Marcus Aurelius (1752).

Regent, og dette lidet Skrift tiende ikke meere ham, end det nu kand tiene Min Allernaadigste Konge, til et Speyl, i hvilket Høystsamme kand see sit eget Billede livagtig afmaled. Aldrig har Naaden været større hos hin Keyser, da han besteed den Romerske Throne, end hos vor Glorværdige Monarch, Friderich den Femte«.

Efter en kort omtale af det lykkelige quinquennium Neronis, og den oldenborgske slægts fortrin for den julisk-claudiske, fastslår Eilschow med Seneca at nåden er »den højeste og herligste Egenskab hos en Fyrste«, og forklarer videre hvori bemeldte egenskab består:

»Ei allene er Fyrsten naadig, naar han eftergiver den Skyldige en Deel af sin Straf; men endog naar han uddeeler Belønninger til de Velfortiente og Embeder til dem, som ere værdige at beklæde dem. En Regent er naadig, naar han beviiser enhver af siine Undersaatte saa meget Got, som mueligt er, eller som han kand tage imod. Vi kand altsaa forklare den Fyrstelige Naade ved en Regentes Kierlighed til sine Undersaatte. Den elsker, som finder sin Fornøjelse i at befordre en andens Fuldkommenheder og Velgaaende.«

Selvom inspirationen er tydelig, er det dog også klart at Eilschows sigte er et andet end Holbergs. Med sin oversættelse af Senecas til lejligheden passende skrift vil han netop filosofere over regenters pligter, ja tiltage sig en »magistralsk Myndighed« [51]. Han er filosof, ikke historiker, og han er tilhænger af den oplyste enevældes teori i snævrere forstand. Senecas idé om staten som en organisme hvori »Kongen er Siælen, Riget er Legemet, vi ere Lemmer paa dette Legeme«, udtrykker vel enevældens almindelige retfærdiggørelse ved herskeren som almenviljens repræsentant; men samtidig optræder Eilschow, i Senecas dragt, som denne herskers vejleder der tolker det almene bedste, som filosofen der skal oplyse den enevældige.

Det er karakteristisk at Eilschow kan forene sig med en filosof fra den romerske kejsertid [52]. Det ideal af borgerlig frihed, især yringsfrihed, lighed for loven, og arbejde for det fælles bedste, som på så mange måder fandt udtryk i den enevældige danske stat ved det attende århundredes midte, kunne i høj grad finde inspiration hos klassiske forfattere. For kejsertidens filosoffer, retorer og historikere stod det enevældige styre også som et givet udgangspunkt man ikke anfægtede, i det mindste ikke åbenlyst;

51. Sml. Holberg (ovenf. s. 17).

52. Tilsvarende sammenlignede man sig i 1790'erne gerne med antikkens republikker, sml. J. A. Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, (norsk) Hist. tidskr. 38, 1958, s. 397–463, især s. 417 ff.

men deres samfundsbegreber stammede fra republikanske tider, og deres vurdering af magtens indehaver afhang af om denne, efter deres mening, optrådte som statens tjener eller som dens herre. Den gode kejser måtte ikke alene selv være tapper og from, retfærdig og nådig; han måtte også sikre undersåtternes mulighed for at udfolde de samme dyder. Det republikanske element som altid lurede i kejsertidens filosofisk-retoriske opinion, fandt i regelen udtryk i et krav om at kejserne tog de højest kvalificerede til rådgivere og derved respekterede de romerske stænders, især senatets, privilegier. Det attende århundredes danske opinion var borgerlig og så netop i enevælden et værn mod adelsprivilegier [53]. Men de borgerlige skribenter havde let ved at se sig selv som romerske standspersoner, og det er næppe ren filosofi når den unge magister forklarer kongen at den nådige fyrste »uddeeler Belønninger til de Velfortiente og Embeder til dem, som ere værdige til at beklæde dem«.

Tanken om en gentagelse af de gode kejseres tid må have ligget i luften da Jens Schielderup Sneedorff i fortalen til sit hovedværk *Om den borgerlige Regiering* (1757) skrev [54]:

»Hvor meget bør ikke de især, som have den Lykke at leve under en Trajan, betjene sig af *den rare Lyksalighed, som de besidde, at kunne tænke hvad de ville, og sige hvad de tænke*, hvor meget bør de ikke søge at efterlade i deres Skrifter saadanne Fodspor af Sandhed, Oprigtighed, Frihed og Ædelmodighed, som de, der have levet i bemeldte Keisers Tid.«

Påny måtte Sneedorff minde om det romerske forbillede i den *Jubel-Tale til Erindring om den lykkelige Arve-Eenevolds-Regiering, som for 100 Aar siden blev indført i disse Riger*, som han holdt på Sorø Akademi i 1760. Her hedder det om den borgerlige frihed [55]:

»Aldrig har den hos noget Folk eller under nogen Regiering i Verden været større end i Trajans og i Friderik den Femtes Alder. Vi, som leve i denne for det Danske Folk saa lyksalige Tidepunkt, kunne med Sandhed sige det samme om vores Trajan, som en Romersk Skribent siger om hiin: *At han har vidst at forene Herskab og Frihed, og at den offentlige Sikkerhed, som vi nyde, overgaae baade vort Haab og vore Ønsker.*«

Sneedorffs tale fremstiller den borgerlige friheds fuldkomne udfoldelse

53. Sml. Edv. Holm: Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udvikle sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770), Kbh. Univ. Festskr. april 1883.

54. Samtlige Skrifter 7, 1776, s. a 5 v; det fremhævede er citat fra Tacitus, *Historiae* I, 1.

55. Samtl. Skr. 7, s. 503.

under den danske enevælde, og han forbigår diskret at Tacitus på det citerede sted kalder principat og frihed »res olim dissociabiles« [56]. Når netop Trajan for den almindelige bevidsthed har stået som de gode kejseres førstemand, skyldes det i første række at samtidens forfattere, Tacitus og d. y. Plinius, der hyldede ham på baggrund af tyrannen Domitian, endnu i det attende århundrede stod som stilistiske forbilleder for historikere og festtalere. Holberg satte Plinius meget højt og udnyttede bl. a. flittigt hans *Panegyricus in Traianum* i sin ligtale over kong Frederik 4. (udg. 1746) [57]. Men tiden var nu til en anden og friere form for efterligning, og litterær og videnskabelig virksomhed vurderedes i stigende grad under patriotismens synsvinkel. I Sneedorffs *Jubel-Tale* lyder det [58]:

»Videnskaberne have altid belønnet deres Beskyttere med Ære og Udødelighed, hvor billigt er det da ikke, at de forevige Friderik den Femtes Ihukommelse med lige saa værdige Bevis af vores Taknemmelighed som de ere, hvilke Forfatterne af Trajans Alder have efterladt sig.«

Den første prisopgave som det af Sneedorff stærkt inspirerede Selskab til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelse udskrev, for året 1760, havde da også titlen »Hvilken Indflydelse det haver i de skønne Videnskaber, naar oplyste og polerede Folk stræbe at overgaae hinanden« [59]; prisen blev vundet af Ove Guldberg, som hermed lagde grunden til sin senere karriere. 1761 blev han professor i veltalenhed og historie i Sorø, og 1764 efterfulgte han Sneedorff som arveprins Frederiks lærer; men endnu i Sorøtiden udgav han *Plinii Lovtale til Trajanum oversat, til ligemed en Indledning i den Romerske Statsforfatning* (1763). Med sin 222 sider lange indledning ville Guldberg give alle de nødvendige forkundskaber til forståelse af lovtalen, samlet i stedet for i anmærkninger. »En afbrudt Efterretning, en usammenhængende Kundskab er ingen«, mener han. Det bliver da til en hel oversigt over romerske statsantikviteter, hvoraf især kap. 2 om kejsertiden har en ret selvstændig karakter.

Republikkens fald anser Guldberg traditionen tro for en nødvendig følge af dens magtudvidelse; men uden at forklejne Augustus undlader han ikke at ønske at denne »havde havt lige saa lovlig Adkomst til Regieringen, som han førde den vel, og Rom trængte til saadan Monark«, og han hævder at »hans store Statsøiemed var, sikker at være Monark, og lade

56. *Agricola* 3, sml. Badencitatet (nedenf. s. 27).

57. Sml. A. Kragelund, *anf. arb.*, s. 42 ff.

58. *Samtl. Skr.* 7, s. 505.

59. K. F. Plesner: *Det smagende Selskab*, 1959, s. 7–26.

Staten troe, den var Republik«. Denne Skelnen mellem det moralsk-juridisk rigtige og det historisk virkelige er typisk for Guldberg. Efter en udførlig beskrivelse af det augustæiske principat spørger han sig selv: »Hvad Regierings Form var det, August nu havde indført?« Demokratiet kan han let udelukke, men han finder det vanskeligt at gå videre:

»Var August Despot, eller var han Monark? hørde han til de indskrænkede eller uindskrænkede Fyrster? Eller og var heele Overmyndigheden hos Raadet, saa Regieringen var Aristocratisk? Skal vi finde Sandheden, og tillige aabne os derved en nye Indsigt i den Romerske Historie under Keiserne, maae vi ligesom tilforn er erindret, nøie adskille to Ting, hvad Keiserne efter Lovene vare, og hvad de ved en misbrugt Magt selv gjorde sig til . . . Siden Raadet havde Overmyndigheden, var Regieringen Aristocratisk. Dog da heele Overmagten var i Augusti Hænder, og han var i Besiddelse af al Republikkens tvingende Kraft, havde Raadet ingen Sikkerhed for sin Myndighed . . . En Regiering, der saaledes er indrettet, har en blandet Form. Augustus burde kun være den første Øvrigheds-Person, men han kunde være den mest uindskrænkede Monark. (De gode kejsere, Trajan indbefattet) deede Regieringen med Raadet, og lod det have den Plads i Regieringen, som det burde besidde.«

Guldbergs betragtninger har interesse, ikke blot fordi de genoptager en konstitutionel opfattelse fra kejsertidens forfattere, her d. y. Plinius og Cassius Dio til hvis Mæcenastale i LII. bog han stadig henviser; heller ikke blot fordi de foregriber Th. Mommsens definition af principatet som et »Dyarchie« [60]. Hele hans interesse for den rette bestemmelse af det romerske kejserdømme, efter forfatningens ånd og efter den faktiske regeringsform, minder påfaldende om samtidens statsteoretiske drøftelse med udgangspunkt i Montesquieus *De l'esprit des lois*. Sneedorff havde knæsat den opfattelse at indskrænkede monarkier i grunden er republikker, men at de rigtige monarkier bør supplere sig med rådgivende organer, helst konseil og kollegier [61]. Det er næppe for dristigt at formode at Guldbergs vurdering af det ideale romerske kejserdømmes væsen er påvirket heraf [62].

De antikvariske oplysninger og statsteoretiske betragtninger i Guldbergs omfangsrige indledning har kun direkte tilknytning til lovtalen selv. Har

60. Römische Staatsrecht II: 2, *passim*; III: 2, 3. opl. 1887–88, s. 1262 ff.

61. E. Holm, *anf. arb.*, s. 55–66.

62. Selv har Guldberg i 1789 nævnt Platon, Aristoteles og Montesquieu som sine læremestre, sml. E. Holm, *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede*, Kbh. Univ. Festskr. nov. 1888, s. 20.

han haft kong Frederik 5. i tankerne, hvilket vel er sandsynligt, så siges det ikke rent ud; men han har også haft grunde nok til ikke at uddybe parallellen. I sidste paragraf hedder det:

»Jeg burde maaske noget nøiere beskrive Trajani fortreffelige Egenskaber, men hans store Lovtaler har skildret dem, og skulle jeg ville sette mig ved Siden af ham? Det er alt nok, naar mine Læsere tillige vide, at Lovtalen har saa lidet hykkelsk og usandt, som det Slags nogensinde kan have . . . Samlet med sine Venner iagttog han ikke altid den Maadelighed i Drik, han burde. Men lad os drage Gardinet for disse Feil. Trajan bliver dog een af Verdens største og beste Fyrster.«

I en særlig fortale redegør Guldberg med følelsesfuld veltalenhed for sine oversætterprincipper og sine motiver til arbejdet. Heraf synes det at fremgå at han har tænkt mere på Plinius end på Trajan, selvom han anser panegyrikken for en »Afhandling om en Regents prisiværdigste Opførsel«. D. y. Plinius tillægger han alle borgerdyder og under ham »det evige og ærefulde Minde, som var den søde Belønning, han ønskede sig, og den Attraaes Heftighed den eneste Feil, hans Dadlere kan forekaste ham«. Især er han naturligvis fuld af lovord om talens sprog og stil. Selskabet til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelse havde i sin programerklæring lagt vægt på »Oversættelser af Gamles eller Nyeres for Mesterstykker erkendte Arbejder«, og opstillet det krav at »Originalen kand regnes for een af Modellerne i de skønne Videnskaber, og at Oversættelsen kand regnes for en oprigtig Copie, der udtrykker alle Modellens Skønheder« [63]. Det er dette krav og dette høje forbillede den stræbsomme veltalenhedsprofessor vil prøve kræfter på, og som sit hovedformål med oversættelsen angiver han da også at han vil bevise at det danske sprog har »den Bøielighed, den Rigdom, den Finhed, den Beqvemhed, som unegteligen behøves til værdigen at udtrykke Alderdommens store Mønstre«. På baggrund af hans senere kulturpolitiske virksomhed er der vel grund til at tage en sådan erklæring alvorligt.

Det sprogberigende sigte stod i forgrunden for det omfattende oversættelsesarbejde der i de følgende årtier udfoldedes under »Det smagende Selskabs« auspicer. Programmatisk lod således filologen Jacob Baden, der kom til at præge selskabets virksomhed mere direkte end Guldberg selv [64], sit første *Forsøg til en Oversættelse af Tacitus*, nemlig af *Agricola* (1766), ledsage en »Afhandling om Sprogets Berigelse ved nye Ord og

63. K. F. Plesner, *anf. arb.*, s. 15.

64. De var begge medlemmer, hhv. fra 1767 og 1766, sml. smst., s. 51 ff.

Vendinger«, hvori han forøvrigt tager afstand fra sådanne guldbergske purismer som »Borgmestere« og »Rodemænd« for konsuler og tribuner.

Jacob Baden blev en af vore flittigste klassikeroversættere. Foruden Tacitus' og Horats' samlede værker oversatte han enkeltværker af Xenofon, Cicero, Sveton og Lukian samt smagsprøver på Qvintilian, d. y. Plinius og Makrob. Udvalget viser hans litteraturhistoriske interesse – han var professor eloquentiæ i København 1780–1804 – men denne udelukkede ikke et blik for klassikernes aktuelle anvendelighed. Da han i 1766 udsendte *Xenophons Cyropædie* havde han, meddeler han i en fortale til læseren, foresat sig »at udføre vitløftigere hvad jeg i et lidet Programma, under Titel: *ingenium & ars cyropædiæ* har sagt om Cyropædiens Skønheder og Fortienester. Men da jeg nu imod Formodning maae ile med Udgivelsen, saa nødes jeg at endre mit Forsæt.«

Når hastværket så pludselig har overskygget forfatterens glæde ved sit lærde skrift [65], hænger det måske sammen med at han har fået det indfald at efterligne Holberg og dedicere oversættelsen til den nye konge. I dedikationen siger han:

»Dersom Monarkernes Kald er at giøre Mennesker lyksalige, og deres Roes at opfylde dette Kald, saa kan ingen Skribents Hensigt være en Konges Opmærksomhed værdigere, end Xenophons, som for at vise, *ved hvilke Midler* den dydigste, viseste og mægtigste Monark i Asien *blev dueligere frem for andre til at herske over Mennesker*, foretog sig at beskrive Cyrus's Sæder og Bedrifter. Efter Cyropædiens Plan er den Kunst at herske over Mennesker ikke vanskelig. Alle den asiatiske Monarks Handlinger udspringe af en Maxime, som er dybt indgravet i et hvert Menneskes Hierte, som udgiør det ganske Borgerlige Livs Lyksalighed, og som ikkun er ønskeligere og kierkommene hos Monarkerne, fordi deres Gierninger have vigtigere Følger, end gemene Dødeliges. Maximen er: *elsk Mennesker, og troe at du selv er et*. Denne Visdom prædiktes paa et hvert Blad i Cyropædien.«

Videre fremhæver Baden pædagogisk nogle få, velvalgte træk af »det herlige Billede paa en forbunden Menneskeven og Helt som i Cyropædien nedlægges for Deres Kongelige Mayestæts Fødder«, og udtaler håb om at kongen, den syttenårige Christian 7., må blive »et Mynster for Nordens kommende Monarker, som Cyrus blev det for de asiatiske«.

Xenofons Κύρου παιδεία, der i almindelighed kan karakteriseres som

65. Skoleprogram fra Altona (1765), optrykt i J. Baden: *Opuscula Latina*, 1804, s. 21–52.

»quasigeschichtlich« og »ein pädagogisch-politischer Tendenzroman« [66], nød i hele antikken stor popularitet som den første filosofisk farvede skildring af det ideale monarki. Når Baden pointerer at Kyros var en asiatisk monark, er det utvivlsomt med et sideblik til Montesquieus opfattelse af despotiet som en typisk asiatisk foreteelse, væsensforskellig fra de europæiske monarkier. For Baden reduceres problemet til det enkelt moralske, at den gode hersker udfolder sin naturgivne humanitet – en udbredt tankegang i det senere attende århundrede. Adskillige år efter, i et universitetsprogram til kongens fødselsdag i 1787, *De Cyro Xenophonteo effigie perfectissimi imperantis* [67], tog han emnet op igen og skrev bl. a.:

»Hæc autem philanthropia, sive humanitas appellanda sit, quam nostri temporis scriptores ita sæpe commendare videmus, tanquam quæ nostræ demum institutioni disciplinæque deberetur, a veterum autem cultu aliena esset, sic toto Cyropædiæ opere viget, ut principem, nisi qui φιλάνθρωπος sit, neminem magnum haberi debere censeat Xenophon«.

Det er filologens sædvanlige triumf: klassikerne har allerede sagt det! Men i programmets slutning får han også lejlighed til at udlægge teksten så den passer på kong Christian 7. Især priser han trykkefriheden som den menneskekærlighedens frugt der forener de stridige undersåtter, indbyrdes og med herskeren; den er kongens øjne og øren som hjælper ham til at herske godt [68].

Badens oversættelse af Tacitus er i tre dele (1773–97) og forsynet med »de nødtørftigste Anmærkninger, i sær for Ustuderede«. Her træder, ved siden af det sprogberigende og smagsdannende, også det almenoplysende sigte frem [69], det som siden blev taget op af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse. Derimod har Baden ikke følt behov for de politisk retledende kommentarer som Holberg anbefalede. Dette forhold blev imidlertid overraskende udnyttet af P. A. Heiberg under retssagen mod denne i 1799. I det lille tidsskrift *Læsning for Publikum* hvormed Heiberg

66. Sml. W. v. Christ og W. Schmid: *Gesch. der griech. Lit.* (Hdb. der Altertumswiss.) 1, 6. opl. 1912, s. 516. Til selve den kvasihistoriske genre sml. R. Syme: *Emperors and Biography*, 1971, s. 263 ff.

67. J. Baden: *Opuscula Latina*, 1804, s. 297–312.

68. Tanken videreføres i næste års universitetsprogram *De rege populari*, optrykt sst., s. 345–58. – Perserkongens »øjne og øren« omtales af Xenofon, *Cyrop.* VIII, 2, 10 ff.

69. Vilh. Andersen har i anledning af Badens Horatoversættelse betegnet de ustuderede som »en aandelig Trællestand, hvis Frigørelse er en Opgave for Kulturen ligesom Bønder og Negres«, *Tider og Typer af dansk Aandsliv*. Erasmus 2, 1909, s. 205.

holdt offentligheden underrettet som sagens forløb og alle dens akter, forsvarede han sig med følgende betragtning [70]:

»Skulle det ved Retterne kunne ansees for en Forbrydelse, at dadle monarkisk Regiering in genere – haanet samme har jeg aldrig gjort – da ville deraf flyde det utilgivelige Absurdum, at Kongen af Danmark, at den danske Lovgiver, havde sat Snarer for Nationen ved at befale, i adskillige Skoleforordninger, Læsning af de Romerske Autorer og Poeter, der alle, meere eller mindre, opvække Fordomme imod Monarkiet; da kiender jeg ingen større Statsforbryder, end Professor Jacob Baden, der har oversat Tacitus i Dansk, en Bog, der, af alle muelige Bøger, nok er allerbedst skikket til at opvække endogsaa Affskyde for monarkisk Regiering . . . Ogsaa beder jeg her anmærket, at en i mange offentlige Tidender anmeldt Subskriptions-Plan har tilkiendegivet, at Professor Baden er af Kronprindsen selv opmuntret til at fortsætte sin Oversættelse af Tacitus.«

Mod en så »grov Beskyldning« måtte Baden naturligvis tage sin Tacitus i forsvar, så meget mere som han selv ingenlunde var blind for den republikanske ånd i den latinske litteratur. I *Kiøbenhavns Universitetsjournal* som han redigerede, og for størstedelens vedkommende selv skrev, tog han til genmæle, ud fra den overbevisning »at den sande Frihed, som bestaar i Sielens Opløftelse over Fordomme, er ligesaa uskadelig i Monarkier, som i de frieste Constitutioner« [71]. Han minder om at den romerske republik aldrig var demokratisk, men at »den gamle Friheds Aand« hindrede kejsertidens enevælde i at »udarte til den utaaeligste Despotismus, uden engang at efterlade nogen Længsel efter noget Bedre«. Han citerer Tacitus for, at en blandet forfatning »kan lettere roses end være til, eller om den er til, ikke være langvarig« [72], og mener at samme forfatter ikke ønskede monarkiet afskaffet:

»Meget mere ønskede han Monarker, som vidste at *blande to tilforn stridige Ting, Fyrstens og Frihedens Rettigheder* (Agric. kap. 3), og roser Nerva for denne Visdom. Frihed anseer han ligesaa lidet som Enevælde for at udgiøre et Folks Lyksalighed, men en Temperatur af begge.«

Med andre ord, Baden tillægger Tacitus ganske den samme holdning til det romerske kejserdømme som den tilhængerne af, hvad J. A. Seip har kaldt »teorien om det opinionsstyrte enevælde«, udtrykte i Danmark-Norge

70. Læsning for Publikum, 1799, nr. 8, s. 114 f.

71. *Kiøbenh. Univ. journ.* 7. årg., 1799, 2. hefte, s. 67–73. – Lige foran i samme hefte har Baden anbragt sin oversættelse af Ciceros tale *Pro Sestio*, under overskriften »Cicero's Begreb om de beste Borgere, eller Aristokrater«.

72. *Annales* IV, 33.

i 1790'erne: i gode regenters hånd, dvs. med fuld hensyntagen til den borgerlige frihed, især yringsfriheden, er uindskrænket monarki den frieste og mest demokratiske regeringsform [73]. Det er da også med åbenlys glæde Baden vedkender sig, at han har påbegyndt sin Tacitusoversættelse tilskyndet og understøttet af Guldberg, og afsluttet den opmuntret af kronprinsen. Dette viser nemlig:

»Monarkens Søn . . . som den liberale Fyrste, der troer, at Enevælde og Frihed, som begge yndes af Tacitus, ligesaavel kan forenes i Danmark, som de i Rom i Nervers og Trajaners lykkelige Tider, efter Tacitus's Siggende, vare forenede,« og det vidner i Badens øjne om et større frisind hos regeringen end hos publikum, »der viser saadan en Lunkenhed imod mit Arbeide, at mere end den halve Deel af et gandske ringe Oplag ligger mig til Byrde, og vil af Mangel paa Afsætning blive til Makulatur.«

Medens oversætterne af J. S. Sneedorffs generation med forkærlighed holdt sig til det klassiske ideal af den gode, humane og liberale hersker, og ivrigt hævdede at genfinde det hos landets regent, så var der andre i 1790'erne der havde en mere radikal opfattelse af det romerske kejserdømme og yringsfrihedens vilkår der. Den lærde filolog Jens Bloch, senere biskop i Viborg, havde oversat *Xenophons Socratiske Merkværdigheder* (1792), et værk helt i Badens ånd som da også blev præmieret af »Det smagende Selskab«, og samme støtte nød hans oversættelse af *Synesius Om Fyrstevælden* (1797) [74].

Dette er en tale *περὶ βασιλείας*, holdt på byen Kyrenes vegne i Konstantinopel ca. 1400 år før, og den indeholder ganske vist også et traditionelt filosofisk portræt af den ideale fyrste, som Synesios holder op for den unge kejser Arcadius; men særegent for denne tale er den dristighed hvormed forfatteren skildrer idealets modsætning tyranniet med træk fra sin samtid, og overhovedet udmaler rigets forarmelse og germaners og hoffolks regimente under Arcadius. I sin indledning gør Bloch da også mest ud af talens historiske baggrund, hvortil han udnytter Lebeaus og Gibbons værker [75]:

»Den uindskrænkede Despotisme, som fra utænelige Tider havde ligesom sit Hiem i Asien, thronede nu i Constantinopel. Her var Fyrsten den eene Herre, hvis egenmægtige Villie var Statens eneste Lov . . . (De bevarerede republikanske institutioner var) kun levnedes Ruiner af Folkemajestættens sønderbrudte Tempel – kun Blendværker af trædsk Politik –

73. J. A. Seip, anf. arb., s. 413–22.

74. K. F. Plesner, anf. arb., s. 115.

75. Ch. Lebeau: *Histoire du Bas-Empire, 1756–79*; Ed. Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, 1776–88*.

kun svage Skyggebilleder af den tabte Borgerfriheds sande Væsen, i hvis Sted Despotismens tydelige Mærker overalt viiste sig.«

Denne tilstand er for Bloch ikke i første række et resultat af slette kejsere. Han hylder den antikke og nu atter moderne anskuelse, at samfund er underkastet en organisk udviklingslov [76]:

»De politiske Legemer have, ligesom de dyriske, en vis Grad af Kraft – et bestemt Tidsmaal, i hvilket de fremvoxe fra den spæde Barndom til kraftfuld Ungdoms skønneste Vaar, for derefter at afblomstre, forældes, og naar endelig deres Organisationer enten opløses af Tidens altfortærende Tand, eller ved uheldige Aarsagers Sammenstød forstyrres; da at undergaae den Død, som blev Naturens Bud og i den dødelige Skabning overalt forkyndtes Mennesket.«

Hvad der endnu for Holberg blot var en litterær reminiscens [77], er her påny blevet levende historiefilosofi. Derfor må Bloch også ganske konsekvent mene at »de faa gode Fyrster (den ejegode Titus f. E., den menneskekierlige Nerva, den retfærdige Trajan, de vise Antoniner o. a.) hvilke som værdige Folke-Fædre brugte deres Enevælde, regierede alt for kort til at kunne helbrede det syge Statslegem, hvis Symtomer tilkiendegave en indgroet og ulægelig Fordærvelse.«

Til forfaldets symptomer hører for ham bl. a. veltalenhedens udartelse til »den konstlede Deklamation og sledske Panegyrik, som bortlejede sin Smiger-Stemme til at rose uværdige Fyrster«. Talen *Om Fyrstevælden* udmærker sig derimod i hans øjne især ved sin »patriotisk ædle Frimodighed« og ved »en ædel til behagelig Skiødesløshed grændsende Simpelhed i Stilen«.

Dette ideal er karakteristisk for 1790'ernes Danmark, også når det gjaldt henvendelser til kronprinsregenten; det er naturligvis nøje knyttet til selve ytringsfriheden, hvori så mange så et afgørende værn mod despotismens fare [78]. Om Bloch delte denne tillid er uvist, i det mindste fremgår det at han opfattede den romerske kejsermagt som et dekadencefænomen der ikke lod sig besværges med filosofiske taler. Han vakler mellem at tage afstand fra selve den enevældige kejsermagt som en »urigtig Regieringsform« eller blot fra den »slette Statsbestyrelse«. Når Synesios et sted udbryder: »I Sandhed! enhver Dyd har en Last til Naboerske; saaledes boe f. Ex.

76. Sml. S. Mazzarino, anf. arb., s. 16 ff. og 85 ff.; specielt om kredsløbstanke hos Herder, se Fr. Meinecke: *Die Entstehung des Historismus*, Werke 3, 1965, s. 386 ff.

77. Sml. ovenf. s. 7, og Fr. Bull, anf. arb., s. 142 ff.

78. Sml. E. Holm, anf. arb. (note 62), s. 84–95; J. A. Seip, anf. arb., især s. 457 f. om teorien som besværgelsesmiddel.

Despotismen og Fyrstevælden, ganske nær, ja ligesom Dør om Dør, ved hinanden«, så forklarer Bloch i en fodnote [79]:

»Saaledes pleje de fleste Alderdommens Statsvise, naar de bestemme Grændserne imellem Despotie og Monarkie, ikke saameget at betragte Statens Constitution (det jus publicum, som bestemmer Regentens og Borgernes gjensidige Forhold); som meget mere Maaden, hvorpaa Enevælden udøvedes.«

Det fremgår ikke om Bloch selv hælder til den moralfilosofiske eller den konstitutionelle betragtning, og også denne vaklen i bedømmelsen af selve enevælden er vistnok karakteristisk for 1790'ernes mere radikale danske opinion, selvom det er et forhold der i den almindelige bevidsthed overskygges af den kendsgerning at vandene snart efter skiltes, idet nogle af de radikale blev dømt, medens andre blev bisper og professorer – og politisk tavse.

DEN POLITISKE TAVSHED der fulgte indskrænkningen i trykkefriheden ved forordningen af 27. september 1799 faldt sammen med den almindelige europæiske reaktion der fulgte Napoleons statskup 9. november samme år. Men også den aktualiserende interesse for det romerske kejserdømme og dets ideologi som jeg har ment at finde hos flere af det attende århundredes danske skribenter, mest i forbindelse med deres oversættervirksomhed, løb ud med århundredet. En forklaring herpå skal kun antydes.

I sin flere gange omtalte afhandling om »det opinionsstyrte enevelde« diskuterer J. A. Seip bl. a. opinionsytringernes former og vilkår i Danmark-Norge i perioden 1750–1814, og nævner her »den stille censur« som modificerede den store faktiske ytringsfrihed: »I en tid da makten er konsentrert, vil den stille sensur være kraftig. Gjennem hele tidsrommet spille derfor omskrivende og kamuflerende uttryksmåter stor rolle« [80]. Ud fra denne betragtning kan man opfatte interessen for de gode kejsere og for de klassiske skildringer af disse som en kamufleret opinionsytring for den oplyste enevælde. Imidlertid falder det i øjnene at oversætterne, langtfra at kamuflere den aktualiserende brug af deres græske og romerske klassikere, tværtimod, i det mindste i periodens tidligere del, stadig selv fremhævede parallellen til samtidens dansk-norske monarki, også direkte henvendt til kongen. De ville øjensynlig snarere kaste mere glans over samtiden ved at pege på de antikke forbilleder; og dette er et såre typisk træk

79. Synesius Om Fyrstevælden, 1797, s. 24.

80. Anf. arb., s. 402.

i tidens hele stil. Det måtte derfor også nødvendigvis påvirkes af at smagen i århundredets slutning skiftede fra det romerske til det græske og oldnordiske. Endnu kong Frederik 5. kunne man afbilde i imperatorantræk, hans sønnesøn ikke.

Det er derfor også karakteristisk, at Jens Bloch i 1790'erne har tabt troen på de gode kejsere og i stedet idealiserer de græske filosoffer Sokrates og Synesios. Tidens nye ideal satte det naturlige, ufordærvede menneskelige i centrum, og Bloch drager personerne frem, ikke deres ideologi, samtidig med at han maler deres kulturelle og samfundsmæssige baggrund med grelle farver, hvadenten det er den atheniensiske republik eller det romerske kejserdømme. I sin »Forerindring« til *Xenophons Socratiske Merkværdigheder* siger han:

»Den store og elskværdige Karakter, saaledes tegnet efter Naturen selv, er en Hæder for Menneskeligheden just fordi den er et Billed og Aftryk af den skønne Dyd, som alle maae beundre, elske og høiagte; thi heri udmerke sig store Exempler og smukke Levnetsbeskrivelser baade fra de strenge afsondrede Læreregler, og fra de blot mulige Dydens Idealer; hine trætte og kede som oftest det sandselige Menneske; disse forfeile ikke sielden deres Hensigt, fordi de, hentede fra Mulighedernes tomme, fierne Rige, og udmalede med Indbildingens glimrende Farver, overskride det sande og naturlige: – den store Karakter derimod og den skønne Menneskedyd, som Sandhedens og Smagens Pensel afskildrede livagtigen, saaledes som den enten er eller var til i Verden, indtager (hvorledes er det muligt andet?) baade Forstanden og Hiertet.«

Sammenstillingen af det levende eksempel og den grå teori er gammel humanisme (i en fodnote citeres Seneca), men fremhævelsen af det historiske på det fiktives, det »blot muligens«, bekostning hører historismen til. Under dens synsvinkel kunne »de faa gode Fyrster« ikke længere beherske opfattelsen af den romerske kejsertid. Det var de store skikkelser og de skæbnesvangre begivenheder i Grækenlands og Roms ældre historie der fængslede sindene i Napoleonstiden, og dens betydeligste danske klassikeroversættelser er da også S. Tetens' af Plutarks biografier (1800–11) og Rs. Møllers af Livius (1800–18). En af den ældre generations oversættere har indirekte udtrykt denne nye holdning, nemlig Guldberg.

Roms historie kom Guldberg ganske vist aldrig til at skrive, da anden virksomhed så brat afbrød hans originale og stort anlagte *Verdens Historie* (1768–72) ved den peloponnesiske krig. Men da hans søn Peder Høegh Guldberg i 1806 udsendte en oversættelse af *Appiani Historie om Roms Borgerkrige med deres Ende ved Dion Cassius*, var den forsynet med en

fortale af den aldrende gehejmeråd. Her meddeler han kort sine tanker om »Verdens mægtigste Stat i den smertefuldeste Overgang fra Fristat til Monarkie«, hvori han ser »det tankerigeste Varetegn . . . for Mennesker og for Folkene«. Guldberg mener fortsat at den romerske republik undergravedes af splid, indtil det »i Blod vadende og af alle Partier skuffede Folk« endelig faldt til ro ved det enevældige kejserdømme. Men det er nu nationens liv der er det afgørende for ham [81]:

»Dette Navn, denne nu jammerfulde Grund, Dette, *vi ere Romere*: Dette i denne almindelige Opløsning samler Levningerne af Seirende og Slagne, gjør Rom elskværdig, og igien til det tilbedede Fædreland.«

Den egentlige lære Guldberg vil drage af borgerkrigenes historie er dog alment menneskelig, og mærket af hans personlige erfaring. Det er de mange farverige skikkelser og voldsomme begivenheder der taler stærkest til ham; betydningen af dygtighed, mod og tilhængere underkender han ikke, »men her mærkes og tydeligt nok, at endnu er der en højere Bestemmelse, som Mennesker kalde Lykke, der rækker Laurbærkrandsen«. En gentagelse af historien finder han ikke på det individuelle plan, kun i den store verdenshistoriske sammenhæng; og han ønsker at lade historien tale for sig selv, uden de realkommentarer som sønnen gerne ville have tilføjet. Efter en manende oversigt over Roms udvikling frem til borgerkrigene som den ubønhørlige konsekvens slutter Guldberg [82]:

»I en Tid, som vores, da Republikker deels bleve til, deels forsvandt, deels omdannedes i nye og nye Former; da nogle Stater have Forbunde lignende dem, Rom forundte; da og udaf et gammelt Kongerige er efter haardeste Veer og efter mange Republikanske Misfostre bragt til Verden det vældige Monarkie, vi see; i saadan en Tid er det, synes mig, noget Tillokkende og Nærrørende at sammenligne med vore slebne og opklarte, skuffede og skuffende Tider hine gamle, ogsaa slebne og opklarte, ogsaa skuffede og skuffende Tider; opdage de sig i hinanden da og nu slyngende Aarsager, der havde forberedet, og saa virkede; derpaa overtænke Fødsels-Smerterne; og da endelig, endelig skue de fremkomne Fostere, og saaledes paa andres, ikke egen Regning, vinde engang, og beholde Forstand.«

81. S. xi.

82. S. xxvii f.

Kongebrevet hos Slange af 26. september 1660

AF

JENS ENGBERG

I 1720 afleverede Niels Pedersen Slange sit manuskript om Statsomvæltningen i 1660 til Frederik IV [1]. I fortalen, som er dateret 27. august 1720, fortalte Slange kongen, at han ikke havde hentet sin viden fra løsnak, men byggede på de papirer, som hans far, stænderdeputeret og provst Peder Villadsen havde samlet sig i september-oktober dagene 1660. Blandt disse papirer var åbenbart et brev eller en afskrift af et brev fra Frederik III til biskop Svane og borgmester Nansen. Brevet, der overbragtes af kongens sekretær, Christoffer Gabel, var skrevet med kongens egen hånd og forsejlet med hans lille signet. Brevets udskrift og tekst lød:

»Voris Tro Mænd Dr: Hans Svane Biskop udi Siælland og Hans Nansøn øverste Borgemester udi Kiøbenhavn, udi egne Hænder.

Kiere Tro Mænd.

Vi ere og blive Eder for Eders beviiste tro Tieneste og Nidkierhed alle Tider med Naade bevaagenn, og overlade Vi til Eder self, hvem iblant de Andre I ville aabenbare, hvad som er bleven aftalt, Naar I ikke gjør Vall paa andre, end de, som I kiende, og finde tienlige; Dog ville vi siden gjerne Vide, hvo de blive. Vagten angaaende, da holde Vi det u-tienligt, endnu formedelst ombrage, ikke desmindre Ville Vi derpaa viidere være betænkte. Thuresøn er os vel bekiendt, og approbere Vi Eders Forsæt, hvad ham angaar, saasom baade fornødent og tienligt. I maa see til at hvad der skal gøres, det bliver gjort snart, thi ophold bliver skadelig, dersom de andre vinde Tiden, kand de maaskee vinde meere. Værer eenige og sagtmodige. Vi ere og blive Eder alle Tider een Naadig Konge, Befalendis Eder Gud. Kiøbenhavns Slott den 26de Septembr: Anno 1660.

Friederich

1. Historie om Regjeringens Forandring udi Danmark da det af et Val Rige blev gjort til et Arfve Rige, Kgl. Bibl., Gl. kgl. Saml. 905 fol.

Slanges Frederik III-brev er benyttet af G. L. Baden og C. F. Allen, der kort refererede dets indhold uden at kommentere det [2]. Fr. Hammerich gjorde mere ud af brevet og anførte også et udmærket argument for dets ægthed: »Slanges Fortællinger tør vove sig frem for en enevældig Konge, . . .« [3]. For J. A. Fridericia blev kongebrevet det centrale dokument: »Dette Brev er det eneste umiddelbart fra Samtiden stammende Bevis paa Aftaler mellem Kongen og de lavere Stænders Førere inden den store Forandring i Oktober« [4]. Fridericia afviste de beretninger, som kom fra Christoffer Gabels søn Frederik. De var efter hans mening dels selvmodsigende med hensyn til kronologien, og dels havde de til kilde den næste generations beretninger (hvad 26. september-brevet altså tilsyneladende ikke havde). Fridericia argumenterede ikke for brevets ægthed [5], men hævdede i en note, at der ikke var grund til tvivl.

I 1903 blev Fridericia kraftigt angrebet af den norsk-amerikanske historiker John O. Evjen, der fandt, at brevet måtte være falsk [6]. Frederik III var for det første ikke meget skrivende, »ein schreibfauler Mann«, og det var lidet sandsynligt, at dette brev som det eneste fra kongens egen hånd skulle være blevet bevaret. For det andet brugte Frederik III ikke at kalde sig »Vi« i private breve, mens 26. september-brevet heller ikke ligner et officielt brev. For det tredje var dateringsformen »Kiøbenhavn's Slott« usædvanlig, ellers brugtes blot bynavnet. Med hensyn til brevet indhold mente Evjen, at Frederik III ikke kunne have blottet sig i den grad så tidligt som 26. september, at brevet var overflødigt, fordi kongen blot kunne have talt med Svane og Nansen eller sendt mundtlig besked gennem Gabel, at indholdet af brevet var vagt og intetsigende, og at bemærkningen om Thuresen, der var kongen velbekendt, var absurd. Nansen og Svane måtte naturligvis have vidst, at kongen udmærket kendte stads-hauptmanden i København. Brevet var, påstod Evjen, komponeret af Slange selv på grundlag af kongens brev af 13. oktober til stænderudvalget.

Fridericia meddelte i en anmeldelse af Evjens bog i *Historisk Tids-*

2. Danmarks Riges Historie, IV, 1831, s. 467–8; Haandbog i Fædrelandets Historie, 1854, s. 413.
3. Nordisk Universitets-Tidsskrift 1857 s. 80.
4. Frederik III og Enevældens Indførelse, *Historisk Tidsskrift*, 5. rk. VI, 1886–7, s. 739.
5. Med mindre da 2. sætning i flg. citat er et ægtheds-argument: »Et paalideligere Indtryk gjør Slanges Fortælling. Efter denne staar Kongen som Midtpunkt i hele Foretagendet«.
6. Die Staatsumwälzung in Dänemark im Jahre 1660, s. 166–9.

skrift [7], at der fandtes private breve, hvori kongen kaldte sig »Vi«. Iøvrigt indlod Fridericia sig ikke på en detaljeret afvisning af Evjens angreb på 26. september-brevet, men redegjorde i stedet for det princip, hvorunder han havde anskuet det: Senere beretninger måtte behandles på samme måde som samtidige, når muligheden ikke var udelukket for, at forfatteren havde haft andre kilder end dem, der var bevaret fra samtiden. Og det var ikke usandsynligt, at Slange kunne have fundet en afskrift i sin fars papirer, eller at Villadsen kunne have haft kendskab til brevet. Der var intet i situationen omkring den 26. september, eller i det man vidste om Frederik III's psykologi, der talte mod brevets ægthed. Det var betænkeligt at veje et par ord som dem om Thuresen på guldvægt, og det var usandsynligt, at Slange skulle have puttet dem ind i et af ham selv konstrueret brev, hvorfor de netop var et bevis på brevets ægthed.

C. O. Bøggild-Andersen gjorde i sin disputats fra 1936 grundigt op med Evjens argumenter mod brevets ydre form [8]. Bøggild-Andersen fandt ikke, at Frederik III var skrivehoven, der foreligger adskillige egenhændige breve fra ham. Brevets stil var, med Bøggild-Andersens ord, »formet nøjagtigt som vi maatte vente, at kongen vilde forme en fortrolig og sekret haandskrivelse til Svane og Nansen i den givne situation.« Mere betænkelig var dateringen Kiøbenhavn's Slott, men da Christian IV ofte anvendte denne stedbetegnelse, turde Bøggild-Andersen heller ikke her rejse nogen afgørende indvending. Brevets stilistiske troværdighed var dog ikke bevis for dets historiske ægthed. Bøggild-Andersen havde indledt sine vurderinger af Slanges pålidelighed med at konstatere, at et kun hos Slange forekommende bevillingsbrev af 12. september 1660 er identisk med et andet fra den sjællandske adel, men at dato 16. maj 1645. Slange havde altså simpelthen skrevet et gammelt aktstykke af for at kunne skabe et nyt. Når brevet af 26. september 1660 virkede så stilistisk rigtigt, var sagen netop den, at Slange som historiker og embedsmand fuldt vel vidste, hvorledes et kongeligt brev så ud, langt bedre end Evjen vidste det. Evjens indvendinger mod brevets indhold fandt Bøggild-Andersen derimod vægtige. Rigtigheden af betragtningen om, at kongen ikke ville indvi så mange i sin hemmelighed, måtte være selvindlysende. Havde kongen virkelig afsendt brevet, så burde han straks have truffet effektive militære foranstaltninger, hvad han ikke gjorde. Ligeledes havde Evjen ret i, at kongen kunne have givet sin besked mundtligt, og i sin bemærkning om *passus'en*

7. 7. rk. V, 1904–5, s. 396–9.

8. Statsomvæltningen i 1660. Kritiske studier over kilder og tradition, 1936, 2. udg. 1971, navnlig s. 328–33.

om Thuresen; det virkede usandsynligt, at kongen behøvede at oplyse Svane og Nansen om, at hauptmanden var ham velbekendt. Sagen var, at Slange ikke kunne støtte sin påstand om kongens aktive rolle i Statsomvæltningen ved nogen samtidig kilde eller akt, og at Slange ikke besad optegnelser fra sin fars hånd. Derimod havde Slange frit omformet sin hovedkilde »Nøyagtig Efterretning om Souverainiteten«, et skrift, der forelå i manuskript fra en gang omkring år 1700. Og forfatteren til »Nøyagtig Efterretning«, som blot var et sammenkog af sekundære kilder, var Slange selv. Kongebrevet havde aldrig eksisteret, det var, som hævdede af Evjen, komponeret over motiver fra kongebrevet af 13. oktober, var altså et falsum, som aldrig burde trykkes igen, og hvis uægtighed burde være hævet over tvivl.

Bøggild-Andersens opfattelse af 26. september-brevet er blevet almindeligt accepteret. Allerede da disputatsen blev anmeldt i aviserne [9], skrev Erik Møller i *Berlingske Aftenavis* [10] at Bøggild-Andersens redegørelse for, at Slange ikke havde andet materiale, end det vi kender, vistnok tilsyneladende i alt væsentligt var rigtig [11]. Afgørende var påvisningen af, at adelsbrevet af 12. september 1660 var ordret den samme som brevet af 16. maj 1645, og altså var et falsum. For fremtiden ville man kun med store anfægtelser kunne benytte 26. september-brevet. Aage Friis skrev i *Politiken* [12], at hans skøn var, at forfatterens vurdering af kilderne og særlig af Niels Slange i hovedsagen var rigtig, selv om ikke uvæsentlige enkeltheder i bevisførelsen kunne anfægtes. Ellen Jørgensen overtog uden reservation Bøggild-Andersens kritik af Fridericia [13]. Navnlig bebrejdede hun Fridericia brugen af kongebrevet. Fridericia burde have ladet sig advare af Grams ord om Slanges »falske narrata« og »urigtige conjecturæ og derpaa bygde urigtige raisonnements«. Accept af Bøggild-Andersens opfattelse ligger vel også til grund for, at Gunnar Olsen i bind 8 af *Politikens Danmarkshistorie* [14] lader et gabende hul stå dér, hvor tidligere frem-

9. Bogen er aldrig blevet anmeldt i et dansk fagligt tidsskrift.

10. 14/5 1936.

11. Ligger der en reservation i ordene »vistnok tilsyneladende i alt væsentligt«? Eller er der tale om almindelig anmelder-forsigtighed? Der var stærke kræfter løse i historikerverdenen i 1936.

12. 7/5 1936.

13. *Historiens Studium i Danmark* i det 19. Aarhundrede, 1943, s. 136.

14. *Den unge enevælde*, 1964. Litteraturlisten bagest i bindet skyldes for det første næppe Gunnar Olsen, og for det andet er det vel at overfortolke at ville lægge noget i, at Fridericias Adelsvælden kaldes »den mest dybtgående ældre fremstilling af Statsomvæltningen«, Bøggild-Andersens bog derimod blot »en ny vurdering«.

stillinger behandlede brevet, og for at Svend Ellehøj i en artikel om Statsomvæltningen skriver, at sikre oplysninger om, hvad der var i gære, først haves fra dagene 4.–5. oktober [15].

Kun to historikere lod sig ikke påvirke. Knud Fabricius gentog i 1942 omtrent ordret, hvad han havde hævdet i 1929 [16], at brevet kunne passe ind i situationen, men at det var usandsynligt, at den senere så vaklende konge skulle have taget sit parti allerede på dette tidspunkt. Det kunne derfor tænkes, at brevet enten var fejldateret af Slange, eller at andre, f. eks. militære eller hoffolk, enten kan have påvirket kongen til at skrive det, eller simpelthen kan have ladet det fremkomme i hans navn, men uden hans vidende og samtykke. Erik Arup hævdede i sin opposition [17], at Bøggild-Andersens metode var fejlagtig. Bøggild-Andersen havde til grund lagt det forkerte princip, at samtidige mangelfulde kilder fra underordnede personer er at foretrække for senere beretninger, der går tilbage til virkeligt afgørende og handlende personer. Bøggild-Andersens behandling af Slange var aldeles fældende for ham som kritisk forsker. Den tanke, at alle de mangfoldige enkeltheder Slange meddeler, skulle være fri fantasi, fandt Arup aldeles absurd. Bøggild-Andersen havde på forhånd stillet sig på det standpunkt, at Slange digtede. Han tog intet hensyn til, at Slange som søn af Peder Villadsen måtte være i besiddelse af en rig og pålidelig mundtlig tradition, eller at Slange besad skriftlige kilder, som ikke kendtes af de berettere, som han ifølge Bøggild-Andersen havde hentet sin viden fra. Ud fra sin forudfattede mening om, at Hannibal Sehested var hovedmanden for Statsomvæltningen, drev Bøggild-Andersen sig selv frem til en forkastelse af Slange, en forkastelse som i og for sig var ganske unødvendig for hans tesis.

Arups manuskript rummer ud over den samlede vurdering tillige en række korte bemærkninger, som vil blive benyttet i det følgende.

I 1960 vendte Bøggild-Andersen tilbage til brevet af 26. september. I et foredrag, som blev holdt i Videnskabernes Selskab, hvis tekst bragtes i kort referat i selskabets årbog og som nu er publiceret uforkortet i 2. udgave af Statsomvæltningen i 1660, redegjorde Bøggild-Andersen for en metode til sprogstatistisk og ordhistorisk undersøgelse af brevet. Bøggild-Andersen

15. Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661, Nordiska Historikermötet i Helsingfors, II, 1968.
16. Knud Fabricius: Den ældre Enevælde, Det danske Folks Historie, V, 1929; Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde, Schultz Danmarkshistorie, III, 1942.
17. Jeg takker professorinde Clara Arup og advokat Niels Arup for tilladelse til at benytte Erik Arups papirer i Det kongelige Bibliotek.

havde fundet og undersøgt 53 danske og 7 tyske egenhændige breve fra Frederik III, hvoraf hovedparten var propositioner til Rigsrådet fra årene 1649–60. Det gennemsnitlige antal ord pr. tekstafsnit, d. v. s. fra hvor der kunne sættes punktum eller semikolon til næste punktum eller semikolon, var 49,6. Udskød man brevene på under 120 ord, var det 56,3. Ordantallet pr. tekstafsnit i 26. september-brevet var derimod 15,1. Det hørte altså syntaktisk hjemme i en helt anden verden end de ægte egenhændige breve. Den ordhistoriske undersøgelse bestod i en konstatering af, at dateringsformen København med tilføjet »slot« ikke forekom i de egenhændige breve. Endvidere har Frederik III i de egenhændige breve aldrig brugt formen »udi egne Hænder«, han skrev altid »til hænde«. Ordene »Vi ere og blive Eder« brugtes ikke af kongen, der skrev »Vi forbliver«; formen findes først mere almindeligt i danske breve fra 1670'erne. Ordet »overlade« havde Bøggild-Andersen først set brugt som i Slange-brevet i 1677. Brugen af ordene »gøre Valg paa« optræder ikke i Kalkars ordbog eller Ordbog over det danske Sprog. Ordet »finde« i betydningen »anse« havde Bøggild-Andersen først set i brug i 1676, og udtrykket »vinde Tiden« først i 1675. Bøggild-Andersen konkluderede, at de indre kriterier for 26. september-brevets uægtighed til fulde stadfæstedes af de ydre. Brevet var ikke skrevet af Frederik III og kunne ikke være blevet til meget langt fra år 1700.

FRIDERICIAS BETRAGTNING forekommer rigtig: Bevisbyrden må i første omgang ligge hos de, der hævder, at brevet er falsk. Forsvareren behøver ikke at bevise, at tiltalte er uskyldig, derimod påhviler det ham at afvise anklagerens påstande. Er anklagerens bevismateriale fyldigt og lykkes det forsvareren at dokumentere dets manglende holdbarhed, føres der dog reelt bevis for tiltaltes uskyld. I det følgende skal der, med benyttelse af Arups korte noter, knyttes kommentarer til anklagepunkterne mod brevet.

Evjens indvending mod brevets form er det unødvendigt at afvise her; Fridericias og Bøggild-Andersens argumenter er holdbare (derimod skal der vendes tilbage til Bøggild-Andersens sprogstatistiske og ordhistoriske undersøgelse). Om indholdet hævdede Evjen, og Bøggild-Andersen fandt dette selvindlysende, at kongen ikke ville have turdet indivi så mange i sin hemmelighed. Dette argument er derimod ikke holdbart. For det første behøver »hvad som er bleven aftalt« jo ikke at betyde hele den store plan, men netop kun den del af den, som det var aftalt måtte åbenbares. For det andet måtte kongen nødvendigvis træde i forbindelse med Svane og

Nansen, og turde han gøre det ved mødet i bispegården, der efter Bøggild-Andersens mening fandt sted senest den 1., hvad vi ved, at han turde, og hvor situationen ikke var forandret, så har han også kunnet vove det 4–5 dage før. Endelig kunne kongen jo godt have sendt brevet, selv om det måske egentlig var uklogt at gøre det. Frederik III levede jo ikke i alle tilfælde op til de krav om rationel handling, som senere tiders historikere har stillet ham. Bøggild-Andersen mente videre, at havde kongen alligevel sendt brevet den 26. september, så burde han straks have truffet effektive militære foranstaltninger. Brevet siger dog netop, at kongen formedelst ombrage finder det utjenligt at foretage noget med vagten. Kongen kunne, mente Evjen og Bøggild-Andersen, have henvendt sig direkte til Svane og Nansen, eller han kunde have sendt Gabel med mundtlig besked. Arup fandt, at denne indvending var »ganske hen i vejret, Gabel var selvfølgelig for Nansen og Svane ikke saa god som kongens brev«. Arups argument må være rigtigt, kongen, som vel sjældent havde lejlighed til at færdes alene, kunne netop ikke, heller ikke den 26. september, have henvendt sig til gejstlighedens og borgerskabets førere, uden at det ville blive klart, at noget var i gære. Det forekommer også rigtigt, at Svane og Nansen ikke har kunnet nøjes med en mundtlig besked, hverken fra kongen eller fra Gabel, ja, Svane og Nansen kan ligefrem have forlangt den sikkerhed, der lå i et egenhændigt brev, som klart viste, at de handlede i forståelse med kongen [18].

At brevet er vagt og upræcist, som Evjen anførte, kan netop opfattes som bevis på, at det er ægte. Rent bortset fra at et vagt brev var mindre farligt end et koncist, kunne man forestille sig, at en primitiv historieforsker havde fabrikeret et anderledes spændende brev. Bøggild-Andersen så heri nok et bevis på, at Niels Slange var meget drevne. Men kunne den meget drevne historie-forfalsker Slange have begået den elementære dumhed ordret uden anden ændring end udskiftelsen af to navne og én dato at skrive et adelsbrev fra 1645 af for at skabe et andet fra 1660? Eller omvendt, hvis Slange kunne handle så tåbeligt, kunne han så have indsigt nok til at narre generationer af historikere med kongebrevet? Evjen og Bøggild-Andersen var lige enige om, at bemærkningen om Thuresen, der var kongen velbekendt, var fældende. Også Slange har vel vidst, at kongen måtte kende Thuresen. Har han ikke tænkt på dette, ja, så passer

18. Bartholomæus Mikkelsen, der i efteråret 1658 planlagde en sammensværgelse på initiativ af Corfitz Ulfeldt med det formål at overmande den svenske garnison, ville ikke sætte sig i bevægelse, før han havde fået et brev fra Ulfeldt. S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I, 1879, s. 350.

det igen ikke, som Bøggild-Andersen skrev, at brevet er formet med stor kunst. Fridericia fandt, at netop disse ord, besynderlige som de var, måtte være et kriterium for brevetets ægthed. Mere subtil, men uafviselig er Arups påstand om, at der naturligvis er forudsat f. eks. »som ven af den fælles sag«.

Bøggild-Andersen brugte bevillingsbrevet af 12. september 1660 til at dokumentere, at Slange forfalskede breve. Nu er det for det første ikke et bevis i sig selv på 26. september-brevet falskhed, at 12. september-brevet er uægte. Ved at sætte sin undersøgelse af 12. september-brevet først gjorde Bøggild-Andersen sig værgeløs over for påstande om, at han ikke nærmede sig kongebrevet uhildet. Men for det andet kan der rejses indvendinger mod argumenterne mod 12. september-brevet. Et af Arups notater lyder: »Er det saa urimeligt, at adelen har svaret 1660 ordret som 1645«? Det er vel netop ikke usandsynligt, at kredse i den sjællandske adel, stillet over for et skattekrav, har søgt i landebogen for at finde ud af, hvordan et bevillingsbrev skulle lyde. Situationen i 1660 var i høj grad lig den i 1645. Ved, som alle institutioner, at holde sig til et præcedens-tilfælde sikrede man sig mod at gå for langt i nogen retning. Bøggild-Andersen fandt det mistænkeligt, at betalingsterminen Skt. Hans, der passede udmærket for en bevilling i maj 1645, uændret brugtes for en bevilling i september 1660. Herimod kan indvendes, at adelen næppe har været interesseret i en snarlig forfaldsdato, og at den netop ved at bruge et præcedens-tilfælde kunne henholde sig til den behageligt sene dato Skt. Hans. Videre mente Bøggild-Andersen, at hvis bevillingsbrevet af 12. september havde været rigtigt, så ville der have været refereret til det i det senere brev af 19. september. Da imidlertid bevillingstilbudet af 12. september ikke faktisk blev til en skatteudskrivning, hvorfor skulle der så refereres til det? Følger man Bøggild-Andersens argument, så må man også forkaste f. eks. tilbudet til kongen af 4. oktober 1660 om arveregeringen, som også kun kendes i en senere afskrift, og som ikke nævnes i tilbudet af 8. oktober. Hvis netop det beskedne bevillingstilbud af 12. september med den uantageligt sene betalingstermin under den hastige udvikling i skattesagen viste sig at være utilstrækkeligt og politisk uheldigt, hvorfor så drage det frem igen den 19. september? Bøggild-Andersen var af den opfattelse, at Slange begik dette falskneri for at forbedre sin fremstilling. Hvorfor skulle han, som allerede anført, have gjort dette uden benyttelse af den blændende virtuositet og vidunderlige fantasi, som Bøggild-Andersen ellers krediterede ham for?

Bøggild-Andersen påviste i sin gennemgang af Slanges skrift, at Slange

så godt som udelukkende brugte sekundære kilder, som også er kendt af os, om end der dog et par enkelte steder kan være svage spor af en mundtlig tradition. Papirer efter sin far besad Slange imidlertid ikke [19]. Det voldte derfor Bøggild-Andersen vanskeligheder, at han måtte konstatere, at Slange bringer afskrifter af ikke mindre end 6 dokumenter, som ikke findes i nogen af de beretninger, som skulle have været hans forlæg. Det første er en proposition på fire linjer fra tre rigsråder til det samlede råd. Denne proposition er knyttet til 12. september-bevillingen og derfor falsk. Selve 12. september-brevet og 26. september-brevet er falske. Dokument nr. fire er en fuldmagt af 4. oktober fra en del af de sjællandske provster til Peder Villadsen og Køge-provsten Christen Madsen. Denne fuldmagt til hans far kunne man vel ellers forvente, at Slange kunne undes ret til at besidde, men også den er falsk, den passer ikke ind i situationen. Dokument nr. 5 derimod er rigsrådets erklæring af 13. oktober, som ligeledes ikke findes i nogen af de beretninger, som Slange skulle have benyttet, men som er bevaret i Erik Krag's afskrift. Dette dokument kan altså ikke være fabrikeret af Slange. Bøggild-Andersen drog ingen konklusion heraf, men nøjedes med på 1^{1/2} linje at bemærke, at det næppe kan konstateres, hvorfra Slange har kendt det. Arup derimod bemærkede, at hvis ikke Erik Krag's afskrift havde eksisteret, »ville Bøggild-Andersen vel have fastslaaet, at ogsaa dette er et nyt brev-falskneri af Slange«. Dokument nr. 6 er kongens brev af 13. oktober, det selv samme brev, som Slange ifølge Evjen og Bøggild-Andersen har benyttet som forlæg for 26. september-brevet. Også om dette gælder det, at det kendes andet steds fra, men ikke i noget af Slanges påståede forlæg. Heller ikke her søgte Bøggild-Andersen efter en forklaring eller ændrede sin opfattelse.

Bøggild-Andersen gav dog selv, måske uden at bemærke det, og i hvert fald uden i sin disputats at indrømme det, dødsstødet til den tanke, at Slange ikke skulle have besiddet papirer fra sin far. Den såkaldte bispegårdsberetning, om den natlige sammenkomst mellem Gabel og de mest fremtrædende gejstlige og verdslige deputerede, skyldes en anonym gejstlig, der selv var med til mødet. Denne gejstlige var ifølge Bøggild-Andersen Peder Villadsen. Bispegårdsberetningen kender vi, fordi den er indarbejdet i »Nøyagtig Efterretning«. Og forfatteren til »Nøyagtig Efterretning« var,

19. I modsætning til Svanes børn, om hvem Bøggild-Andersen som led i påvisningen af, hvorfra Molesworth hentede sin viden, erklærede, at »det jo desuden paa ingen maade er udelukket, at Svanes børn har ejet optegnelser af faderen om begivenhederne i 1660«. Statsomvæltningen s. 250.

stadigvæk ifølge Bøggild-Andersen, ingen anden end Niels Slange. Som Arup bemærker i sine noter: »Det er altsaa givet, at vi har en samtidig beretning af Peder Villadsen, som hans søn har kendt og først benyttet.«

Bøggild-Andersen mente som anført ligesom Evjen, at 26. september-brevet havde 13. oktober-brevet som forlæg. En række udtryk skulle være om ikke ordret ens, så dog hinanden lig. Disse ifølge Bøggild-Andersen ens dele af brevene er her stillet direkte over for hinanden:

26. september-brevet

- 1) see til at hvad der skal gøres, det bliver gjort snart, thi ophold bliver skadelig, dersom de andre vinde Tiden, kand de maaskee vinde meere.
- 2) Værer eenige og sagtmodige
- 3) Vi ere og blive Eder for Eders beviiste tro Tieneste og Nidkierhed alle Tider med Naade bevaagenn
- 4) Vi ere og blive Eder alle Tider een Naadig Konge

13. oktober-brevet

- saa at alting dermed uden Forhaling kan sluttet
- med hverandre udi Venlighed og Sagtmodighed conferere
- Vi forbliver Eder alle og enhver med Kongelig Gunst og Naade velbevaagen
- evindeligh med Gud og Vor Naade

Nu synes lighederne for det første ikke slående. Kongens indledende og afsluttende formler, hvori han forsikrer om sin nåde, har naturligvis lighedspunkter; det ville have været påfaldende, om det ikke havde været tilfældet. Afsnittene i begge breve om nødvendigheden af enighed og af at undgå ophold og forhandling er uden verbaloverensstemmelse, bortset måske fra sagtmodige-Sagtmodighed. En vis lighed er der dog. Heri ligger imidlertid intet bevis for, at Slange har skrevet det ene brev af efter det andet. Både ved henvendelsen til borgerstandens og gejstlighedens førere den 26. september og ved henvendelsen til det nedsatte udvalg den 13. oktober har kongen haft en klar interesse i enighed og hurtighed. Den ganske vist ikke store ensartethed i udtrykkene kan derfor nøjagtigt lige så godt opfattes som udtryk for, at det faktisk er den samme mand, der har skrevet begge breve; udtryk af samme art er faldet ham i pennen.

De indvendinger mod 26. september-brevets saglige indhold, som Bøggild-Andersen fremførte i sin disputats, kan alle tilbagevises. Denne tilbagevisning foretog allerede Erik Arup ved oppositionen, uden at man dog nu af de noget stikordsagtige noter kan følge hans argumentation i alle detaljer. I tredje bind af Arups Danmarkshistorie er skildringen af Statsomvæltningen ikke skrevet færdig. Af afsnittet »Arvekongen« ses dog, at Arup i hovedsagen har lagt de gabelske optegnelser til grund. Der er, trods Fridericias bemærkning om svigtende kronologi i Frederik Gabels notater, intet i dem, der strider mod ægtheden af 26. september-brevet, der kan tværtimod i dem findes ting, der kunne opfattes som vidnesbyrd om, at Gabel faktisk har fungeret som brevfører, som beskrevet af Slange. Da ydermere Niels Slanges og Frederik Gabels optegnelser er kilder af ganske samme art, kan man vanskeligt forkaste den ene, men bibeholde den anden. Af manuskriptet til Danmarkshistorien ses, at Arup ville have placeret et afsnit med titlen »Den store plan« umiddelbart foran redegørelsen for tilbudet af 4. oktober, hvilket kunne tyde på, at han ville have inddraget brevet. Bøggild-Andersen mente dog i sit foredrag i 1960, at Erik Arup i sine sidste år ikke længere troede på brevet ægthed.

Bøggild-Andersens sprogstatistiske metode bestod i en optælling af ord pr. tekstafsnit. Tælles ordene i brevet af 26. september, fås et tal på 126 (og hertil slutformulærens 13 ord). Tælles tekstafsnittene efter ved hjælp af punktum og semikolon, når man til, at der er 6 tekstafsnit, altså i gennemsnit 21 ord pr. tekstafsnit. Bøggild-Andersen nåede imidlertid et ganske andet resultat: Der er 136 ord (og hertil slutformulærens 13 ord), 9 tekstafsnit, d. v. s. i gennemsnit 15,1 ord pr. tekstafsnit. Forklaringen på denne forskel ligger for det første i, at Bøggild-Andersens optælling er forkert. Der er faktisk, som enhver kan se ved at tælle efter, 126 ord. Det er udelukket, at fejlen kan skyldes en trykfejl: 15,1 gange 9 giver 135,9. For det andet har Bøggild-Andersen defineret tekstafsnittet som ordene mellem de steder, hvor man, *om man vil*, kan sætte punktum eller semikolon. Nu er det vel meget forskelligt, hvor man vil sætte disse tegn; i 26. september-brevet kan der givet sættes færre eller flere end 9. Man kan altså af den sprogstatistiske undersøgelse egentlig ikke slutte andet, end at Bøggild-Andersen ville have gjort flittigere brug af punktum og semikolon, end brevet forfatter har gjort det. Hertil kommer, at denne sprogstatistiske metode i sig selv er betænkelig. Det er muligt, at ikke et eneste af Frederik III's bevarede egenhændige breve har så korte sætninger som 26. september-brevet. Dette oplyses blot ikke, der gives kun et gennemsnit. Dette gælder også 26. september-brevet, hvis første tekstafsnit (hvor der kun van-

skeligt kan lægges punktum eller semikolon ind) har 50 ord, altså omtrent det samme som gennemsnittet af samtlige bevarede breve. Når de tunge propositioner til rigsrådet, som er hovedparten af materialet, sammenstilles med et kort privatbrev, forekommer det desuden ikke mærkværdigt, at privatbrevets ordtal pr. tekstafsnit kommer til at afvige fra gennemsnittet, men Bøggild-Andersen er ved at foretage denne sammenstilling dumpet i et stort hul i den i gennemsnit kun få centimeter dybe sø. Uantagelig bliver statistikken også, når Bøggild-Andersen udskyder de breve, der er på under 120 ord. Brevet af 26. september skulle snarere med sine 126 ord sammenholdes med brevene af omkring størrelsen 120 ord. Endelig er det indlysende, at der overhovedet ikke kan laves sprogstatistik, som Bøggild-Andersen har gjort det, på brevet af 26. september. Situationen var ekstraordinær. Hvis Frederik III har skrevet dette brev, er det dog antagelig det eneste, hvori han har konspireret om en Statsomvæltning. Det er, tværtimod hvad Bøggild-Andersen hævdede, i høj grad tænkeligt, at kongen i dette ene brev skulle have ændret sin brevstil.

Den ordhistoriske undersøgelse lider af ganske tilsvarende mangler. De egenhændige breve fra Frederik III, som Bøggild-Andersen sammenlignede 26. september-brevet med, var som anført hovedsageligt propositioner til rigsrådet, hvor sprogbrugen har været bundet. Nye ord ville vanskeligere her vinde indpas end i et privatbrev. Men hertil kommer, at hovedparten af brevene hidrører fra årene 1649–60. Et par tyske breve er dog fra 1628, et enkelt tysk brev fra 1661. Dette indebærer, at 26. september-brevets ordforråd udelukkende kan sammenholdes med et materiale, der i tid ligger forud for det. Hvem kan udelukke, at de ord, som forekom Bøggild-Andersen så moderne, kan have været brugt af kongen i perioden 1660–70. Den belæste og sprogkyndige Frederik III kunne vel nok tænkes i rollen som sprogfornyer.

Det spørgsmål, om sproghistorien er i stand til med bestemthed at datere et ords eller et udtryks første mulige forekomst inden for en tidsramme af ca. 15 år i så fjern en tid som sidste halvdel af 17. århundrede, må her af gode grunde lades ubesvaret. Bøggild-Andersens argument er, at *han* ikke har stødt på visse i 26. september-brevet forekommende ord i det materiale, som han har undersøgt. At et par af de af Bøggild Andersen anholdte syv udtryk skulle være anakronismer, kan der dog rettes indvending mod. Bøggild-Andersen anførte selv, at udtrykket »vinde Tiden« modsvares af et i 1653 forekommende »gewinde Tiden«. Kan det sidste udtryk forekomme i 1653, må der kræves mere end en påstand, for at det første må erklæres for umuligt i 1660. At udtrykket »gjør Vall paa«

ikke findes hverken i Ordbog over det danske Sprog eller hos Kalkar, er dog vel ikke noget bevis på, at det ikke kan have været brugeligt i 1660. Iøvrigt forekommer heller ikke ordet »ombrage« i disse to ordbøger, hvilket imidlertid ikke får Bøggild-Andersen til at kassere det. Bøggild-Andersen anførte som sit første eksempel, at kongen altid brugte udtrykket »til hændede«, mens »udi egne Hænder« ikke forekommer i noget af de bevarede egenhændige breve. Når det sidste udtryk alligevel bruges i 26. septemberbrevet, kunne forklaringen simpelthen være, at dette specielle brev skulle netop udi adressaternes egne hænder og absolut ikke i andres.

I 1936 fandt Bøggild-Andersen, at han ikke turde rejse nogen afgørende indvending mod brugen af dateringsformen »Kiøbenhavn's Slott«, da den hyppigt anvendtes af Christian IV. I 1960 var denne dateringsform et ydre kriterium for uægheden. Begrundelsen for skiftet i opfattelsen må være den, at Bøggild-Andersen nu havde konstateret ved selvsyn, at slottet ikke anførtes i Frederik III's egenhændige breve. Det kunne dog synes, som om slottet alligevel har været i brug i et enkelt brev, der ganske vist er indført i Sjællandske Tegnelser, men som dog har haft en så lidet officiel stil, at Slange skulle kunne have brugt det som forlæg for 26. septemberbrevet. Det drejer sig altså igen om kongens brev af 13. oktober. Både i N. D. Riegels: Forsøg til Femte Christians Historie og i Suhm: Nye Samlinger, hvor brevet er aftrykt, er dateringen: »Givet paa vort Slot Kiøbenhavn«. Forlægget for optrykket hos Suhm er en afskrift i Pouchs samlinger, der ifølge Bøggild-Andersen ikke har været brugt af Slange, men Slange har alligevel selv i sin afskrift i sit manuskript ved dette brev fået slottet med. Det er naturligvis udelukket, at Pouch kan bygge på Slange. Brevet kendes tillige i en afskrift i samlingen »Souverainiteten« i Rigsarkivet. Også her er dateringsformen »Givet paa vort Slot Kiøbenhavn«. I Sjællandske Tegnelser er dateringen derimod blot som vanligt »Hafn:« At afslutningsformen er kortet af i Tegnelse, er dog kun, hvad man skulle vente. De af hinanden uafhængige afskrifter hos Pouch, Slange og i »Souverainiteten« må stamme fra den originale skrivelse, hvor slottet har været med. Kan der måske heri ses et indicium for, at 26. septemberbrevet er ægte, fordi slottet alligevel figurerer trods al Slanges kendskab til de kongelige breves normale dateringsform? Eller er det mere simpelt sådan, at slottet forekommer i 26. septemberbrevet, fordi det også er i brug i 13. oktoberbrevet, som Bøggild-Andersen og Evjen mener, at Slange har skrevet af efter? Bøggild-Andersen's kommentar til forekomsten af ordet »slot« ved dateringen i begge breve var den, at der blot var tale om »en anklang af

fjærneste og sandsynligvis rent tilfældig natur« [20]. Det er jo ejendommeligt, at Bøggild-Andersen ellers, som set, søgte at påvise, hvorledes lighederne i de indledende og afsluttende formularer røbede, hvorledes Slange havde benyttet 13. oktober-brevet som forlæg, da han fabrikerede 26. september-brevet.

Brevet af 26. september 1660 fremtræder hos Slange tydeligt nok i 1720-ortografien, ganske som det hos Baden har et 1831-præg, hos Fridericia et 1894-præg [21] og hos Fabricius et 1942-præg. Disse tre sidste udmærkede historikere har alle ønsket, at brevet skulle blive læst, hvorfor de har kommet deres publikum en smule i møde, men samtidig har ofret noget af nøjagtigheden. Det kan meget vel tænkes, at Slange kan have moderniseret ikke bare ortografien, men også nogle udtryk, eller at dette allerede kan være sket tidligere, hvis brevet har passeret gennem flere afskrifter. Fejl kan have indsneget sig; den slags sker så let. I 2. udgave af Statsomvæltningen [22], for at tage et nærliggende eksempel, er »hvo de blive« i 26. september-brevet ændret til »hvor de blive«, hvad jo giver en helt anden mening, og hvad kunne give anledning til mange gisninger, hvis brevet kun kendtes fra denne 2. udgave. Brevet, som det fremtræder hos Slange, er en afskrift givet os af en mand, der ikke ligefrem er blevet rost for sin nøjagtighed. Dette indebærer ikke, at brevet nødvendigvis må være falsk, men derimod, at ordhistoriske undersøgelser ikke her er på deres plads.

Bag en forbrydelse venter man at finde et motiv, også bag en historisk dokumentforfalskning. Slange havde ifølge Bøggild-Andersen to hovedmotiver. For det første ønskede han at opnå fordele ved at minde det enevældige kongedømme om, hvad det skyldte hans far og dermed ham selv. For det andet ville Slange pynte op på sin ellers ret ligegyldige beretning med nogle gode aktstykker. Mod dette sidste argument kan kun indvendes, at de fire rigsrådernes proposition, bevillingsbrevet af 12. september og fuldmagten til Villadsen ikke er særligt spændende, og at selv brevet af 26. september ikke ændrer ved, hvad ingen efter fremkomsten af »Nøjagtig Efterretning« kunne benægte, nemlig at Frederik III spillede med på et ret tidligt tidspunkt. Om Bøggild-Andersens første argument kan det derimod med større sikkerhed hævdes, at det ikke kan være rigtigt. Bøggild-Andersen fremhævede selv, at Slange »ikke lader sin fader provst Peder Villadsen være blandt de af kongen direkte indviede og heller ikke udvider hans rolle

20. Statsomvæltningen s. 333 note 891.

21. Adelsvældens sidste Dage, s. 516.

22. Side 460.

til mere end at være Svanes trofaste sekundant og hjælper. Han gaar her betydeligt mindre vidt end senere forfattere, som endog vil sætte hans initiativ over Svanes«.

Frederik Gabel gjorde sin far til Statsomvæltningens hovedmand, Slange begrænsede sig til, stadig med Bøggild-Andersens ord, at sætte billedet af sin far i relief. Hvad kan nu Slange have ventet at opnå ved denne ret beskedne handling? Han fremsætter ikke krav eller ønske om personlige fordele i sin fortale. Derimod spores en vis ængstelse i den passus, som må være en opfordring til Frederik IV om at lade skriftet publicere, nemlig en bøn om beskyttelse og beskærmelse, dersom det efter kongens vilje skulle komme andre for øjne [23]. Længere fremme i fortalen synes Slange at være klar over, at hans skrift giver udtryk for en anden opfattelse end den officielt fastholdte, der gik ud på, at arveregeringen var givet Frederik III »utvunget og uden nogen Hans kongelige Majestæts tilskyndelse, anmodning eller begæring«. Slange skriver tværtimod i fortalen, at Frederik III udviste uforsagt mod, standhaftighed, visdom og forstand, og det gjorde han i særdeleshed, da han stille, men uden ringeste vankelmodighed tilvendte sig arveregeringen. Slange havde ikke skrevet sin beretning, hævdede han, af anden årsag end den at forhindre, at ihukommelsen herom skulle nedlægges med Frederik III's lig i graven. Havde Slanges motiv været håbet om den sikre personlige gevinst, kunne han have skrevet det pompøse værk på den officielle opfattelses grund. Som den der bragte en kontroversiel opfattelse frem, kunne han intet vente, og han opnåede da heller ikke engang at se sit værk i trykken. »Nu kan der tales og dømmes om vore Konger og deres Modstandere, som der ikke kunde i Enevældens Tid«, skrev Paludan-Müller i 1874 [24]. Tidspunktet var ikke inde i 1720, hvad Slange efter sin fortale at dømme nok synes at have anet. Gjorde han det alligevel, må motivet have været ulyst til at lade den flig af historien gå tabt, som var i hans besiddelse, snarere end ønsket om en sikker gevinst. Men selvfølgelig kan det heller ikke udelukkes, at Slange kan have ventet sig visse fordele, hvis det skulle lykkes ham at gøre sin kontroversielle sandhed acceptabel.

Spørgsmålet om ægtheden eller uægtheden af Slanges kongebrev af 26.

23. At Slange var ængstelig, er forståeligt. Endnu i 1681 blev Jacob Worm anklaget for crimen læsæ majestatis i højeste grad og deporteret til Trankebar for en lang række forhold, hvoraf det alvorligste dog var, at han havde hævdet, at Frederik III i 1660 havde begået et statskup. Erik Sønderholm: Jacob Worm. En politisk satiriker i det syttende århundrede, 1971.
24. I forordet til De første Konger af den Oldenborgske Slægt.

september er et af den slags, som enhver historiker må afgøre for sig selv. Det må dog i overvejelserne om denne afgørelse være klart, at overleveringshistorien er rimelig, at der er et spring fra Slanges »falske narrata« og »urigtige conjecturæ og derpaa bygde urigtige raisonnements« til en direkte dokumentforfalskning, at Slange faktisk besidder dokumenter, som han ikke kan have fra beretningerne, og at det derfor er uægtheden, der skal bevises, ikke omvendt.

Spørgsmålet er et af de store stridsspørgsmål, d. v. s. næsten pr. definition af en sådan art, at kildegrundlaget på den ene side er tilstede i tilstrækkeligt omfang til, at der kan argumenteres ud fra det, men på den anden side alligevel så sparsomt, at det ikke hindrer den fri fantasiudfoldelse, således at der ikke kan nås til nogen begrundet enighed. Der kunne, netop fordi materialet er så begrænset, i det uendelige opstilles stadig vildere spekulationer om kongebrevet. I brevet bruges f. eks. pluralis majestatis: »Vi« (med stort V) bortset fra i sætningen: »dog ville vi (med lille v) gerne vide, . . .«. Hvem er vi i dette tilfælde? Kongen og hans med-konspiranter?! Eller hvad ville man f. eks. ikke kunne få ud af, at G. L. Baden i 1831 hævdede [25], at han havde sit kendskab til brevet ikke fra Slanges manuskript i Det kongelige Bibliotek, men fra en afskrift foretaget af etatsråd Engelstoft fra det kongelige arkiv! Eksisterede det originale brev endnu i 1831 i Gehejmearkivet?!

Det karakteriserer ligeledes ofte historiens store stridsspørgsmål, at de i virkeligheden ikke er af større interesse. I det konkrete tilfælde drejer det sig om, hvorvidt Frederik III deltog aktivt i Statsomvæltningen nogle dage før eller siden. Bøggild-Andersen har i sit 1960-foredrag meget klart defineret den emnebegrænsning, som for så vidt også ligger bag hans bog om Statsomvæltningen: Der behandles ikke faktorer af politisk, demografisk, økonomisk, social og national art [26]. Men ved en undersøgelse af en begivenhed som Statsomvæltningen i 1660, hvor disse faktorer ikke behandles, havner man let ved spørgsmål som det om kongebrevets ægthed eller uægthed, hvor der er så rig lejlighed til spekulation, men så ringe udsigt til at nå til enighed om et resultat.

25. Anførte værk s. 467–8.

26. Jfr. Jörgen Weibull i Scandia bind 37, 1971 (Järnvägssabotaget i Danmark under andra världskriget), hvor der redegøres for nogle af problemerne i forbindelse med en »én – faktor – analyse«.

Historie – bekendelse – politik

Gerhard Ritters forfatterskab

AF

INGA FLOTO

DA GERHARD RITTER døde i 1967 mistede den tyske historievitenskaber endnu en »Altmeister«. Når der imidlertid kan være grund til nærmere at beskæftige sig med denne forfatter og hans forfatterskab er det ikke blot fordi han var en fremtrædende historiker, men også – og især, fordi han var et dybt engageret menneske. Han følte sig stedse forpligtet til at tage standpunkt til såvel sin forsknings-, som sin samtids problemer. Og de problemer han var konfronteret med, og som han stillede sin læser overfor, var ikke små og banale, men store og fundamentale. Det var Tysklands skæbne i det 20. årh. [1], og det var historiens og historikerens rolle i det moderne samfund og historiens placering i forhold til de andre videnskaber. Ritters problemer er til en vis grad også vores, og det er derfor nok værd at lytte til hvad han har at sige, selv om det måske kan være sværere at akceptere hans konklusioner.

Hvis man vil forstå Ritters forfatterskab, må man holde sig visse grundlæggende træk for øje. Ritter var mere end noget andet Tysker og Lutheraner, ja de to ting var i virkeligheden for ham eet og det samme: »Wir erkennen jetzt weit deutlicher als zuvor, was seine (Luthers) Erscheinung uns zu sagen hat: mit einem Worte: er (Luther) erst hat den metaphysischen Wesen der Deutschen zum Selbstbewusstsein verholfen. Er hat es erst eigentlich ans Licht gebracht. Er ist wir selber: der ewige Deutsche« [2]. Lutherdommen var Ritters sikre ståsted i denne verden, og læser man hans

1. Ritters forfatterskab kan i virkeligheden ansues som en slags »tidsspejl«, se Andreas Dorpalen: *History as Historiography: The Work of Gerhard Ritter*. *The Journal of Modern History*, XXXIV, 1962, no. 1, s. 1–18. Dorpalens artikel giver iøvrigt også en glimrende kronologisk oversigt over forfatterskabet.
2. Gerhard Ritter: *Luther, Gestalt und Tat*. 4. opl. 1947, s. 238. Første udgave udkom 1925, med titlen: *Luther, Gestalt und Symbol*. – Se også Hans-Günter Zmarzlik: *Lebendige Vergangenheit. Eine Würdigung Gerhard Ritters*. *Historische Zeitschrift*, 207, 1, 1968, s. 61. Zmarzlik beskriver rammende Luther-bogen som »ein Stück produktiver Selbstidentifikation: Die Wahl eines Helden«.

Lutherbiografi, må man på een gang gribes og chokeres af den medleven og den visionære kraft, hvormed Ritter beskriver Luthers sjælekamp og religionsoplevelse. Er mon Ritters beskrivelse af Luthers situation også en beskrivelse af hans egen: »Eine eigentliche Vorgeschichte seiner Tat, der Wiederentdeckung des urchristlichen Mysteriums, gibt es nicht. Sie ist nur aus einem höchst persönlichen Wiedererleben zu verstehen« [3].

Som Ritter ser det, er Luthers budskab i modstrid med al humanistisk tankegang [4]: Mennesket er i bund og grund syndigt, og det kan ikke ved egen hjælp hæve sig op over dette stadium. Ingen nok så gode gerninger, kun Guds nåde hjælper her. Og den forvaltes ene af Gud. Når mennesket ser sig om i verden, synes det alene at møde uretfærdigheden, Gud selv er skjult. Alligevel tilkommer det ikke mennesket at gå i rette med Gud. Hans planer kan ikke fattes af – og ikke måles med – den menneskelige fonuft. Den menneskelige vilje formår intet, den frie vilje eksisterer ikke, alt er forudbestemt af Gud. Stående i skabningens allerdybeste afmagt, ansigt til ansigt med skaberens ufattelige gru, er det da at Luther griber tilbage til det centrale i det urkristne budskab: Mennesket må tro på Guds nåde, må opgive sin egen vilje, sin egen stolthed, og elske Gud. Det er dette storslåede paradoks, der efter Ritters mening er kernen i Luthers lære. Her er ikke tale om vidende tro, men om »glaubendes nichtswissen«. Men kan mennesket det, da opnår det også »die Freiheit eines Christenmenschen«, og med denne frihed i hjertet, kan mennesket bære alverdens byrder. Og det er netop Guds vilje, at mennesket ikke skal lukke sig ude fra verden – tværtimod. Mennesket er sat, her og nu, og hver lille ting det gør, gør det til Guds ære. Ledestjernen for menneskets handlinger, er dets samvittighed. Det er dens bud, mennesket må stræbe at følge i al dets utilstrækkelighed.

Ritters Luther-bog er således frem for alt bekendelse, og netop denne bekendende kristendom er hjørnesteinen i hans forfatterskab. Den er baggrunden for den ansvarsfølelse, der kan stå som overskrift over hele hans forskning, ja, over hele hans liv. Samvittighed og ansvar. Det er også på denne baggrund hans stadige krav om Selbstbesinnung må ses; ligesom hans syn på magt og politik må begrundes herudfra: Det pessimistiske menneskesyn kombineret med kravet om etisk ansvar. Ritters Luther-prægede menneskeopfattelse indgår da også klart i hans statsmandsdefinition: »...

3. Luther, s. 14.

4. Det følgende er baseret på sst. s. 9–56 og s. 233–276; samt Gerhard Ritter: Lebendige Vergangenheit. Beiträge zur historisch-politischen Selbstbesinnung, München 1958, s. 47–65.

das Ideal der Staatsmannschaft, das mir vorschwebt, ist ein zwar kampfbereiter, aber von der sittlichen Vernunft gelenkter Machtgebrauch, d. h. eine Politik, die als höchstes und eigentliches Ziel eine vernünftige, nach sittlichen Grundsätzen geordnete und darum dauerhafte Gemeinschaftsordnung anstrebt, die sich aber der Verstrickung alles menschlichen Daseins in rational unauflösbaren Interessengegensätze und der sittlichen Unzulänglichkeit des Menschenwesens (einer Folge unserer rätselvollen Doppelnatur) nüchtern und ohne Illusionen bewusst ist« [5].

Lutheraner og Tysker, Tysker og Lutheraner: Ritter modtog sin afgørende prægning i årene umiddelbart før Den første Verdenskrig; han var barn af det tyske kejserrige [6], og en stor del af hans senere forskning kom til at dreje sig om dette riges opløsning. Tysklands tragedie blev for ham, på grund af hans eget dybe lidenskabelige engagement, også en personlig tragedie: »Darf ich am Schluss dieser Vorrede noch gestehen, dass ich das Buch nicht ohne seelische Erschütterung geschrieben habe? Was ich da schildere, ist das Vorkriegsdeutschland meiner eigenen Jugend. Ein ganzes Leben lang hat es für meine Erinnerung im Strahlenglanz einer Sonne gelegen, die erst seit dem Kriegsausbruch 1914 sich zu verfinstern schien. Und nun, am Abend meines Lebenstages, werden dem forschenden Auge viel tiefere Schatten sichtbar, als meine Generation – und vollends die meiner akademischen Lehrer – sie damals zu sehen vermochte« [7].

Alligevel – eller just derfor – følte han sig stedse forpligtet til aktiv deltagelse i tidens politiske debat, ikke blot med sin pen, men også med sin person. Han blev medlem af den tyske modstandsbevægelse, og tilbragte den sidste krigsvinter i fængsel. Kun freden reddede ham fra en værre skæbne. Det var hans luthersk funderede ansvarsfølelse, der drev ham; og det var også den, der i den sidste ende betingede hans syn på historikerens opgave, der for ham frem for alt var pædagogens. Hans forfatterskab havde i høj grad et direkte politisk-pædagogisk sigte. Derfor var han også een af de første, der efter Den anden Verdenskrig ikke alene krævede en »hi-

5. Gerhard Ritter: Die Dämonie der Macht. Betrachtungen über Geschichte und Wesen des Machtproblems im politischen Denken der Neuzeit, Stuttgart 1947, s. 11 f. – Stærkest og mest personligt kommer Ritters synspunkter måske til orde i de afsluttende betragtninger i Goerdeler-bogen (Gerhard Ritter: Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung, Stuttgart 1954, s. 437 f.).
6. Se f. eks. Gerhard Ritter: Wissenschaftliche Historie. Einst und Jetzt. Betrachtungen und Erinnerungen, Historische Zeitschrift, 202, 3, 1966, s. 574–602. – Ritter begyndte at studere historie i 1906.
7. Forordet til Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk, II, München 1960, s. 8.

storisch-politische Selbstbesinnung« eller »Neubesinnung«, men også forsøgte at formulere en sådan [8].

Men dette forsøg på at formulere et nyt ståsted har i virkeligheden rødder meget længere tilbage i forfatterskabet. Det er udsprunget ikke af Den anden, men af Den første Verdenskrigs politiske omvæltninger. Allerede i 1925 i sin anmeldelse [9] af Friedrich Meineckes »Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte« ridser Ritter de grundlæggende tema'er op. Den afgørende begivenhed i Ritters liv var Kejserrigets sammenbrud. Hitlerregimet derimod betød blot, at endnu et aspekt føjedes til det allerede udformede analyseskema: kontinuitetsproblemet. Dette fremgår med al ønskelig tydelighed allerede af hans tiltrædelsesforelæsning som Privatdozent ved Heidelberg Universitet i 1921 [10]. Ritter fastslog her, at der bestod en ældgammel, snæver forbindelse mellem monarki, hærvæsen og krigsførelse, og det var denne problematik, han ville gøre til genstand for sin undersøgelse. Men hans lidenskabelige samtidsengagement var åbenbart, og hans monarkistiske sympatier ligeså. Det brændende spørgsmål var: Kan den tyske nation hænge sammen også uden monarkiet?

Som Ritter så det i 1925, var den mest påtrængende opgave »einen notdürftig haltbaren Neubau für die Zukunft zu errichten«. Og her havde netop den politiske historie en nøgleposition: »Letzten Endes hängt die Bedeutung der politischen Historie für das geistige Gesamtleben der Nation ganz allein davon ab, in welchem Masse sie imstande ist, die ihr zukommende Funktion als deren Geschichtliches Selbstbewusstsein . . . zu erfüllen«. Historikerens opgave er altså efter Ritters mening et nationalt anliggende. Som Meinecke måtte han derfor anse en diskussion af magtproblemet, af Statsräson'ens dobbeltsidige natur, for noget centralt: »Mit einem Worte: das sittliche Problem der Staatsräson ist uns mit einem Male wieder in seiner ganzen Furchtbarkeit lebendig geworden«. Det var forholdet mel-

8. Frem for alt i bøgerne: Geschichte als Bildungsmacht, Ein Beitrag zur historisch-politischen Neubesinnung, Stuttgart 1946; og Europa und die deutsche Frage, München 1948, senere udgave under titlen: Das deutsche Problem, München 1962. Jfr. Theodor Schieder: Ludwig Dehio zum Gedächtnis, 1888–1963, Historische Zeitschrift 201, 1, s. 1–12; Schieder nævner som de første Meinecke, Rothfels, Dehio og Ritter, og beretter ud fra egne erfaringer om det dybe indtryk disse første forsøg gjorde, ikke mindst på den hjemvendte soldatergeneration.
9. Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung I, 1925, s. 101–114. Se også Zmarzlik, anf. sted, s. 62–64. – Man vil erindre sig, at også Lutherbogen udkom i 1925.
10. Geschichtliche Wandlungen des Monarchischen Staatsgedankens in Preussen-Deutschland, Preussische Jahrbücher, 184, 1921, s. 234–252. Jfr. også Dorpalens analyse, Dorpalen, anf. sted, s. 3; og Ritter: Wissenschaftliche Historie . . . Historische Zeitschrift, 202, s. 580.

lem politik og etik, og mellem kontinental-europæisk og insulær-angelsaksisk politisk tænkning: Machiavelli contra Thomas Moore; det var problemerne omkring Reformationens betydning for den politiske tænkningens udvikling i Tyskland [11], og spørgsmålet om vurderingen af Frederik den Store, der især optog ham. Og det han ville, var »eine politische Erziehung unserer Nation«.

Den politiske udvikling i Tyskland gjorde denne national-pædagogiske opgave stadig mere påtrængende for Ritter. Den stadig mere blinde nationalisme, der gjorde sig gældende i Weimarrepublikkens sidste år, måtte efter hans mening tvinge historikeren »zu kritischer Besinnung auf die Gefahren und Kehrseiten des kämpferischen deutschen Nationalismus in seinem Ursprung von den Freiheitskriegen her, überhaupt auf die Gefahren eines von Leidenschaften der öffentlichen Meinung, statt von kühler Staatsräson der Regierungen bestimmten Politik« [12]. Det var denne diskussion Ritter indledte i sin Stein-biografi [13] – måske hans betydeligste bog [14] – fra 1931, og som han siden fortsatte og uddybede i bøgerne *Machtstaat* og *Utopi* (1940) [15] og *Die Dämonie der Macht* (1947) [16].

Den første af disse, 1940-udgaven, er på en måde Ritters mest »nøgne« bog, og vel også hans mest velskrevne. Ritters stil er engageret og engagerende, men har, specielt i hans senere produktion, en tendens til det svulstige. For dette er *Machtstaat* og *Utopi* aldeles fri. Man mærker, at tidspunktet for affattelsen har krævet den allernøjeste overvejelse af såvel form som indhold, og man mærker, at bogens tema i bogstaveligste forstand er liv og død for forfatteren. Det er sin egen sjælekamp han her blotlægger langt mere effektivt og gribende end i sin senere produktion, fordi han ikke her kan udtrykke den med rene ord, men kun via lysende klare, tilsyneladende rent saglige formuleringer.

I bogen diskuterede Ritter nærmere den forskel mellem »kontinental« og »insulær« magtopfattelse eksemplificeret i Machiavelli og Thomas

11. Dette var eet af de punkter, hvor Ritter stærkest kritiserede Meinecke: Reformationen havde overhovedet ingen plads i hans bog.
12. Ritter, *Historische Zeitschrift* 202, s. 581.
13. Stein. *Eine politische Biographie I–II*, Stuttgart-Berlin, 1931.
14. Se f. eks. Zmarzlik, *anf. sted*, s. 65–66; og Hans-Ulrich Wehler: *Zum Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Psychoanalyse*, *Historische Zeitschrift*, 208, 3, 1969, s. 529.
15. München-Berlin 1940. Undertitlen var: *Vom Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus*.
16. Stuttgart 1947. 5. omarbejdede udgave af *Machtstaat* og *Utopie*. Undertitlen er her: *Betrachtungen über Geschichte und Wesen des Machtproblems im politischen Denken der Neuzeit*.

Moore, som han allerede havde fremhævet i 1925, og disse to synspunkters betydning for vurderingen af magtens dæmoniske natur, af forholdet mellem magt og etik. Det afsluttende kapitel benyttede Ritter til at trække hovedlinierne op i den senere historiske udvikling, hvorved han fremdrog og belyste årsagerne til den specifikke tyske udvikling af stats- og magtbegrebet. Men noget egentligt forsvar blev det ikke til, ejheller til noget angreb på den angelsaksiske tradition. Og dette er det bemærkelsesværdige: Det politisk-pædagogiske og det polemiske, der sætter sit præg på så meget af Ritters produktion er trådt i baggrunden, hvad vi tværtom aner, er tilløb til et rent personligt opgør med tysk idealistisk filosofi og historieskrivning. Her var virkelig tale om et forsøg på »historisch-politische Selbstbesinnung«. Her var et udgangspunkt for en revision.

Om magtproblemet kredsede også Frederik den Store – bogen fra 1936 [17], medens Reformationen behandledes i flere værker [18], og endelig samledes så hele Tysklands-problematikken først i den mindre bog om Europa und die deutsche Frage [19] fra 1948, og siden i det stort anlagte Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des »Militarismus« in Deutschland, I–IV [20]. Inden vi går ind på en nærmere diskussion af denne Ritters seneste produktion, kan der imidlertid være god grund til at forsøge en nærmere indkredsning af forfatterens politiske placering i videste forstand [21].

I artiklen Ursprung und Wesen der Menschenrechte [22] giver Ritter overfladisk set en analyse af menneskerettighedserklæringen, i virkeligheden er der dog tale om en politisk bekendelse fra forfatterens side, ja, en blotlæggelse af væsentlige sider af hans livsopfattelse. Menneskerettighederne, der nu forekommer os som eet af den vestlige kulturs mest selvfølgelige fundament, er efter Ritters mening langt fra så selvfølgelige. De havde

17. Friedrich der Grosse. Ein historisches Profil. Leipzig 1936, 2. udg. 1942, 3. udg. Heidelberg 1954.
18. Die kirchliche und staatsliche Neugestaltung Europas im Jahrhundert der Reformation und der Glaubenskämpfe, Neue Propyläen-Weltgeschichte, III, Berlin 1941; Die Weltwirkung der Reformation, Leipzig 1942; 2. opl. München 1959; Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert, Berlin 1950.
19. Jfr. ovenfor note 8.
20. München 1954–1968. Sidste bind udkom posthumt.
21. Partipolitisk var Ritter indtil Hitlers magtovertagelse National Liberal. Se Klaus Epstein, det i note 55 anf. sted, s. 195.
22. Historische Zeitschrift, 169, 233–263, omarb. udg. i Lebendige Vergangenheit. Beiträge zur historisch-politischen Selbstbesinnung, München 1958, s. 3–33. Denne samling artikler, der udkom på Ritters 70-års dag var sammenstillet af venner og elever, og ment som en slags selvportræt af forfatteren. Udvalget var derfor nøje gennemtænkt og på forhånd drøftet med Ritter.

deres oprindelse i en undtagelsessituation (USA, kolonirevolution, kulturens randområde) og deres indhold »ruhten ganz und gar auf den Grundsätzen des humanitären Rationalismus«. Omplantet til Europa fik de hurtigt et andet udseende, fordi forholdene her var andre. Den dualisme der i virkeligheden er menneskerettighedernes væsen: Frihed vs. Lighed, trådte nu frem. Denne dualisme var langt fra synlig i 1776 i Amerika, her var nemlig de store muligheders land; men sådan var det ikke i Europa og er det heller ikke mere i Amerika. Det afgørende må derfor iflg. Ritter være, udfra hvilket livssyn de to begreber fortolkes: det utilitaristiske eller det kristne.

Det var det første, der skete: Drømmen om lykken for alle, kombineret med Rousseau's *volonté générale*, er efter Ritters mening baggrunden for vor tids massedemokrati (udtrykket »im Zeitalter der Massendemokrati« kommer igen og igen overalt i Ritters forfatterskab). Her er friheden ofret på lighedens, og dermed forfladigelsens alter. Og den yderste konsekvens af dette er »der Terror eines Demagogen und seines abenteuernden, zu jeder Brutalität bereiten, bewaffneten Parteifolges, – die moderne demokratische Form der Tyrannei«. Tilbage er da det kristne livssyn, som Ritter ser det: Også iflg. dette er alle mennesker lige; men ligheden er ikke materielt, derimod religiøst funderet. Vi er alle lige, idet vi alle skal stå til regnskab overfor Gud. »Gleich sind die Menschen in ihrer Verantwortung vor Gott – im übrigen sind sie höchst ungleich, und auch diese ihre Verschiedenheit ist Gottgewollt«. Enhver har sin plads, enhver tilhører sin gruppe, her har han sit virke, her skal han leve til gavn for det fælles bedste. Som man ser et nærmest klassisk konservativt livssyn.

Efter Ritters mening, er målet for den kristne ikke »glücklich zu werden, sondern Gottes Willen zu tun, d. h. sich als sittliche Person innerhalb der Gemeinschaft zu bewähren«. Det er hertil friheden kræves, ja, den ikke alene kræves, den er uundværlig, den er det primære. Idealet er ikke den materielle nydelse, men den moralske integritet og tjeneste til samfundets gavn. Atter her møder vi altså de lutherske ansvars- og pligtidealer, som Ritter stedse gjorde sig til talsmand for, og som han søgte at efterleve i sin gerning. Ritter sammenfatter selv problemet således: »Das Prinzip der Gleichheit aller Menschen, sagten wir, ist nur dann nicht lebensgefährlich für die Freiheit der Persönlichkeit, wenn es als gleiche Chance für alle und als Prinzip der Gerechtigkeit in der Gesetzgebung verstanden wird« [23].

23. Bemærk iøvrigt, at vi også her møder eet af forfatterskabets gennemgående temaer: Luther vs. Oplysningstiden; tysk vs. vesteuropæisk kultur; »kontinental« vs. »insulær« politisk tænkning.

Det 19. årh.s liberale frihedsideer står nu for os som noget misundelsesværdigt, men over for de sociale problemer kom liberalismen til kort, her var det marxismen, der fandt svaret; men netop ved at fremhæve ligheden på bekostning af den personlige frihed, mener Ritter. Liberalismen gled magtesløst over i socialismen, og massedemokratiet holdt sit indtog. Hvad den yderste konsekvens af dette må blive efter Ritters mening, har vi tidligere set. Derfor er det også han endnu engang maner til »Selbstbesinnung«, – også et af nøgleordene i forfatterskabet. For ham at se, er kristendommen den eneste vej frem: »Die Freiheit fällt aber nicht vom Himmel, sondern muss immer neu erkämpft und mit vielen Anstrengungen – materiellen und geistigen – gesichert werden. Sie ist sowohl von aussen wie von innen ständig bedroht. In der Weissglut des totalitären Nationalismus unserer Zeit schmelzen humanitäre Grundsätze wie Butter an der Sonne. Wir haben es erlebt und erleben es alle Tage neu. Standzuhalten vermag da nur ein Glaube aus wirklich feuerfestem Stoff.«

Dette konservative grundsyn var hos Ritter parret med en dyb nationalfølelse, der oprindeligt var knyttet til kejserriget, og efter Den første Verdenskrig til den tyske nationalstat som sådan, arven fra Bismarck. Ritters første reaktion på Hitlers magtovertagelse var derfor – som det tyske borgerskabs i det hele taget – ambivalent. »Vor allen die aussenpolitischen Erfolge der ersten Jahre, als überfällige Revisionen des Versailler Vertrage gedeutet, haben ihn beeindruckt«. Men Ritter skiftede dog snart standpunkt, og vendte sig først i skrift og tale mod regimet, siden som aktiv deltager i modstandsbevægelsen [24]. Og netop som udtryk for en borgerligt-konservativ, og samtidig til det yderste redelig og ansvarsbevidst tyskernes indstilling forekommer Ritters forfatterskab mig væsentligt.

Ritters opræden under Hitler-regimet vidner iøvrigt tilfulde om hans personlige moralske mod. Den ansvarsbevidsthed, som hans Lutherdom så tungt lagde på hans skuldre, var han også parat til at efterleve. Da Walter Frank i 1935 rettede sit sønderlemmende angreb på Hermann Oncken, var der kun tre fagfæller, der havde mod til at protestere: Meinecke, Ritter og Anton Ritthaler [25]. Og på den internationale historikerkongres i Zü-

24. Zmarzlik, anf. sted, s. 66–67. – Zmarzliks »Würdigung« er et på én gang meget indfølt og meget distanceret-kritisk indlæg. Zmarzlik er elev af Ritter og skylder ham foruden det faglige også sin politiske vækkelse, sin sig-vedkenden af politisk ansvar. Men han antyder samtidig, at han selv i sit valg af politisk tilhørsforhold ikke har kunnet følge Ritters borgerligt-konservative anskuelse (sst. s. 55). – Se også Dorpalen, anf. sted, s. 7. Ritter sluttede sig til modstandsbevægelsen i 1938.

25. Helmut Heiber: Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands, Stuttgart 1966, s. 223–226, 237–238, 243, 305–306, 707, 749. Oncken

rich i august 1938 havde Ritter den dristighed offentligt at gøre indsigelse efter et foredrag af hans landsmand Otto Scheel om »Der Volksgedanke bei Luther«. Hermed var delegationens uenighed demonstreret for alverden. Resultatet var offentlig skandale og – efter Walter Franks anmodning – øjeblikkelig påtale fra delegationslederens (Brandi's) side. Senere fulgte også et udrejseforbud, men forsøg fra Franks side på at få Ritter afskediget strandede [26].

På den anden side skal man heller ikke overdramatisere Ritters holdning, for det er jo rigtigt, som Georg Iggers har påpeget, »dass die Werke Ritters, die er später als Kritik am Regime verstanden wissen wollten, nämlich seine Biographie Friedrich des Grossen und »Machtstaat und Utopie«, auch als dem Regime wohlwollende Bücher gelesen werden konnten (was Ritter selbst zugab)« [27]. Nok så interessant er det imidlertid at konstatere, hvorom striden i Zürich stod, for det siger noget om Ritters overvejelser på dette tidspunkt: »Scheel hatte Luthers Wort von dem »gesunden Helden und Wundermann« zitiert und damit dessen Anerkennung des heroischen Menschen belegen wollen. Ritter, der hier Adolf Hitler allzu sehr in die Nähe des Reformators lanciert fand, bestritt nun, dass sich dieses wort auch auf den handelnden Staatsmann, den Politiker, beziehe, vielmehr habe Luther damit lediglich den religiösen Helden gemeint, – eine Einschränkung, die er nach Heimkehr und Nachprüfung zurückziehen musste« [28]. M. a. o. kontinuitetsproblemet, spørgsmålet om Hitlers sammenhæng med Tysklands tidligere historie, var nu trådt ind i Ritters overvejelser.

Sine tanker om Tysklands skæbne forelagde Ritter første gang i samlet form i 1948 i bogen: Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens [29]. Det er ovenfor påpeget, hvordan Ritter i 1940 havde afsluttet sin analyse af magtens væsen på en måde, der tilsyneladende ville kunne muliggøre en virkelig »historisch-politische Selbstbesinnung«. Da han i 1947 udsendte den 5.

var Ritters tidligere lærer og gode ven. – Se også Georg G. Iggers: Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart, München 1971, s. 296 og 320–321 (Udvidet udg. af den engelske: The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present, Middletown, Conn. 1968).

26. Heiber, anf. værk, s. 748–762. Selv med forbehold overfor Heibers stærkt eulogiserende og heroiserende fremstilling, fremtræder Ritters holdning utvivlsomt klart. Se også Iggers, anf. værk, s. 323.
27. Iggers, anf. værk, s. 323.
28. Heiber, anf. værk, s. 748–762.
29. Jfr. ovenfor note 8.

omarbejdede udgave af samme bog, nu med titlen *Die Dämonie der Macht* [30], havde han imidlertid afskåret denne mulighed: Linierne var nu trukket op til Hitlerperiodens afslutning, og det var gjort ud fra ganske de samme synspunkter, som Ritter nærmere uddybede året efter i bogen om Europa og det tyske spørgsmål. Medens forholdene i 1940 først og fremmest havde manet til selvransagelse, var situationen efter katastrofen og det totale nederlag efter Ritters opfattelse en anden. Det der nu krævedes var ikke udelukkende hensynsløs selvkritik. Den tyske nationale selvbevidsthed var dybt rystet, men man burde ikke drive den til fortvivlelse. For den der er fortvivlet over sig selv, magter ikke mere at løse nogen opgave. Det ville ikke blot være uklogt, men også usandt og uretfærdigt (bemærk den glidende argumentation) at skildre hele det tyske folks politiske fortid som een eneste kæde af fejl og uheld. »... was wir brauchen, ist sorgsamste kritische Unterscheidung, gewissenhafte Erwägung der Gesamtrichtung ebenso wie des Einzelverlaufs, ...«. »Wir wollen uns redlich bemühen, kritischer und wachsamer als bisher gegen uns selbst zu sein, wollen uns von bösen Traditionen lösen, aber wir wollen gute und grosse Traditionen um so eifriger pflegen« [31]. Ud fra denne forsvarsposition er bogen blevet til. Ritter vil angiveligt en revision af den tyske historie, men hans formål er politisk-pædagogisk og hans udgangspunkt fra starten defensivt. Kan det da undre, at hans resultater blev i det mindste omtvistelige?

Det grundlæggende tema i *Europa und die deutsche Frage* er kontinuitetsproblemet. De store og gode traditioner Ritter vil værne, er dem, der karakteriseres af navne som Luther, Frederik den Store og Bismarck, og det han vil vise er, at der ikke er nogen sammenhæng mellem Hitlers Tredie Rige på den ene side og Frederik den Stores Preussen og Bismarcks Tyskland på den anden side. Bogen er imidlertid kritisk ikke blot over for Hitler-Tyskland, men også overfor i det mindste visse sider af det wilhelmin-

30. Jfr. ovenfor note 5.

31. *Geschichte als Bildungsmacht* (jfr. ovenfor note 8), s. 71–73, citaterne s. 78. Denne bog er i det hele taget en glimrende indfaldsport til synspunkterne bag Ritters efterkrigsforfatterskab. Jfr. også følgende citat fra indledningen til *Europa und die deutsche Frage*: »Das deutsche Volk aber sieht sich vor die böse Alternative gestellt: entweder durch hemmungslose Selbstkritik, durch moralische Preisgabe seiner ganzen Vergangenheit alles Selbstvertrauen zu verlieren oder aber sich in hartnäckigen Trotz zu versteifen, sich damit abermals um die Früchte einer heilsamen politischen Selbstbesinnung zu bringen und das Misstrauen der Welt erst vollends zu bestätigen. In solcher Lage wird das bemühen deutscher Historiker um eine nüchterne, gründliche, nach beiden Seiten vorurteilslose Revision des herkömmlichen deutschen Geschichtsbildes zu einer unmittelbar politischen Pflicht« (s. 8, understregning min).

ske Tyskland. Dog er det karakteristisk, at Ritter drager omsorg for at understrege det fælles europæiske præg ved periodens uheldige tendenser [32]. Han understreger klart de uheldige konsekvenser specielt overfor udlandet af Det altsyke Forbunds propaganda, men han hævder samtidig, at denne propaganda ingen betydning havde i politisk ansvarlige kredse. Et lignende defensivt synspunkt anlægges på krigsudbruddet i 1914: Det klassiske indkredsningssynspunkt kombineret med den for Ritter specifikke understregning af de såkaldte »militärtechnische Zwangsläufigkeiten« [33].

Efter Ritters mening skete det afgørende skred først under selve krigen: »In deutschen Staatsdenken hat erst dieser Krieg die entscheidende Wendung gebracht. Er hat kämpferische Energien entfesselt, soldatische Leistungen erzeugt, die keinen geschichtlichen Vergleich zu scheuen brauchen. Aber gleichzeitig kamen auch alle gefährlichen Keime, die in einem einseitig kämpferischen Patriotismus schlummern, jetzt erst vollends zur Reife. Jenes krampfhaft übersteigerte Nationalbewusstsein, das sich nur in trotziger Selbsterhebung gegen die Feindschaft aller Welt zu behaupten vermag, wurde jetzt zur Massenerscheinung« [34]. Først med Bethmann-Hollwegs fald kom dog det egentlige brud. »Sein Sturz aber gab nun erst recht das Signal zum Aufflammen des Kriegszielstreites . . . Der tiefe Riss im deutschen Volk, der damals begründet wurde, hat sich bis ans Ende der Weimarer Republik nicht wieder geschlossen. Er wurde eine der wichtigsten Ursachen ihrer Katastrophe. Es war ein Gegensatz nicht nur der Kriegsziele, sondern zugleich der politischen Weltanschauungen. Beständiger Machtkampf war für die einen das Wesen der Politik; friedliche Verständigung, rechtlich gesicherte Dauerordnung, nach der die andern schon im Kriege strebten, erschien ihnen als blosse Illusion. Das verquickte sich eng mit innerpolitischen Gegensätzen: zwischen monarchisch-konservativer und demokratisch-liberaler Ideenwelt; und eben diese enge Verquickung machte den Riss so unheilbar tief« [35].

Både på det politiske og på det personlige plan blev kanslerskiftet indgangen til »enem völligen Bruch mit der altpreussischen Tradition«. Den militære ledelse, i. e. Ludendorff, overtog nu rent faktisk også den politiske ledelse. Hitlers åndelige forfader er ikke Frederik den Store eller Bismarck,

32. Det samme gælder iøvrigt hans syn på nazismens opståen, se Ib Damgård Petersen: Nogle Synspunkter på Årsagsforløbet ved Udbruddet af 2. Verdenskrig, Historisk Tidsskrift, 12. III, s. 143–144.

33. Et emne han nærmere uddybede i Der Schlieffenplan. Kritik eines Mythos. München 1956.

34. Europa und die deutsche Frage, s. 168.

35. Sst. s. 175.

men derimod Ludendorff, den klassiske »Militarist«. »Der Militarismus Ludendorffs aber war selbst ein Produkt der modernen »totalen« Kriegführung und ist mit dem Schlagwort »Borussismus« keineswegs erklärt. Das macht jeder Rückblick auf die Entwicklung des Verhältnisses von Politik und Kriegführung seit dem 18. Jahrhundert deutlich« [36]. For Frederik den Store såvel som for Bismarck var krigen iflg. Ritter kun »ein Hilfsmittel der Politik«, . . . und zwar ein Hilfsmittel für Ausnahmefälle«; først krigen 1914–18 skabte »eine neue Kriegslehre«. Krigen blev nu »oberster Zweck und . . . Krönung aller Politik; diese sinkt zum blossen Hilfsmittel der Kriegführung herab; der militärischer Führer, der »Feldherr«, wird zur letztlich allein entscheidenden Gestalt« [37]. Og det blev Hitler, der drog den fulde konsekvens af denne udvikling med sin »gewaltsame Militarisierung des ganzen Volkes«.

De synspunkter Ritter således fremlagde i 1948, genfinder vi i hovedværket *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des »Militarismus« in Deutschland. I–IV, 1954–1968* [38], mere nuanceret naturligvis, men i grundtrækkene uændret. Dog er nu det apologetiske tilsløret ved, at stoffet er struktureret omkring en analyse af den tyske militarisme, sådan som Ritter definerer den: »Wir verstehen hier unter »Militarismus« nicht das Soldatische schlechthin, sondern ein Doppeltes: 1. Die einseitige Bestimmung politischer Entscheidungen durch militärtechnische Erwägungen statt durch eine allseitige Betrachtung dessen, was der Staatsvernunft entspricht – wobei der Begriff der Staatsvernunft (oder Staatsraison) nicht nur das dem Staat und Volk Nützliche umfasst, sondern auch die sittliche Vernunft, das Sittengebot. 2. Darüber hinaus ganz allgemein das einseitige Überwiegen militanter, kämpferischer Züge in der politischen Grundhaltung eines Staatsmannes – oder auch einer Nation, und zwar so, dass darüber die eigentliche und letzte Aufgabe des Staates zu kurz kommt: eine dauerhafte Rechts- und Friedensordnung unter den Menschen zu stiften, die allgemeine Wohlfahrt zu fördern, den ewigen Kampf einander widerstrebender Interessen und Geltungsansprüche, im Innern der Gesellschaft und zwischen den Völkern, immer neu zu schlichten, ihn womöglich zu überwinden in der gefestigten Ordnung einer höheren Gemeinschaft« [39]. Men analysens formål, såvel som dens resultat, var fastlagt allerede med

36. Sst. s. 178.

37. Sst. s. 178–180.

38. Jfr. ovenfor note 20.

39. *Das politische Problem des Militarismus in Deutschland, Lebendige Vergangenheit*, s. 154.

den første lille bog om Europa og det tyske spørgsmål. Da første bind af Staatskunst und Kriegshandwerk: Die Altpreuussische Tradition, udkom i 1958, blev det anmeldt af Ludwig Dehio i Historische Zeitschrift [40]. Dehios anmeldelse var ikke blot en omfattende og indtrængende analyse, den var også en på det nærmeste genial dissektion af Ritters personlige dilemma.

Dehio så klart at bogen, hvortil det grundlæggende arbejde var foretaget i perioden 1942–44, var at opfatte som et slags åndeligt våben i modstandskampen mod Hitler: Ritter ville vise, at en afgrundsdyb kløft skilte den nazistiske diktator fra Frederik den Store og Bismarck, og dermed omvendt forsvare den preussisk-tyske politik. Men Dehio så samtidig, at denne udgangsposition på forhånd indskrænkede Ritters synsfelt: Han kunne og ville ikke se nogen sammenhæng, kun kløften. »So kommt es denn, das für Ritter »Militarismus« wesentlich nur die fatale Endphase bezeichnet und erst in Ludendorff und Hitler in voll Erscheinung tritt«, selv om den også kan spores hos Tirpitz og den yngre Moltke. Ritters udgangspunkt og mål har ført ham til en »sehr eigenartigen Sinndeutung« af begrebet militarisme, idet hans definition falder i to afsnit: 1. »die bedenkliche Ablenkung echter Staatskunst durch technische Erwägungen des Militärs«, altså f. eks. kampen mellem kansler og militær i Første Verdenskrig. 2. Statskunsten bliver her selv betegnet som militarisme, hvis den »sich in einer einseitig aktivistischen, militanten Grundhaltung verschreibt«, således at det endog kan hænde, at det nu er militæret, der holder igen. Samtidig er også Ritters definition af Statskunst dobbelttydig, mener Dehio: »ist die wahre Staatsräson bezeichnet durch praktische Einsicht und klare Ratio einerseits, und andererseits durch sittliche Vernunft«. Ja, ofte er det etiske helt i forgrunden, og Ritter ser som statskunstens endelige mål »friedliche Dauerordnung«, en definition, der efter Dehios mening er »von zentraler Bedeutung für Ritters heutige Denkweise«.

Og atter her slår Dehio da ned på det centrale, når han påpeger, at et sådant mål for statskunsten overhovedet kun kan tænkes i to tilfælde (i hvert fald på fastlandet): Enten som en svag og stagnerende magts politik; eller som en politik hos en stat, der allerede besidder hegemoniet (eller hvor netop dette mål betragtes som »friedliche Dauerordnung«). Alle stormagter har i tidens løb kæmpet for vækst, og sidst nu Tyskland. Derfor finder Ritter netop militarismen i kampen om hegemoniet (Ludvig XIV, Ludendorff, Hitler), og her træder militarismen jo også klart i dagen, ofte

40. Um den deutschen Militarismus, Historische Zeitschrift 180, 1955, s. 43–64. Dehio var på dette tidspunkt redaktør af Historische Zeitschrift.

kombineret med revolutionære verdensanskuelsesideer. Men er netop ikke også disse en væsentlig side af politikken væsen, en side, der ikke kan afskæres? spørger Dehio. Er ikke netop Ritters definition af statskunst lavet på grundlag af de roligere perioder i det 19. årh.?

»Die Staatsräson, wie sie den Kämpfern um die Hegemonie jeweils vorschwebt, überschreitet die Grenze des gewohnten und also berechenbaren. Sie erhebt sich zu Wagnissen, die ausserhalb der Erfahrungen liegen. Aber ist sie deswegen weniger Staatsräson? Und doch ist dies Ritters Meinung. Da diese Falle forciertes Staatsräson seinen Begriff zu sprengen drohen, verwendet er den Terminus Militarismus: so gleichen bei ihm »Staatsräson« und »Militarismus« den Figuren eines Wetterhäuschen, die eigentlich nie gleichzeitig sichtbar sind. Bei gutem Wetter tritt die erste Figur hervor, bei schlechtem die zweite«. Eller som Dehio udtrykker det andetsteds i samme anmeldelse: »Wir können die Sorge nicht unterdrücken, dass seine Verengung des Begriffes des Militarismus in Verbindung mit seiner Ethisierung des Begriffes der Staatsräson ihm den Zugang zu dem Zentrum des wirklichen deutschen Militarismus erschwere, so glänzend sich seine Kunst auch bei der Schilderung des Aussenwerke bewährt«. For Ritter udelukker statsräson og militarisme hinanden, for Dehio ser det anderledes ud: »Es gibt vielmehr eine militaristische Staatsräson als die Durchdringung beider Begriffe, und Preussen hat sie in der Potenz entwickelt«.

Også fra anden side blev Ritters indsnævrende begrebsdefinition angrebet, således påpegede f. eks. Hans Herzfeld med rette, at den *sociale* side af militarismens virkninger, frem for alt i Preussen, ikke fik nogen udtømmende behandling i Ritters fremstilling [41]; og dette har da også hos senere kritikere været een af hovedankerne mod hele værket [42]. Samtidig har der dog også været enighed om, at værket både fagligt og stilistisk havde fremragende kvaliteter. Alligevel må det nok fastslås, at der i kritikken lå et frontalangreb på såvel these som metode. Ritter stod i virkelighe-

41. Hans Herzfeld: Zur neueren Literatur über das Heeresproblem in der deutschen Geschichte, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 1956 (4), s. 361–386. – Se også Dorpalens sammenfattende karakteristik: »An analysis of Ritter's thesis is complicated by some conceptual difficulties. At times Ritter tends to confuse »militarism« with mere bellicosity, calling Louis XIV of France and Charles XII of Sweden »militarists«. Moreover, he is interested in militarism merely as a political phenomenon, with its focus on foreign policy (hence his earlier »acquittal« of the Hohenzollern kings). Yet militarism is as much a social as a political phenomenon, and the two facets cannot be separated« (Dorpalen, anf. sted, s. 13).
42. Iggers, anf. værk, s. 340–344; Theodor Schieder, Klaus Epstein og Norman Stone, de i note 54, 55 og 56 nedenfor anførte steder.

den nu ved en skillevej. Han kunne vælge enten at omformulere sin problemstilling og sin metode i lyset af den anførte kritik, og han ville måske derigennem være nået frem til en nyformulering, der kunne have været banebrydende for en virkelig revision, en virkelig »Neubesinnung« i tysk historieskrivning; eller han kunne ufortrødent fortsætte ad de allerede afstukne baner, mod det allerede fastlagte mål.

Ritter valgte det sidste, og det var et »livsanknuelsesvalg«, ganske i overensstemmelse med hans hele liv og virke: »Hätte (Dehio) recht, d. h., wäre Adolf Hitler wirklich in irgendeinem Sinne, der legitime Erbe und Fortsetzer alt-preussischer »militaristischer Staatsräson«, so wäre mein Buch *politisch* umsonst geschrieben« [43]. Men valget blev i virkeligheden efter min mening skæbnesvangert for såvel den politiske som den rent videnskabelige betydning af hans senere produktion: Han kunne herefter skrive nok så mange bøger, de ville ikke bringe nogen væsentlig ny erkendelse, men naturligvis nok øget detailrigdom. I stedet førtes han ind i en gold og unødigt bitter debat med Fritz Fischer, en revisionist af ganske anden observans [44]. Og samtidig afskar hans vægning ved at anskue militarismen også som et sociologisk fænomen ham fra at øve afgørende indflydelse på den yngre generation af tyske historikere, der søgte og stadig søger at finde et ståsted ikke blot ved hjælp af nye synspunkter, men også ved hjælp af nye metoder [45]. Altså just den generation, han set fra et politisk synspunkt frem for alt kunne have ønsket at få i tale.

Ritter var i sin metode fast forankret i den tyske historieskrivnings klassiske traditioner [46]. Ranke var for ham det store forbillede, men han satte et skarpt skel mellem Ranke og hans efterfølgere, og søgte på enhver vis at distancere sig fra positivismen. Historikerens arbejdsfelt var for Ritter først og fremmest den politiske historie, og hans interessesfære var i høj grad personlighedsorienteret. Det var de enkelte aktørers motiver og handlinger, det »personal-individuelle« frem for det »funktional-strukturelle«

43. Efterskrift til 2. og 3. oplag af Staatskunst und Kriegshandwerk I, s. 398, understregning Ritters. Samme sted fremhæver han også, at det problem, han behandler, er politisk-historisk, ikke sociologisk.

44. Jeg har tidligere behandlet Fischer-debatten i en oversigtsartikel i Historisk Tidsskrift, 12. II, s. 111–128. Iøvrigt mener jeg ikke, at Ritter-Fischer kontroversen er karakteristisk for Fischerdebatten som sådan.

45. Herom nærmere nedenfor.

46. Hvor intet andet er anført, er den følgende diskussion af Ritters historiesyn baseret på hans to artikler: Zur Problematik gegenwärtiger Geschichtsschreibung, Lebendige Vergangenheit, s. 255–283 (artiklen er et optryk af en rapport til historikerkongressen i Rom 1955); og Scientific History, Contemporary History, and Political Science, publiceret i History and Theory I, 1960–61, s. 261–279.

aspekt af historien, han anså for det væsentlige [47]. »Ich halte die weitverbreitete Vorstellung, das politische Leben sei primär von wirtschaftlichen Interessen bestimmt, für eine der grössten und gefährlichsten Illusionen unserer Zeit. So weit sie auf marxistische Doktrinen zurückgeht, entwertet sie alles höhere Geistesleben zu einem Spiel mit blossen »Ideologien« und zerstört damit den Glauben an irgendeine echte Idee. Sofern sie ein psychologisches Urteil über das Wesen des Menschen enthält, verdunkelt sie die für den Historiker grundlegende Einsicht, dass im Leben des Einzelnen wie im Leben der Völker noch immer der natürliche Geltungsdrang, Ehrgeiz, Machtdrang sich als stärker erwiesen hat als alles ökonomische Interesse. Der mit einer ökonomischen oder materialistischen Geschichtsauffassung gewöhnlich verbundene Irrtum, als ob anonyme Kräfte, ökonomisch-soziale Gegebenheiten den Gang der Politik im Grossen bestimmten und nicht der lebendige Wille politisch-aktiven Persönlichkeiten, sollte seit den politischen Erfahrungen unseres Jahrhunderts eigentlich unmöglich sein«.

Som sit store forbillede ville Ritter først og fremmest forstå; han ville udlette sig selv, ikke for at kunne agere uengageret tilskuer, men for at kunne præstere den totale indlevelse. Samtidig var han naturligvis ganske på det rene med, at resultatet af denne proces kun kunne blive et »tolkningsforsøg« (Deutungsversuch): »an effort by the thinking mind to bring a chaos of disconnected phenomena into a meaningful coherence by means of interpretation«. Der eksisterer ingen historisk »virkelighed« uden for historikerens. Når man trods denne høje grad af subjektivitet, alligevel efter Ritters mening kan tillade sig at tale om videnskabelig historieskrivning, hænger det sammen med historikerens indstilling: »Objektivität ist nicht anderes als eine Verhaltensweise des Historikers, eine bestimmte Willensrichtung: sie ist das Streben nach unbedingter Wahrhaftigkeit, ist unbestechliche Wahrheitsliebe, die keine Selbstkorrektur scheut, wenn es die Sache erfordert«. »Wenn jedes Geschichtsbild Sinndeutung ist, so ist die Deutung des wissenschaftlichen Historikers doch nicht willkürlich, sondern beruht auf dem Zusammenfügen unzähliger, sorgsam gesammelter und durchgeprüfter Einzelfakta, von zahllosen Fragmenten vergangener Wirklichkeit ... Genau dies ist das Verfahren des wissenschaftlichen Historikers: unbedingte Bereitschaft zur Nachprüfung des eigenen Geschichtsbildes an dem un-

47. Jfr. Floto, det i note 44 anf. sted, s. 118–119. – Ritter var således også en skarp kritiker af den franske Annales-skole, jfr. Zur Problematik gegenwärtiger ... , s. 255–271. Følgende citat sst. s. 269–270.

zweifelhaft gesicherten Bestand historischer Einzeldaten und originaler Quellen«.

Ritter er imidlertid fuldt ud klar over, at problematikken langt fra er udtømt med dette ideelle sandhedskrav. Hans »forståelses«-krav er på ingen måde identisk med hverken etisk eller politisk neutralitet. »Why should clear, sober insight into the historical facts of a case hinder us from taking a position on it – political or even moral? To understand all is by no means to sanction all or to condone all – in life anymore than in history«. »Wer Geschichte ernsthaft gestalten will, ist zum urteilen geradezu gezwungen. Und was sollte den Historiker hindern, Stellung zu nehmen, sobald er den historischen Sachzusammenhang wirklich in seinem Wesen verstanden hat? Darauf freilich kommt alles an: dass man zunächst verstanden haben muss, auch das, was einem zuwider ist, in allen seinen konkreten historischen Bedingtheiten, vielleicht Zwangsläufigkeiten, ehe man anfängt zu urteilen . . . Historie ist entweder verstehende Historie, die nach strenger, objektiver Gerechtigkeit strebt, oder sie ist blosse Pamphletschreiberei«. Skal man således forstå Ritter ret, er der tale om en hårfin balanceakt mellem hvad han sædvanligvis ynder at betegne som »ren tendenshistorie« og den ovenfor definerede »objektive, videnskabelige historieskrivning«. Den afgørende forskel synes at være den indstilling, hvormed historikeren nærmer sig sit stof; men hvem skal i den sidste ende afgøre, om denne indstilling er den rette, og efter hvilke kriterier skal det ske?

Det er i en tid, hvor diskussionen om videnskabens politisering spiller så stor en rolle, ikke svært at se, at Ritters standpunkt ikke er aldeles uangribeligt. Ja, i virkeligheden er der noget paradoksalt over hele hans tankegang. Ritter plæderer et subjektivt-objektivt forståelsessynspunkt, en på een gang engageret og dog distanceret historieskrivning: »Ganz gewiss kann das bestimmen des geistigen oder politischen Standorts der Gegenwart eine sehr wichtige Aufgabe des Historikers sein, und praktisch ist sie gar nicht zu entbehren. Aber wohin kämen wir, wenn wir Historiographie nur so weit wirklich ernst nehmen wollten, als sie zur Erklärung des Hic et Nunc im Sinn einer bestimmten Zeitsituation beiträgt? . . . Ein zweites Missverständnis ist die Meinung, der Historiker sollte nicht nur seine Fragen, sondern auch seine Antworten den lebendigen Strömungen der Gegenwart entnehmen. Tut er das, so wird er zum blossen Tendenzschreiber, zum Publizisten ohne wissenschaftlichen Rang. Er sucht dann in der Vergangenheit nicht anderes, als was er darin finden will: Bestätigung vorher gefasster Meinungen – das heisst: er wird wirklichkeitsblind und verfälscht, gewollt oder ungewollt, die historische Wahrheit«.

Alligevel går Ritter jo selv i praksis, som vi har set, ind for at bruge historien politisk-pædagogisk [48], ikke blot for at hidføre en »Ernüchterung« [49]; men også for at skabe en ny tradition, et nyt fast holdepunkt for den nationale selvbevidsthed [50], og han er helt på det rene med, at det han i den sidste ende vil er »eine geistige Entscheidung, die als solche jenseits der Historie getroffen werden muss« [51]. Og når han stilles overfor en kritik, der faktisk hævder, at han skæddersyr sin these og sin metode, så den passer til en på forhånd fastlagt konklusion, så svarer han – ikke med en tilbagevisning af kritikken, subsidiært ændring af problemstillingen, men med en åben bekendelse: Han kan intet ændre, for da ville hans bog have været forgæves, set fra et *politisk* synspunkt [52]. Hvor går da grænsen mellem »eine blosse Tendenzschreiber« og en videnskabeligt arbejdsende historiker?

Det bedste mål for langtidseffekten af Staatskunst und Kriegshandwerk får vi måske gennem en nærmere analyse af modtagelsen af værkets 3. bind: Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914–1917) [53]. Ser man på tre anmeldere med så forskellige udgangspunkter som Theodor Schieder [54], Klaus Epstein [55] og Norman Stone [56], er

48. Se udover det i det foregående anførte især hans Geschichte als Bildungsmacht (jfr. note 8), s. 16 ff. Ritter understreger her kraftigt historiens »staatsbürgerlich-politische Erziehungsaufgabe«.

49. Sst. s. 55.

50. Sst. s. 30.

51. Sst. s. 51.

52. Jfr. ovenfor s. 63.

53. München 1964.

54. Historische Zeitschrift 202, 2, 1966, s. 389–398. – Det siger noget om Ritters position i tysk forskning, at værkets tre første bind alle er blevet anmeldt af tidsskriftets redaktør. De to første af Dehio, det tredje af Schieder. Fjerde bind er endnu (dec. 1971) ikke anmeldt i Historische Zeitschrift. Schieder synes med sin anmeldelse placeret i en vanskelig situation: Han har så åbenbart følt behovet for at være kritisk, men har samtidig tilsyneladende ment at måtte tage hensyn til den gamle mesters følelser; meget står derfor mellem linierne. – Om Schieders historiografiske placering se iverigt nærmere nedenfor.

55. Gerhard Ritter and the First World War, The Journal of Contemporary History I, 3., 1966, s. 193–210. – Epstein døde i 1967 kun 40 år gammel. Født i Hamborg, men emigreret til USA allerede som barn. Professor ved Brown University og forfatter af bl. a. Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy (1959); og The Genesis of German Conservatism (1966).

56. Gerhard Ritter and the First World War, The Historical Journal, XIII, 1970, s. 158–171. – Stone er Research Fellow ved Gonville and Caius College, Cambridge, og forfatter af forskellige artikler om tysk og østrig-ungarsk politik under 1. Verdenskrig. Han arbejder for tiden på en bog om østpolitikken under 1. Verdenskrig. – Det sarkastiske præg over anmeldelsen vidner iverigt om, at Den første Verdenskrig tilsyneladende aldrig er afsluttet.

det forbavsende at konstatere, hvor høj en grad af enighed, der i realiteten er til stede, såvel m. h. t. metode, som m. h. t. indhold. Som bogens titel angiver, er det thesens kerne [57], der her behandles: Krigshåndværkets endelige sejr over statskunsten, personificeret i Ludendorff og Bethmann Hollweg. Karakteristisk er det endvidere, at bogen er langt mere omfattende og detailleret end de to foregående bind, samt at den er så personlighedscentreret, at det tenderer mod det biografiske. Denne bogens form synes i høj grad betinget af omstændighederne omkring dens tilblivelse: Den er Ritters indlæg i den debat [58], som Fritz Fischers: *Griff nach der Weltmacht* rejste omkring såvel den tyske politik før, under og efter Første Verdenskrig, som om Bethmann Hollwegs person. Det er imidlertid åbentbart, at Ritter ikke har følt sig foranlediget til at ændre sin these som følge af Fischers undersøgelse, han blev tværtom een af hans argeste modstandere. Nu er Fischer-kontroversen ikke denne artikels emne, men det er nok alligevel værd at pege på, at et polemisk, tidsbundet, stedvis offensivt, stedvis defensivt, udgangspunkt, næppe er det mest velegnede, når det gælder fremlæggelsen af de centrale elementer i en forlængst konciperet these. Det skinner da også igennem hos de tre anmeldere, at bogen i realiteten er en skuffelse.

Ganske vist er der almindelig enighed om, at Ritters bog er »as good a statement of Germany's role in the First World War as exists« [59], og at i hvert fald Fritz Fischers Bethmann Hollweg opfattelse ikke kan stå sig imod Ritters argumentation. Men der er samtidig enighed om, at der på en række væsentlige punkter kan rejses alvorlige indvendinger også mod Ritters fortolkninger og analyser, og at ikke mindst hans metode er i høj grad utilstrækkelig. Hans biografiske, personlighedscentrerede »approach« åbner ganske vist vejen til ny erkendelse omkring Bethmanns person, men »(i)t is unfortunate that he pays such disproportionate attention to Bethmann as an individual, to the comparative neglect of an analysis of the basic political, social and economic forces whose constellation reduced any particular personality – even that of Chancellor Bethmann – to virtual historical insignificance« [60], som det hedder i en af de skarpere formuleringer.

Denne understregning af strukturer på personlighedens bekostning er symptomatisk ikke blot for den angelsaksiske forskning, men også – og dette

57. Schieder kalder det værket »hjerdestykke«.

58. Jfr. ovenfor note 44.

59. Citatet fra Stones anmeldelse, s. 160.

60. Epsteins anmeldelse, s. 202.

er det i denne forbindelse interessante – for de senere års tyske forskning. Netop Theodor Schieder har i så henseende været een af foregangsmændene [61]. Samtidig er det imidlertid værd at understrege, at en »strukturel« synsvinkel på ingen måde per se involverer »revisionistiske« synspunkter à la f. eks. Fritz Fischers. Hverken redaktøren af *Historische Zeitschrift*, eller Werner Conze, eller Fritz Wagner, der alle hører til de fremtrædende blandt »strukturhistorikerne«, tilhører Fischers kreds. Medens omvendt Fischer selv, der tillægger de økonomiske og sociale kræfter overmåde stor betydning i det historiske forløb, i *Griff nach der Weltmacht* betjener sig af en yderste traditionel diplomatisk-historisk metode [62].

Derimod har flere af Fischers elever gjort op også med de traditionelle metoder og fremlagt arbejder, der søger at belyse »die Beziehungen zwischen wirtschaftlichen Interessengruppen, Wirtschaftsdynamik, Innen- und Aussenpolitik« [63]. Dette er således tilfældet med bl. a. Helmuth Bøhme: *Deutschlands Weg zur Grossmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichgründungszeit* (Köln 1966), om de økonomiske betingelser for Bismarcks samling af Tyskland. På den anden side er Hans-Ulrich Wehler, forfatteren til den stærkt kritiske, men både metodisk og sagligt banebrydende Bismarck-studie: *Bismarck und der Imperialismus* [64], udgået af kredsen omkring Theodor Schieder. M. a. o. skrankerne er ved at brydes ned. Wehlers bog er blandt meget andet også et ambitiøst forsøg på at forbinde »Strukturgeschichte« med »Ereignisgeschichte«; og fælles for de to forfattere, som iøvrigt for en stor del af den yngste generation af tyske historikere, er den kraftige, nærmest polemiske understregning af »Der Primat der Innenpolitik« overfor de tidligere generationers lige så eensidige fremhævelse af »Der Primat der Aussenpolitik« [65]. Ja, så stærk er denne tendens i de seneste års tyske historie-

61. Se f. eks. hans afhandling: *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte, Geschichte als Wissenschaft*, München-Wien 1965, s. 149–186; og se iøvrigt Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft*, s. 350–364; og samme: *The Decline of the Classical National Tradition of German Historiography, History and Theory VI*, 3, 1967, s. 404–410; samt Floto, anf. sted, s. 111–128.

62. Jfr. Iggers og Floto anført ovenfor. – Desværre har jeg endnu ikke haft lejlighed til at stifte nærmere bekendtskab med Fischers seneste bog: *Krieg der Illusionen* (1969), mine udtalelser gælder derfor kun *Griff nach der Weltmacht*.

63. Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft*, s. 361–362.

64. Köln-Berlin 1969. – Hans Herzfeld har i en på een gang meget kritisk og meget anerkendende anmeldelse (*Historische Zeitschrift* 210, 3, 1970, s. 725–728), givet bogen følgende skudsmål: »Das ... Buch besitzt auch für denjenigen, der Kritik an ihm übt, alle aussicht, sich als eine für die geschichtswissenschaftliche Bewegung dieser Jahre grundlegende Arbeit durchzusetzen«.

65. Se f. eks. Klaus Hildebrand: *Deutsche Aussenpolitik 1933–1945. Kalkül oder*

skrivning, at det ikke har skortet på advarende røster fra mere besindige sjæle mod ikke at falde i den modsatte grøft [66].

Det er næppe heller tilfældigt, at den yngste generation nu for alvor synes at have rettet blikket mod Bismarck. For denne generation står 1945 som en uigenkaldelig cæsur i tysk historie, og den preussisk-tyske stormagt 1866/71–1945 fremstår på denne baggrund »bei aller ihn innewohnenden Vielfalt als ein Einheit«. Og det er mod fundamentene for denne statsdannelse, blikket nu rettes, med det formål at analysere »die Konsequenzen, die sich aus der spezifischen Verschränkung innen- und aussenpolitischer Momente am Ausgangspunkt des Weges zur preussisch-deutschen Grossmacht für ihre gesamte folgende Geschichte, nicht zuletzt auch als Basis und Voraussetzung für ihre Orientierung innerhalb des Kreises der übrigen Gross- und Weltmächte, ergab« [67]. Og netop dette opgør kunne Ritter [68] og de fleste af hans generation ikke have leveret.

Det er uomtvisteligt, at der i de allerseneste år er sket et skred i tysk historieskrivning: »Wie weit sich viele deutsche Historiker von den theoretischen Voraussetzungen der klassisch-idealistischen Tradition entfernt haben, offenbarte sich auf dem »27. Deutschen Historikertag«, der 1967, bald nach Gerhard Ritters Tod, in Freiburg, wo Ritter gelehrt hatte, stattfand. Ritter war im Nachkriegsdeutschland der energischste Verteidiger einer staats- und persönlichkeitsorientierten Historie gegen die Attacke der Schule die »Annales« und der Sozialwissenschaften im allgemeinen gewesen. Im Theoretischen, wenn vielleicht auch nicht ganz im Praktischen, hatte sich die Historikerschaft von ihm gelöst« [69].

Ritters store efterkrigsværk fik således ikke den betydning han kunne have ønsket og håbet. Men var det af den grund forgæves? Han selv ville utvivlsomt have besvaret spørgsmålet med dét luthersk-prægede »Dennoch«,

Dogma? Stuttgart 1971, s. 9–18, med henvisninger til diskussionen. Jfr. også Iggers og Herzfeld anførte steder. – Det er således ikke tilfældigt, at det var Wehler, der i 1965 udgav Eckart Kehr's samlede afhandlinger om preussisk-tysk socialhistorie i det 20. årh. under titlen: Primat der Innenpolitik, Berlin 1965. Se også Wehlers indledning sst., s. 1–29.

66. Andreas Hillgruber: Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler, Düsseldorf 1969, s. 5; Herzfeld, anf. sted; og se også Klaus Hildebrands indledning til sin oversigt: Bethmann Hollweg. Der Kanzler ohne Eigenschaften? Düsseldorf 1970, hvor Hildebrand føler sig foranlediget til på det nærmeste at forsvare, at han overhovedet beskæftiger sig med noget så passé, som den historiske biografi (s. 10–12).

67. Hillgruber, anf. værk, s. 3–4, med henvisninger til litteraturen.

68. Jfr. ovenfor s. 51.

69. Iggers: Deutsche Geschichtswissenschaft, s. 355; se også Zmarzlik, Würdigung, s. 71–72.

der kan stå som motto for hele hans liv: »... das Fertigwerden mit dem Schicksal durch ein trotziges »Dennoch« dem Unbegreiflichen und Unabwendbaren gegenüber: das »Dennoch« des tragischen Helden, der sich selbst siegreich und ruhmvoll behauptet, indem er das Unabwendbare innerlich bejaht, den fremden Willen des Fatums zum Inhalt des eigenen freien Willens macht« [70].

70. Ritter: Luther (Pocket-udg. München 1962), s. 198. – Jfr. ovenfor note 5.

Teologi og negerslaveri

OM ERIK PONTOPPIDANS FORTALE TIL L. F. RØMER:
TILFORLADELIG EFTERRETNING OM KYSTEN GUINEA, 1760

AF

SV. E. GREEN-PEDERSEN

1760 UDGAV DEN københavnske sukkerrafinadør Ludewig Ferdinand Rømer, der tidligere havde været koloniembedsmand i dansk Guinea, en bog med ovennævnte titel. Bogen, der i 1769 kom i en tysk udgave, blev udgivet efter tilskyndelse af Erik Pontoppidan, der også forsynede den med en længere fortale. I sin biografi om Pontoppidan [1] omtaler Michael Neiiendam kun denne fortale som et eksempel på hans »interesse for fremmede landes naturforhold« og hans positive holdning til herrnhutternes missionsarbejde modsat hans skepsis over for dem i Europa. Fortalen har imidlertid krav på mere end almindelig opmærksomhed, idet Pontoppidan heri førte et teologisk forsvar for negerslaveriet. Pontoppidan fortæller indledningsvis om slavehandelens betydning for Vestindien på en sådan måde, at han klart synes at have forstået dens økonomiske værdi [2]. Anledningen til, at Pontoppidan rejste det moralske spørgsmål, om kristendommen tillader, at man driver købmandsskab med mennesker, var, at en vis kristelig sindet standsperson havde ytret betænkeligheder ved at bidrage til slavehandelens fremgang, hvis man ikke skaffede slaverne i Vestindien en fordel, der kunne opveje hårdheden ved at skille dem fra Afrika. Pontoppidan fremhæver, at slavehandelen umiddelbart synes at stride mod hovedloven i kristendommen, som er kærlighed. Men han forklarer os nærmere: kærlighedens første grad er billighed, der forbyder at forringe en undermands tilstand uden at skaffe ham en anden lige så stor eller større

1. Erik Pontoppidan II, 1933, s. 299.

2. Slavehandelen var af stor økonomisk betydning, idet den skaffede arbejdskraft til den omfattende sukkerproduktion i Vestindien, jfr. Sv. E. Green-Pedersen: Danmarks ophævelse af negerslavehandelen. Omkring tilblivelsen af forordningen af 16. marts 1792, Arkiv bd. 3, nr. 1, 1969, s. 20 f. og 25 f. Pontoppidans interesse for økonomiske problemer er velkendt, jfr. hans tilknytning til Danmarks og Norges økonomiske Magazin (herom se: M. Neiiendam: Anf. arb., s. 208). I romanen Menoza behandlede Pontoppidan bl. a. spørgsmålet »Om det asiatiske Kompagnies Handel gjør Landet Gavn eller Skade«.

fordel. Problemet er dermed af Pontoppidan omformet til et spørgsmål, om slaverne opnår nogen fordel af at blive eksporteret til Vestindien eller ej. Han fremfører derefter to ting til forsvar for neger-slaveriet. For det første er negrenes materielle tilstand i Afrika »saa gandske elendig, at den aldrig kand blive meget elendigere, usikrere og umenniskeligere, da de indbyrdes stæle, mishandle, ja myrde hverandre saaledes, at Hr. Römer viser, Nationen er nesten udryddet, og det deylige Land vil snart staae gandske øde.« Følgelig konkluderer Pontoppidan, at negrenes tilstand kun undtagelsesvis forringes ved, at de overføres til Vestindien. For det andet fremhæver Pontoppidan, at ved negrenes overførsel til Vestindien, »da komme vel de fleeste af dem til bedre Kundskab om Gud og hans Rige, følgelig blev de Christi Frigiorte, skjønt Menniskens Tienere.« Pontoppidans sidste argument viser, at han opfatter det kristne frihedsbegreb som noget rent indre. Hans holdning til neger-slaveriet må forstås i sammenhæng med hans tro på kristendommens overlegenhed over for negrenes religioner. Under omtalen deraf skriver han således, at Rømers bog har bestyrket ham i »denne store Sandhed, at *Hedenskabet dog er langt elendigere end den allerringeste Grad af Christendom.* . . .« [3] Det nytter heller ikke at prædike kristendom for negrene i Afrika, thi man kan ikke håbe, at »disse i Overtroe meget fordybede og forblindede arme Mennisker, ville tage mod Sandheds rigere Tilbud, om end samme blev dem gjort i deres eget Land og sædvanlige Levemaade.« Pontoppidan illustrerer dette ved en lille historie: L. F. Römer havde hørt nogle negres bemærkning til en negertolk, som havde oversat en opbyggelig tale af en dansk præst for dem: »*En anden Gang maa du advare os, naar Præsten ikke haver Brændeviin, saa at vi ikke skulle sidde med tørre Munde og høre paa hans Snak.*« [3] Derimod giver herrnhutternes mission i dansk Vestindien ifølge Pontoppidan gode resultater. Pontoppidan forsvarer sammestid sin vurdering af herrnhutternes mission. I Europa kan han ikke lide deres virksomhed, men hjemkomne »og ikke just Herrenhutisk sindede Proprietairs« har fortalt ham, hvordan selv de allervildeste neger-slaver er blevet omvendt »til Christum selv«, således »at de fra den Tiid af, hverken lyve, stæle, gjøre Oprør eller andet ondt, men blive deres Hosbond de allerdueligste og bedste Arbejdere«.

Erik Pontoppidan var, da dette forord blev skrevet, prokansler ved Københavns Universitet. Hans stilling i det 18. årh.'s Danmark-Norge som biskop og prokansler, hans omfattende teologiske og historiske forfatterskab samt hans betydning for pietismen er tilstrækkeligt til at gøre hans syn på

3. Fremhævet af Pontoppidan.

forholdet mellem kristendom og negerslaveri interessant. Men tilbage står dog spørgsmålet, om disse synspunkter er almindelige i den danske eller/og internationale litteratur.

Den intellektuelle holdning til slaveriet – herunder kristendommens holdning – er behandlet i en række afhandlinger i den internationale litteratur [4]. Abolitionistbevægelsen i England har været genstand for særlig interesse [5]. Det var først i det 18. årh., at negerslaveriets moralske gyldighed for alvor blev draget i tvivl. Imidlertid er der en betydelig kontinuitet mellem antikkens og middelalderens slavesystem og negerslavesystemet i den ny verden. Slavespørgsmålet var derfor permanent, hvorfor mange store tænkere allerede siden oldtiden har behandlet det. Af de kristne blev slaveri forbundet med synd. For Augustin var de egentlige slaver således syndens slaver [6]. Thomas Aquinas hævdede, at slaveri var uforeneligt med menneskets oprindelige tilstand, men at det var konsistent med den del af naturretten, som gjaldt for det syndefulde menneske. Det kristne syn på slaveri ved tidspunktet for Amerikas kolonisation sammenfatter den amerikanske forsker David Brion Davis således: »Slavery was contrary to the ideal realm of nature, but was a necessary part of the world of sin; the bondsman was inwardly free and spiritually equal to his master, but in things external he was a mere chattel; Christians were brothers, whether slave or free, but pagans deserved in some sense to be slaves.« [7] Disse synspunkter angående forholdet mellem kristendom og negerslaveri holdt sig stort set til det 18. årh. Som Davis siger så man »the slave trade as a useful instrument for the conversion of pagans, who even as chattel slaves were much better off than their brothers trapped in the dark hell of Africa. But this view of the African side of the system could ultimately be justified only if slavery in America appeared to conform to that happy Christian servitude which had traditionally been seen as a model of the fraternal relationship of unequals.« [8] For Englands vedkommende gælder det, at Church of England forblev indifferent i sla-

4. David Brion Davis: *The Problem of Slavery in Western Culture*, Cornell Paperbacks, New York 1969, med omfattende litteraturhenvisninger. Det følgende bygger, hvor intet særligt er anført, på Davis.
5. Jfr. Reginald Coupland: *The British Anti-Slavery Movement*, 2. ed. London 1964, og Eric Williams: *Capitalism and Slavery*, 2. ed. London 1964, og Roger T. Anstey: *Capitalism and Slavery: A Critique*, *The Economic History Review*, 2. Ser., vol. XXI, nr. 2, august 1968, s. 307–20.
6. Jfr. 1 Kor. 12, 13 og Joh. 8, 31–35.
7. Anf. arb., s. 165.
8. Sst., s. 222.

vespørgsmålet. En teolog som William Perkins [9], der kan betragtes som repræsentativ for puritanismen understregede, at den kristne frihed kun gjaldt det åndelige. Når der alligevel er grund til at fremhæve, at abolitionismen havde religiøse kilder, skyldes det dissenters og især kvækere. 1676 hævdede kvækeren William Edmunson således, at fysisk slaveri var uforeneligt med den kristne frihed. Det er på en måde naturligt, at kvækere, der selv var udsat for religiøs forfølgelse, havde lettere end statskirke-teologer ved at se forbindelsen mellem åndelig og legemlig frihed.

Da slaveri blev retfærdiggjort med en henvisning til synd, måtte enhver ændring i synet på synd få betydning for slaveriet. Ved at gøre Gud til en revolutionær kraft underminerede dissenters den ideologi, som rationaliserede den eksisterende sociale orden som et nødvendigt kompromis med synden. Samtidig dukkede oplysningstidens tanker om en ukorrumpert menneskenatur og en ny historieopfattelse op. Abolitionistbevægelsen er derfor ifølge David baseret på »a revolutionary shift in attitudes towards sin, human nature, and progress« [10] og ikke blot den naturlige følge af en ædel filantropisk tradition. Hvis engelske protestanter fortsat havde troet, at det naturlige menneske var korrumpert, og at den eneste virkelige frihed var en frelse fra verdenen, havde der ikke været nogen grund til at ændre holdning til neger-slaveriet. Oplysningstidens filosoffer var ikke automatisk abolitionister. John Locke, der forsvarede slaveriet, var som Ludvig Holberg aktionær i et slavehandelskompagni [11]. Afgørende for dem var nyttesynspunktet. Benjamin Franklin regnede således ud, at neger-slavearbejde var dyrere end fri hvides arbejde, bl. a. fordi negrenes dødelighed var større end deres fødselstilvækst. Franklins undersøgelse blev senere offentliggjort i de franske fysiokraters tidsskrift. Med hensyn til vurderingen af neger-slavearbejde stod Adam Smith i gæld til de franske fysiokrater. I den såkaldte store negerhandelskommissions forestilling – der var præget af Ernst Schimmelmann – af 28. december 1791 til den danske konge spiller spørgsmålet om at løse arbejdskraftproblemet i dansk Vestindien uden ny slavetilførsler en afgørende rolle. I den forbindelse foretog kommissionen en beregning over værdien af neger-slavearbejde baseret på konstante nyttilførsler af negre. Der er hidtil ikke foretaget nogen analyse af den idéhistoriske baggrund for disse kalkulationer og de økonomiske teorier,

9. Ifølge Neiiendam: Erik Pontoppidan I, 1930, s. 21, den første repræsentant for den engelske udformning af pietismen.

10. David Brion Davis: Anf. arb., s. 363.

11. R. Pauli: Til Holbergs pengeforhold, Holberg årbog, København og Kristiania 1920, s. 227.

der ligger bag dem. Men der kan efter ovenstående næppe være tvivl om, at de må ses i sammenhæng med oplysningstidens vurdering af slavearbejdets nytteværdi [12].

Det ses af ovenstående, at når Erik Pontoppidan om de kristne neger-slaver siger, at de bliver »Christi Frigiorte, skjønt Menniskens Tienere«, er dette ikke et enestående eller originalt synspunkt. Det er tværtimod i overensstemmelse med en århundredgammel teologisk opfattelse af friheden som noget rent indre. Dette synspunkt hos Pontoppidan skal for det første ses i sammenhæng med hans fuldstændige despekt for hedenskabet, og for det andet i sammenhæng med hans påstand om, at negrene i Afrika materielt set havde det så elendigt, at de kun kunne få det bedre ved at blive eksporteret til Vestindien. Også den sidste påstand hos Pontoppidan er i overensstemmelse med en traditionel vurdering af Afrikas kultur. Basil Davidson har kaldt den »the great distortion«: gennem århundreders slavehandel blev meget af Vestafrikas samfundsstruktur ødelagt i bestræbelserne på at skaffe slaver. Denne ødelæggelse afspejler sig i en modsætning mellem en positiv vurdering af Afrikas kultur i europæiske beskrivelser fra den første del af den europæiske ekspansion og i en tilsvarende negativ vurdering fra slavehandelens sidste fase. Dette bidrog til forestillingen om negrenes naturlige underlegenhed, og slaveriet forsvarede derfor med en henvisning til de fordele, negrene fik ved kontakten med vestlig kultur, herunder kristendommen [13]. Der findes mange eksempler på dette i den internationale litteratur [14]. Eric Williams har i denne forbindelse vist, hvorledes talrige engelske historikere siden slaveriperioden ved at betragte negrene som laverestående væsener har fremstillet slaveriet som et gode, fordi det materielt såvel som åndeligt bragte dem i forbindelse med vestlig kultur. Lord Acton talte således om, at slaveriet under visse betingelser var »a stage on the road to freedom« [15].

Den teologiske debat i den angelsaksiske verden om neger-slaveriet er langt mere dybtgående end Pontoppidans indlæg. Der findes således en

12. Om forestillingen, jfr. Green-Pedersen, Anf. arb.
13. Basil Davidson: *Old Africa Rediscovered*, London 1959, s. 119 ff. Joseph Lowell Ragatz: *The Fall of the Planter Class in the British Caribbean 1763–1833*, New York 1963, s. 253 ff.
14. Se f. eks. slavehandleren John Barbots forsvar cit. hos Daniel P. Mannix & Malcolm Cowley: *Black Cargoes. A History of the Atlantic Slave Trade 1518–1865*, London 1963, s. 44.
15. Eric Williams: *British Historians and the West Indies*, London 1966, s. 78. Bogen skæmmes af en helt urimelig hård kritik af mange historikere og af ikke at være tilstrækkelig gennearbejdet.

række exegetiske behandlinger af problemet [16]. Debatten i Danmark om neger-slaveriet er meget mere begrænset både omfangsmæssigt og tidsmæssigt, og en teologisk debat har forskningen aldrig fundet. Den senere danske gehejmearkivar G. J. Thorkelins essay om slavehandelen knytter sig til den engelske debat og har form som en historisk gennemgang af slaveriet i middelalderen. Thorkelin mener, at slaveriet er knyttet snævert sammen med det lave kulturelle niveau i middelalderen og i Afrika, og ligesom Pontoppidan mener han, at der kan komme noget godt ud af slavetransporterne til Vestindien, hvis man bringer slaverne i forbindelse med kristen kultur. Hans konklusion med hensyn til slavehandelens ophævelse bliver derfor: »I myself hate every branch of Slavery, yet I wish that of the Negroes to be still continued . . .« Ligesom Pontoppidan erkender han slavehandelens betydning for Vestindiens økonomi og fremhæver desuden, at Europas stater ikke vil kunne enes om at ophæve den. For at undersøge, om Pontoppidans synspunkter på forholdet mellem kristendom og neger-slaveri er repræsentative for det 18. årh.'s Danmark, har jeg derfor gennemgået en række samtidige beskrivelser af dansk Vestindien og dansk Guinea før 1792 ud fra denne synsvinkel. Forholdet mellem kristendom og neger-slaveri er berørt så mange steder, at undersøgelsen ikke kan gøre krav på at være udtømmende. Mange af de gennemgåede forfattere strejfer kun problemet om forholdet mellem kristendom og neger-slaveri, men elementerne fra Pontoppidans argumentation genfindes. Ingen af forfatterne har leveret originale bidrag til debatten, og flere af dem bevæger sig på et jævnt plan. 1792 er valgt som grænse, fordi den såkaldte store negerhandelskommission i den forestilling, som gik forud for Danmarks ophævelse af negerhandelen, ikke blot hævdede, at slavehandel af moralske og religiøse grunde burde være utilladelig, men også understregede det ønskelige i snart at få slaveriet afskaffet. En human målsætning af denne art er så uforenelig med det gamle kolonisystems neger-slaveri, at en lov, der var præget af denne intention, på lidt længere sigt måtte forrykke hele debatgrundlaget. Der findes dog selvsagt endnu flere år efter 1792 forsvar for slavehandelen. Således skrev en tidligere guvernør i Guinea, Anders Riegelsen Bjørn, endnu i begyndelsen af det 19. årh., at den skæbne, der ville

16. Joseph Lowell Ragatz: Anf. arb., s. 253 ff. Her nævnes bl. a. »A Clergyman«, A Proposal for the Consideration of Those Who Interest Themselves in the Abolition of the Slave Trade, Wolverhampton 1788. Det er sandsynligvis denne pamflet, som G. J. Thorkelin angiver som anledning til sin *An Essay on the Slave Trade*, London 1788, s. 3. Archie C. Epps: *The Christian Doctrine of Slavery: A Theological Analysis*, *The Journal of Negro History* vol. XLVI, 1961, s. 243–249, har analyseret et eksempel på at exegetisk forsvar for neger-slaveriet i USA.

overgå alle de europæere, som direkte eller indirekte levede af slavehandelen, måtte »vække enhver Menneskevens Deeltagelse« [17].

Den ældste gruppe af de her gennemgåede værker omfatter tiden til 1760. Det drejer sig for det første om to bøger, der er skrevet af to tidligere ansatte i dansk Guinea, løjtnanten Erik Tilleman og præsten Johannes Rask [18]. For det andet er der tale om to beretninger om dansk Vestindien, som er skrevet af to plantageejere, nemlig J. L. Carstens [19] og Reimert Haagensen [20]. Og for det tredje drejer det sig om den førnævnte sukkeraffinadør L. F. Rømers to bøger om dansk Guinea [21]. Forholdet mellem negerslaveri og kristendom behandles ikke i denne gruppe af værker, men derimod nok negrenes forhold til kristendommen. Af interesse for emnet er behandlingen af negrenes religion, kultur og natur.

Karakteristisk for alle disse forfattere er, at de tror der er et svælg mellem europæerne og negrene. Europæerne eller de hvide omtales synonymt med de kristne modsat negrene, der omtales som hedninger, natureller (Tilleman) eller endnu hårdere hos Haagensen som »sorte Hedninger eller Slaver« [22], der rangerer på linie med bæsterne. For Carstens er det ikke afgørende, hvilken hudfarve et menneske har, men om det er kristent

17. Tanker om Slavehandelen. Resultater efter Iagttagelser og mangeaarige Erfaring, København 1806, s. 8.
18. Erik Tilleman: En liden enfoldig Beretning om det Landskab Guinea, København 1697. Johannes Rask: En kort og sandfærdig Rejsebeskrivelse til og fra Guinea, Trondhjem 1754. Rask var præst i dansk Guinea omkring 1710, men blev senere præst i Norge, og derfor blev det netop en norsk biskop, som udgav hans værk posthumt i 1754, jfr. Vore gamle Tropekolonier bd. 8, 2. udg., 1968, s. 115 f.
19. J. L. Carstens: En Almindelig Beskrivelse om Alle de Danske, Americanske eller West-Indiske Eylande, udg. af Herluf Nielsen i Danske Magazin, 8. rk. 3. bd. 3–4 hft., 1970, s. 173–268. Carstens var plantageejer i dansk Vestindien i 1720'erne og 30'erne. Udgifveren (anf. arb., s. 176 f.) har påpeget, at visse forhold taler imod at gøre Carstens til forfatter af omtalte beretning, der er fra 1740'erne. Forfatter-spørgsmålet er imidlertid ikke afgørende i denne sammenhæng. Carstens støttede brødrethrenhedens missionsarbejde i dansk Vestindien, jfr. C. G. A. Oldendorps nedenfor nævnte missionshistorie.
20. Reimert Haagensen: Beskrivelse over Eylandet St. Croix i America i Vest-Indien, København 1758. Manuskriptet til bogen er dateret 1751 og dediceret til grev A. G. Moltke, jfr. Waldemar Westergaard: The Danish West Indies Under Company Rule (1671–1754), New York 1917, s. 267 f.
21. Foruden hans førnævnte bog drejer det sig om: Tilforladelig Efterretning om Negotien på Kysten Guinea, København 1756. Denne handler fortrinsvis om handelsforhold, i hvilken sammenhæng slavehandelens økonomiske betydning fremhæves. I den tyske udgave af bogen fra 1758 findes et tillæg om St. Croix produkter skrevet af en anonym plantageejer.
22. Haagensen: Anf. arb., kap. VI.

eller ej. Han beklager således, at indbyggerne ikke vil forstå, at kristne fri-negre (som han kalder Frie-Mænd modsat ikke kristne frinegre, som kaldes Fri-Slaver) ikke er slaver, og han fortørnes over, at plantageejerne ved behandlingen af de hvide arbejdere (servingerne) undertiden ikke gør forskel på »en Slave, som er en Hedning, en Liv-egen og imellem et Christen Menniske, som er fri derfor og Bær det Christne Nafn«. Ligesom den humane jesuit, pater António Veira, mener Carstens altså, at religion og ikke race er den civiliserede mands kendetegn [23]. Rømer fortæller, at selv gode præster i Guinea ikke har været i stand til at omvende negrene til kristendommen, men på den anden side blev disse heller ikke »bestyrkede i deres Vantro«. Hvis negrene skal kristnes, må Gud først forandre deres natur, eller også må de foruden kristendomsundervisning lære at arbejde, thi ellers begynder de snart »paa deres Forfædres Levemaade igien, som ingenlunde kand bestaae med Christendommen«. Rømer er således mere nuanceret i sin vurdering af missionens muligheder i Afrika end Pontoppidan [24].

Et gennemgående træk hos alle fem forfattere er deres foragt for negrenes religion. Erik Tilleman taler f. eks. om deres »Vantro og Afguderik« og Carstens om »Deris Hedenske Blindhed og Troldom«. Ringeagt for negrenes materielle kultur er ligeledes et gennemgående træk. Hos Rømer er vurderingen mere nuanceret, idet han understreger forskellen mellem de forskellige stammer. Negrenes sexualmoral har også vakt forargelse, således hos Rask og Haagensen. Negrenes natur vurderes ligeledes lavt. Skarpest er dette formuleret hos Haagensen, hvor det om negrene i almindelighed hedder: »de ere alle onde af Natur, og ... at deres sorte Hud vidner om deres Ondskab og at de ere destinerede til Trældom saaledes de ingen Frihed bør have, og at i det Land, hvor disse Sorte have deres Frihed kand ingen Christen begaae sig eller være liidt ...« [25] Et par af de her omtalte forfattere føler sig ilde berørt over den måde negerslaverne behandles på. Rask betegner således slavehandelen som »den afskyeligste Handel«, og Rømer, der understreger slavehandelens økonomiske betydning for Amerika, kritiserer portugisernes og spaniernes behandling af

23. Herluf Nielsen: Anf. arb., s. 261. C. R. Boxer: *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire 1415–1825*, Oxford 1963, s. 102 f.

24. L. F. Rømer: Anf. arb., 1760, s. 326 f. Om R's kontakt med det københavnske brødreresocietet og hans støtte til brødrenes mission i Afrika se Knud Heiberg: *Fra det københavnske Brødre-societets Dagbogsoptegnelser 1746–69*, Kirkehistoriske Samlinger 4: V, 1897–99, s. 658 f. og 663.

25. Tilleman: Anf. arb., s. 100 og 131 ff. Herluf Nielsen: Anf. arb., s. 215. Haagensen: Anf. arb., s. 51. Om negrenes sorte hud, jfr. Davis: Anf. arb., s. 447 ff.

deres slaver. Hos begge forfattere er der dog ingen grund til at opfatte dette som mere end en kritik af måden, hvorpå slavehandelen blev drevet, idet det dog bør nævnes, at Rømer modsat Pontoppidan fortæller, at »Ret fornuftigen kand Negre paa Guldkysten philosophere over Landets Tilstand . . .«, nemlig som følge af slavehandelen [26]. Haagensen har derimod ikke medlidenhed med slaverne på grund af den behandling, de får; men han understreger dog rent forretningsmæssigt, at det er uklogt bestandigt at tyrannisere sine slaver med hug og pisk, og at det er en kristelig pligt at bevare deres liv ved at give dem mad og medicin.

Sammenfattende kan man om disse fem ældste forfattere sige, at slave-systemet omtales med en sådan selvfølgelighed, at spørgsmålet om dets moralske berettigelse synes unødvendigt. Det interessante for os er imidlertid, at de vurderer europæernes materielle kultur og kristne religion som værende på et langt højere niveau end negrenes kultur og religion. Bag denne holdning til Afrikas kultur og religion skjuler sig væsentlige elementer af Pontoppidans forsvar for negerslaveriet.

Af speciel interesse for emnet er en missionshistorie, der er skrevet af en C. G. A. Oldendorp, der som visitator for herrnhuttermissionen besøgte dansk Vestindien [27]. Værkets særlige værdi skyldes for det første, at brødreminigheden var en ringeagtet og til tider forfulgt religiøs minoritet hos hvem det på en måde ville være naturligt, om det kristne frihedsbegreb blev mere end noget indre. Og for det andet kunne Oldendorp netop i en missionshistorie ikke undgå at behandle forholdet mellem kristendom og negerslaveri. Han understreger hele tiden, hvorledes der er en synlig forskel mellem kristne og ikke-kristne negerslaver. De fleste hedenske negre har en lastefuld karakter, men Oldendorp kender ligesom Pontoppidan eksempler på at utro, ulydige og vilde slaver ved omvendelse til kristendommen er blevet deres herrer tro og oprigtigt hengivne. Således nævner Oldendorp, at to bortløbne slaver (såkaldte maronløbere), hvoraf den ene havde været borte i mere end 6 år, ved en missionærs prædiken havde fået smag for evangeliet og lovet aldrig at løbe bort mere. Dette er for Oldendorp virkningen af den guddommelige nåde. Forskellen mellem kristne og hedenske negre viser sig på mangfoldige af livets områder. De

26. Rask: Anf. arb., s. 271. L. F. Rømer: Anf. arb., 1760, s. 26.

27. Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den caraischen Inseln S. Thomas, S. Croix und S. Jan 1–2. Af bogen ses, at Oldendorp har været i Vestindien fra maj 1767 til oktober 1768, og at hans bog blev udgivet af Johann Jakob Bossart i 1777. Jfr. H. Lawaetz: Peter v. Scholten, 1940, s. 130 ff.

hedenske negre går således nøgne modsat de kristne, der også har pænere bordmanerer. Det fremgår af Oldendorps fremstilling, at mange plantageejere har erkendt missionens gavnlige virkning på slaverne. Dette må betegnes som en sejr for brødrene, idet kristne missionærer oprindeligt mødte modstand hos plantageejerne i Vestindien. Men efterhånden blev betydningen af deres arbejde anerkendt. I den danske negerhandelskommissions forestilling fra december 1791 fremhæves det således, at brødremighedens mission havde vist, at den kristne neger var den bedste slave [28]. Men der var også slaver, der var glade for missionen. Oldendorp fortæller således om en rig, afrikansk slavehandler, der selv blev solgt som slave til Vestindien, følgende: »Er hatte nicht nur gelernt, sich in den grossen Wechsel seines äusseren Zustandes zu schicken; sondern erkannte auch denselben mit dankbarem Herzen für eine göttliche Leitung, die ihm zur Gelegenheit gedient, das Evangelium von JEsu Christo zu hören, *und durch den Glauben an Ihn in die Freiheit der Kinder gottes versetzt zu werden.*« [29]. Dette er en god illustration til Erik Pontoppidans forklaring om, at negrene ved at blive solgt til Vestindien som slaver og omvendt til kristendommen blev »Christi Frigiorte, skønt Menniskens Tienere«. Oldendorps eksempel kan bruges til at illustrere, hvordan han ønskede, at man skulle opfatte de vestindiske slavers tilstand. Det kan ikke, hvad talrige slaveoprør viser, bruges til at illustrere, hvad negrene selv mente om slaveriet i Vestindien.

Generelt nedvurderer Oldendorp de hedenske negres kultur. Flere af dem har været menneskeædere i Afrika. Deres sexualliv har forarget ham. Og negrenes hedenske religion har han ikke meget tilovers for, men selv de mest uvidende og dumme negre tror dog på Gud. Oldendorp fremhæver, at negrene også har gode karakteregenskaber, og at de har vanskeligt ved at erhverve sig kundskaber i deres slavetilstand. Om slavehandelen mener han, at der kun ville være lidt at udsætte på den, »wenn die Neger nur ihre Kriegsgefangenen und Todeswürdige Missethäter verkauft hätten...« En sådan legalistisk skelnen mellem lovligt tagne fanger og fanger taget ved uretmæssig vold var, som det fremgår af David Brion Davis undersøgelse, ikke ualmindelig [30]. Imidlertid har Oldendorp af negre i Vestindien fået fortalt, at man ikke indskrænkede sig til lovligt tagne fanger, og at der førtes slavekrige i Afrika. Oldendorp viger uden om at

28. Jfr. Davis: Anf. arb., s. 215 ff. og Green-Pedersen: Anf. arb., s. 27.

29. Oldendorp: Anf. arb. bd. 1, s. 353. Fremhævelsen er min.

30. Ibid.: s. 348. Davis: Anf. arb., kap. 6–8.

diskutere selve slaveriets berettigelse. Men han understreger, at »Sie [die Religion unsers Heilands JEsu Christi] macht es dem Schlaven, der sie bekennt, zur Pflicht, seinem Herrn mit derjenigen Treue und Ergebenheit zu dienen, zu welcher er sich Christo seinem Erlöser verpflichtet fühlt. Sie zeigt aber auch den Herren, wie sie sich bey der Ausübung der Rechte über ihre Sclaven zu verhalten haben. Sie ist also das beste, ja das einzige recht wirksame Mittel, den Sclaven ihren Zustand zu erleichtern . . .« Oldendorp ønskede med andre ord negerslaverne omformet til tro kristne tjenere, hvad der medførte, at de skulle oplæres i kristendommen og døbes. Dette ideal svarer til Pontoppidans og var ganske almindeligt [31]. Selve den sociale orden, som var afstukket med slavesystemet accepterede brødrene således i deres arbejde, men inden for denne ramme søgte de at bedre slavernes kår. En sådan holdning var en politisk nødvendighed for brødrene i kolonierne. Men brødremenigheden som sådan accepterede ikke altid uden videre negerslaveriet. Missionshistorikeren H. Lawaetz har fremdraget en sag fra 1760'erne, der viser, at slavesystemet har været diskuteret i brødremenigheden [32]. Anledningen var, at brødrene i 1765 erhvervede plantagen Bethel. Dette vakte opsigt hjemme i Tyskland, hvor man ikke brød sig om, at brødrene begyndte at holde slaver til plantagedrift, og hvor man desuden frygtede, at de derved blev optaget af verdslige ting. Oldendorp udarbejdede en redegørelse for plantagesagen til en synode i Marienborn i 1769. Han understregede heri for det første, at plantagearbejdet var ligeså uskyldigt som landbrugsarbejdet derhjemme, og at kun én broder skulle tages ud af missionsarbejdet og have opsynet med slaverne. For det andet understregedes det, at brødrenes plantage kun var lille, og for det tredie, at den måde, man straffede negrene på, ikke var så slem, når man tog i betragtning, hvor hård en hud de havde. Og endelig konkluderede Oldendorp, at slaverne i sidste instans arbejdede for frelseren; thi de arbejdede for brødrenes underhold, og disse arbejdede for frelseren. Synoden i Marienborn understregede, at brødrenes plantager

31. Oldendorp: Anf. arb., bd. 1, s. 387. Jfr. Davis: Anf. arb., kap. 7.

32. H. Lawaetz: Brødremenighedens Mission i Dansk-Vestindien 1769–1848, 1902, s. 134 ff. Jfr. Preben Ramløv: Brødrene og slaverne, København 1968, s. 152 ff. Jeg har ikke haft lejlighed til at gøre arkivstudier i brødremenighedens arkiver og derfor haft vanskeligt ved at afgøre, i hvor høj grad man kritiserede selve slaveinstitutionen. David Brion Davis (anf. arb., s. 212 ff.) understreger i modsætning til ældre forskning, at man ikke må overvurdere missionærernes indsats; de »regarded the Negro slave as a man possessing an immortal soul, but the institution of slavery they accepted without question« (ibid., s. 218).

ikke måtte være større end nødvendigt for deres underhold, og accepterede plantagekøbet.

Sammenfattende kan man om Oldendorp sige, at hans vurdering af forholdet mellem kristendom og negerslaveri ligner Pontoppidans. I sin vurdering af de hedenske negres materielle kultur og religion er han lidt mindre negativ end denne, men slavehandelen er, drevet på rette måde, tilladt. Det samme gælder slaveriet i Vestindien. Og hvis man derudover giver negrene kristendommen, så får de ikke bare Guds børns frihed, men de bliver også i deres ydre levemåde synligt forskellige fra de hedenske negre.

I den yngste gruppe af de her gennemgåede værker, der omfatter perioden fra 1761 til 1792, er der ikke som i den ældste gruppe en nogenlunde ensartet holdning til slaveriets moralske berettigelse. Når den danske litteratur er delt i perioden før og efter 1760, er det først og fremmest af praktiske grunde. Men der er grund til at understrege, at Pontoppidans forsvar for negerslaveriet havde været unødvendigt, hvis dette uden indskrænkning havde været accepteret af alle. Endvidere bør det nævnes, at Davis [33] fremhæver, at det traditionelle religiøse og filosofiske forsvar for negerslaveriet blev undermineret i 1760'erne. Gruppen omfatter værker af lægen P. E. Isert, af I. C. Schmidt, af rektor ved det vestindiske skoleinstitut Hans West og sekretær i udenrigsdepartementet Georg Høst [34]. I. C. Schmidt går udenom at behandle det moralsk berettigede i negerslaveriet, men understreger, at unødvendig hårdhed mod negrene er grusom. Af egen erfaring fra Vestindien ved han, at negrene hverken er dumme eller ufølsomme [35]. P. E. Isert er interessant, fordi han i sin holdning til slaveriet ligger på linie med oplysningstidens antislaveriforfattere. Selv om han på en række punkter kritiserer negrenes kultur og religion, viser han alligevel langt større forståelse herfor end de øvrige forfattere. Endvidere kritiserer han skapt plantageejernes behandling af negrene og fremhæver, at de hvide selv er skyld i de fleste af negrenes forseelser. Han vender sig ligeledes mod slavetilhængernes påstand om, at negrene er halstarrige mennesker fulde af alskens laster, og at de i virkeligheden er glade for at være i Vestindien. For at lette vejen for slavehandelens ophævelse fremsætter

33. Anf. arb., s. 446 og passim.

34. Efterretninger om Øen Sanct Thomas og dens Gouverneur optegnede der på Landet fra 1769 indtil 1776, København 1791. Bogen er uden større interesse for emnet, idet Høst forholder sig helt refererende til negerslaveriet.

35. I. C. Schmidt: Blandede Anmærkninger, samlede paa og over Ejlandet St. Kroix i Amerika, Samleren 1788, nr. 39-43.

han en idé om at anlægge plantageanlæg i Afrika [36]. Hans West polemiserer i sine værker mod Oldendorps og Isers fremstilling af forholdene i Vestindien og skriver, at han har troet, at slaveriet var uværdigt for kristendommen, før erfaringen overbeviste ham om det modsatte [37]. Selv om han indrømmer, at slavehandelen »brændemærker vor Christenhed, og beskæmmer vort saakaldte filosofiske Aarhundrede« [38], understreger han samtidig, at friheden er noget relativt. Det er derfor ligegyldigt, om negrene »have Navn af Frie eller Slaver, naar de kun lide og behandles vel« [38]. Den røde tråd i Wests værker, der præges af opportunistiske hensyn til plantageejerne, bliver derfor en fremhævelse af, hvor godt disse behandler negrene, og især husnegrene. Ligesom Pontoppidan og modsat Isert hævder West, at negrenes tilstand i Afrika er så elendig, at de vinder ved at blive ført til Vestindien som slaver. Allerede i sit værk fra 1791 fremhæver han dog, at dette ikke retfærdiggør slavehandelen. Men da denne ikke på én gang kan ophæves, før man finder en anden måde at drive sukkeravlen på, fremsætter han sin plan [39] om, at negrene skulle civiliseres bl. a. gennem skoleundervisning, og at deres forplantning i Vestindien skulle sikres gennem en ordning af ægteskabsforholdene. Endvidere foreslår West, at man skulle få negre til frivilligt at emigrere til Vestindien. Wests plan blev taget op af Ernst Schimmelmänn, hvad der næppe var tilfældigt, idet den var et forsøg på at løse det vestindiske arbejdskraftproblem uden hårdt negerlavearbejde og uden nytillførsel af negre ved traditionel slavehandel. Den har således lighedspunkter med de forslag, Schimmelmänn fremsatte i negerhandelskommissionen, og må

36. Paul Erdman Isert: *Reise nach Guinea und den Caribäischen Inseln in Columbien in Briefen an seine Freunde beschrieben*, København 1788. Et par gange (anf. arb., indledningen og s. 305), nævnes abbé Raynal, som også I. C. Schmidt (anf. arb., s. 228) nævner. Om Iserts forsøg på plantagedrift i Afrika, jfr. Vore gamle Tropekolonier 2. udg. bd. 8, 1968, s. 270 ff. og Henrik Jeppesen: *Danske plantageanlæg på Guldkysten 1788–1850*, Geografisk Tidsskrift 65. bd., 1966, s. 48–88.
37. Hans West: *Beretning om det danske Eiland St. Croix i Vestindien fra Juniimaaned 1789 til Juniimaanedes udgang 1790*, Iris 1791, s. 1–88. Samme: *Bidrag til en Beskrivelse over St. Croix med en kort Udsigt over St. Thomas, St. Jean, Tortola, Spanishtown og Crabeneiland*, København 1793, der er medtaget, fordi hans artikel fra 1791 bedst vurderes i sammenhæng med bogen. Om West, jfr. Niels Breitenstein: *Hans West, Kulturminster Ny række* bd. I, København 1955, s. 100–274.
38. West, anf. arb., 1791, s. 57.
39. Herom se: C. A. Trier: *Det dansk-vestindiske Negerindførselsforbud af 1792*, Historisk Tidsskrift 7. rk. 5. bd., 1904–05, s. 405–508. Det er urigtigt, når Breitenstein: *Anf. arb.*, s. 127, hævder, at Wests plan ikke synes at have sat sig spor, jfr. modsat Green-Pedersen, *Anf. arb.*, s. 29 f.

utvivlsomt ses i sammenhæng med oplysningstidens nyvurdering af slavearbejdets nytteværdi. Wests civilisatoriske plan skal iøvrigt ses i sammenhæng med hans nedvurdering af negrenes karakter, kultur og religion og hans foragt for deres sexualliv.

Der findes talrige eksempler på, at kristendommen ikke blot teoretisk men også rent praktisk har tilpasset sig neger-slaveriet. I et dansk straffereglement fra 1733 for negre hedder det, at Gud selv har gjort dem til slaver. Reglementet er udarbejdet af guvernør Gardelin, der dog efter negeroprøret på St. Jan i 1733 mildnede sin vurdering af slaverne og fremhævede, at deres omvendelse til kristendommen var det bedste værn mod ny opstande. Det var synspunkter af samme art som disse, der banede vej for brødre-menighedens arbejde [40]. 1734 diskuterede aktionærer og direktion i Det vestindisk-guineiske Kompagni, om man skulle fortsætte slavehandelen. »In this discussion there seems to have been no mention of humanitarian or religious arguments, the sole question being one of dividends.« [41] I det danske slaverereglement fra 1755 indtog kristendommens forkyndelse for slaverne en central plads [42]. 1756 bekendtgjordes en slaveauktion på St. Thomas i kirkerne og ved klokkelyd gennem byens gader [43]. Den i 1777 døde slavekaptajn Bernt Jensen Mørch har skrevet en såkaldt »Kristendommens Catechesations-Bog«. At Mørch ikke har været noget enestående tilfælde ses af, at den engelske slavekaptajn John Newton skrev salmen »How Sweet the Name of Jesus Sounds«, mens han ventede på slaver ved Afrikas kyst [44]. I juni 1775 steg en dansk præst i land på St. Croix efter en bevæget rejse med slaveskibet *Christiansborg*. Blandt hans ejendele var 8 slaver, som han for egen regning havde haft med fra Guinea. Denne præst var ikke den eneste slaveejende gejstlige; f. eks. holdt franske missionærer også slaver [45]. 1786 fik D. G. Moldenhawer, der

40. Vore gamle Tropekolonier bd. 1, 2. udg. 1966, s. 227 ff.

41. Waldemar Westergaard: Anf. arb., s. 153.

42. Vore gamle Tropekolonier bd. 2, 2. udg. 1966, s. 148. Det samme gjaldt Code Noir, jfr. David Brion Davis: Anf. arb., s. 206 f.

43. RA. Vestindiske reviderede regnskaber. Auktionsprotokol pk. nr. 1. St. Thomas auktionsprotokol 1756 23/8.

44. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg nr. 1606: 49. Om Mørch se: Lorentz Bie: En dansk slaveskipers liv og levned, Berlingske Tidendes søndagsnummer, 7. juli 1931, s. 3 og 8, der bygger på arkivstudier, jfr. en afskrift af L. B.'s efterladte manuskript om M. på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, S-R Bilag-526: 51. Mannix & Cowley: Anf. arb., s. 133.

45. RA. Guineisk Kompagni, nr. 113, s. 383. Jfr. Lorentz Bie: På togt med en dansk slavefregat, Verden og vi, 21. årg., 1931, nr. 12, 13 og 14. Davis: Anf. arb., s. 175.

var professor i teologi ved Københavns Universitet, tilladelse til at tage på en videnskabelig rejse til Spanien. Der var imidlertid også et andet formål. Den teologiske professor skulle på Ernst Schimmelmans foranledning forhandle om et marked for danske neger-slaver i spansk Amerika [46].

Erik Pontoppidans teologiske forsvar for neger-slaveriet bygger på to ting, dels det kulturelle svælg mellem det kristne Europa og det hedenske Afrika, og dels det kristne frihedsbegreb. Et synspunkt som Pontoppidans på forholdet mellem kristendom og neger-slaveri har ikke været ualmindeligt i udlandet. I samtidens Danmark genfindes elementer som dem, Pontoppidan anvender i sin argumentation. Det kulturelle svælg er således fælles for hele den her gennemgåede litteratur. Det er først i den yngste del af denne litteratur, at man afviser at forsvare slavehandelen med en henvisning til, at negrene ved at transporteres til Vestindien overskred dette kulturelle svælg. Det er vanskeligere at finde paralleleksempler til Pontoppidans anvendelse af det kristne frihedsbegreb, men det findes dog hos missionshistorikeren Oldendorp.

Enhver nutidig historiker, der beskæftiger sig med neger-slaveriet, bliver så målløs over de ting, han finder, at han kan have vanskeligt ved at vurdere, hvilke af samtidens synspunkter, der peger fremad mod en mere human vurdering. Et enkelt for en nutidslæser grotesk eksempel skal anføres her. Frederiksteds pakhusregnskab for 1796 indeholder en slags statusopgørelse over værdien af hans kongelige majestæts negre. På udgiftssiden anføres, at negeren Claus eller Nicolai ifølge lægeattest »ved døden er afgaaen, og her afskrives« med 150 rdl. Som bilag sub nr. 1 er vedlagt lægens attest [47]. Den slags eksempler må vurderes på baggrund af samtidens sociale menneskevurdering, der endnu i det 18. årh. var præget af Luthers sociale syn, hvorefter den religiøse lighed ikke kunne gælde for det verdslige samfund [48]. Erik Pontoppidan er målt med samtidens målestok human ved, at han viser en pietistisk bestemt interesse for slavernes vel [49]. Hans synspunkter kontrasterer med plantageejeren Reimert Haagensens forretningsmæssige vurdering af negrene. Selv om Ernst Schimmelmans ikke kategorisk afviste at undlade at sætte negerindførselsforbudet i kraft uden indskrænkning, var hans holdning human alene derved, at

46. E. Gigas: En teologisk professors diplomatiske mission, *Historisk Tidsskrift*, 8. rk. 1. bd., 1907–08, s. 185–253.

47. RA. Vestindiske reviderede regnskaber, toldregnskaber, Frederiksted 1796.

48. Jfr. Povl Bagge: Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. 3. bd., 1950–52, s. 649–91.

49. Jfr. efterskriftet.

han var modstander af traditionel slavehandel. Og selv om A. S. Ørsted i 1802 voterede for slaveejernes ret til at udføre neger-slaver fra Danmark, var han alligevel i sine præmisser mere human end sine dommerkolleger, idet han ikke anerkendte, at ejerråden over slaver kunne udøves fuldt ud i Danmark [50]. Historien om, hvorledes man til langt op i det 19. årh. løste den nye verdens arbejdskraftproblem ved i hele slaveperioden alt i alt at fragte knap 10.000.000 negre [51] til alle dele af Amerika, giver en del af forklaringen på nutidens bitre racekonflikt. Ved kritisk og redeligt at kortlægge de mangesidede aspekter af historiens største massedeportation, kan historieforskningen bidrage til at rense vore forestillinger om noget, som kaster en mørk skygge over den moderne verden.

EFTERSKRIFT. Når det ovenfor er hævdet, at Pontoppidans fortale efter samtidens målestok på en måde er human, er det rimeligt at forklare, hvorfor den i dag virker så grotesk. Her må man huske på, at han for det første baserer sit forsvar på et formodet kultursvælg mellem det kristne Europa og det hedenske Afrika og for det andet på en speciel anvendelse af det kristne frihedsbegreb. Med hensyn til det første, kan man vanskeligt hævde, at hans holdning ikke er human, fordi han opererer med ovennævnte kultursvælg. Ingen vil beskyldes Hal Koch for ikke at være human, men bag hans argumentation for, at u-landene må vælge mellem to samfundsmønstre, enten det vestlige såkaldt demokratisk-kristelige eller det øst-europæiske kommunistiske, skjuler sig en forestilling om et lignende kultursvælg mellem u-landene og den industrialiserede verden [52]. Derimod kan man ikke hævde, at det var humant at deportere negrene til Vestindien for at give dem Europas kristne kultur. Erkendelsen af dette trængte gradvist igennem fra slutningen af det 18. årh. De engelske abolitionister opererede ligesom Pontoppidan med et kultursvælg mellem Europa og Afrika, men de ville give negrene del i den kristne kultur gennem handel og mission i Afrika. Pontoppidans påstand om, at det ikke gjorde noget, at negrene var slaver, når blot de fik den kristne frihed, virker i dag grotesk.

50. Jfr. Green-Pedersen: Anf. arb., s. 30 f.; og jfr. Knud Waaben: A. S. Ørsted og neger-slaverne i København, Juristen 46. årg., 1964, s. 321-43.

51. Der findes mange løse skøn over slavehandelens omfang, men Philip D. Curtin (The Atlantic Slave Trade. A. Census, The University of Wisconsin Press, 1969, tabel 77 og passim) har til sin beregning anvendt både kildekritik og statistisk metode.

52. Hal Koch: Fremtiden formes, u-landshjælp og ydre mission, 1964, s. 18 ff.

Men den stammer fra en tid, hvor kristendommen var »det konstituerende element i vor kulturelle tænkning« [53], og hvor et skarpt skel mellem Guds rige og det verdslige samfund – med en prioritering af Guds rige – var almindelig. Pontoppidans forsvar for negerslaveriet er et forsvar for det bestående standssamfund i dettes værste udgave, et forsvar, der selv om det mildnes af pietismens omsorg for de ringest stillede, er konservativt som Luthers sociale syn. Det, der gør hans fortale så grotesk i dag, er hverken den formodede kulturkløft eller det kristne frihedsbegreb, men derimod den måde, han anvender disse til at forsvare den bestående sociale orden.

53. Formuleringen er fra Bjørn Poulsen: *Ideernes krise i åndsliv og politik*, 1962, s. 5.

Vederlag til politikerne før og nu

AF

KRISTIAN HVIDT

BLANDT DE TALRIGE store og små problemer, som parlamenter over den ganske verden skal debattere og lovgive om, er der eet, der kan bringe de folkevalgte medlemmer i en vis forlegenhed og for en tid hæmme talestrømmen. Det er spørgsmålet om fastsættelsen af parlamentmedlemmernes eget vederlag. I alle lovgivende forsamlinger kommer problemet op med mellemrum, og hver gang rejser der sig kritiske røster i pressen, udtryk som »levebrødspolitikere« og »pampere« er uundgåelige. Spørgsmålet er ømtåleligt [1], men ikke desto mindre af en betydning for hele det demokratiske systems funktion, der ikke må undervurderes.

Den aristokratiske samfundsopfattelse forudsatte, at deltagelse i statens styrelse skulle opfattes som en art offentligt ombud, der principielt set burde udføres uden egentligt honorar, og heri indgik den underforståede mening, at statsstyrelsen var i bedre hænder hos »eliten«, de velhavende, end hos de store uvidende masser. Med lighedsideens fremtræden efter den franske revolution fulgte også problemet, at hvis man ville udstrække valgretten og valgbarheden til større dele af befolkningen, måtte man også gøre det praktisk muligt for de valgte at udføre hvervet. Man fandt imidlertid hurtigt ud af, at der i spørgsmålet om vederlaget lå en mulighed for at begrænse kredsen af valgbare, idet intet eller et meget lavt honorar kun ville sætte de mere velhavende klasser i stand til at lade sig vælge. Valgretten kunne da udstrækkes til en videre kreds uden risiko for et »pøbelherredømme«. I den tyske rigsforfatning af 1871 benyttede Bismarck sig af denne mulighed for census, idet der i § 32 udtrykkeligt var fastslået, at medlemmerne ikke måtte modtage nogen form for diæter eller vederlag [2]. Også medlemmerne af det engelske Underhus var ulønnede. Først i 1911 gen-

1. Bemærk således grundtonen i Vagn Bro's fremstilling om rigsdagsmænds vederlag i Den danske Rigsdag 1849–1949, IV, s. 304 ff.
2. Röhring & Sontheimer: Handbuch des Deutschen Parlamentarismus, München 1970 s. 119. I 1906 ændredes loven, så medlemmerne fik en mindre godtgørelse. Jfr. Loewenberg: Parliament in the German Political System, 1966 s. 48.

nemførte Lloyd George et årligt vederlag [3]. I den svenske forfatning af 1866 valgte man den udvej, at lade 1. kammerets medlemmer tjene uden løn, medens 2. kammeret fik et ret rigt tilmålt »Arvode« [4].

Overalt i europæiske forfatninger er man gået ud fra den hovedregel, at medlemskab af parlamentet var et æreshverv og en slags borgerligt ombud og har derfor omhyggeligt undgået betegnelsen løn, men kaldt betalingen vederlag, godtgørelse, erstatning for tabt arbejdsfortjeneste, eller udgifter ved varetagelse af hvervet. Undtaget herfra er England, hvor udtrykket »salary« udtrykkeligt bruges [5].

Langt vigtigere end dette formelle princip er de politiske betragtninger, der er blevet lagt til grund ved fastsættelsen af betalingen for politisk arbejde for samfundet. For at demokratiet kan virke som et sandt folkestyre sådan at forstå, at alle i samfundet økonomisk set skal kunne have mulighed for at modtage valg til de folkevalgte forsamlinger uden at lide afsavn, må der regnes med et vist minimum for vederlaget. Det må kunne dække den jævne mands udgifter til ophold i hovedstaden under møderne, altså et diætsystem som det, der ydes for borgerlige ombud til strandfogeder, domsmænd, tilforordnede ved valg etc. For konservative politikere, der ønskede de fattige klasser udelukkede, måtte det være nærliggende at slå på, at æren var betaling nok for folkets udkårne. På den anden side kan det hævdes, at hvis ikke vederlaget holdes i en vis højde, vil folkestyret ikke kunne rekruttere de rigtige mennesker, og beløbsrammen kan blive endog meget vid for at sikre sig, at også erhvervslivets ypperste repræsentanter skal føle tilskyndelse til at deltage i statens styrelse. Det er dette synspunkt, der er anlagt i U. S. A., hvor medlemmer af Kongressen får lønninger, der er mange gange større end nogen steder i Europa [6]. Maksimum for

3. Indtil slutningen af 1700tallet var det en sædvane, at valgkredsen betalte deres medlemmer af Underhuset et vederlag under sessionerne i London. Pepy's beklager et sted i sine dagbøger ophøret af denne sædvane og udtaler frygt for, at det vil ændre Underhusets sammensætning. Wilding & Laundry: *An Encyclopedia of Parliament*, London 1968, s. 537. Report of the Committee on the Remuneration of Ministers and Members of Parliament, 1964, Command Paper 2516, s. 3 ff.
4. E. Håstad: *The parliament of Sweden*, London 1967, s. 153 f. I Belgien fik senatets medlemmer efter grundloven af 1830 et vederlag, der kun var $\frac{1}{3}$ af deputeretkammerets – dette er stadig gældende. P. Wigny: *Propos constitutionnelles*, Bruxelles 1963, s. 252.
5. Se M. A. F. Schepel: *Report on the payment of Members of Parliament*, i: *Constitutional and Parliamentary Information* (udgivet af Interparlamentarisk Union) 1951, s. 195 f.
6. For tiden ligger kongresmedlemmers vederlag på ca. 410.000 kr., hvortil kommer betydelige beløb til kontorhold. Se *Financial Times* 3/12 1971. Jfr. oversigten fra 1880 nedenfor.

parlamentsvederlag ligger der, hvor forargelsen for alvor begynder at melde sig i den offentlige mening. Og pressen har været en årvågen vogter i så henseende.

I nutidens parlamenter, der rummer medlemmer af snart sagt alle sociale klasser, stenrige og ludfattige mellem hinanden, er fastsættelsen af et passende vederlag en vanskelig sag. Hvad er rimeligt og passende? I Danmark såvel som i talrige andre lande har man valgt den udvej at se spørgsmålet i sammenhæng med statens lønningssystem, finde en mellem-lønnet tjenestemand i hierarkiet og koble medlemmernes vederlag ind på dette løntrin således, at det vil variere i takt med dette. I Danmark har folketinget sat sig fast på en løn, der stort set svarer til en tjenstemandsansat ekspeditionssekretær i ministerierne [7], og dette synes at svare nogenlunde til niveauet for parlamentsmedlemmers vederlag i de fleste andre europæiske lande [8]. Med denne sammenkobling af vederlaget til tjenstemandslønningerne – lønklassen nævnes udtrykkelig i valglovens § 83 – er man kommet i den ejendommelige situation, at den folkevalgte forsamling aflønnes efter takster, der fastsættes efter forhandling mellem de store interesseorganisationer og staten. Vederlaget bestod pr. 1. april 1972 i et grundvederlag, der er ens for alle medlemmer, på 75.116 kr. og et tillæg efter medlemmernes bopæl, der varierer mellem 7.337 kr. og 21.630 kr. Hertil kommer en tjenstemandslignende pension efter medlemskab i mere end 8 år og en efterlønsordning ved ophør af medlemskab [9].

Der er altså i de seneste årtier gjort meget for at skabe en vis ensartet økonomisk tryghed for de politikere, der giver den overvejende del af deres tid til folketingsarbejde. Men lighed i økonomisk henseende kan egentlig ikke siges at være til stede. Medlemmer bosiddende i København har bedre mulighed for at varetage et arbejde ved siden af det politiske end provinsboerne blandt folketingsmænd- og kvinder. Den frie adgang til flyverejser for medlemmerne har dog i nogen grad udlignet dette forhold. Men navnlig har statens tjenstemænd en fortrinsstilling frem for folk fra det private erhvervsliv ved at kunne bibeholde i hvert fald dele af deres tjenstemandsløn, uanset at de træder uden for nummer, så længe folketingsmandatet va-

7. Lønrammen blev første gang fastslået i betænkningen Rigsdagstidende 1964/65 till. B sp. 44, jfr. forh. sp. 2317. Efter tjenstemandsloven 1969 reguleredes vederlaget ved lov 576, 19/12 1969, jfr. motiverne i tillæg A, 1969/70 sp. 1213.
8. I Betänkande över Riksdagsarvodena, Stockholm 1958, er s. 30 foretaget en beregning af forholdet mellem vederlag og kontorchefsløn i en lang række stater.
9. Valglovens §§ 83–92. Pensions- og efterlønsordningen blev indført ved valglovsændring af 12/7 1946, men er siden ændret flere gange.

rer [10]. At finde en løsning på denne uensartethed er vel næppe muligt. Staten er moralsk forpligtet som en slags forbillede til at give sine ansatte mulighed for adgang til de forfatningsmæssige organer, medens på den anden side det private erhvervsliv ikke ser nogen grund til at bringe økonomiske ofre for sine funktionærer i så henseende.

DET, SOM ISÆR set fra et historisk synspunkt har interesse ved fastsættelsen af parlamentsmedlemmers vederlag er, om det nu eller tidligere i dansk historie er blevet fastsat så lavt, at det så at sige har dannet en social barriere i det politiske liv, forhindret visse sociale grupper i at blive repræsenteret på tinge, fordi de ikke havde råd til at modtage valg. Blev demokratiet mindre demokratisk som følge af dette? Når akademikere, godsejere og embedsmænd var så stærkt repræsenteret i Rigsdagen i det 19. århundrede, som professor Poul Bagge har vist i en afhandling [11], skyldtes det da bl.a., at det fortrinsvis var disse sociale grupper, der havde råd til at ofre størstedelen af deres tid på rigsdagsarbejdet?

Ved udarbejdelsen af stænderreskriptet efter 1830 syntes det at have været en selvfølgelighed, at der skulle gives de kommende stænderdeputerede diæter i mødeperioden. Tilsyneladende fulgte man i så henseende systemet i den preussiske landdag, hvor der blev givet noget svarende til 4 danske rigsdaler pr. dag til medlemmerne. Dette blev gennemført, uanset at både kancellipræsidenten, Stemann, samt A. S. Ørsted fandt, at beløbet var for højt [12]. Førstnævnte fandt det urimeligt, at de deputerede skulle føre »en mere yppig levemåde end ellers«, og sidstnævnte var bange for, at »diæterne kunne blive en drivjeder til at attrå sæde i forsamlingerne«. Forskellige omstændigheder synes at tyde på, at de 4 rigsdaler pr. dag efter samtidens pengeværdi var et ret rigeligt »traktement« [13].

Da den grundlovgivende Rigsforsamling trådte sammen i oktober 1848, sendte justitsminister Bardenfleth meddelelse til forsamlingens formand,

10. Oprindeligt bibeholdt embedsmænd, der valgtes til Rigsdagen, deres fulde løn, men var »forpligtede til på egen bekostning at skaffe deres embede bestyret under deres fravær på tilfredsstillende måde.« Justitsministeriets skrivelse af 18/11 1848. Nu er forholdet blevet mere differentieret efter Lønningsministeriets bekendtgørelse nr. 455 af 12/11 1970, der ophævede det tidligere cirkulære nr. 364 af 28/11 1946. I 1972 havde omkring 60 af tingets 179 medlemmer tjenestemandssindkomster ved siden af vederlaget.

11. Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, s. 423 ff.

12. Hans Jensen: Stænderforsamlingernes historie I, 1931, s. 162 f., jfr. s. 229.

13. Jfr. forhandlingerne i Roskilde, da der i 1838 indsendtes andragende om nedsættelse af diæterne til 2 rdl., Hans Jensen II s. 68.

Schouw, at medlemmernes diæter ved kongelig resolution var foreslået fastsat til 2 rigsdaler, altså kun det halve af, hvad det havde været i stænderforsamlingerne [14]. Det er tydeligt, at dette kom noget bag på en stor del af Rigsforsamlingens medlemmer. Da sagen kom for i »komitéen« og siden blev sat til debat i selve forsamlingen, kom det frem, at medlemmerne som flest havde stillet sig til valg under den forudsætning, at diæterne lige som i Stænderforsamlingerne skulle være 4 rdl., og det vedtoges med 94 stemmer mod 46, at sådan skulle det være, hvorefter dette blev bekræftet ved en ny kongelig resolution.

Men som det ses af stemmetallene, var der en trediedel af Rigsforsamlingen, der ønskede vederlaget reduceret. Mindretallets ordfører var I. C. Drewsen, der allerede i 1835 havde stillet forslag i Roskilde Stænder om helt at afskaffe diæter til medlemmerne for at demonstrere forsamlingens uegennyttighed over for vælgerne [15]. Hans virkelige hensigt med forslaget: at forhindre »bønder og jævne borgere« i at modtage valg, som han afslørede i et brev til Jonas Collin [16], kendtes antageligt også af andre af hans kolleger i forsamlingen. Forslaget blev så overbevisende fremført, at det var på nippet til at blive vedtaget (34–34) [17]. Drewsens opfattelse var antagelig ikke ændret, da han i 1848 talte i Rigsforsamlingen for at beholde regeringens forslag. Som dokumentation for, at 2 rdl. skulle være nok, refererer han, at en kaptajn i hæren havde indlogeret sig på hotel Phønix i Bredgade og incl. kosten betalt 8 mark pr. dag, hvorefter han altså ligefrem havde 4 mark tilovers af 2 rigsdaler. Eksemplet synes at give en vis målestok for det foreslåede vederlags reelle værdi i tiden. Men Drewsen appellerede også til medlemmernes nationalfølelse i denne sag. Hvis medlemmerne ville nøjes med 2 rdl. pr. dag, ville forsamlingen spare penge nok til en batallion soldater – og hvem ved, om ikke netop denne batallion kunne vende krigslykken i hertugdømmerne? [18]

Fra bondevenner som skolelærer Jungersen og folkeskjalden Fr. Barfod blev der advaret stærkt mod at nedsætte diæterne; det ville udsætte folkefriheden for en truende fare, ja, Jungersen hævdede endog, at flere ville nedlægge deres mandater, hvis vederlaget kun blev 2 rdl. pr. dag [19].

14. Sagen synes ikke at have været drøftet i Statsrådet. Brevet findes i Rigsforsamlingens arkiv i Folketingets bibliotek.

15. Hans Jensen I, s. 460.

16. Danske Magazin, 6. r., 2, V, s. 258 ff.

17. Hans Jensen II, s. 68. I Viborg stænder 1838 blev et lignende forslag nedstemt 30-18.

18. Rigsforsamlingens forhandlinger sp. 306 og 331.

19. Ibid. sp. 326. Jungersen selv tænkte ikke på noget sådant, da hans vælgere hjemme i Bælumkredsen havde sikret ham mod økonomiske tab ved valget.

Da Rigsforsamlingens diæter blev behandlet i komitéen, fremkom et forslag, der fik langtrækkende følger. Det blev udtrykkeligt forbudt medlemmerne »at de fornemmere afstår fra diæterne formedelst fædrelandets tryk-kende stilling«. Dette skridt mod økonomisk pression af mindrebemidlede medlemmer indgik siden i valglovens § 99 i formuleringen: »Enhver rigsdagsmand er forpligtet til at modtage den fastsatte daglige godtgørelse«, en bestemmelse, der endnu er gældende (§ 83) [20]. Det er sandsynligt, at denne passus indføjedes som en følge af Drewsens forslag 1835, som han måske underhånden har truet med at gentage i 1848.

Regeringens forslag om at halvere diæterne fra 4 til 2 rdl. var ikke udslag af nogen spareforanstaltning, men resultatet af overvejelser om vederlaget som social barriere. Med de rigoristiske censusbestemmelser ved valgene til stænderforsamlingerne var der ikke nogen grund til at holde vederlaget nede på et minimum. Den forsamling af 52 »erfarne mænd«, der skulle være indkaldt efter kundgørelsen af 28/1 1848 som en slags rigsdag, skulle således efter sigende have haft et så kulant vederlag som 6 rdl. om dagen. Men med Rigsforsamlingen, valgt ved lige og næsten generel valgret, var det noget andet [21].

I det forslag til valglov for den kommende Rigsdag, som forelagdes Rigsforsamlingen, var vederlaget til medlemmerne også indlagt som del af censusbestemmelserne. Monrad havde som bekendt fået gennemført, at de to kamre skulle udgå af samme vælgerkorps og med omtrent ensartede valgbarhedsregler. Men Landstingets karakter af »regulator« var kendetegnet ved, at dets medlemmer ingen diæter skulle have, medens der blev tillagt Folketinget 3 rdl. pr. dag [22]. Disse bestemmelser voldte megen strid i Rigsforsamlingen; men slutningen blev, at man alligevel vedtog at indføre en valgbarhedscensus for Landstinget. Til gengæld tillagdes der begge kamrenes medlemmer ens diæter, 3 rdl. om dagen [23]. Dette vederlag, fastslået i valglovens § 24 (efter 1866 § 99), forblev det samme mere end 50 år efter Junigrundloven [24].

20. Lignende bestemmelse findes i Norge, Frankrig, Italien og Schweiz. Schepel op. cit. s. 174.

21. Rigsforsamlingens forhandlinger sp. 302.

22. Den danske Rigsdag 1849–1949, I, 1953, s. 77. Lignende system bestod i den belgiske forfatning af 1830.

23. Regeringen foreslog 2, men Rigsforsamlingen øgede til 3 rdl.

24. Når vederlaget kun er fastslået i grundloven, men dets størrelse fastsat i valgloven er det for lettere at kunne regulere det. I Belgien står et beløb i forfatningen, men dette er alligevel talrige gange blevet ændret uden de forholdsregler, der ellers gælder ved forfatningsændringer. Schepel s. 194.

Spørgsmålet om, hvorvidt et vederlag på 3 rdl. var tilstrækkeligt til, at også uformuende kunne deltage i Rigsdagens arbejde skal senere omtales. I nogen grad hænger spørgsmålet sammen med, om medlemmerne havde mulighed for at varetage et arbejde ved siden af den politiske gerning. I så henseende var mulighederne gode i de første årtier efter 1848. Samlingerne varede sjældent over 6 måneder af året, efter Rigsrådets indførelse ofte kun 3–4 måneder [25]. I Ørstedes forfatning af 1854 ligesom i Fællesforfatningen 1855 gik man bort fra ydelsen af diæter og gav i stedet et fast årligt vederlag på 500 rdl., en rigelig honorering i betragtning af Rigsrådets særdeles korte samlinger, men helt i overensstemmelse med tidens tankegang om forholdet mellem censusgrænsen og vederlaget [26].

I valgloven til Novemberforfatningen 1863 (§ 24) gik man atter bort fra det årlige vederlag og tilbage til Rigsdagens daglige diæter; men Rigsrådets medlemmer fik 4 rdl. daglig, altså én rdl. mere end rigsdagsmændene [27]. Da medlemsskaren i de to institutioners kamre for en stor del var identiske, oplevede en række politikere, der sad både i Rigsdag og Rigsråd, for en tid relativt gyldne tider med diæter fra to steder. Så længe det nationale optog alles sind, tog ingen anfægtelse heraf; men med de stærke sociale brydninger under forfatningsforhandlingerne efter 1864 blev også sagen om de dobbelte diæter udnyttet politisk. De konservative medlemmer i begge ting, der var »dobbeltgængere«, indgik i 1865 og 1866 den overenskomst, at de ville afstå helt fra Rigsrådets diæter og kun bibeholde Rigsdagens [28]. Den kyniske måde, hvorpå konservative blade som Fædrelandet, Dagbladet og Folkets Avis hængte de medlemmer af Bondevennerne ud, der ikke ville følge den konservative parole, viste tydeligt, hvad der var hensigten. Det var et effektivt pressionsmiddel mod uformuende »venstreorienterede« som I. A. Hansen, Gert Winther, Søren Kjær og fire andre af Bondevennerne og kredsen omkring Jysk folkeforening [29].

Et lignende forsøg fra velhavende konservative på at klemme de mere ubemidlede medlemmer på pengepungen fandt sted nogle år efter, da kampen mellem Folketing og Landsting var blevet skarpere. En af Landstingets mest velhavende medlemmer, kammerherre Ove Sehested-Juul til Ravnholt

25. Fortegnelse over rigsdagsvalgene, rigsdagssamlingerne m. m., 1942, s. 11.

26. Himmelstrup og Møller: Danske forfatningslove, s. 184 (§ 15) og 93 (§ 36). – Karakteristisk nok holdt Rigsrådet 1854 og 1855 sine møder på Amalienborg.

27. I. A. Hansen foreslog 3 rdl., men blev overstemt af de konservative. Morgenposten, 7/5 1866.

28. Rigsrådets valglov havde ikke bestemmelsen om pligten til at modtage diæterne.

29. Fædrelandet 3/5 1866. Se I. A. Hansens svar til »de embedsmændige blade« i Morgenposten 7/5.

foreslog 1871 i en række artikler i Dagens Nyheder, at vederlaget skulle reduceres væsentligt. At formålet hermed i første række var at rense Folketinget for de mange fule venstremænd, vovede kammerherren ikke at fremføre; hans motivering var, at det skulle medvirke til at forkorte rigsdags-samlingerne, der de foregående år først var sluttet hen på forsommeren som følge af vanskeligheder med at få finansloven vedtaget [30]. I. A. Hansen, hvis problemer med at få diæterne til at slå til siden sørgeligt afsløredes, gjorde voldsomme udfald mod forslaget og forslagsstilleren, men formåede dog ikke at mane forslaget helt i jorden. Den insinuation, at venstres store modvillighed og tøven i lovgivningsprocessen dybest set var forårsaget af, at så kunne medlemmerne desto længere tid hæve det fyrstelige honorar, levede – som det skal ses – videre i årtier efter.

SPARSOMMELIGHED I statshusholdningen var en af venstres hjertesager. Ikke mindst i spørgsmål om embedslønninger var venstre særdeles påholdende, og det var derfor naturligt, at Folketinget heller ikke kunne foreslå nogen forhøjelse af medlemmernes diæter. Fra 1879 og de følgende samlinger foreslog ministeriet Estrup over finansloven samt ved en lang række lovforslag en øgelse af de højere embedsmænds lønninger. Forslagene afvist af venstre, og sagen bidrog i høj grad til den heftige krise i foråret 1881, der kulminerede med Folketingets opløsning og valget den 24/5 1881 [31]. Da det nyvalgte folketing trådte sammen, forsøgte regeringen et taktisk udspil for at få lønningssagerne til at glide – så at sige under devisen: »den, der smør godt, kø'r godt«. Regeringen stillede forslag om en forhøjelse af medlemmernes diæter! Hvis venstre »bed på krogen«, ville embedsmændenes lønninger dermed være sikret forhøjelse og finansloven reddet i land. Tilsyneladende var regeringen blevet meget kulant. I stedet for de sædvanlige 6 kr. pr. mødedag (svarende til de 3 rdl. efter møntreformen) skulle medlemmerne have 4 kr. pr. dag i *hele* valgperioden, altså også uden for rigsdagssamlingerne, en jævnt flydende indtægt i modsætning til tidligere. Dermed fjernedes også den nagende mistanke om, at nogen skulle trække samlingerne ud for at hæve et større vederlag [32].

Lovforslagets karakter af lokkemad var ikke til at tage fejl af [33]. I Landstinget, hvor det først blev forelagt, gik højres lærdeste jurister ganske

30. Dagens Nyheder nr. 242/1871.

31. Se Anders Tanges brev af 22/4 1881. For venner, som kan tie og tale, 1968, s. 200.

32. Rigsdagstidende 1880–81, sp. 1510–11.

33. Se tekst og tegningen i Punch 1881 s. 184.

uden om sagens kerne, men indvævede sig i subtile diskussioner om, hvorvidt forslaget var i modstrid med grundlovens ord om et *dagligt* vederlag. Til slut enedes man dog ikke alene om forslaget, men også om at forhøje de foreslåede 4 kr. til 5 kr. om dagen – Folketinget skulle spise af hånden [34]. Fristende var det for fattige folketingsmænd med udsigten til en sikker årlig indkomst af 1.800 kr. pr. år. Dagen efter Landstingets 1. behandling tog Viggo Hørup sagen under behandling i Morgenbladet med sin mest drøbende satire:

»Hvad er hyggeligt som dansk politik? Kan noget være mere husmoderlig kært end ministeriet Estrups stille system med rigsdagsdiæterne, medens folketingsmændene selv tumler sig ude i lidenskabernes malstrøm på valgbevægelsens høje bølger? Det er med folketingsmænd ligesom med mindre børn, de får en dårlig karakter både for flid og opførsel, bliver sat udenfor døren, og stående der mellem anger og trods vokser konflikten for den unge fantast til en højde, som om forsoning var for evigt umulig. Men inde i dagligstuen er virkeligheden en anden, der sidder moder allerede og syr på de nye bukser og tænker ikke på andet, end hvor glad hendes dreng skal blive, når han får dem på. Vi andre var alvorligt vrede over det opløste ting, vi vidste ikke, hvad vi helst skulle dadle, enten den udviste mangel på vilje eller den ligeså beklagelige om end mere undskyldende mangel på evne . . . Og så, inden det ny ting har fået tid til at bede om forladelse, er hr. Skeel der med de nye bukser! . . .

Vi ved alle, hvilken rolle diæterne spiller i en rigsdagsmands liv, vi har læst i højres aviser, hvorledes de 6 kr. er den egentlige tap, hvorom al politik drejer sig, og navnlig er ingen dannet og indsigtfuld mand i tvivl om, at de lange samlinger er en simpel følge af folketingsmændenes umættelige tilbøjelighed til at blive siddende og stable seks-kroner ovenpå hinanden for tilsidst at rejse hjem med hele dyngen og sætte den i sparekassen.« [35]

Hørup påpegede også, at forslaget forudsatte, at samlingerne ikke varede mere end 8 måneder. Gik møderne ud over maj måned, hvad de havde gjort de tre foregående år, var det »pengene ud af lommerne« – i så fald ville medlemmerne få mere end 1.800 kr. i diæter efter det bestående system.

Folketingets behandling af forslaget var betydelig mere »ulden« end Hø-

34. Rigsdt. L, 1880–81 sp. 1574. I Fædrelandets referat af lovens vedtagelse i Landstinget (7/6 1881 s. 1 står der: »Forslaget om Rigsdagsmænds *Nederlag* vedtoges med 35 mod 10«! Trykfejlen kan vist ikke have været helt tilfældig!
35. Morgenbladet, 3/6 1881.

rups i Morgenbladet [36]. Venstre ønskede ikke at »bide på krogen«, men ville dog gerne holde sagen flydende i et udvalg, der dog forsvandt med den ny opløsning af folketinget den 6/7 1881. Dermed var der atter lukket for sagen om rigsdagsmænds diæter – der skulle et systemskifte til, før end den penible sag kunne tages op igen.

DET VEDERLAG på 3 rdl. – 6 kroner, som var gældende i mere end et halvt århundrede, var givetvis ikke stort; men en helt præcis fastsættelse af, hvordan det slog til for en ellers uformuende rigsdagsmand er særdeles vanskelig. Det kan imidlertid fastslås, at Danmark lå meget lavt i så henseende i forhold til andre landes parlamenter. Forud for det omtalte lovforslags forelæggelse lod indenrigsminister Skeel sine embedsmænd foretage en sammenligning med andre landes parlamentsvederlag oversat til danske kroner i 1881:

Danmark: 6 kr. pr. dag.

Norge: 12 kr. pr. dag.

Sverige: 1.200 kr. pr. år + 10 kr. pr. dag.

Holland: 3.000 kr. pr. år.

Belgien: 3.600 kr. pr. år.

Frankrig: 6.480 kr. pr. år.

Preussen: (landdagen) 13,35 kr. pr. dag.

USA: 30.000 kr. pr. år [37].

Bortset fra den tyske rigsdag og det engelske parlament, hvor der slet intet vederlag blev ydet, lå de danske rigsdagsmænds diæter som man ser yderst ringe, også i forhold til deres kolleger i de andre nordiske lande [38].

A. S. Ørsteds frygt for, at diæternes størrelse »skulle blive en drivfjeder til at attrå sæde« i forsamlingen, var lidet berettiget i 1830'erne, men blev ganske overflødig på lang sigt. I sidste halvdel af 1800-tallet er der meget,

36. Folketingstidende 1880–81, sp. 5634 ff. Navnlig var Christen Berg forbløffende positiv i betragtning af situationen.

37. Indenrigsministeriets 1. dep., jr. nr. 317/1881. Forholdet var omtrent det samme i 1848 – se Rée's tale i Rigsforsamlingen 1848/49 sp. 3879.

38. Om vederlaget i Norge siden 1814 se Stortinget i 150 år, 1964, bd. III, s. 394 ff. 1814–45 fik Stortingets medlemmer et særligt vederlag til tjener og anvist fribolig under samlingerne. Daggengene gjaldt også under rejsen til og fra Oslo – til gengæld var det statueret, at medlemmerne skulle tilbagelægge mindst 6 mil pr. dag. Rejsen fra f. eks. Bergen til Oslo kunne altså tage ca. 14 dage. Mellem 1866 og 1910 fremkom henvend 12 lovforslag om nedsættelse af diætterne, men ingen af dem blev vedtaget.

der tyder på, at talrige rigsdagsmænd havde store økonomiske bekymringer og at det langt fra var alle, der havde kvalificeret sig politisk, som havde råd til at lade sig vælge til rigsdagsmænd. Den valgbarhedscensus, som regeringen tilsigtede i 1848 ved at foreslå de lave diæter, fik den måske i nogen grad gennemført, efterhånden som en omend langsom prisstigning gjorde de 3 rdl. pr. dag mindre værd. For politisk aktive i København og omegn var den private økonomi næppe noget problem, fordi de kunne passe et arbejde jævnsides med rigsdagsmøderne. Ligeledes syntes problemet mindre for næsten alle arter af embedsmænd, inclusive lærere, der skulle betale for en vikar, men dog beholdt lønnen. For landbrugere må brugsstørrelserne have været afgørende for, om landbruget kunne bære økonomisk at aflønne en forvalter. For gårdmænd, der spiller en så dominerende rolle i Folketinget efter 1866, synes der ikke at have været nogen vanskeligheder – det mellemstore gårdmandsbrug havde en økonomisk set meget gunstig periode i disse årtier. Derimod var det utvivlsomt særdeles vanskeligt for mindre gårdmænd og navnlig for husmandsklassen at lade sig vælge til rigsdagsmænd. Brugsstørrelsens forudsætning var og er netop mandens og konens arbejdskraft, ikke mindst i forårmånederne, hvor Rigsdagen havde samling. Uanset om diæternes størrelse her var afgørende, så er det dog et faktum, at husmandsstanden var stærkt underrepræsenteret i Rigsdagen, navnlig i perioden før 1918 [39]. Også andre erhvervsgrupper har haft vanskelighed ved at lade sig repræsentere proportionalt på Rigsdagen – det gælder således detailhandlere og håndværkere. Også for dem gjaldt det antagelig, at virksomheden ikke kunne »trives« uden deres stadige, personlige nærværelse.

At fastslå, om vederlagets størrelse havde noget at gøre med dette forhold, eller om det skyldtes manglende politisk vækkelse eller organisation i disse erhvervsgrupper, er såre vanskeligt. Men det synes i hvert fald givet, at det næppe var muligt eller i hvert fald et kunststykke at leve med familie alene af rigsdagsvederlaget. De politikere, der blev partiledere, måtte have noget ved siden af. Blandt venstres førere blev bladvirksomhed og journalistik en praktisk kombination af politisk kommunikation med vælgerne og en endnu op i det 20. århundrede særdeles lukrativ indtægtskilde. Christen Berg synes i 1880'erne at have levet som grand seigneur på sine bladindtægter [40]; andre var formuende såsom Frede Bojsen og Holstein

39. Den danske Rigsdag, 1949, IV s. 380. Af i alt 555 medlemmer med landbrug som erhverv 1849–1918 var kun 4 % husmænd; for perioden 1918–48 var det tilsvarende tal 18 %.

40. Se den malende skildring af et besøg hos Berg i Sophus Schandorphs erindringer, II 1898, 78–79.

Ledreborg, og endelig var der dem, der mere eller mindre levede af at administrere det udstrakte net af organisationer, der voksede op omkring venstre: brandkasser, andelsforeninger, sparekasser etc. I. A. Hansen benyttede sig som bekendt i noget for høj grad af disse administrative æreshverv. Da socialdemokraterne kom ind i Folketinget, udgjorde fagforbundene, hvad agrarorganisationerne var for venstres ledende personligheder.

Men hertil kom de meget ombejlede embeder i Folketinget, der var lønnede: de to statsrevisorstillinger, som ved siden af diæterne gav en månedsløn på 100 – senere 150 kr. pr. måned året rundt. For fremtrædende politikere var opnåelsen af dette embede noget af en redningsplanke. Sophus Høgsbro, der allerede 1860–66 havde været statsrevisor i Rigsrådet og siden blev det i Rigsdagen, kunne næppe eksistere og have råd til at udgive Dansk Folketidende uden denne faste indtægt. Da han mistede posten i 1879 som følge af splittelsen i venstre, var der katastrofestemning over hans breve [41]. Venner af ham tænkte på en indsamling for at hjælpe ham over den økonomiske misere. Men året efter vandt han posten tilbage. Værre var situationen for den gamle hæderkronede Balthazar Christensen, der i 1880 efter 25 års tjeneste som statsrevisor blev fundet for gammel til embedet og derfor ikke genvalgt [42]. I hans parti, de moderate, overvejede man derfor, at hver af de 25 medlemmer skulle give 8 kr. pr. måned af deres diæter til Balthazar Christensen – de fleste erklærede kun at kunne afse 6 kr. pr. måned – og desuden blev der foranstaltet en indsamling på Fyn, hvor Christensen var valgt [43]. I 1881 vedtoges imidlertid et særligt lovforslag om »adgang til livrente for mænd, der i 25 år har udført statsrevisorhvervet«, der kunne formilde det sidste år af den gamle hædersmands liv [44].

Flertallet af Folketingets medlemmer kom fra provinsen og boede det meste af året på pensionater rundt om i København under temmelig puritanske forhold. At vederlaget i 1880'erne ikke kunne slå til som betaling på de fornemmere københavnske hoteller, som Drewsen havde hævdet det i 1848, kan ses af en sammenligning med almindelige embedslønninger. I Rigsdagens regnskabsoversigt for samlingen 1881–82, der varede fra

41. Høgsbros breve og dagbøger II, 1923, s. 92 og 98. Høgsbro kæmpede også en hård kamp for at sikre det samme embede til sine nærmeste slægtninge, Svend Høgsbro og Harald Holm. Se Høgsbros breve og dagbøger II, side 197, 204 og 208.
42. Bojsen lånte ham da 2000 kr. Frede Bojsens politiske erindringer, 1963, s. 105.
43. Nyborg-kredsen indsamlede 40 kr., der satte Christensen i stand til at foretage en rejse til sin datter i Fredensborg! Anders Tangers breve til R. Winkler, Århus 1968, s. 175, 178 og 182.
44. Till. A, sp. 4361. Lov af 14/6 1881.

3/10 til 20/5 fremgår det, at alle Rigsdagens medlemmer havde fået udbetalt ialt 1.044 kr. hver i diæter [45]. Dette kan sammenlignes med de årlige lønninger for nogle af Folketingets embedsmænd samme år:

Bureauchefen	2.933 kr. ⁴⁶
Landstingssekretær	2.610 kr.
1. stenograf	1.830 kr.
1. korrektør	1.330 kr.
Bibliotekaren	1.050 kr. ⁴⁷
Brændebæreren	674 kr.
Folketingets fyrbøder	576 kr.

Af stenografkorpset på 15 lå flere på omtrent samme niveau som folketingsmedlemmerne. Svend Høgsbro (der samtidig var overretssagfører) havde som stenograf 1.060 kr. med 9 års anciennitet og forfatteren Erik Skram noget lignende. I de fem »gamle« ministerier lønnedes embedsmændene efter lønningsloven af 2/7 1870 således på første trin:

Departementschefer	5.200 kr.
Kontorchefer	3.200 kr.
Fuldmægtige	1.600 kr. ⁴⁸

Rigsdagsmændenes vederlag for en gennemsnitlig samling som den i 1881–82 synes at have svaret til aflønningen for det, der kaldtes bestillingsmænd i tidens sprogbrug. Det kan således nævnes, at overbetjente i Københavns politi på samme tid fik 1.400–1.800 kr. om året og almindelige betjente 700–1.400 kr.

Under den forudsætning, der blev fastslået af grundlovens givere, at medlemmernes diæter ikke skulle betragtes som en gage eller som erstatning for tabt arbejdsfortjeneste, men kun som dækning for medlemmernes omkostninger under opholdet i København, synes vederlaget altså ikke at

45. Regnskab over indtægter og udgifter i anledning af Rigsdagens 34. ord. samling 1881/82, konto R. Medlemmerne fik diæter, selv om de ikke mødte. Dog blev der fratrukket, hvis de ikke var til stede fra begyndelsen af en samling. Se betænkning herom af 7/4 1875 fra bureauchef Dessau og landstingssekretær van Deurs i Folketingets arkiv med kommentarer fra tingenes formænd, Liebe og Krabbe.

46. Hertil kom 900 kr. for »afholdte kursus for stenografer«.

47. Først fra 1887 blev bibliotekaren og en arkivar lønnet også i tiden uden for samlingerne.

48. Hof- og Statskalenderen 1881 s. 225. En professor (f. eks. i historie) begyndte med en løn på 3200 kr. (s. st. s. 492). I forbindelse med tidens brændende sag, forsvaret, er det påfaldende (se s.st. s. 285), at hærens officerer var så relativt godt aflønnede. De 72 oberster var således betydeligt højere gageret end ministeriernes 10 departementschefer!

have været helt så ringe, som det umiddelbart kunne se ud. Til opholdet (uden familie) i byen synes det at have været nogenlunde rimeligt, og uden sideindtægter ville medlemmerne med familie kunne opretholde en levestandard som en politibetjent med en vis anciennitet – vel at mærke så længe samlingerne var af samme længde som i 1881/82. I provisorietiden, hvor samlingerne var afknappet til et minimum, blev vederlaget tilsvarende mindre [49].

EFTER DET SKEEL'SKE intermezzo i 1881 med lovforslaget om forøgede diæter og med den stigende politiske spænding i årene derefter var en forhøjelse af medlemmernes diæter blevet umuliggjort foreløbig, uanset at der samtidig foregik en nu lidt hurtigere stigning i det almindelige pris- og lønniveau. Med det store forlig i 1894 kom partierne på lidt bedre talemål, og diætsagen kom da op igen. I begyndelsen af 1895 førtes der forhandlinger mellem ministrene og partiernes ledere. Der var tilsyneladende enighed om en forhøjelse fra 6 til 10 kr. pr. dag. Uvist af hvilken grund kom sagen dog ikke længere – der forelagdes ikke forslag derom, og sagen måtte da atter hvile, indtil det længe ventede systemskifte indtrådte i 1901 [50].

I oktober 1902 henvendte den da nyvalgte frikonservative formand for Landstinget, H. N. Hansen sig til indenrigsminister Enevold Sørensen med spørgsmålet, om tiden til en forhøjelse af vederlaget nu ikke var kommet [51]. Ministerens svar af 28/10 var nedslående. Ministeriet var enigt om, at så længe skattereformen ikke var vedtaget, kunne der ikke være tale om højere dagpenge: »Altså, den i fortrolighed skete henvendelse må i fortrolighed besvares med, at denne samling ikke kan anses for den rette til at ordne denne sag. Deres ærbødige Enevold Sørensen«. Brevet kan ikke undgå at efterlade indtrykket af den løftede pegefingert med sit halve løfte om belønning, hvis tingene arbejdede »ordentligt«.

Hen i februar 1903 kunne det forudses, at Folketinget ville fuldføre skattelovene i samlingen, og Rigsdagens to formænd, H. N. Hansen og Herman Trier sendte da en fortrolig trykt skrivelse til tingenes gruppeformænd, hvori der underhånden ønskedes udtalelser om et forslag om at forhøje diæterne fra 6 til 8 kr. pr. dag, dog mindst til 1.500 kr. pr. år. Alle

49. Bojsen opgav af samme grund sin lejlighed i København og flyttede på hotel. Frede Bojsens politiske erindringer, 1963, s. 147.

50. Høgsbros dagbøger II, s. 192, 31/1 1895. Betegnende nok ønskede P. A. Alberti ikke nogen diætförhøjelse.

51. Det følgende hviler på akter i Folketingets arkiv. Bureausager 1902/03.

gruppeformændene, principielt også Danneskjold-Samsøe for Landstingets højre, gik fuldt og helt ind for forslaget, og vejen skulle således synes fri til at gennemføre den længe tiltrængte reform. Men landstingets højre indtog den principielt set afgørende holdning, at det ikke ønskede forslaget fremsat af tingenes formænd, altså som en intern rigsdagssag, men fremsat som lovforslag fra regeringen. Det blev Landstingets vilje, der blev afgørende. I den følgende samling 1903/04, forelagde konseilspræsidenten (hvorfor mon ikke indenrigsministeren?) et forslag [52]; men vel at mærke ikke det, som tingenes formænd havde ønsket. Forslaget lød:

»Den Rigsdagens medlemmer tilkommende daglige godtgørelse bestemmes til 10 kr. for hver dag Rigsdagen er samlet i tiden fra den ordentlige rigsdagssamlings begyndelse og til udgangen af finansåret, og til 6 kr. for hver dag Rigsdagen iøvrigt er samlet.«

Hermed genoptog man altså den gamle sag om samlingslængde – medlemmerne skulle »straffes«, hvis møderne gik ud over 1. april. Men forhøjelsen af det almindelige vederlag var så klækkeligt og sagen så penibel, at den gik gennem 3 behandlinger i Folketinget, uden at noget medlem tog ordet, og blev vedtaget i Landstinget med 43 stemmer mod 8 [54].

Loven fik 13 års levetid. Det var de ekstraordinære forhold under 1. verdenskrig, der rejste behovet for en ny forhøjelse af rigsdagsmændenes vederlag eller snarere, at det lavere vederlag uden for perioden 1/10–1/4 virkede urimeligt i en tid, hvor tingene var samlet så at sige året rundt på grund af krigen. Ændringen, der fremførtes som et privat lovforslag fra 7 partigrupper i Folketinget, gennemførte daglige diæter på 10 kr., også efter 1/4. Det blev vedtaget uden bemærkninger af nogen art ved tre behandlinger i hvert af tingene, og det på to dage, som om det hastede overordentligt [55].

Nu gik der kun godt et år, førend det var galt igen. Den 28/6 1918 forelagde Klaus Berntsen på fire partiers vegne forslag om forhøjelse af diæterne fra 10 til 15 kr. »på grund af dyrtiden« – og inden solen var gået ned samme dag, havde det passeret enstemmigt gennem begge ting [56].

Men allerede på det tidspunkt var det gamle system fra Junigrundlovens tid med daglige diæter blevet undergravet. Ved Grundloven af 1915 var

52. Det må da kaldes direkte forkert, når indenrigsminister Sigurd Berg i 1920 kategorisk hævdede: »Det har altid været en rigsdagssag at fastsætte tingenes diæter, det har ministeriet ikke blandet sig i«. Landstinget 1919/20 sp. 2333.

53. Till. A. 1903/04, sp. 2943.

54. Lov nr. 203 af 19/12 1903, gældende fra den pågældende samlings begyndelse.

55. Lov nr. 185 af 31/3 1917. 4 stemte imod i Folketinget, ingen i Landstinget.

56. Lov nr. 364 af 1/7 1918.

det lille ord »daglig« i § 33 om vederlag til Rigsdagens medlemmer blevet slettet og vejen til et fast årligt vederlag beredt. Flere grunde kunne tale for en ny, udvidet form for ydelse til parlamentarikerne. I løbet af årene efter århundredskiftet var en relativt større gruppe af lavtlønnede blevet indvalgt i Folketinget: socialdemokratiske arbejdere og håndværkere og radikale husmænd. Dertil kom, at samlingerne siden ca. 1909 var blevet alvorligt forlængede med ekstraordinære samlinger, der ofte gik sommeren over og først sluttede få dage, førend den ny samling begyndte [57]. Endelig, men ikke mindst må sagen ses i sammenhæng med udviklingen i embedslønningerne udenfor Rigsdagen. Når diætspørgsmålet var urørligt inden systemskiftet, hang det som tidligere nævnt snævert sammen med Folketingets utilbøjelighed til at efterkomme de konservative regerings forslag til lønningslove. Efter 1901 måtte venstre, omend nødtvunget, »tage hænderne op af lommen« på dette område [58]. Fra 1902 og helt op til 1919 vedtog Rigsdagen hvert år lov om et midlertidigt tillæg til tjenestemænd. Tillægget kunne måske danne en rimelig motivering til diætforhøjelsen for Rigsdagen af 1903. Fra 1916 føjedes hertil årlige love om dyrtidstillæg til tjenestemænd [59], hvilket kunne motivere diætforhøjelserne 1917 og 1918. Afgørende blev imidlertid gennemførelsen 1918–19 af den første samlede tjenestemandsløvslov for hele statens områder, der instituerede konjunkturtillægsordningen og gav en kraftig lønstigning [60].

Da statslånskrisen 1919 og senere påskekrisisens storme havde lagt sig, fremkom der i juni 1920 et forslag, der helt omkalfatrede det gamle vederlagssystem for rigsdagsmedlemmer. Man erkendte nu, at det skulle være mere end blot dækning for udgifter ved opholdet i København – det skulle være en slags løn, selv om ordet ikke blev brugt. Efter forslaget skulle medlemmer, der boede i København have 4.000 kr. om året, medens de, der boede mere end 20 km fra byen, skulle have 5.200 kr., hvortil kom tjenestemandsløvens konjunkturtillæg, dengang 24 % [61].

57. Det skete således 1908–09, 1913–14 og derefter uafbrudt til 1920.

58. Første gang ved lov nr. 45 af 26/3 1902.

59. Første gang ved lov nr. 119 af 17/4 1916.

60. Lov nr. 489 af 12/9 1919. Da det nedenstående forslag forelagdes 26/6 1920, sagde ordføreren Søren Svendsen (formand for det nyetablerede lønningsråd): »Rigsdagen skal ikke først sørge for sig selv. Rigsdagen har nu sørget for, at der til alle dem, som arbejder for staten, ydes et passende vederlag ... og bagefter har Rigsdagen så sagt: Til sidst tænker vi også på godtgørelsen for det arbejde, der gøres af Rigsdagens medlemmer.« Folketingstidende 1919/20 sp. 6510.

61. Differentieringen af vederlaget efter medlemmernes bopæl er nu indført i de fleste demokratiske lande. Men Danmark var, iflg. M. A. F. Schepels artikel s. 201, det første land, der gennemførte det.

Forslaget blev fremført i al stilhed under de ellers ret stormfulde forhandlinger om ændringer i valgkredsene i juni 1920. Fem menige medlemmer repræsenterende hvert af de store partier forelagde forslaget i valglovsudvalget – ikke som et ændringsforslag, men som et underændringsforslag til et ændringsforslag om en række andre paragraffer! Det eneste ved forslaget, der blev imødegået ved 2. behandling, var systemet med to »lønklasser« for medlemmerne alt efter deres bopæl. Slengerik harcellerede vittigt over disse »første- og andenklasser« politikere [62]. Men differentieringen, der endnu anvendes, havde sin specielle baggrund, som Rigsdagen var uden indflydelse på: Københavns skattevæsen havde tidligere på århundredet resolveret, at medlemmer med bopæl i byen var fuldt skattepligtige af vederlaget; derimod var dette skattefrit for medlemmer fra resten af landet. Dette blev nu ændret til, at halvdelen af vederlaget for samtlige medlemmer blev skattepligtigt. Ændringen blev lovfæstet på en utraditionel måde, idet den kun er fastslået i det stenografiske referat af den tale, som ordføreren for de fem forslagsstillere, Søren Svendsen holdt under valglovsforhandlingerne. At der var tale om en slags lovgivning fremgår af følgende passus i talen: »Hvis skatteligningsmyndighederne ikke vil gå ind på den betragtning, som jeg antager hele Rigsdagen er enig om, kan der senere blive anledning til at forandre bestemmelsen i skatteloven« – altså en henstilling til embedsmændene om at afholde sig fra yderligere fortolkninger [63].

MED OMLÆGNINGEN af vederlaget til rigsdagsmænd i 1920 var skabt det aflønningssystem, der i sine hovedtræk endnu er gældende. Valglovens bestemmelser om vederlaget er ganske vist blevet ændret talrige gange siden 1920, oftest for at hæve beløbene i overensstemmelse med tjenestemandsløven. Men man stod fast på niveauet: lønnen for en fuldmægtig/ekspeditionssekretær i ministerierne. Debatten om vederlaget for politisk arbejde har dog alligevel i de sidste år været livlig og er i nogen grad blevet kædet sammen med spørgsmålet, om der er opstået en tillidskrise mellem folketinget

62. I 1948 (lov nr. 279 af 9/6) indførtes 3 »zoner«, nemlig 1) mindre end 20 km fra København, 2) mellem 20 og 75 km fra byen og 3) resten af Danmark. I 1954 (lov nr. 193 af 11/6) ændredes zone 2 til at omfatte hele Sjælland (men ikke Lolland Falster). Rigsdagst. F. 1919/20 sp. 6513–19.

63. Bestemmelsen om vederlagets beskatning blev ændret i 1954 (lov nr. 193, 11/6) således, at vederlaget blev delt op i et skattepligtigt grundbeløb ens for alle og et mindre, skattefrit omkostningstillæg efter bopæl. Dette princip er stadig gældende.

og vælgerbefolkningen [64]. BT udtrykte det ved spørgsmålet (lederen 13/4-72): »Er det direktører vi skal have eller er det tillidsmænd?«

Samtidig er problemet blevet omdebateret i lokalstyret: hvad er et rimeligt vederlag for medlemmerne af amtsråd og kommunalbestyrelser? Efter den store reform, der trådte i kraft fra 1/4 1970, indskrænkedes antallet af amter fra 21 til 13, og tallet på kommuner reduceredes fra 1.367 til 257 samtidig med, at det lokale selvstyre udvidedes betydeligt. En relativ begrænset skare af kommunale politikere er således blevet pålagt en betydelig arbejdsbyrde, og hvordan skal det betales? For de lokale »ministre«, borgmestre og amtsborgmestre har man erkendt, at arbejdet er heltidsbeskæftigelse og derfor fundet lønninger på årsbasis, der varierer efter størrelsen af den administrative enhed. Men de menige medlemmer af kommunalbestyrelser og amtsråd lønnes stadig lige som folketingsmedlemmer før i tiden ved beskedne diæter pr. møde [65]. Diskussionen om en reform à la den, der skete for rigsdagsmænd i 1920 er livlig, og alle de gamle principielle argumenter for og imod dukker op. Den almindelige tendens i denne diskussion synes dog at være, at begreber som tillids- og æreshverv ikke mere er tilstrækkelige til at sikre det fornødne antal kvalificerede mennesker i det kommunale arbejde.

HVORDAN VILLE det danske folk være repræsenteret i Folketinget, hvis der slet intet vederlag blev givet? Ville det blive et ensidigt overklasseparlament eller ville interesseorganisationerne for de mindre bemidlede klasser sikre sig økonomisk grundlag til aflønning af de repræsentanter, der kunne blive valgt? Spørgsmålene lader sig ikke besvare entydigt, lige så lidt som det omvendte: ville den sociale repræsentation ændre sig, hvis man f. eks. femdobledede det nuværende vederlag?

Af udviklingen fra det relativt lave diætsystem til de nuværende tjenestemandslignende vederlagsregler, som den ovenfor er skitseret, kan nogle generelle konklusioner næppe udledes. Der er ganske vist siden 1848 foregået en radikal ændring af de sociale klassers repræsentation i tinget; men

64. I april 1972 rejstes kravet om højere vederlag i pressen og en livlig avispolemik om sagen belyste spørgsmålets principielle sider interessant. Se Berl. Tid. 11., 12. og 13/4, BT 13/4, Aktuelt s. d. og Jyllandsposten 14/4 1972.

65. Efter bekendtgørelse nr. 97 af 20/3 1970 gives 12 kr. pr. dag, med tillæg pr. 1/4 1972 svarende til 71 kr. men kun, hvis mødet har fundet sted om dagen mellem kl. 7 og 18 og har varet mere end 4 timer. En detaljeret redegørelse for de kommunale diætreger er givet i tidsskriftet Danske Kommuner 6/1 1971 s. 3-9.

det synes utænkeligt, at den gradvise forhøjelse af vederlaget siden 1903 skulle have nogen indflydelse herpå.

Det almindelige indtryk er dog, at vederlagets størrelse ikke er afgørende i så henseende. Når der stadig er visse sociale grupper, der er og altid har været klart underrepræsenterede i Folketinget, således detailhandlere, husmænd og funktionærer i privat erhverv, skyldes det ikke vederlaget, men snarere den omstændighed, at de pågældende erhverv ikke kan forlades for en tid og stadig forventes at eksistere nogle år efter. Bortset fra en ganske lille skare af partiførere er det at være folketingsmand stadig kun et hverv, ikke noget erhverv – dertil er det alt for usikkert. Dette usikkerhedsmoment overfor fremtiden efter det næste valg spiller nok en væsentlig større rolle, når de opstillede kandidater tager deres beslutning, end vederlagets størrelse.

Skibbykrønikens politiske tendens

AF

KAI HØRBY

SKIBBYKRØNIKEN ER ikke tendentiøs i en simpel betydning af dette ord. Det er ikke ét eller nogle få begreber der dominerer dens anskuelse af begivenheder og tilstande eller ligger til grund for dens domme. Med kildekritikken at ville karakterisere forfatteren som vidne, bestemme hans indre forudsætninger eller afgøre, hvilke faktorer der har virket ind på hans iagttagelse af omverdenen og på hans gengivelse af det iagttagne, forudsætter i vidt omfang kontrolmuligheder som vi er afskåret fra. Vi kan ikke etablere et uafhængigt, neutralt virkelighedsbillede at sætte krønikens fremstilling op imod; den beskæftiger sig for en stor del med fænomener om hvilke strengt objektiv erkendelse næppe er mulig, og dens værdi for os er ikke først og fremmest afhængig af, hvad oplysninger den meddeler.

Det kan bero på et skøn, om krøniken således egner sig bedre som kilde til forfatterens synspunkter end til Danmarks historie, eller historikeren blot bør konstatere, at hvad der i vid forstand er denne kildes tendens forekommer usædvanlig kompliceret og vanskeligt at kontrollere. Krønikens placering i historieskrivningen er givet med forfatterens umiskendelige indsigt i tidens vilkår for det danske rige. Hans hudflettende kritik af både lutheranismens tilhængere og dem, der gjorde sig skyldige i misbrug af den katolske kirke, er blevet en del af selve problemstillingen for Danmarks historie på tærskelen til reformationen.

Forskerne har – da krønikens anonymitet først var hævet – særlig interesseret sig for to problemer ved den. Dels dens placering inden for Povl Helgesens forfatterskab, dels dens forhold til anden historiografisk overlevering fra det 16. århundredes første årtier. Det ene har ført til analyse og tolkning af Povl Helgesens reformkatolske standpunkt [1], det andet resulteret i en skarp og ikke afsluttet polemik om krønikens kildeforhold og affattelsestid [2].

1. J. Oskar Andersen: Paulus Helie I, Kbh. Univ. Festskr. nov. 1936. Jfr. sa. forf.: Overfor Kirkebruddet, 1917.

2. J. Oskar Andersen: Skibbykrønikens Kildeforhold og Affattelsestid (Hist. Tidsskr.

Hvad der kunne kaldes simpel tendensbestemmelse – konstatering af bevidst eller ubevidst forvanskning af en konkret oplysning og slutning til, hvor kilden i øvrigt bør benyttes med forsigtighed – er som nævnt næppe mulig med hensyn til en kilde af denne art og under vor mangel på kontrolmuligheder. Men det er indlysende, at arbejdet med Povl Helgesens teologiske eller kirkepolitiske placering har uddybet nogle standpunkter, der også er karakteristiske for Skibbykrøniken og som i videre forstand kunne hævdes at tilhøre dennes (religiøse) tendens. Men skønt krøniken også i politisk henseende befinder sig på et højt plan [3], er vi i grunden uden dybere indsigt i dens politiske begreber eller, hvad der i vid forstand kunne betegnes som dens politiske tendens.

Det følgende vil anstille nogle betragtninger over politiske standpunkter i Skibbykrøniken. Dens vurderinger af kongernes regeringsførelse er uløseligt knyttet til dens udsagn om reformationsbevægelsen, og det er indlysende, at disse to størrelser egentlig ikke kan adskilles. Men hvad angår baggrund og forudsætninger er vi nok for tiden bedre underrettet om den sidste end om den første.

POVL HELGESEN interesserede sig tidligt for, hvad der er den fyrstelige gernings væsen, selv om anledningen hertil måske er kommet til ham udefra. Det ældste af hans skrifter som er bevaret til vore dage – det næstældste, hvis eksistens kendes – er en oversættelse af Erasmus af Rotterdams *Institutio principis christiani*, skriftet fra 1515 om en kristen fyrstes opdragelse, dediceret til den senere kejser Karl V som en vejledning for dennes lærer(e), men navnlig som et idealbillede af den kristne fyrste – et »fyrstespejl« af klassisk og middelalderlig tradition, men i den moderne humanismes stil [4]. Povl Helgesens oversættelse af dette værk udkom ikke i trykken før 1534 – og da under helt specielle politiske forhold – men den foreligger i et manuskript hvis fortale til Christian II er dateret 1522 24. januar. Det hedder her, at denne oversættelse træder i stedet for et andet

11. r. I, 1944–46) angrebet af C. O. Bøggild-Andersen: Studier over Povl Helgesen I. Nogle Skibykrønikeproblemer (sst. 11. r. V, 1957–59). Jvf. Paul-Erik Hansen: Povl Helgesens historiske Forfatterskab, 1943.

3. Henry Bruun foretrækker til sin karakteristik af kong Hans som politiker (i Poul Laxmand og Birger Gunnensen, 1959, s. 135 ff.) Skibbykrønikens raffinement for den mere plumpe skildring hos Svaning. Kongens evne til ifl. krøniken ved venlighed (»charme«) at vinde sine modstandere for sig leder Bruuns tanke hen på Machiavelli, hvis *Fyrsten* blev til i kong Hans' dødsår.
4. Her anvendes den lettest tilgængelige udgave ved Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Erasmus von Rotterdam. Ausgewählte Schriften hrsg. Werner Welzig Bd. V, übersetzt von Gertraud Christian, 1968), herefter citeret: Erasmus.

arbejde, som kongen havde pålagt Povl Helgesen, en oversættelse af en anden bog, som imidlertid »havde stor umage og ingen frugt, thi at hun lærte mere at gøre synd end at (for)-bedre og aflægge (den), som Eders nåde kan nu lade vise mænd forfare« – bogen var »prist af dem der ingen forstand havde«, men altså efter Povl Helgesens mening »ikke værd at udsættes på dansk« [5]. Hvad angår dette fordærlige skrift, som altså ikke skulle oversættes, har det naturligvis været mest nærliggende at gætte på Machiavellis *Il Principe*, og kronologisk var der intet i vejen for, at dette kunne have foreligget for Povl Helgesen i et latinsk manuskript, selv om det først blev trykt 1532. Men det er uden videre klart, at kildens udsagn ikke giver tilstrækkelig hjemmel.

Mere entydig er den detaille, at denne fortale til det oversatte værk af Erasmus er dateret den dag, da Didrik Slagheck brændtes som kætter i København, og at fortalens ord herom – undtagelsesvis på latin – er et skjult citat af Erasmus [6]:

(Paulus Helie II, s. 9)

24. Januarij anno Domini. 1.522, quo die vidimus flebilem exitum magistri Theoderici igni combusti, quo supplicio sunt digni omnes, qui animos principum falsis opinionibus contaminant atque corumpunt

(Erasmus, s. 126)

Quemadmodum non uno supplicio dignus sit, qui fontem publicum, unde bibant omnes, veneno inficiat: ita nocentissimus est, qui principis animum pravis infecerit opinionibus, quae mox in tot hominum perniciem redundant. Si capite plectitur, qui principis monetam vitariat, quanto dignior est eo supplicio, qui principis ingenium corruperit?

Hvorvidt provokationen har været forenelig med et sådant tjenesteforhold, der formentlig ligger i kongens oversætteropgave til karmeliteren – eller om det bør erindres, at kongens velynderforhold til karmeliterkollegiet i København blev kritisk just ved denne tid – får her stå hen. Det skal blot

5. Skrifter af Paulus Helie, udg. Det danske Sprog- og Litteraturselskab (herefter citeret: Paulus Helie), bind II ved Marius Kristensen, 1932, s. 5. – I dette og følgende citater anvendes moderne retskrivning.

6. Paulus Helie II, s. 9.

... på hvilken dag vi har set det sørgelige endeligt af magister Didrik, der blev brændt på bålet, hvilken straf alle de gør sig fortjent til, som besmitter og fordærver fyrsternes sind med falske meninger.

Erasmus, s. 126.

Således som den, der forgifter den offentlige brønd, hvoraf alle skal drikke, ikke engang er værdig til dødsstraf, så meget mere skadeligt handler den, der forgifter fyrstens sind med slette meninger, fordi dette straks bringer fortræd over mange mennesker. Når der er dødsstraf for at forfalske fyrstens mønt, er denne straf så ikke i høj grad passende for den, der fordærver fyrstens sind?

noteres, at også Skibbykrøniken modulerer på dette Erasmuscitater i omtalen af Didrik Slagheck, smigreren [7]:

... combustus sit ... Quo supplicio *utinam omnes pereant* qui principum animos, *non nisi optimis rationibus imbuendos*, corrumpunt *atque pessimis consiliis labefactant*.

Sideløbende læsning af Skibbykrøniken og *Institutio principis christiani* vil ofte efterlade det indtryk, at Erasmus' forskrifter for en kristen fyrstes liv og egenskaber har spillet en mere end tilfældig rolle for krønikens vurderinger [8]. Didrik Slagheck er ifølge krøniken netop en af den slags falske tjenere, som ved en forkastelig føjelighed bliver et redskab for en fyrstes tyranni. Den lidenskab og heftighed, der hos en fyrste kan føre til grusomhed, overmod og tyranni, havde Erasmus tegnet som et skræmmende modbillede til den kristne fyrstes holdning og egenskaber. De er som bekendt grundbegreber i Skibbykrønikens karakteristik af Christian II.

I nogle mindre betydningsfulde enkeltheder træder Skibbykrønikens åndelige slægtskab til Erasmus måske endnu tydeligere frem. I den samlede karakteristik af Frederik I ved omtalen af hans død fremhæves – foruden pengegriskheden og kirkepolitikken, der har været lagt for had i det foregående og har skaffet kongen navnet *sacrilegus rex* – en vis letfærdighed med tilbøjelighed for spil, som ikke tidligere har været på tale. Ifølge dette afsnit af krøniken var spil en af kongens yndlingsbeskæftigelser; ved gaver, gæstebud og spil havde denne konge knyttet sine råder til sig [9]. Hos Erasmus, hvor der tales om en kristen fyrstes omgang og fornøjelser, med de farer der lurer på ham her, er disse – foruden de allestedsnærværende smigrere – drik, spil og dobbel [10]. Just drik, spil og dobbel er udy-

7. Paulus Helie VI, ved Marius Kristensen og Hans Ræder, 1937, s. 84 ff. (Overs. A. Heise; Skibykrøniken, 1890–91, s. 71: ... idet han ... blev brændt ... Og gid denne straf må ramme alle dem, som forfører fyrsternes sind, hvem man kun bør indgive de bedste lærdomme, og som ved deres onde råd bringer deres troner til at vakle).
8. C. O. Bøggild-Andersen var opmærksom på, at »Erasmus' syn på, hvorledes en kristen fyrste burde være, og på, hvad der adskilte en sådan fyrste fra en tyrann, var levende i (Povl Helgesens) sind«, og tvivlede ikke på, at karmeliteren efter sit brud med Christian II »førte både Erasmus' bog og sin danske oversættelse af den med sig til de yders land« (Hist. Tidsskr. 11. r. V, s. 99), men dette bringes fortrinsvis i anvendelse på fremstillingen af Christian II og oprøret imod ham. – Hans Peters, Hvilke Skrifter af Erasmus af Rotterdam har Paulus Helie læst? (Kirkehist. Samlinger 1969) anfører nogle eksempler på Povl Helgesens benyttelse af *Institutio*, men går ikke nærmere ind på forholdet, antagelig fordi selve oversættelsens eksistens dokumenterer, at Povl Helgesen har læst dette Erasmuskrift.
9. Paulus Helie VI, s. 130 ff. – A. Heise, overs. s. 153–159.
10. Erasmus, s. 120.

der, som i det hele taget har Skibbykrønikens interesse. Tilbøjeligheden for spil og selskabelighed – dog her kombineret med ædruelighed – tillægges biskop Niels Stygge (Rosenkrantz) af Børglum, som dog anbefales til den guddommelige barmhjertighed, fordi han er død i anger [11]. Hvad der siges her, fremtræder mindre som virkelighedsskildring end som eks-emplifikation af begrebet verdslighed – men vi savner kontrolmulighed og skal vare os for at bestride, at bispens liv kan være fremstillet sandfærdigt. Rent klichéagtigt virker det derimod i anden forbindelse, ved omtalen af Vejles brand 1524, hvor jævne folk anser ulykken for Guds retfærdige straf over terningespil – hvilket krøniken kan afvise, fordi den uvist hvorfra kender ildens udspring – men alligevel benytter til en almindelig fordømmelse af spil og dobbel [12].

Førend denne Skibbykrønikens åndsbeslægtethed til Erasmus-skriftet forfølges endnu et skridt videre, skal der ofres nogle ord på de to fortaler, som ledsager Povl Helgesens oversættelse af *Institutio* henholdsvis 1522 og 1534. Af den første er allerede omtalt dateringen og de kryptiske bemærkninger om det andet skrift, som den tillader sig at skyde til side. Herudover er denne fortale først og fremmest en rekommendation af skriftet, stilet til Christian II. Skønt skrevet af Erasmus, er det »uden tvivl digtet af Den Helligånd« – »og er samme bog i sandhed så kristelig, at intet kan mere bekomme en kristen konge, end vide og læse samme bog, eller og lade læse af de mænd for sig, der sandheden har kær foruden smiger«. Dette sidste modulerer på et afsnit hos Erasmus, der gennemgår den hedske (dvs. klassiske), gammeltestamentlige og kristne litteratur, autorer og historiografer, som læreren skal lade læse for den unge fyrste – med eksempler på de forklaringer, der skal ledsage læsningen [13]. Fortsættelsen stemmer overens dermed i spørgsmålet om bøgernes fordel frem for levende rådgivere [14]:

(Paulus Helie II, s. 7)

Konger og store herrer har alting undtagen sand(færdige) mænd, thi har de allermost gode bøger behov, hvilke som dristigt foruden blusel og rædsel påmin-der os i alle vore gerninger. De er ikke alle tro venner, som er kongetjenere ...

(Erasmus, s. 238 ff., 248)

Ac prudenter quidem Demetrius Phalereus ad evolvendos libros invitavit, quod saepenumero, quae non ausint admonere Principis amici, ex his cognoscat ...
... A nullis auditur verum sincerius, aut commodius, neque minore pudore quam a libris ...

11. Paulus Helie VI, s. 140 f. – A. Heise, overs. s. 173 f.

12. Paulus Helie VI, s. 101 f. – A. Heise, overs. s. 101.

13. Erasmus, s. 126 ff. jfr. s. 240–250.

14. ... Det var klogt af Demetrius fra Phaleron at opfordre til at slå efter i bøger,

Der er naturligvis intet mærkværdigt i, at oversættelsens fortale således arbejder med temaer i selve det oversatte værk, og at der ikke udtrykkelig henvises til grundteksten. Den tid tillod utvivlsonst oversætteren større frihed, opfattede måske hans indsats som mere selvstændig, end vi ville gøre. Interesse kan fænomenet dog få, når det som f. eks. i dette tilfælde er muligt at sammenligne to forskellige fortællinger til samme oversatte værk – her adskilt af et tidsrum på tolv år.

I 1522 var Povl Helgesens Erasmusoversættelse ikke blevet trykt. Der- som bevis savnedes, fremgår det udtrykkelig af 1534-udgavens fortale, og den tidlige version af oversættelsen foreligger som nævnt kun i manuskript. 1534 udgik den derimod i trykken – uden at forfatterens revision synes at have omfattet fornyet sammenholden med den latinske tekst – og med en ændret fortale dateret den 9. august. Denne gang var der ingen konge at stile fortællingen til, og bogen dediceredes i stedet til det danske rigsråd, angivelig på foranledning af Roskildebispens Joachim Rønnow, »helst (: særlig) fordi at (Danmarks rige) har af Arilde tid været og nu er et frit kåre-rige, og denne bog underviser, hvor(ledes) en kåret konge skal have sig imod sine undersåtter, der har kåret ham.« [15]

Umiddelbart falder det i øjnene, at Joachim Rønnow her omtales anderledes, end Skibbykrønikens voldsomme udfald mod ham skulle have ladet vente. Hvis dette er et kompromis med Povl Helgesens virkelige opfattelse, er det dog ikke vanskeligt at tænke sig politiske og økonomiske bevæggrunde hertil. Vigtigere er det sikkert – særlig hvis dedikationen betyder, at Rønnow eller rigsrådet på nogen måde har akcepteret foretaget eller bidraget økonomisk til trykningen – at det netop citerede stykke foruden at vise hen til nogle betragtninger om valgriger i begyndelsen af Erasmus-skriftet benytter et udtryk, der findes i flere håndfæstninger og lignende akter, og som i propositionen til herredagen i 1533 havde fået følgende ordlyd [16]:

... Da er nu riget og altid af sin første begyndelse har været et frit kåre-rige, som os alle vitterligt er. Og eftersom at ingen herre eller fyrste er endnu kåret eller kejst til og konge over riget, da hænger nu kåret til riget og rigens regimente og sammeledes al rigens og disse indbyg-

fordi fyrsten af dem oftest kan erfare, hvad selv hans venner ikke vover at fremføre ...

... Af ingen høres sandheden mere ærligt, bekvemmere og med mindre blusel end af bøger ...

15. Paulus Helie V, s. 97.

16. Nye danske Magazin II, s. 199.

geres velfærd og bestand, skade og evige fordærv, udi Danmarks riges råds hænder og skikkelse . . .

Da oversættelsen af 1534 udgik af trykkeriet, var der ingen konge i Danmark og havde ingen været siden Frederik I.s død 1533 10. april. Hertug Christian af Holsten var i færd med at blive valgt i Jylland og på Fyn, men den herredag for hele riget, som skulle have fundet sted i sommeren 1534 – og hvortil kongevalget var udsat fra det foregående år – var forpurret af Grevens Fejde. Medens Povl Helgesen skrev sin fortale havde grev Christoffer af Oldenburg i Christian II.s navn magten på Sjælland, og han strakte armen ud efter Skåne [17]. Hvad fortalen antyder om det danske kære-rige, henviser til, at kongevalget endnu teoretisk var uafgjort, og dette kan ikke være en tilfældighed. Hvadenten det er en opfattelse, som alene står for Povl Helgesens regning, eller den har været delt af Joachim Rønnow og det sjællandske rigsråd, står det klart, at fortalen ønsker at referere til den uafgjorte situation omkring det danske kongevalg.

Fortalen af 1534 er helt omarbejdet i forhold til tidligere. Endnu indeholder den, med baggrund i selve Erasmusteksten, betragtningerne over bøgernes fordel frem for levende rådgivere [18], men i det øvrige er eftertrykket lagt om fra bogens nytteværdi for en konge til dens karakter af almindelig rettesnor for forholdet mellem konge og undersåtter, særlig som vejledning for kongens rådgivere og alle, der har en myndighed at udøve. Erasmusteksten kan bære denne omlægning – ja det kan hævdes, at den endog præsenteres bedre efter sit indhold i den anden end i den første af Povl Helgesens fortaler. Såvel i sin indledende teoretisk-pædagogiske del som i den følgende praktisk-politiske, er *Institutio* beskæftiget med fænomener, der rækker ud over fyrstens person eller psykologi – dens interesse er alt, hvad der hører til begrebet »kristeligt regiment« eller dets modsætning [19].

Sammenholdes kapiteloverskrifterne hos Erasmus med den indholds-oversigt, som Povl Helgesen opstiller i fortalen af 1534, fremgår det let, at Erasmus' tre første kapitler udgør en mere teoretisk, de øvrige en mere

17. C. Paludan-Müller: Grevens Fejde I, 1853, s. 211–233.

18. Paulus Helie V, s. 99.

19. Otto Herding: Isokrates, Erasmus und die Institutio principis christiani (Dauer und Wandel der Geschichte. Festgabe für Kurt von Raumer zum 15. Dezember 1965) fremhæver med udgangspunkt i forholdet til Isokrates særlig Erasmus' bestræbelser for at udnytte de klassiske (hedenske) forfattere i en kristen belæring af fyrsten, og han påviser desuden, hvorledes Erasmusskriftets praktiske del i senere, særlig franske ekscerpter er blevet udnyttet mere end den indledende pædagogisk-teoretiske.

praktisk udredning, og navnlig antyder Povel Helgesens yderligere leddeling af det store første kapitel hans interesse for den teoretiske del:

(Erasmus)

Nativitas et educatio principis

De adulatione vitanda principis

Artes pacis

De vectigalibus et exactionibus

De beneficentia principis

De legibus condendis aut emendandis

De magistratibus et officiis

De foederibus

De principum affinitatibus

De principum occupationibus in pace

De bello suscipiendo

(Paulus Helie V)

Hvor (ledes) en konge skal kåres

En god fyrstes kontrafej

En tyrans kontrafej

Forskel imellem konger og tyranner

Julius Pollux beskriver en god konge

Samme Pollux beskriver en ond konge

Om skat at give kejseren

Om det folk der smigre kan

Om den kunst der fred gør

Om skat og akcise

Om en konges rundhed

Om lov at skikke og forbedre

Om forstandere og deres befaling

Om kontrakt og forligelse til fred

Om kongers og deres børns giftermål

Hvad kongen gøre skal, når fred er

Om en retsindig konges embede

Om orlov og krig at føre

Det er skriftets første kapitel der indeholder de konkrete og abstrakte retningslinjer for fyrstens opdragelse – hvilke forfattere der skal læses for ham, og hvilke bibelske lærdomme der særlig skal indpodes ham – og det er også her, de grundlæggende begreber om kongedømme og dets afsporing i tyranni er behandlet. Der er intet overraskende i, at fremstillingen her er gennemgående dualistisk opbygget, og at den domineres af to par modstillede begreber, dels som nævnt dualismen kristen–hedensk, dels begreberne konge–tyran. Begge begrebspar har naturligvis en middelalderlig idéhistorisk tradition, hvori den augustinske lære er den berømteste, men ikke den eneste. Også her er de i udpræget grad indbyrdes forbundne således, at kongedømme for at opfylde sin inderste bestemmelse nødvendigvis må være kristent. Men det har formentlig også interesse, at det oprindelig klassiske begreb tyranni i Erasmus' fremstilling nu atter tilnærmes, hvad der måske har været opfattet som en aristotelisk tradition. Det kommer til at betegne ikke alene voldsherredømme, men enhver form for afartet eller udartet monarki – også hvis denne afsporing består i en for svag og lemfældig eller holdningsløs regeringsudøvelse.

DEN OPGAVE at sammenholde Erasmus-teksten i enkeltheder med Povl Helgesens gengivelser på dansk eller forfølge dens indflydelse på hans forfatter-skab som helhed må i denne sammenhæng lades urørt. I stedet skal opmærksomheden rettes mod nogle afsnit i Skibbykrøniken, der umiddelbart udviser begrebsmæssig affinitet til Erasmus. Det gælder, hvad krøniken fremfører til generel karakteristik af de fire første oldenborgske konger og deres regeringsførelse.

Selve Christian I.s navn indbyder til modulation over begrebet *princeps christianus*, betegnelsen for den gode konge hos Erasmus. Skibbykrøniken giver efter for denne tilskyndelse ved omtalen af hans død og særlig af begravelsen i Helligtrekongers Kapel i Roskilde, som Christian I selv havde bygget, og som ved sin gudstjeneste og sin udstyrelse med relikvier hidført fra Rom vidnede om den kristne fyrstes gudsfrygt og fromhed [20]: ... *sepultusque est Roschildie in sacello quodam a se extracto et fundato ... cuius religiosus cultus et ornatus, sacre quoque diuorum reliquie ex urbe Rhoma delate, que ibidem visuntur, testantur Christiani principis religiosam pietatem. Huic Christiano principi successit in regno primogenitus eius nomine Joannes.*

At ordspillet over dette kongenavn – der ellers altid gengives ved *Christiernus rex* – ikke er et stilistisk overfladefænomen begrundet alene i ordenes lighed, fremgår af den foregående fremstilling, som tillægger Christian I nogle af den kristne fyrstes vigtigste egenskaber, særlig i hans forhold til svenskerne under Karl Knutsson og Sten Sture den Ældre. Sveriges selvstændige kongevalg efter Christoffer af Bayerns død anser krøniken for et frafald (*defectio*) fra en bindende unionsaftale, og frafaldet er årsag til, at Sveriges rige siden er blevet hjemsøgt af de største ulykker (*afflictum est gravissima calamitate*). De svenske råder indså dog snart, at kong Karls herredømme udviklede sig til et tyranni, *considerantes ... proceres regni ... Caroli regnum in tyrannidem esse versum* [21] og de valgte da i stedet Christian I, hvis regering på grund af svenskernes troløshed og tilbøjelighed til oprør dog kun blev af få års varighed.

Kong Christian derimod var af naturen mild og en udmærket foragter af mammon, heller ikke stædig i sit had eller hævn-gerrig over for uret-færdigheder [22]: ... *Christiernus rex esset natura clemens, et egregius*

20. Paulus Helie VI, s. 60. – A. Heise, overs. s. 28.

21. *Regnum* (kongedømme) over for *tyrannis* (tyranni) er en gennemgående dualisme hos Erasmus, f. eks. s. 152, svarende til dualismen *rex-tyrannus* eller *princeps-tyrannus*.

22. Paulus Helie VI, s. 57 f. – A. Heise, overs. s. 24 f.

pecuniarum contemptor, nec odij tenax aut iniuriarum vindex ... – Medens Karl Knutsson udstyres med den troløshed (*perfidia*) og den umættelige havepsyge (*insatiabilis avaritia*) der hos Erasmus er kendemærker på tyranni, så er de anførte egenskaber hos Christian I sådanne, der kun ville kunne påkalde Erasmus' allerhøjeste velvilje. Tyrannen søger kun sin egen fordel, kongen derimod statens. Tyrannen betrygger sig med livvagter og bander af stimænd, kongen ved sig sikker på grund af sine gode gerninger mod undersåtterne og dissers heraf affødte velvilje. Tyrannens løn er rigdom, kongens derimod den anseelse der er en følge af dyd [23].

Også karakteristikken af kong Hans tåler at betragtes under den synsvinkel, der er givet med *Institutio principis christiani*. For det første har han i 32 år regeret Danmark på kristelig vis (*Christiane*) – og han er søn af den Christian I der her kaldes *optimus princeps* [24]. Dernæst fremhæves hans evne til at gennemskue uoprigtigheden af sine verdslige rådernes tilskyndelser (imod gejstligheden), og at han ved mildhed og venlighed kunne afbøde de uretfærdigheder, som råderne eller adelsmændene i deres rasen (*insania*) påførte hinanden. Den reelle baggrund for udviklingen af hans tillidsforhold til gejstligheden har Henry Bruun antydnet [25]; på det teoretiske plan er dette egenskaber, der ville have skaffet kong Hans høje karakterer hos Erasmus. Dette gælder ikke hans mangel på ægteskabelig troskab – hvor krøniken dog tilføjer for egen regning, at denne dyd er sjælden hos fyrster – og heller ikke hans krigsførelse, hvorom krøniken dog noterer (og her i god overensstemmelse med Erasmus), at hans krige mere var ham påført af tilfældet end planlagt med overlæg [26].

Den alvorligste plet på kong Hans' eftermæle er ifl. krøniken den uretfærdige dom over rigshofmesteren Poul Laxmand – reference til Erasmus er her overflødig på grund af det nære forhold mellem begreberne *rex justus* og *rex christianus* – men også her glatter Skibbykrøniken ud: intet menneskeligt er fuldkomment, og denne fyrste blev efter sin død begravet af mange, også blandt dem der ikke havde kunnet lide ham medens han levede. Dette er naturligvis en slagskygge af det tyranni, hvortil sønnen Christian II.s regering ifl. krøniken snart udviklede sig, men det antyder

23. Erasmus, s. 162 ff.

24. Paulus Helie VI, s. 71 f. – A. Heise, overs. s. 48 ff. Jfr. Erasmus, s. 140 ff. om fyrstens forhold til kristendommen.

25. Poul Laxmand og Birger Gunnensen, 1959.

26. Eks. Erasmus, s. 338: *Bonus Princeps numquam omnino bellum suscipiet, nisi cum tentatis omnibus, nulla ratione vitari potuit* (En god fyrste vil aldrig begynde en krig med mindre han, efter at have forsøgt alt, ikke på nogen måde kan undgå det).

også, at kong Hans til en vis grad har opnået sine undersåtters velvilje, den der hos Erasmus tilfalder den gode fyrste, der er over for sit folk som en god bonde over for sin husstand, og stræber at overlade sin ejendom til efterkommeren i bedre stand end han modtog den [27].

Vurderingen af Christian II er bestemt af, at Skibbykrøniken befinder sig på linje med de kræfter, der virker i oprøret mod denne konge. Den indskyder i fremstillingen en række af klagepunkter mod Christian II, der på det nærmeste er identisk med klagerækken i indledningen til Frederik I.s håndfæstning [28], men også udviser et (fjernere) slægtskab til de trykte manifeste mod Christian II, der udgik fra henholdsvis rigsrådet, Frederik I og Gustaf Vasa [29]. Fra Povl Helgesen selv ved vi, at han kort efter oprøret havde foranstaltet en latinsk gengivelse af klagepunkterne mod Christian II [30], og selv om denne ikke kendes, har den tanke været nærliggende, at Povl Helgesens pen havde virket aktivt i de oprørske rådets tjeneste, og at han selv havde deltaget i udfærdigelsen af de akter som krøniken røber kendskab til, håndfæstning, klagepunkter og opsigelsesbreve [31]. Foreløbig er disse akter ikke underkastet en tilstrækkelig dybtgående analyse til, at dette spørgsmål kan afgøres. Problemet er dog af større betydning for den politiske placering af Povl Helgesen end for den politiske placering af Skibbykrøniken, og det må i denne sammenhæng lades urørt. At slægtskab til håndfæstningens klagerække og til oprørsskrifterne foreligger, er umiddelbart indlysende, men der er stadig flere mulige forklaringer på dette afhængighedsforhold.

De følgende betragtninger har ikke først og fremmest brug for Skibbykrønikens (eller dens forfatters) aktive medleven i oprøret. Hvis krøniken har været beregnet til i en tidligere affattelse at være et forsvar for oprøret – hvad der ingenlunde er umuligt og har været foreslået i litteraturen – så er denne karakter i det foreliggende manuskript ændret eller udvidet til også at indbefatte den følgende tid. Krønikens fremstilling strækker sig som bekendt til sommeren 1534 (hvor den slutter midt i en sætning), og som værk betragtet tilhører den en senere tid end den håndfæstning, der udstedtes 1523 3. august. Det følgende vil tillade sig at betragte Skibby-

27. Erasmus, s. 252, jfr. s. 178.

28. Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II, s. 66–70.

29. De er aftrykt hos Arild Huitfeldt som appendix til Christian II.s historie, kvartudgaven, 1596, s. 281 ff.

30. Povl Helgesens brev til Peder Iversen 1524 3. november (H. F. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 1. r. I, s. 116 ff.).

31. Resumé af disse forskellige opfattelser hos Bøggild-Andersen (Hist. Tidsskr. 11. r. V, s. 99 ff.).

krøniken som et værk, uden at søge anden begrundelse herfor end den enkle, at krøniken foreligger for os i en kronologisk opbygget fremstilling, som til trods for betydelige indre brydninger fremtræder som beregnet til at hænge sammen. Det indgår i denne betragtning, at dette begreb 'Skibbykrøniken som værk' kan dateres; det kan ikke være ældre end sommeren 1534. – Der er hermed intet sagt om, hvorvidt den konkrete skriftfæstelse af teksten i det bevarede manuskript er foregået på én gang eller i flere tempi, om hvorvidt det er originalmanuskriptet vi råder over, eller om hvorvidt krøniken i den foreliggende form er nærmere eller fjernere fra sin fuldendelse. Der er alene konkluderet fra den omstændighed, at teksten fremtræder som beregnet til at hænge sammen. Sammenhængen tilhører tiden efter sommeren 1534, og den kan meget vel indeholde ældre bestanddele, som til dels kan have haft anden karakter eller andre hensigter – men disse kan ikke være af en sådan beskaffenhed, at de strider imod eller udelukker, hvad der måtte være indeholdt i begrebet *Skibbykrøniken anno 1534 vel post*.

Krønikens karakteristisk af Christian II stemmer godt med de begreber, der hos Erasmus gør forskellen på konger og tyranner. Hvor således klage-listen slutter i Skibbykrøniken, går den over i et udbrud om Christian II.s forhold til den forpligtelse at være en kristen konge over kristne undersåtter – over frie mennesker, løskøbt ved Christi blod – et hovedtema hos Erasmus [32]. Også rådernes påståede frygt for at komme til kongen i den sidste tid før oprøret – en frygt, som påberåbes både i Skibbykrøniken og i klageskrifterne [33] – har et modstykke hos Erasmus [34].

Selve solidariteten med de råder, der opsagde Christian II huldskab og troskab, har – foruden naturligvis den realvurdering der ligger til grund – gode forudsætninger hos Erasmus, navnlig i den interesse for råder og rådgivning, som kendetegner *Institutio*. For en fyrste, hvis regering udarter til tyranni (der som nævnt er et samlebegreb for al fordærvelig regering), synes der ikke at være nogen vej tilbage, med mindre han retledes af gode rådgivere. Hvor fyrstendømmet er arveligt, må undersåtterne anråbe Gud om at give den sukkederende fyrste gode anlæg, så hans regering bliver til gavn for almenvellet. Hvor der er tale om et valgrike, må de vælgende anvende stor omhu på at bedømme disse egenskaber hos kandidaterne [35].

32. Paulus Helie VI, s. 95. – A. Heise, overs. s. 90 f. Jfr. Erasmus, s. 174 ff., 194 ff.

33. Særlig rigsrådernes brev til Christian II 1523 20. januar (Huitfeldt: Christian II, s. 244).

34. Erasmus, s. 278.

35. Erasmus, s. 112 ff.

Men når disse stadier er passeret, er opdragelse og belæring – med særlig gode udsigter i barneårene – de eneste foreskrevne muligheder. Ved et kongedømmes udarten er der i det hele taget ifølge Erasmus ikke meget at stille op. Derimod er rådernes opførsel over for fyrsten et forhold, der i udpræget grad er underkastet menneskelig planlægning.

Såvidt Erasmus kan hjælpe Skibbykrøniken til et forsvar for oprøret mod Christian II, består det i karakteristikken af tyrannen og tyranniet, herunder særlig tyrannens omskiftelige afhængighed af smigrere og alskens fordærveligt føjelige rådgivere. Når Skibbykrøniken giver dem navne, hedder de blandt andet Sigbrit og Didrik Slagheck. Men for oprørets formelle grundlag, dets legitimitet, bevæger krøniken sig på grænsen af, hvad Erasmus kan afhjemle. Ganske vist er også her kongens ed til folket tillagt stor betydning i forholdet mellem konge og undersætter [36], og det var jo eden Christian II ifølge oprørerne havde brudt – men Skibbykrøniken har for sin skildring af oprøret andre autoriteter at indrette sig efter [37]:

... Porro e principe iam tyrannus factus, cepit esse tam formidabilis multis, ut nemo uocatus accederet, nisi qui iam mori paratus esset, tam erat illius tyrannis famosa facta, ut quisque sibi timeret, quod aliis viderat accidisse. Vnde cum intelligerent quidam cordati viri, Danice libertatis studiosi ac tyrannidis osores, completam esse ipsius maliciam, communicato

36. Erasmus, s. 176.

37. Paulus Helie VI, s. 85, 95 f. – A. Heise, overs. s. 72,91 ... Da han nu desuden ikke længere opførte sig som en fyrste, men var bleven en tyran, begyndte han at vise sig så frygtelig mod mange, at ingen kom til ham efter hans kaldelse uden først at have beredt sig til døden; thi så berygtet var hans tyranni blevet, at enhver frygtede, at det samme skulle hændes ham, som han havde set var hændet andre. Da derfor nogle forstandige mænd med hjertet på det rette sted, der elskede den danske frihed og hadede tyranniet, indså, at hans ondskab nu havde nået sit yderste mål, så holdt de råd med deres venner og besluttede på alle mulige måder at komme staten til hjælp i dens fare, og det ifølge den ret, som troskaben krævede af dem, ifølge hvilken det var tilfældet, at de hverken over for Gud eller mennesker var skyldige at være ham undergivne, og heller ikke nogensomhelst anden fyrste, hvis bestræbelse gik ud på at hjemsege det ham underlagte folk med så stor grusomhed og så stor blodsudgydelse, ja på at udæske den almægtige Guds vrede ved så stor en ugudelighed, hvorpå disse tre riger har måttet afgive et afskrækkende eksempel i de måder som herefter følger, og i utallige andre ...

Det indskudte klageskrift

... På grund af disse så umilde og ugudelige gerninger, drab, mandslæt, udplyndringer og utallige andre besværinger, var det ubilligt og ugudeligt over for Gud og mennesker længere at finde sig i denne tyran, da han ofte i al ærbødighed har været påmindet, men aldrig har villet bedre sig ...

cum amicis consilio, decreuerunt quibus possent modis succurrere periclitanti reipublice, idque fidelitatis debito iure. Quo factum est, ut nec coram deo, nec coram hominibus astringerentur illi subesse, nec cuius aliorum principum, qui tanta crudelitate ac strage in sibi subiectum populum grassari contenderet, tanta etiam impietate deum optimum maximum irritare atque prouocare, vti hec tria regna horrendo didicerunt experimento, his que sequuntur rationibus aliisque innumeris. . . .

Det indskudte klageskrift mod Christian II, jfr. Frederik I.s håndfæstning

. . . Ob hec tam crudelia facta, ob impietates, cedes, strages, compilationes, aliaque innumera grauamina, iniquum atque impium erat, coram Deo ac hominibus, hunc tyrannum ab ipsis diutius tolerari, cum reuerenter et frequenter admonitus nunquam sese emendare curauit . . .

Erasmiansk heri er tyrannens grusomhed og blodtørst og frem for alt, at det var Den almægtige Gud Christian II ved sin grusomhed havde udæsket. For to grundtræk i det reelle indhold er derimod en anden afhængighed indlysende. At råderne umiddelbart ifølge deres ed var forpligtede til modstand er i nøje overensstemmelse med oprørsskrifterne og navnlig sammensværgelsesbrevet af 1522 21. december [38]. Herved skjuler krøniken, som oprørsskrifterne havde skjult det, at der består et problematisk forhold mellem oprøret og den såkaldte oprørsparagraf i Christian II.s håndfæstning [39]. Denne bestemmelse var første gang blevet udstedt i kong Hans' håndfæstning 1483 (Halmstad reces), men havde flere gange været fremsat som forslag fra det svenske rigsråd til Christian I i deres forhandlinger efter Brunkeberg [40]. Den er interessant ved på den ene side at tillægge råderne – i tilfælde af, at kongen bryder sin ed – ret til at modarbejde kongen med magt uden derved selv at gøre sig skyldig i edsbrud, men også ved på den anden side at gøre udøvelsen af denne modstandsret afhængig af, om råderne har forsøgt at »undervise« kongen og om denne har nægtet at lade sig undervise. Det foreligger ikke for os, om en sådan »undervisning« har fundet sted eller ikke, men vi kan konstatere, at krøniken (og oprørsskrifterne) på to måder gør det overflødigt at søge efter den. Dels havde nemlig råderne pligt til modstand umiddelbart, dels

38. Aftrykt med mindre unøjagtigheder hos Paludan-Müller: De første Konger af den Oldenborgske Slægt, 1874, s. 442 f. Faksimile i Danmarks Riges Historie III, ved s. 248.

39. Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II, s. 64 (§ 68).

40. Gottfrid Carlsson: Kalmar Recess 1483, Historisk Arkiv 3, 1955.

hvad angår påmindelsen anses det for selvindlysende klart: netop dette havde råderne ofte gjort – i al ærbødighed.

Dette giver anledning til det spørgsmål, hvorledes Skibbykrøniken forholder sig til rigsrådspolitikken over for kongemagten i den sene unionstid, men førend dette overvejes nærmere, skal sporene af Erasmus' fyrsteideal følges videre til krønikens karakteristik af Frederik I, der ikke i samme grad som Christian II har påkaldt sig forskningens opmærksomhed. I det hele har opfattelsen af krøniken som affattet i to tempi, omkr. 1524 og omkr. 1534, utvivlsomt bortledt opmærksomheden fra, at fremstillingen etablerer korrespondance mellem sin vurdering af Christian II og sin karakteristik af Frederik I.

Skønt nemlig krøniken ikke udtrykkelig betegner Frederik I som en tyran, får han dog en medfart der ikke giver Christian II.s noget efter. Det gode navn Frederik havde haft som hertug af Holsten satte han aldeles over styr som konge af Danmark. Han havde (ved gaver, gæstebud og spil) vundet en lille kreds af råder for sig, og med deres hjælp gennemtvang han alt, hvor urimeligt det end måtte være – ved på skrømt at true med at gå på forlig med Christian II – med det resultat, at under denne Frederik var der mindre frihed til at begære eller afslå, end der havde været under den berygtede tyran kong Christians regering [41]. Han fandt sig ikke i at blive påmindet om sin ed, skønt han af andre forlangte ubrødelig troskab. Hvis han havde tørstet lige så meget efter blod som efter rigdom, ville han ikke blot have nået, men næsten overgået Christian II.s måde at styre sit rige på. Krøniken ved at fortælle, at Frederik I blev rig på sin virksomhed i Danmark, og at denne rigdom førtes til Gottorp [42]. Hos Erasmus er netop rigdom tyrannens løn [43], men Skibbykrøniken kalder ikke udtrykkelig Frederik I en tyran. Ved kongens egen spillelidenskab og ved de to andre eksempler på florerende spillelyst, der begge henføres til Frederik I.s tid (Vejles brand og biskop Niels Stygge Rosenkrantz af Børglum), er der dog næsten tale om opfyldelse af ordene hos Erasmus om, at når der sidder en spiller på tronen spiller hele folket – ligesom under en krigerisk fyrste alle fører krig, under en svirebroder alle lever udsvævende osv. [44].

Hovedpunktet i karakteristikken er dog hans kirkepolitik, hvis grundtræk er griskhed. Fra året 1526 omtales Frederik I kun med tilnavnet *sacrilegus*

41. Paulus Helie VI, s. 130. – A. Heise, overs. s. 155.

42. Paulus Helie VI, s. 131 f. – A. Heise, overs. s. 157.

43. Erasmus, s. 162.

44. Erasmus, s. 148.

rex (det år, hvor lutheranismens gift sneg sig gennem Jylland, og hvor den første herredag i Odense afholdtes). Dette fænomen er velkendt [45], men det er værd at bemærke, at det indgår i en sammenhæng til karakteristik af en fordærlig regeringsførelse, og at denne adskiller sig fra skildringen af Christian II.s regering. Medens Christian II havde været vildledt af onde rådgivere, sker ulykkerne under Frederik I på kongens egen tilskyndelse og med tilsidesættelse af de råder der ikke var vundet for ham ved gaver, gæstebud og spil [46].

MED DET FOREGÅENDE er for så vidt blot understreget, at begreberne hos Erasmus om den ideale fyrste har indgået i den forestillingsverden, hvori Skibbykrønikens forfatter har levet – selv om forholdet mellem krøniken og Erasmus givetvis har været mere kompliceret end det her har været muligt at antyde. Men det er fremgået, at disse fyrstebegreber ikke blot – som det måske kunne ventes – har relevans for krønikens karakteristik af Christian II, men at de også (positivt og negativt) indgår i vurderingen af de øvrige oldenborgske konger indtil Frederik I. Det er Christian II der bærer tyrannens navn, men til Frederik I.s person og regering er henlagt en væsentlig del af tyrannens og tyranniets fremtrædelsesformer – medens Christian I udpræget og Hans i mindre grad er opfattet som eksponenter for et kristeligt fyrsteideal.

Selv om Skibbykrønikens karakteristik af Frederik I ikke giver Christian II.s meget efter, er den dog mindre klar i konturerne og kan synes at have noget ufærdigt over sig. Rådsoppositionen mod Frederik I skildres som splidagtig med sig selv, og der er ikke her – som under Christian II – en fraktion, som krøniken kan være solidarisk med. Kongens slette regering skyldes primært regentens personlige indsats og initiativer, og den har netop bevirket, at rådet efter kongens død stod splittet i forhandlingerne om valg af ny konge [47]. Vi kender ikke årsagen til, at krøniken slutter midt i en sætning – om forfatteren er revet bort midt under arbejdet, eller det skal have en mindre dramatisk forklaring – men tør nok med rimelighed slutte, at dens (sidste) affattelse tilhører en tid, hvor det store spørgsmål om Frederik I.s efterfølger endnu formelt eller reelt var uafgjort. Den

45. C. Paludan-Müller: Herredagene i Odense 1526 og 1527 (Videnskabernes Selskabs Skrifter, hist.-phil. Afd. 5. r. II, 1857), J. Oskar Andersen: Er 1527 i retslig Henseende Epokeåret i dansk Reformationshistorie? (Festskrift til Kr. Erslev den 28. December 1927), Erik Sjøberg: Odense-privilegiet af 1527 (Hist. Tidsskr. 12. r. II, 1967).

46. Paulus Helie VI, s. 125. – A. Heise, overs. s. 146.

47. Paulus Helie VI, s. 133. – A. Heise, overs. s. 160.

leder tanken hen på samme situation, hvori Povl Helgesens oversættelse af *Institutio* udgik i trykken [48].

Hvad kongevalgets problematik angår, er der næppe tvivl om, at krøniken befinder sig på linje med en rigsrådskonstitutionalisme, der er et velkendt fænomen i den sene unionstid, og som for alvor gjorde sig gældende med kong Hans' håndfæstning og Kalmar reces 1483 [49]. Dog er krøniken samtidig kendetegnet ved en skarp afstandtagen fra den svenske rådspolitik, der ellers efter vort kendskab var konstitutionalismens hovedkraft. De svenske frafald fra unionen anser den alle for retsstridige, det separate kongevalg 1448 og oprørene mod Christian I og Hans – måske med undtagelse af Gustaf Vasas regering, men endnu svenskernes undertvungelse i 1520 har krønikens velvilje, det er blot Christian II.s grusomme udnyttelse af sejren, den tager afstand fra. Den er ofte velunderrettet om unionsforhold, men dens interessesfære er overalt den danske politik.

Skibbykrøniken er tilhænger af valgkongedømmet – anfører blandt angrebene på Christian II både i det indskudte klageskrift og i fremstillingen af felttoget 1532, at han stræbte efter at gøre riget arveligt – og krøniken er ikke ganske fremmed over for nogle standpunkter der har været næret i rigsrådskredse omkring 1500 og tilfældigt er blevet bevaret til vor tid [50]. De kendes fra en art betænkning om rådets (rådenes) beføjelser specielt under vakance på tronen og i forbindelse med kongevalg og er interessante dels ved at foreskrive, at råderne i forbindelse med tronskiftet skal erstatte *de fructibus corone* eventuelle skader som den afdøde konge måtte have påført undersåtterne, dels ved principielt at anse rigets råd og indbyggere for dettes sande ejere – de har *dominium directum et vera proprietas* til riget, medens kongen er *rex statutarius, usufructuarius et administrator regni et non rerum dominus*. Betænkningen indeholder tillige en advarsel mod at vælge konge i samme slægt tre eller flere gange, for at ikke valgriget herved skal forvandles til et arverige. Måske er den blevet til med henblik på det kongevalg der fandt sted i 1513 – da forelå i hvert tilfælde spørgsmålet for eller imod den tredje konge af samme slægt – men dens tankegang er ganske interessant at følge en tid videre. Med Frederik I kan der være tale om den fjerde konge, men måske ikke *in quarta linea directa*, og i så fald er problemet først aktuelt i vakancen efter Frederik I [51].

48. Ovenfor s. 115.

49. Jfr. s. 122.

50. Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II, s. 42 f.

51. *Linea* synes i denne sammenhæng at betyde slægtled, generation.

Skibbykrønikens interesse for tronskiftet efter Frederik I er umiddelbart indlysende. Men skønt de afsluttende partier synes affattet uden kendskab til situationens udgang, forekommer krøniken dog at være på vej mod akcept af Christian III.s danske kongemagt – hvad der efter det foregående indebærer at sluge nogle kameler – men denne holdningsændring er næppe endnu helt indarbejdet ved arbejdets afbrydelse. Et eksempel er arverige kontra valgrige. Det hedder i skildringen af den kongeløse tid efter Frederik I – med udmaling af rigsrådsregeringens misligheder – at det havde været bedre, om Danmark forlængst havde været et arverige, ikke et valgrige [52]. Selv om dette måske blot betyder, at en hvilkensomhelst konge ville have været at foretrække for rådernes (særlig Joachim Rønnows og hans slægtninges) skalten og valten, er ordvalget dog overraskende på baggrund af den tidligere afsky for selve begrebet arverige. Underligt nok foreligger der i holdningen til mellemregeringen (og særlig Joachim Rønnow) nogle lighedspunkter mellem Skibbykrøniken og det klageskrift mod biskopperne, som Christian III fremsatte under herredagen i København 1536 [53]. På grund af de to fremstillingers stærkt divergerende opfattelser i næsten alle andre spørgsmål, kan der måske ikke godt være tale om direkte slægtskab, men sådanne forestillinger kan meget vel høre hjemme i kredse, som de begge havde forbindelse til. I så fald bør det næppe overses, at også klageskriftet beskæftiger sig med tanken om arverige [54], idet kongen udtrykkelig udtaler, at det ikke er hans hensigt at gøre riget til et arverige – uden at det af konteksten fremgår, hvorfor dette skulle være en mulighed. Hvis Skibbykrøniken har ment som rådsbetænkningen fra ca. 1500, at et arvekongedømme ville være en realitet efter tre eller fire konger af samme slægt, kan dens tilsyneladende modstridende udtalelser forenes, men herom tør intet siges med bestemthed. Christian III har dog næppe berørt spørgsmålet i 1536 uden kendskab til en interesseret opinion.

I Frederik I.s regeringstid var rigsrådet slået ind på, hvad der ifølge den citerede betænkning var just den farlige vej. Håndfæstningen af 1523 indeholder forbudet mod at der udpeges tronfølger endnu i kongens levetid, men åbner mulighed for en frivillig aftale herom mellem konge og rigsråd [55]. Som bekendt udstedtes der straks efter et brev om, at rigsrådet efter Frederik I.s død skulle være forpligtet til at vælge en af hans sønner,

52. Paulus Helie VI, s. 139. – A. Heise, overs. s. 170.

53. H. F. Rørdam: *Historiske Kildeskrifter* 1. r. I, s. 135–199. Kai Hørby: Roskildebispens Joachim Rønnow (Kirkehist. Samlinger 1969, spec. s. 31).

54. Rørdam: *Historiske Kildeskrifter* 1. r. I, s. 146 f.

55. Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II, s. 74 (§ 31).

men rådet udleverede ikke dette brev til kongen før 1527 [56]. Brevet anfører udtrykkeligt, at indrømmelsen ikke skal have præjudicerende virkning med hensyn til »riigens friiheedt om koor«, og under herredagen 1533 arbejdes der med den tanke, at det hverken binder til nogen bestemt af kongens sønner eller siger bestemt, hvornår et sådant valg skulle finde sted [57]. Har Skibbykrøniken kendt disse forhold, kan den meget vel have konkluderet, at spillet om arve- eller valgkongedømmets princip var tabt – og at politikken ikke havde mulighed for at vinde andet end tid.

Også et andet af krønikens markante standpunkter synes glemt mod slutningen. Det gælder vurderingen af forholdet mellem Danmark og hertugdømmerne, som det kommer til udtryk i de afsluttende betragtninger over Frederik I.s regering [58]. Kongen havde på trods af sit løfte ved kroningen haft sit kongesæde på Gottorp i hertugdømmet Slesvig, der skønt et gammelt len af Danmark nu med vold og magt var blevet underlagt Holsten. Herhen havde Frederik I ført alle de rigdomme han pressede ud af Danmark, så at dette forud frie og uafhængige rige forekom at være et skattelands af Holsten. Danmark har endnu stadig i Holsten – hedder det videre – en fjende der efterstræber det og opæder dets kraft.

Hvad havde været mere nærliggende end at vende tilbage til disse anskuelser henimod slutningen af Skibbykrøniken, hvor hertug Christian af Holsten omtales et par gange på sin vej mod den danske trone. Men dette sker ikke; han nævnes kort som *clarissimus dux* i forbindelse med grev Christoffers indfald i Holsten foråret 1534 [59], og som *illustrissimus . . . Christiernus Holsatie dux in regem a Jutis electus* i krønikens allersidste afsnit [60]. Her er intet antydning om de farlige perspektiver for Danmark, som denne udvikling efter det foregående kunne antages at indebære. Krøniken slutter, uden at uklareheden omkring det danske kongevalg er bortvejret. Men den forekommer at bevæge sig hen imod accept af, hvad der efter Grevens Fejde skulle blive situationens resultat.

DE FOREGÅENDE betragtninger foregiver ikke at løse nogen af Skibbykrønikens gåder, men håber at kunne bidrage til kundskab om dem. Som bemærket er anvendelsen af begrebet tendens i denne forbindelse lidt af en

56. A. Heise: Herredagen i Kjøbenhavn 1533 (Hist. Tidsskr. 4. r. III, s. 473 f.).

57. Nye Danske Magazin II, s. 199 ff.

58. Paulus Helie VI, s. 131 f. – A. Heise, overs. s. 157.

59. Paulus Helie VI, s. 142.

60. Paulus Helie VI, s. 149.

tilsnigelse. Snarere er der tale om at sandsynliggøre, hvorvidt og hvorledes forfatteren har været under indflydelse af ideer der var kendte i tiden og relevante for emnet. Krøniken påkalder sig ved sin holdning, men også ved sin umiskendelige indsigt, overordentlig interesse med hensyn til sin ophavssituation.

Forsigtigvis tør det hævdes, at Skibbykrønikens forhold til tidens ideer ikke blot angår det religiøse og kirkepolitiske, men at dens politiske vurderinger af de fire første oldenborgske konger giver bedre mening – hver for sig og sammenholdt med hinanden – ved at betragtes i lys af det kristelig-humanistiske fyrsteideal, som vi finder udtrykt hos Erasmus. Tillige har det sandsynlighed for sig, at krøniken har villet indrette sine vurderinger af politiske forhold efter opfattelser, der næredes i det danske rigsråd. Opfattelser, som krøniken måske selv ønskede at få indflydelse på.

„Parlamentarismen er en letbenet dame“

SKITSE TIL FORTOLKNING AF FINANSLOVSAFSTEMNINGEN
I FOLKETINGET 21. MARTS 1929

AF

POUL JENSEN

I BEGYNDELSEN af januar 1929 indledtes under forsvarsminister Søren Brorsens forsæde fortrolige forhandlinger mellem repræsentanter for Venstres og Det konservative Folkepartis folketingsgrupper om ministerens forslag til lov om rigets forsvar, oprindelig forelagt i rigsdagssamlingen 1927–28, derpå genfremsat i den følgende samling og her efter 1. behandlingen sendt i udvalg i slutningen af november 1928. Forhandlingsklimaet genspejlede den usædvanlig barske vinter, der samtidig havde lagt sig over landet. Allerede dannelsen af Venstre-mindretalsregeringen i december 1926 på grundlag af Venstres egne 46 mandater af folketingets 149 og på noget forbeholdne tilsagn om støtte fra Det Radikale Venstre (16 mandater) og Det konservative Folkeparti (30), men under afvisning af det snævrere borgerlige samarbejde efter »linjen 1920–24« [1] havde fremkaldt skuffelse hos de konservative, der ved det umiddelbart forudgående folketingsvalg kunne smykke sig med den største procentvise stemmefremgang blandt alle partier. Regeringens fremfærd i de følgende to år, herunder dens tilbøjelighed til politisk vekseldrift på partierne i folketingssalen, dens ringe imødekommenhed og statsminister Th. Madsen-Mygdals arrogance (eller »ejendommelige stemmeføring«) overfor de konservative, havde kun øget misfornøjelsen hos disse. På det konservative landsrådsmøde i Vejle 9–10/11-1928 høstede J. Christmas Møller, kort forinden valgt til

Til nærværende skitse er kun anvendt dele – og i kildemæssig henseende ikke de mest kvalificerede – af det materiale, hvorpå til sin tid den endelige vurdering af finanslovs-krisen 1929 vil hvile. De består først og fremmest af samtidens presse og Rigsdags-tidende; af utrykt materiale er i yderst begrænset omfang benyttet Det konservative Folkepartis rigsdagsgruppers protokoller. Dertil endelig interviews med de to eneste nulevende medlemmer af den konservative folketingsgruppe i 1929, fhv. minister Vilh. Fibiger og fhv. minister Ole Bjørn Kraft.

1. Den Danske Rigsdag 1849–1949, II, 1951, s. 475 ff. (herpå: DDR II); Rigsdags-tidende, Forhandlinger i Folketinget 1926–27², sp. 1717 (herpå: FF).

formand for den konservative folketingsgruppe og dermed partiets parlamentariske leder, stort bifald, da han stillede i udsigt, at Venstre muligvis måtte læres »fornuft gennem en kamp«. Landsrådsmødet stillede demonstrativt en forsvarlig løsning af forsvarssagen forrest blandt de sager, partiet i den kommende tid ville arbejde for. I folketinget kvitterede Madsen-Mygdal for landsrådsdebatten med en beklagelse af, at forsvarsspørgsmålet, hver gang det nævntes, virkede »på adskillige politikere som et trompetsignal på en dragonhest« [2].

Den 25/2-1929 sprængtes Venstres og konservatives forsvarsforhandlinger, skønt begge parter havde bøjet sig mod hinanden og til sidst mindre end 4 millioner kr. stod imellem dem. De følgende tre ugers nervekrig begyndte: Overfor pressen betegnede Madsen-Mygdal det som sandsynligt, at en stranding af regeringens forsvarsforslag ville medføre politiske konsekvenser, uden dog at ville røbe, om dette kunne betyde valg eller blot ministeriets afgang. På et konservativt møde i Mørkøv fornyede Christmas Møller den 26/2 1929 det synspunkt, som han allerede ved nytårstid havde ladet komme til udtryk i en politisk artikel til flere konservative blade, nemlig at forsvarsspørgsmålet som i 1909 kunne komme ud til vælgernes afgørelse [3]. Således tilbørligt raslende med sablerne overlod de to partier derpå deres respektive forsvarsforslag til folketingsudvalget – Venstre henholdende sig til det beløb, som havde været sidste bud til de konservative, mens disse lod udgiften stige til dækning af partiets principielle standpunkt. Midt i marts etableredes en ny, kortvarig kontakt, da det mod de konservatives forventning blev klart, at regeringens forsvarsforslag ikke ville nå frem til folketinget før 3. behandlingen af finanslovsforslaget. Den 15/3 præsenterede de konservative i Marineministeriet en række ændringsforslag til finanslovsforslagets militære poster, hvorved disse – i modsætning til, hvad de hidtil havde været – skønnedes at ville blive bragt i overensstemmelse med rammerne i den gældende forsvarsordning af 1922 [4].

Skønt advaret om, at de konservative eventuelt måtte undlade at stemme for finansloven, holdt regeringen stand – endnu. De konservative ændringsforslag til finansloven afvistes, og en drøftelse af forsvarsforslaget, som siden indledtes, døde ud d. 17/3. Hvorvidt en ny sprængning dermed havde

2. Randers Amtsavis, 4/4 1929 (Pürschel); Fyens Stiftstidende, 20/4 1929 (Christmas Møller); J. Hatting: Fra Piper til Christmas Møller 1915–1929, 1966, s. 232 f. (herpå: Hatting); Rigsdagssamlingen 1928–29, udg. af Det konservative Folkeparti, 1929, s. 41 f. (herpå: Rigsdagssamlingen); FF 1928–29, sp. 1591–92.
3. Holbæk Amts Avis, 26–27/2 1929; Østsjællands Avis, 2/1 1929.
4. Hatting, s. 236; Rigsdagssamlingen, s. 53, 113 ff.; Dagens Nyheder, 16/3 1929 M(orgen).

fundet sted blev senere et stridsspørgsmål mellem parterne. Også de konservative holdt stand. Da 3. behandlingen af finanslovsforslaget indledtes d. 20/3, havde partiet besluttet at fastholde de militære ændringsforslag – uden stort håb om andet, end at de ville blive nedstemt under regeringspartiets medvirken [5].

Den 21/3, hvor i folketingets møde kl. 13 først krigs- og marineministeriets afsnit og til sidst finansloven som helhed skulle til endelig afstemning, blev årets første forårsdag. Det gav siden regeringens modstandere anledning til megen åndrig symbolfortolkning. Kl. 11,30 indledtes den række af begivenheder, som i hvert fald gjorde dagen til et politisk vendepunkt. I den konservative folketingsgruppe foreslog Christmas Møller med hensyn til den endelige finanslovsafstemning, »at gruppen undlader at stemme ved lovens endelige vedtagelse«. Partiprotokollen gengiver ingen debat, kun tre afstemningsresultater: I første runde ønskede 10 medlemmer at stemme for finansloven, mens 17 var imod. Derpå stemte 20 for at undlade, 5 gik imod. Endelig ønskede 3 medlemmer at stemme imod finansloven, mens 25 afviste dette [6]. Gruppen ville altså undlade at stemme – hverken mere eller mindre.

Denne konservative beslutning var forlængst blevet foregrebet fra flere sider. Allerede den 16/3 havde bl. a. det konservative hovedorgan Nationaltidendes rigsdagsmedarbejder i bladet bebudet, at de konservative ændringsforslag efter at være blevet afvist på mødet i Marineministeriet nu antagelig ville blive stillet til 3. behandlingen af finansloven og dér blive forkastet med alle stemmer undtagen de konservatives – »med det resultat, at de konservative ikke i år kan stemme for finansloven«. Denne bebudelse var i hvert fald blevet opfanget i Socialdemokratiet, og kl. 12 den 21/3 besluttede partiets folketingsmænd at stemme imod finansloven, »så snart de så, at Højre undlod at stemme« [7]. Kort før folketingsmødets begyndelse

5. FF 1928–29², sp. 5472, 5483, 5473, 5480, 5487, 5490 f., 5497 f., 5425 f.; Aarhus Stiftstidende, 16/3 1929: »Fra Christiansborg« (Artiklens forfatter var Ole Bjørn Kraft, som – efter egen oplysning – både under betegnelsen »vor særlige rigsdagsmedarbejder« og »Notarius Politicus« dækkede rigsdagspolitikken for Stiftstidenden).
6. RA, Det konservative Folkepartis arkiv, Rigsdagsgruppens protokol nr. 29, s. 301. Af de 30 konservative, der efter valget i 1926 sad i folketinget, var 2, nemlig Bent Holstein og S. Orla-Jensen, løsgængere og ikke medlemmer af folketingsgruppen.
7. Nationaltidende, 16/3 1929 M (jfr. 24/3 1929); O. Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser, II, 1955, s. 151 (herpå: En bygning); Social-Demokraten, 23/3 1929. Den socialdemokratiske beslutning er med tiden blevet en tand mere dreven, end den egentlig var: a) Bebudelsen i Nationaltidende lå vel

underrettedes den radikale P. Munch af Stauning om udsigten til det konservative frafald, muligvis også om den nyligt faldne afgørelse i den socialdemokratiske folketingsgruppe. Den radikale gruppe nåede ikke at træffe nogen beslutning på grundlag af denne meddelelse. Kl. var 13, og i folketinget sattes finanslovsforslagets militære afsnit til forhandling [8].

For de konservative viste der sig som ventet at være meget lidt at hente fra ordfører- og ministermodtagelsen af partiets ændringsforslag – skønt dog noget. Alle afviste forslagene; men forsvarsminister Brorsen udtalte, at regeringen ville »sætte alt ind på« at nå en afgørelse af forsvarsspørgsmålet, før rigsdagen hjemsendtes. Den konservative ordfører, P. Korsgaard, hagede sig med begge hænder fast i denne udtalelse, Christmas Møller tolkede gruppens »tilfredshed« dermed, hvorimod hans forgænger som gruppeformand, Victor Pürschel, øjensynlig ikke var til at formilde og endda strejfede den mulighed, at »noget menneskeligt« kunne hænde ministeriet, inden folketingsperiodens udløb. Ved afstemningen om ændringsforslagene forkastedes disse med 117 stemmer mod 28 [9].

Klokken var omtrent 15, da efter afviklingen af finansministeriets afsnit i finanslovsforslaget dette som helhed kom til forhandling. Hos regeringspartiets ordfører, A. V. Pinholt, sporedes intet usædvanligt, da han udtalte sin sympati med det »finanslovsforslag, vi nu står i begreb med at vedtage og oversende til det andet høje ting«. Også Christmas Møllers efterfølgende udtalelse står, som den nu læses i Rigsdagstidende, med sin lidenskabsløse orddragt i en sær kontrast til den betydning, den straks efter viste sig at have. Efter afstemningen om de konservative ændrings-

i en enkelt sætning, men bragtes iøvrigt i en 2-spaltet artikel på s. 3. – b) Nationaltidende var ikke ene om nyheden, som samme dag også bragtes af i hvert fald Østsjællands Avis (se note 37). – c) Socialdemokraterne evnede *ikke* at holde tand for tunge med deres viden 16–21/3. At det var Social-Demokraten, som forløb sig (se lederen d. 20/3: »Højre frelste atter Madsen-Mygdal«), hindrede dog ikke bladet i at bygge med på myten om det modsatte (23/3). – I sine helt identiske fremstillinger af finanslovsafstemningen i Th. Stauning – Mennesket og Politikeren (red. af B. Schmidt, 1964), s. 154 f. og Erindringer, 1965, s. 193 f. synes C. V. Bramsnæs at ville henlægge den socialdemokratiske beslutning til gruppemødet kl. 15,05–15,30, da folketingsmødet var afbrudt (jfr. nedenfor).

8. E. Rasmussen & Roar Skovmand: Det radikale Venstre 1905–1955, 1955, s. 248; B. Dahlgaard: Kamp og Samarbejde, 1964, s. 39 (Divergensen mellem de to steds angivelse af tidspunktet for Staunings meddelelse til Munch bør i henhold til det foran anførte afgøres til gunst for Dahlgaard); En bygning, s. 151. – Om de radikale – som meddelt i Social-Demokraten d. 23/3 1929 – så sent som d. 21/3 om middagen i deres partimøde havde besluttet at stemme *for* finansloven, er ikke undersøgt.
9. FF 1928–29², sp. 5425–44.

forslag, hed det, angav finanslovsforslaget ikke i den foreliggende skikkelse, hvad en finanslov burde angive, »nemlig at være lovenes lov og at være et fuldgyldigt udtryk for forsvarsloven af 1922. Min gruppe vil derfor i nøje overensstemmelse med, *hvad vi i et ganske parallelt forhold gjorde i foråret 1925* (min udhæv. PJ), undlade at stemme for finanslovsforslaget, idet vi udtaler håbet om, *at forslaget under den videre behandling i rigsdagen* (min udhæv. PJ) må blive det, finansloven skal være: Et fuldgyldigt udtryk for loven her i landet.« Først de ord, hvormed den radikale Bertel Dahlgaard derpå anmodede folketingsformanden om forhandlingens afbrydelse og udsættelse, afgav et helt tydeligt vidnesbyrd om, at noget ekstraordinært kunne være under opsejling [10].

Under folketingsmødets udsættelse kl. 15,05–15,30 synes alle partier, de konservative alene undtagen, at have holdt gruppemøde [11]. Ved forhandlingens genoptagelse meddelte Stauning kort, at Socialdemokratiet ikke ville yde ministeriet erstatning for det konservative frafald – om partiet ville undlade eller stemme imod, fremgik meget snildt ikke – derpå Dahlgaard og Retstatsmanden J. C. S. Willeesen, at deres partier ville undlade at stemme. For de konservative afviste Christmas Møller overfor Dahlgaard, at hans parti udgjorde ministeriets parlamentariske basis, og betonedede den trufne konservative beslutnings uafhængighed af andre partiers stilling – her fulgte en mild bebrejdelse mod uklarheden i Staunings ytring – samt dens overensstemmelse med både konservatives og Venstres holdning til finansloven i rigsdagssamlingen 1924–25. En kort ordveksling mellem Dahlgaard og Christmas Møller førte tinget frem til afstemning. For finanslovsforslaget afgaves kun Venstres 45 stemmer, hvorpå formanden anmodede dem, der stemte imod, om at rejse sig: »Et øjeblik var der stille, så lænede Stauning sig frem over sit bord og rejste sig og 51 socialdemokrater med ham. – Finansloven var faldet, regeringen i mindretal. Tilhørerpladserne genlød af bravoråb.« [12]

Udspillet var nu ministeriets – i en situation, der savnede sin lige. Kun to gange tidligere i dansk parlamentarisk historie og sidste gang i 1885, dvs. under en anden forfatningslov og en anden forfatningspraksis, havde folke-

10. FF 1928–29², sp. 5459–62.

11. Med hensyn til de konservative hævdede datidens presse ofte det modsatte (og støttede heri af Vilh. Fibiger), således f. eks. Politiken, 22–23/3 1929; Aarhus Stiftstidende, 22/3 1929 (hvilket turde være bemærkelsesværdigt, da udsegnets ophavsmænd er bladets særlige rigsdagsmedarbejder, jfr. note 5). De pågældende udsegn afkræftes imidlertid af Christmas Møller i interview med Chr. Torpe, Politiken, 3/5 1933 såvel som af partigruppens protokol, der intet registrerer.

12. FF 1928–29², sp. 5462–65; Aarhus Stiftstidende, 22/3 1929.

tinget nægtet regeringen dens finanslov [13]. Under vedvarende bifaldsyttringer fra tilhørerpladserne betegnede statsministeren det, kort før folketingsmødet sluttede kl. 15,40, som en selvfølge, at forkastelsen af finanslovsforslaget ville medføre politiske konsekvenser. Underretning om disse skulle snarest tilgå tinget. Et nyt møde kl. 16 skabte ingen klarhed. I dette ansatte formanden kun tingets næste møde til den følgende dag kl. 13 med meddelelse fra statsministeren som eneste punkt på dagsordenen [14].

Mens de socialdemokratiske førere poserede triumferende for fotografierne i Snapstinget, gik de to store borgerlige grupper hver især i enrum. Presseforlydenderne om forløbet af Venstres partimøde divergerer stærkt, dog synes der enighed om, at udskrivning af valg stod i centrum for diskussionen og at regeringen gik fra gruppen til ministermøde med en vis handlefrihed [15]. På ministermødet skal ingen endelig beslutning være truffet. Ved dets afslutning henad kl. 18 dukkede kabinetssekretær A. Krieger op på Christiansborg til en kort samtale med ministrene: »Nu brænder det åbenbart sammen!«, registrerede Berlingske Tidende reaktionen [16]. De konservative sluttede dagen med et gruppemøde kl. 20, efter hvilket der i partiformand C. Tvedes navn udsendtes en erklæring. Af dennes indhold kan kun slutningen være tiltænkt en mulig indflydelse på den politiske krises umiddelbare forløb: »Hvorledes situationen videre vil udvikle sig under de konferencer Hs. Majestæt Kongen tør ventes at ville føre med partiernes formænd, skal jeg ikke udtale mig om; men jeg ønsker kun at tilføje, at for forsvarssagens skyld bør alle muligheder, som vil melde sig i denne politiske krisetid, prøves fordomsfrit og uden overilelse.« [17]

Den 22/3 lidt før kl. 9 rullede statsminister Madsen-Mygdal ind på Amalienborg. Efter en kort konference med kongen vendte han tilbage til Statsministeriet, mens Christian X gjorde klar til sin sædvanlige morgenridetur. Kl. 10 afholdtes partimøde i Venstre, siden ministermøde, hvorpå

13. J. Himmelstrup: Den provisoriske lovgivning i Danmark, 1948, s. 63.

14. FF 1928–29², sp. 5465–66.

15. Morgenbladet, 22/3 1929; Berlingske Tidende, 22/3 1929 M; Roskilde Avis, 23/3 1929. Iflg. Morgenbladet skulle det fra en enkelts side være fremhævet, at man ved udskrivning af valg kunne skabe præcedens for kommende mindretalsregeringer. Efter samme blad overlodes det regeringen »at træffe den endelige bestemmelse om valgets udskrivning«, efter Berlingske Tidende »at træffe afgørelse om, hvad der videre skulle ske« (min udhæv. PJ).

16. Berl. Tid., 22/3 1929 M.

17. Berl. Tid., 22/3 1929 M; Rigsdagssamlingen, s. 56 f.

statsministeren atter modtoges på Amalienborg. Selv ikke partimødet synes at være blevet indviet i indholdet af ministerens samtale med Christian X, der således reserveredes folketingsmødet kl. 13 [18]. For en tæt pakket sal meddelte Madsen-Mygdal her, at kongen havde bifaldet hans indstilling om udskrivning af nyvalg. Krisen havde fundet sin løsning.

Efter folketingsmødet sås i vandrehallen kabinetssekretær Krieger i ivrig samtale med generalauditør Victor Pürschel [19].

OM FINANSLOVSKRISENS store *betydning* for den politiske udvikling i Danmark hersker ingen uenighed. Forskellige sider kan betones: Folketingsvalget d. 24/4 1929 skabte med konservatives og Venstres tab af henholdsvis 6 og 3 mandater udgangspunktet for 11 års uafbrudt socialdemokratisk-radikalt styre. Krisen betegnede et foreløbigt kulminationspunkt i en udvikling, hvis særkende havde været en voksende mangel på stabilitet i statsstyrelsen med en dertil hørende stadig skarpere kritik af det parlamentariske system [20]; i denne forstand må den formodes i sidste øjeblik at have føjet sig til de betragtninger, der motiverede socialdemokrater og radikale for dannelsen af en fælles- eller koalitionsregering – når bortses fra kontrolministerordningen med følger under den 1. verdenskrig tillige landets første flertalsregering siden 1909. Krisen ødelagde for lange tider forholdet mellem de to store borgerlige partier og bidrog til en skærpelse af de indre modsætninger i Det konservative Folkeparti, som måske tydeligst og mest skæbnesvangert trådte frem under forsøget på en grundlovsrevision i 1938–39 – og så fremdeles.

Hvor det drejer sig om *fortolkningen* af finanslovs-krisen – eller »de overraskedes overraskende overraskelse«, som Edv. Brandes kaldte den i Politiken – hører enigheden derimod op. I det helt afgørende spørgsmål, om den konservative folketingsgruppe med sin beslutning om at undlade at stemme for finanslovsforslaget bevidst tilsigtede et brud med regeringen og dennes fald, står stort set to helt forskellige opfattelser overfor hinanden. Et mindretal blandt de eksisterende fremstillinger følger i hovedsagen tankegangen hos den konservative landstingsmand Julius Schovelin, hvis formulering, at det var »piccoloen, der tabte suppeterrinen«, har overlevet

18. Aarhus Stiftstidende, 22/3 1929; Roskilde Avis, 22/3 1929; Berl. Tid., 22/3 1929 A (ften).

19. FF 1928–29², sp. 5466. Valgdatoen nævntes ikke ved denne lejlighed, men først 23/3 (sp. 5503); Nationaltidende, 22/3 1929 A.

20. Se f. eks. Knud Berlin: Folketingsparlamentarismens afløsning, 1927.

Brandes' nært beslægtede udtryk: »en ærkedumhed, vedtaget i klodsgenera- lernes fagforening« [21]. Finanslovens fald var ligeså lidt som regeringens tilsigtet. Et flertal fornægter mere eller mindre udtalt det schovelinske synspunkt og følger i store træk det officielle konservative, hvorefter både finanslovsforkastelsen og folketingsopløsningen med regeringens mulige fald som følge var bevidst tilstræbt eller i det mindste klart forudset af folke- tingsgruppen [22]. Den hidtil nyeste og samtidig mest indgående fortolk- ning udmærker sig ved en tiltrængt differentiering på forskellige leder af folketingsgruppens motivation, men adskiller sig iøvrigt næppe fra den anti- schovelinske: Hvad enten i ufornuftig trods eller udfra en langsigtet bereg- ning valgte den konservative folketingsgruppe bevidst den vej, som med stor sandsynlighed ville fjerne grunden under Madsen-Mygdal [23]. Og bag denne fortolkning står som bag dens forgængere en række ikke nødvendigvis holdbare forestillinger om de *præmisser*, på hvilke de 28 konservative folketingsmænd traf deres beslutning: Deres vished – eller dog på det nær- meste vished – om, at regeringen ikke i sidste øjeblik ville søge et kompro- mis, at socialdemokrater og radikale, dersom lejligheden bød sig, ville af- give deres stemmer, som de gjorde, dvs. bringe regeringen i mindretal, at regeringen i så fald ville opfatte dette som et mistillidsvotum og drage de politiske konsekvenser, at disse konsekvenser kun kunne betyde opløs- ning af folketinget og nyvalg [24].

HVORNÅR PRÆCIS og hvordan de konservative fostrede tanken om, hvis en ny tilfredsstillende forsvarsordning ikke kom i havn i rigsdagssamlingen 1928–29, da at kræve fuld overensstemmelse mellem finansloven og 1922- ordningens formodede krav, kan ikke fastslås på grundlag af det forelig- gende materiale. Antagelig har den ligget længe i svøb [25], men er først kommet for dagen i forbindelse med landsrådsmødet i Vejle i november 1928, hvor det i en måned havde været kendt, at regeringen i alt væsent-

21. Sv. Thorsen: Folkets Veje, 1953, s. 182; Himmelstrup, s. 63 (jvfr. note 13); I. S. Vanggård: Oplevelser, Mennesker, Synspunkter, 1945, s. 193; Politiken, 31/3 1929.
22. Hatting, s. 236 f.; DDR II, s. 492; En bygning, s. 151; Bramsnæs, Erindringer, s. 194 (jfr. note 7); G. Christmas Møller (red.): Bogen om Christmas Møller, 1948, s. 116 (Chr. Torpe).
23. E. Rasmussen: Komparativ Politik 2, 1969, s. 336–43. (Herpå: Rasmussen).
24. Rasmussen, s. 338, 341 f.
25. I begge de to forudgående rigsdagssamlinger (1926–27, 1927–28) havde de konser- vative søgt at skabe *bedre* overensstemmelse mellem finanslov og forsvarsordning, men altså uden at tage skridtet fuldt ud: FF 1928–29¹, sp. 1756–58. (Jfr. dog her- med Pürschels version i folketinget d. 22/11 1928: FF 1928–29¹, sp. 1888).

ligt opretholdt sit forsvarsforslag fra den foregående rigsdagssamling [26]. Den 14/11 fremførtes tanken klart af Christmas Møller under folketingets finanslovsdebat, derpå d. 21.–22/11 af henholdsvis H. Parkov og Pürschel under 1. behandlingen af forsvarsloven. Samtidig var nu det fortilfælde gravet frem af Rigsdagstidende, fra hvilket de konservative til den bitre ende i april 1929 hentede en slags statsretlig legitimation af deres krav til finansloven, nemlig fhv. konsejlspræsident, nu finansminister Niels Neergaards fordømmelse i marts 1925 ved 3. behandlingen af årets finanslovsforslag af den daværende socialdemokratiske regerings ændringsforslag til besparelser på finanslovens militære afsnit som en utilstedelig lovgivning på finansloven og derved et »konstitutionelt overgreb« [27]. Hvad Venstre dengang havde forlangt af Socialdemokratiet, nemlig 1922-ordningen respekteret på finansloven, kunne de konservative nu med fuldt så god ret forlange af Venstre selv, såfremt en ny forsvarsordning ikke var tilvejebragt før den endelige vedtagelse af finansloven – deraf de konservative ændringsforslag til finanslovsforslaget d. 21/3 29.

Det således af de konservative fremdragne fortilfælde havde imidlertid også en anden praktisk side – og det en side af et sådant indhold, at den, hvis de konservative kan tænkes tillige at have valgt den som rettesnor, meget vel kan rumme en nøgle til forståelse af partiets holdning ved den endelige finanslovsafstemning i 1929. I 1925 havde ikke bare Venstre, men også de konservative i konsekvens af det af Neergaard formulerede synspunkt først stemt imod de kritiserede ændringsforslag til finanslovens militære afsnit, derpå, da finanslovsforslaget som helhed kom til afstemning, undladt at stemme, således at loven ved 3. behandling kun vedtoges med regeringspartiets og de radikales stemmer. Til nærmere motivering af Venstres stemmeafgivning udtalte Neergaard d. 21/3 25 som partiets ordfører bl. a.: »Vi undlader at stemme, det er det mildeste, vi kan gøre. Det udtrykker, *at vi ikke vil modsætte os finanslovsforslagets overførelse til landstinget* (min udhæv. PJ), men at vi vil lægge ansvaret dér, hvor ansvaret er.« Stemte Venstre for forslaget, tog det et medansvar: »Men dette medansvar vil vi ikke tage.« At de to oppositionspartier ikke havde *kunnet* hindre forslagets oversendelse til landstinget, er en sag for sig – nogen større nødvendighed heraf forelå heller ikke. Tingets borgerlige flertal genindsatte nemlig stort set samme beløb på de militære afsnit, som regeringspartiet med radikal støtte havde fjernet, og på finansårets sidste dag måtte folketingets socialdemokrater og radikale under høje skrig

26. Genfremsættelsen skete d. 9/10: FF 1928–29¹, sp. 44.

27. FF 1928–29¹, sp. 1359–61, 1747–48, 1888–90.

om krænkelser af dette tings bevillingsmagt følge oppositionen til eenstemmig vedtagelse af finanslovsforslaget i den skikkelse, landstinget havde givet det [28]. Landstinget havde altså dengang skabt den overensstemmelse mellem finanslov og forsvarsordning, som da krævedes af både Venstre og konservative.

Noget tvingende bevis for, at den konservative folketingsgruppe også *efter* forkastelsen d. 21/3 1929 af dens ændringsforslag til finansloven, dvs. under afstemningen om finanslovsforslaget som helhed, fulgte eksemplet fra 1925, foreligger ikke – derimod nok en række indicier, som ikke bør lades upåagtede. Af mindre vægt er det på dette punkt, at de konservative *efter* finanslovsforkastelsen og folketingsopløsningen i omtalen af deres eget bidrag hertil fremdrog og meget stærkt betonedede parallellen til 1925 – allerede Tvede i erklæringen af 21/3 (se s. 134), Christmas Møller d. 23/3 i folketinget og partiet som helhed den efterfølgende valgkamp igenem [29]. Her kan et silde født ønske om tilvejebringelse af et alibi have været afgørende – lad så være, at fremgangsmåden kan forekomme paradoksal, dersom folketingsgruppen forudsættes bevidst at have villet fremkalde et brud og regeringens fald. Af større vægt er derimod de vidnesbyrd om den konservative politiks slægtskab med 1925-fortilfældet, som foreligger fra tiden før finanslovsforkastelsen og før konsekvenserne af denne var kendt.

I forreste række blandt disse vidnesbyrd står Christmas Møllers motivering af den konservative fremgangsmåde ved den endelige finanslovsafstemning d. 21/3, dvs. umiddelbart før folketingsmødets afbrydelse kl. 15,05 – og her specielt hans udtalelse af håbet om, »at forslaget under den videre behandling i rigsdagen må blive det, finansloven skal være« etc. (se s. 133). Allerede under den politiske debat, som opstod d. 23/3 under folketingets 1. behandling af regeringens forslag til midlertidig bevillingslov, fandt statsminister Madsen-Mygdal – som senere på alle sine vælgermøder – i denne udtalelse anledning til at rejse tvivl om, hvorvidt de konservative havde forudset konsekvenserne af deres undladelsessynd d. 21/3. På denne vedvarende udfordring synes Christmas Møller at have

28. FF 1924–25², sp. 6206–92, 6351–75, 6804–33.

29. Rigsdagssamlingen, s. 55 ff.; FF 1928–29², sp. 5472 f., 5488; f. eks. Roskilde Avis, 22/3 1929 (bladets redaktør var den konservative folketingsmand (indtil 24/4 1929) C. C. T. Steen-Rasmussen); Næstved Avis, 10/4 1929 (referat af den konservative folketingsmand J. Ulrich fra vælgermøde i Dame d. 9/4 1929); Holbæk Amts Avis, 13/4 1929 (»Den politiske situation. VI« af den konservative folketingsmand (indtil 24/4 1929) Holger Ibsen); Berl. Tid., 23/3 1929 A (»Ministerkriser« af V. Pürschel).

givet i det mindste 3 svar, af hvilke intet vel udelukker de andre, men som på den anden side ikke bærer samme præg af tilforladelighed. Det første svar var allerede under den nævnte debat foregrebet med henvisningen til Neergaards udtalelse af 21/3 1925. Det næste faldt senere i debatten med ordene: »selvfølgelig måtte jeg, når jeg ikke anbefalede at stemme mod finanslovsforslaget, men anbefalede at undlade at stemme, da rent formelt fremsætte den betragtning.« Endelig ses Christmas Møller d. 9/4 1929 af Roskilde Avis refereret for følgende ytring, foranlediget af F. H. J. Borgbjerg under et vælgermøde i Roskilde: »Under begivenhedernes udvikling i folketinget vidste jeg officielt intet om, hvorledes de andre partier ville stille sig, og naturligvis måtte mine ord da falde, som de faldt.« [30] Fælles for de sidste to tilkendegivelser er den implicite påstand, at formalia forbød Christmas Møller at udtale sin faktiske forventning til begivenhedsforløbet. Men var det også formalia, som under gruppemødet d. 21/3 kl. 11,30 bød ham at foreslå sine partifæller at undlade at stemme »ved lovens *endelige vedtagelse*«?

Den 4/4 åbnede Madsen-Mygdal valgkampen på et Venstre-møde i Fyens Forsamlingshus i Odense og udtrykte også her sin tvivl med hensyn til de konservatives forudseenhed. Denne »frækhed« blev samme dag på et konservativt møde i byens Industripalæ afvist af Christmas Møller med henvisning til, at hans folketingsgruppe før afstemningen havde holdt møde og at på dette den mulighed var blevet fremdraget, at socialdemokraterne stemte mod finanslovsforslaget: »Men vor rigsdagsgruppe vedtog alligevel at indtage »den mildeste form«, som Venstre ifølge Niels Neergaards udsagn kunne indtage i 1925 overfor ganske samme forhold.« [31] Om disse ord røber, under hvilken form den konservative leder i gruppen præsenterede sit forslag om at undlade at stemme, og følgelig, hvad gruppeflertallet kan påregnes at have lagt i sin beslutning herom, eller om de kun repræsenterer en omskrivning, tilpasset øjeblikkets krav, kan naturligvis ikke afgøres med sikkerhed – selv når referatet forudsættes helt korrekt. De konservatives partiprotokoller yder som nævnt ingen hjælp på dette punkt. Bedømt i sammenhæng med det foregående samt med, hvad der kan siges om gruppens forhåndskendskab frem til d. 21/3 til forslaget og til dets forventede konsekvenser (se s. 143), har den første mulighed imidlertid meget for sig – hvilket betyder, at den konservative folketingsgruppe virkelig kan tænkes selv i sin beslutning om at undlade at stemme at have

30. FF 1928–29², sp. 5483, 5472–73, 5488 f.; Roskilde Avis, 9/4 1929.

31. Fyens Tidende, 4/4 1929; Fyens Stiftstidende, 4/4 1929.

ladet sig lede af eksemplet fra 1925 og at denne beslutning virkelig kan tænkes at have hvilet på en forventning om finanslovens overgang til landstinget, dvs. dens vedtagelse i folketinget.

En væsentlig forhindring står dog tilbage, før vejen kan siges at være banet for en antagelse som den nævnte: Har den konservative folketingsgruppe d. 21/3 ventet finansloven vedtaget i folketinget, uanset at den selv undlod at stemme, da må den også have næret forventninger til socialdemokrater og/eller radikale, som siden blev gjort til skamme. Overfladisk betragtet kan de implicerede konservatives udtalelser om dette punkt forekomme at udelukke enhver tvivl. Den 23/3 tilbageviste Christmas Møller således påstanden om, at de konservative ikke havde tænkt sig den mulighed, at socialdemokraterne ville stemme imod finanslovsforslaget: »Fuldkommen urigtigt! Det er ikke skik at omtale, hvad der foregår på partimøder, men selvfølgelig var denne mulighed også overvejet og drøftet.« Endnu stærkere hed det om samme påstand (dog nu også iberegnet de radikales stilling) i partiskriftet Rigsdagssamlingen 1928–29: »Dette er selvfølgelig hen i vejret. Den mulighed var blevet overvejet i det konservative parti, inden beslutningen blev taget om at afholde sig fra at stemme« – og efter nøjagtig samme recept faldt i den følgende valgkamp svarene fra konservativ side over det hele land: Den socialdemokratiske stemmeafgivning *havde* været fremdraget, drøftet, overvejet, forudset etc. af rigsdagsgruppen som en eventualitet [32].

Ret beset er alle disse konservative dementier langt mindre interessante ved det, de siger, end ved det, der ikke siges – nemlig til hvilket *resultat* den konservative folketingsgruppe nåede frem under drøftelsen af socialdemokraternes sandsynlige holdning. Til spørgsmålet herom foreligger vistnok overhovedet intet officielt konservativt svar – derimod enkelte andre vidnesbyrd med en helt anden tendens end den, der er nedlagt i de officielle udtalelser, og som i deres yderste konsekvens bekræfter den konservative folketingsmand P. Korsgaards gjaldende udbrud i folketingssalen, da finanslovsforslaget var forkastet: »Jeg sagde jo til dem, at socialdemokraterne ville stemme imod, men det ville de ikke tro.« [33]

Således synes det sikkert, at den konservative folketingsgruppe virkelig

32. FF 1928–29², sp. 5472; Rigsdagssamlingen, s. 55. – F. eks. Fyens Stiftstidende, 4/4 1929, Christmas Møller (referat); Roskilde Avis, 9/4 1929, Christmas Møller (referat); Frederikshavns Avis, 2/4 1929, H. F. Ulrichsen (referat); Aalborg Amtstidende, 16/4 1929, Ole Bjørn Kraft (referat).
33. Social-Demokraten, 23/3 1929 (Korsgaards udbrud bekræftet af Vilh. Fibiger); jfr. f. eks. Roskilde Avis, 4/4 1929, H. Parkov på konservativt tillidsmandsmøde i Tåstrup (referat).

på sit møde d. 21/3 kl. 11,30 har overvejet den holdning, som socialdemokraterne samme dags eftermiddag valgte at indtage i tinget, og videre, at gruppens beslutning om at undlade at stemme – som antydtes af Christmas Møller i folketingssalen (se s. 133) – skete under afvisning af at lade beslutningen bero på andre partiers stilling. Men samtidig synes det – ikke på trods af, men nærmest også på grund af de officielle konservative demotier – højst tænkeligt, at gruppen efter sine overvejelser forventede den samme stilling til finansloven af socialdemokraterne, som dette parti år efter år – også i opposition – havde indtaget siden 1913. At den konservative gruppe ikke samlede til nyt møde, da finanslovsafstemningen ved folketingsmødets udsættelse kunne tænkes at ville antage en politisk karakter, er her ikke afgørende [34]. Dels må det have været netop med henblik på en sådan eller dog en lignende situation, at gruppen på sit formiddagsmøde overhovedet tog socialdemokratiets mulige holdning op til overvejelse, dels havde gruppen jo øjensynlig på samme møde gjort sin beslutning uomstødelig – og kunne selvfølgelig ikke andet. Når én gang beslutningen om at undlade at stemme var kundgjort fra folketingets talerstol under påberåbelse af både forfatningen og de højeste principper, da fandtes, som tingene gennem det foregående halvår var blevet lagt op, ingen vej tilbage, der ikke førte gennem komplet latterliggørelse. For bedømmelsen af de konservatives forventninger til socialdemokraterne er alene det *afholdte* gruppemøde af betydning.

Og hermed være endda intet sagt om, hvad de konservative folketingsmænd, da de om formiddagen traf deres afgørelse, forventede af de radikale [35].

34. Se hertil Politiken, 3/5 1933, Christmas Møller i interview med Chr. Torpe. Hvad Christmas Møller i interviewet fører »bevis« for, er vel egentlig blot enten a) at Madsen-Mygdals fald som følge af den konservative stemmeafgivning var »drøftet« i gruppen, eller b) at afstemningen »ikke ville være blevet gjort om« (?). Hele tendensen angiver imidlertid et andet formål: At godtgøre folketingsgruppens fortrolighed med det faktiske begivenhedsforløb ved hjælp af den omstændighed, at et nyt gruppemøde ikke indkaldtes.
35. Spørgsmålet herom spillede en helt underordnet rolle i de konservative tilkendegivelser, men affærdigedes, når det berørtes, officielt på samme måde som påstanden om partiets fejlbedømmelse af socialdemokraternes holdning (jfr. Rigsdags-samlingen, s. 55). Også på dette punkt foreligger imidlertid andre vidnesbyrd i modsætning til de officielle udtalelser, således f. eks. Kolding Folkeblad, 3/4 1929, den konservative folketingsmand Viggo Hansen (referat): »Jeg kan ikke forstå, hvorfor finansloven skulle forkastes, fordi vi ikke stemte for den. De radikale kunne jo så udmærket have stemt for den, og det var mig en gåde, at de skulle springe fra. At socialdemokraterne var villige til at stemme imod, kan jeg derimod godt forstå«. Såfremt de konservative ikke *ventede*, at socialdemokraterne ville stemme

Antages nu hovedpunktet i ovenstående, nemlig at den konservative folketingsgruppe på sit afgørende gruppemøde som helhed kalkulerede med finanslovens vedtagelse, da følger af sig selv, at et brud med ministeriet ikke var ventet, endsige tilstræbt på dette tidspunkt. Deraf følger igen orden i meget, som under antagelse af det modsatte måtte forekomme meningsløst. Thi hvordan ellers forklare, at hele 10 medlemmer ved 1. afstemning på gruppemødet foretrak at stemme *for* finansloven, mens ved 2. afstemning kun 5 var imod at undlade – hvoriblandt måske de 3, der senere viste sig at ville stemme imod. Skulle mindst 5 medlemmer i den korte tid mellem 1. og 2. afstemning have bekvæmet sig til evt. at give regeringen løbepas? Og hvordan ellers forklare, at gruppen to dage forinden havde frelst ministeriet overfor et socialdemokratisk mistillidsforslag i forbindelse med erhvervskrisen, der også opnåede radikal støtte? At P. Korsgaard ved denne lejlighed havde ment sig stående overfor en regering, »som dog ikke er helt uden charme for mig politisk«, således at han ikke kunne begribe, »hvorfor jeg skulle være med til at slå den regering ned, som dog har visse gode sider, for at opnå eventuelt at få en regering, som kun har dårlige sider?« At Christmas Møller under henvisning til, at de konservative altid ville være at finde på et *sagligt* grundlag, ligeledes afviste den socialdemokratiske dagsorden formedelst dens *politiske* hensigt – som om den situation, på grundlag af hvis mulige opståen den konservative gruppe to dage senere skulle formulere sin stilling til finansloven, nemlig en evt. socialdemokratisk afvisning af lovforslaget, ikke også var og af gruppen er blevet erkendt som værende af ren politisk karakter? Havde gruppen virkelig forudset og ventet en sådan afvisning fra socialdemokratisk hold, kunne den ikke på een gang både beslutte uafhængigt af andre partiers stilling at ville undlade at stemme for finanslovsforslaget og samtidig være på linje med den holdning til ministeriet, der for al offentlighed var proklameret 2 dage forinden [36].

imod, har de radikales stilling iøvrigt næppe haft gruppemødets store interesse. Venstres og radikales mandater udgjorde tilsammen 62 overfor socialdemokraternes 53.

36. FF 1928–29^e, sp. 5306, 5315 f., 5338–40, 5343 (5275–5343); RA, Det konservative Folkepartis arkiv, rigsdagsgruppens protokol nr. 29, s. 299: På det konservative gruppemøde d. 18/3 udtalte Christmas Møller overfor Arnold Fraenkel, som ønskede, at gruppen evt. skulle stemme sammen med Socialdemokratiet for et mistillidsvotum, »at med den politik, som de konservative har ført, opfordres man ikke til at tage de stærke standpunkter, som Fraenkel anslog«. Både den pågældende dagsordens emne (erhvervspolitikken) og socialdemokratiske proveniens har selvfølgelig haft indflydelse på de konservatives stilling til den. Men ligeså selvfølgelig hæftede partiet overfor vælgerne for den motivering, der i folketingssalen blev skudt

Sidst, men ikke mindst: Først med en antagelse som anført vil den konservative beslutning være i overensstemmelse med det eneste hidtil tilgængelige billede, som allerede før d. 21/3 positivt havde aftegnet sig af den, nemlig de i princippet identiske meddelelser i Nationaltidende og Østsjællandsk Avis af 16/3. Førstnævnte sted hed det i umiddelbar forlængelse af det allerede citerede stykke (se s. 131): »Selve det politiske opgør udskydes derefter til forsvarslovenes endelige behandling, som det er regeringens bestemmelse skal bringes til ende inden rigsdagssamlingen slutter. Først når det er sket, træffer statsministeren bestemmelse om de politiske konsekvenser, han har bebudet vil indtræde, når regeringens forsvarsforslag er forkastet af folketinget.« [37]

Af finanslovsafstemningen ventedes ingen afgørelse, ingen krise – men hvad da? Ved at undlade at stemme havde de konservative overfor oppositionens spottende profetier om det modsatte [38] ført deres finanslovs politik til ende, overfor regeringen havde de med henblik på det kommende opgør om forsvarsloven demonstreret deres fasthed – og altsammen ovenikøbet med en politik, der i sin form så at sige var kanoniseret af Venstre selv.

DEN 21/3 KL. 15,05 vidste Christmas Møller, da han undlod at indkalde sin gruppe, at dette betød ministeriet Madsen-Mygdals fald. Taget strengt efter sit pålydende var denne indsigt i sandhed imponerende – på et tidspunkt, da ikke blot afstemning ikke havde fundet sted og regeringen ikke var bragt i mindretal, men hvor regeringen ejheller havde valgt de konsekvenser, den ville drage heraf, og hvor vælgerne ejheller havde vraget hver-

i forgrunden. Måske har forespørgselsdebatten d. 19/3 været en af de lejligheder, Viggo Hansen tænkte på, da han på et vælgermøde i Vonsild udtalte: »Det er ganske urigtigt, når Venstre siger, de ingen støtte har fået fra konservativ side. (–) Vi kunne have væltet ministeriet en 7–8 gange, hvis vi havde villet, men vi har hver gang reddet Venstre. Havde vi virkelig villet vælte Madsen-Mygdal, kunne vi sikkert have gjort det på et mere fordelagtigt tidspunkt end nu« (Kolding Avis, 4/4 1929 (referat)).

37. Nationaltidende, 16/3 1929; Østsjællands Avis, 16/3 1929. Se også Aarhus Stiftstidende, 16 og 19/3 1929, hvor »vor særlige rigsdagsmedarbejder« og »Notarius politicus« (jfr. note 5) dels forudsætter finansloven vedtaget, dels venter rigsdagen genindkaldt efter påske til behandling af forsvarsloven, dels venter den politiske krise afgjort ved sidstnævnte lejlighed. Efter Ole Bjørn Krafts opfattelse idag var Nationaltidendes meddelelse et fornuftsrationnement fra rigsdagsmedarbejderens side, ikke inspireret, omend nok hvilende på samtaler med bl. a. Kraft selv og Christmas Møller.

38. Se især FF 1928–29¹, sp. 1376, 1460–63, 1648 f., 1679.

ken Madsen-Mygdal eller de konservative. Endnu mange timer *efter* afstemningen vidste i hvert fald nogle af Christmas Møllers gruppefæller langt mindre end han senere selv foregav at have vidst *før* denne, og netop disses – og i virkeligheden måske også Christmas Møllers – uvisshed om, hvad der kunne ske, når og hvis krisen kom, kan allerede længe før. d. 21/3 have skabt et klima i den konservative folketingsgruppe, som, uden at det nødvendigvis har stået gruppen klart, lettede vejen for dens beslutning vedrørende finanslovsafstemningen.

Set med eftertidens øjne er statsminister Madsen-Mygdals beslutning d. 22/3 om folketingets opløsning og udskrivning af nyvalg i almindelighed blevet opfattet som den helt selvfølgelige og nødvendige konsekvens af finanslovens forkastelse [39]. Derved er imidlertid den kendsgerning blevet tilsløret, at denne opfattelse i hvert fald ikke ubetinget eller ligeså almindeligt deltes af samtiden – allermindst af de konservative og slet ikke af disse som de førte sig frem i valgkampen marts–april 1929. Fra Thy og Sydhavsøerne lød fra denne side bitre anklager mod regeringen, fordi den havde kastet landet ud i en helt meningsløs valgkamp – trampende på ethvert hensyn til parlamentarismen, kronen, det borgerlige samarbejde, forsvarsagen. »Hvor glider vi hen, hvis dette fortsættes?«, spurgte folketingsmand Holger Andersen i Christiansfeld og fik fra Samsø svaret af sin partifælle i landstinget, G. J. Lehwald, der ikke skjulte sin skuffelse over, »at parlamentarismen er en så letbenet dame«; »M(adsen)-M(ygdal) er utvivlsomt et føreremne, men en mindretalsregering er en forfuskning af parlamentarismens idé, det er vejen til enkeltmandsregering, til fascisme.« Kun undtagelsesvis bar disse angreb på regeringen for dens opløsning af folketinget dog præg af dybere originalitet [40], og man tager næppe fejl ved

39. Kun enkelte steder tages svagt forbehold overfor fremgangsmådens nødvendighed, se f. eks. Himmelstrup, s. 63 (jfr. note 13); Vanggård, s. 193 (jfr. note 21); Rasmussen, s. 341.

40. De konservative kandidaters valgkamp kan lettest følges i provinsen, hvis (konservative) aviser – i modsætning til hovedstadsbladene – giver meget fyldige vægermødereferater, undertiden angiveligt efter talernes manuskript. Hvad angår kritik af folketingsopløsningen, rejst af konservative deltagere i finanslovsafstemningen d. 21/3, se f. eks. Haderslev Stiftstidende, 4/4, 15/4 1929 (Holger Andersen); 5/4 1929 (Christmas Møller); Fyens Stiftstidende, 4/4, 5/4, 20/4 1929 (J. C. A. Carlsen-Skiødt); Thisted Amtsavis, 29/3 1929 (Vilh. Fibiger); Kolding Avis, 4/4 1929 (Viggo Hansen); Berl. Tid., 13/4 1929 M (A. C. D. Petersen); 6/4 1929 M (Halfd. Henriksen); 23/3, 26/3 1929 A (V. Pürschel); 22/3 1929 A (P. Korsgaard); Aarhus Stiftstidende, 23/3 1929 (Ole Bj. Kraft); Næstved Avis, 10/4 1929 (J. S. S. Ulrich); Ringkøbing Avis, 4/4 1929 (A. Vesterager); Roskilde Avis, 4/4 1929 (H. P. Parkov); se endv. Thisted Amtsavis, 12/4 1929 (landstingsmand N. G. Frøkjær); Ringkøbing Avis, 5/4 1929 (landstingsmand S. Rasmussen (Byskov)); Kallundborg Avis, 11/4

at formode, at flertallet af de konservative kandidater på dette punkt stod i gæld til Christmas Møller, Pürschel og Bent Holstein, der allerede dagen efter, at opløsningen var meddelt, havde givet de konservative synspunkter deres til situationen passende skikkelse.

Da Christmas Møller d. 23/3 med et forinden af hans gruppe godkendt indlæg greb folketingets behandling af forslaget til midlertidig bevillingslov som en lejlighed til at forklare den konservative politik, erkendte han selvfølgelig, at krisen mellem Venstre og hans eget parti naturligt udløstes i valg, men bestred samtidig det rimelige i, at kongen ikke, før beslutning herom blev truffet, havde konfereret med partiernes formænd om, »hvilke skridt kronen skulle foretage«. Navnlig syntes en fremgangsmåde som her foreslået ham rigtig, når regeringen var en mindretalsregering. Endnu skarpere forfulgte ved samme lejlighed Holstein denne tankegang med spørgsmålet om, hvorvidt en regeringschef – og især lederen af en mindretalsregering – ved enhver lejlighed skulle kunne gå til kongen med anmodning om folketingets opløsning – »uden at stille sit ministeriums porteføljer til disposition, uden at henstille til kongen, hvis han finder det betimeligt, at forhandle med andre partiførere, uden at henstille til ham at overveje, om måske andre partiførere burde træde til og gennemføre den midlertidige bevillingslov og derefter udskrive valg?« Og samme aften var endelig Berlingske Tidende på gaden med den pågældende tankegang – nu af Pürschel med indlægget »Ministerkriser« sat på papiret i sin mest forfinede statsretlige form. Det egentlige udgangspunkt var her en påstand om nødvendigheden af at modificere den »sætning«, at ministeriet var kongens eneste ansvarlige rådgiver. Et ministerium, der havde demissioneret og kun fungerede, optrådte ikke mere med sin gamle autoritet, hvorfor kongen, når en sådan situation forelå, var »absolut nødt til at henvende sig andet steds og forhandle med andre om overtagelsen af regeringen.« Fra dette udgangspunkt tog Pürschel nu to skridt fremad – det første med antagelsen af, at næppe nogen ville modsætte sig en videreførelse af statsskikken fra december 1926 til den omtalte situation, dvs. at kongens forhandlinger tog form af konferencer med partiførerne; det andet – og i den aktuelle sammenhæng afgørende – med anbefalingen af, at den af ham således skitserede fremgangsmåde også fik »fuld gyldighed, så snart et ministerium har erklæret, at en afstemning i folketinget vil drage

1929 (landstingsmand G. J. Lehwald); for folketingsmand C. C. T. Steen-Rasmussens vedkommende turde den af Roskilde Avis (f. eks. 22/3 1929) fremførte kritik gælde (jfr. note 29). Mest detaljeret i sin kritik var blandt ovenstående Holger Andersen, Fibiger og Pürschel.

politiske konsekvenser efter sig.« Ved en sådan erklæring, hævdedes det, erkendte ministerchefen, at hans ministerium var uden det grundlag, hvorpå dets autoritet hidtil havde hvilet, og et sådant ministerium kunne ikke »fremfor de andre politiske faktorer« have eneret på at afgøre, hvilken af de to logisk forekommende muligheder, der burde vælges: Enten at søge en ny regering dannet på det ved sidste valg fremkomne grundlag («Dette er jo sket mangfoldige gange»), eller at søge et nyt grundlag tilvejebragt gennem rigsdagsopløsning og valg [41].

For bedømmelsen af den konservative folketingsgruppes holdning under finanslovsafstemningen kan disse forestillinger om opløsningsretten selvsagt have deres væsentlige betydning – nemlig for så vidt som de kan påvises at have gjort sig gældende på udslaggivende måde i gruppen, før de parlamentariske konsekvenser af finanslovsafstemningen var kendt, eller, sagt på anden måde, for så vidt som de kan påvises ikke blot at være bestemt af valgtaktiske hensyn. Thi på disse vilkår kan de pågældende forestillinger ifølge deres karakter kun have haft den virkning yderligere at reducere de konservatives tro på valg, dersom allerede deres beslutning d. 21/3 om at undlade at stemme for finansloven skulle medføre parlamentariske konsekvenser. Under des færre anfægtelser må som allerede nævnt beslutningen da antages at være truffet.

Finanslovsforkastelsens helt exceptionelle placering i dansk parlamentarisk liv er allerede påpeget. Derudover bør nu ikke blot betones, at folketingets opløsning som følge af en finanslovsanfægtelse i 1929 kun var forekommet een gang tidligere og det så langt tilbage som i 1873, men også, at folketingsopløsningen som et kampmiddel mod tinget overhovedet siden systemskiftet i 1901 kun var blevet anvendt af 2, måske 3 regeringer, nemlig af ministeriet Zahle i 1910, ministeriet Stauning i 1926 og evt. ministeriet Neergaard i 1924 [42]. Allerede på baggrund af disse kendsgerninger kunne i 1929 en folketingsopløsning knap anses for nogen hævdevun-

41. FF 1928–29², sp. 5470 f., 5486, 5493–95, 5501; Berl. Tid., 23/3 1929 A (jfr. 26/3 1929 A).

42. Rasmussen, s. 273 ff. Vedr. opløsningerne i 1910 og 1926 anføres, at regeringen da betegnede »sine parlamentariske muligheder som udtømte eller uantagelig indskrænkede«, mens »valget 1924 rummede et moment af kampopløsning«. Til sidstnævnte punkt svarer den motivering for 1924-valget, som af Viking Abel gives i Betænkning afgivet af forfatningskommissionen af 1946 (1953), bilag 8, underbilag 9 (s. 140–42). Alligevel turde det være et spørgsmål, om folketingsopløsningen forud for dette valg af samtiden opfattedes som en kampopløsning, jfr. note 43 og Harald Jørgensen (udg.): Tre Venstremænd, 1962, s. 342 og 349.

den udgang på en konflikt mellem folketing og regering [43], men dertil kom, at netop den nærmest foregående opløsning i november 1926 på rigsdagsplan havde udløst en strid om opløsningsrettens anvendelse, som endnu i 1929 på ingen måde kunne siges at have fundet sin definitive afgørelse.

Under folketingsdebatten d. 23/3 1929 synes Bent Holstein at have villet tillægge sig selv paterniteten til tanken om en mindretalsregerings begrænsede ret til anvendelse af opløsningsmidlet, idet han henviste til, at han selv havde rejst dette »parlamentariske principspørgsmål« overfor ministeriet Stauning i efteråret 1926 [44]. Heri var greven efter de foreliggende oplysninger meget muligt i sin gode ret; men samtidig ligger det dog fast, at hans synspunkter, som de fremlagdes ved sidstnævnte lejlighed, ikke fra grunden var nye, men snarest repræsenterede en ny drejning af en allerede foreliggende tankegang. Her kan ses bort fra 1920ernes socialdemokratisk-radikale ønsker om, at rigsdagsopløsningen gjordes betinget af rigsdagens samtykke [45]. Disse ønsker tilsigtede en begrænsning af kongemagtens grundlovsmæssige opløsningsret, specielt som den var blevet søgt anvendt i 1920. Derimod havde de radikale ved flere lejligheder ytret sig mod en af regeringen foranlediget afkorting af valgperioden – således ved 3. behandlingen af tillægsbevillingsloven i april 1925 Ove Rode, der uden ligefrem at ville fornægte opløsningsretten da som før fandt det uberegtiget, dersom man »ville betragte enhver ting, der går imod et ministerium, som en deraf følgende ret til at afbryde tingets liv, før det er forsøgt, om ikke tinget er i stand til på normal måde at tilvejebringe en anden regering eller en anderledes sammensat regering af samme parti.« [46] Det var ligeledes Rode, som under udsigten til opløsningsvalg i oktober–november 1926 overfor Stauning i folketinget forsvarede den af hans partifælle i landstinget, Gunnar Fog-Petersen fremsatte anskuelse om, at statsmi-

43. Betegnende for situationen var det, at Stauning i november 1926 kun mindedes een opløsning indenfor de forudgående 36 år af samme karakter som den, han netop selv havde ladet foretage, nemlig folketingsopløsningen i 1920. Ove Rode fandt ikke ubegribeligt denne sammenligning forbavsende og fremdrog i stedet opløsningen i 1910 som den eneste parallel fra den tid, han havde deltaget i det offentlige liv. Samtidig understregede han dog den forskel, der lå i, at den foreliggende opløsning var sket pludseligt midt under tingets forhandlinger, mens den tidligere allerede ved ministeriet Zahles tiltræden var bebudet på visse vilkår at ville blive søgt effektueret: FF 1926–27¹, sp. 1446, 1456 f.

44. FF 1928–1929², sp. 5494.

45. J. Himmelstrup & J. Møller: Danske Forfatningslove 1665–1953, 1958, s. 171; Berl. Tid., 4/4 1929 A.

46. FF 1924–25², sp. 7260 f.; jfr. P. Munch: Erindringer 1924–1933, 1964, s. 43 f.

nisteren fremfor at opløse tinget burde gå af og overdrage regeringen til andre. Men fælles for disse radikale tilkendegivelser på rigsdagen var, at den fremgangsmåde, de anviste, foreskrevs regeringen i almindelighed. Først Holstein betegnede det vistnok som »et meget uheldigt forfatningsmæssigt præcedens«, at netop en mindretalsregering på det foreliggende grundlag bemyndigedes til opløsning af tinget og ekstraordinær udskrivning af valg [47].

I den følgende tid synes især Pürschel som konservativ gruppeformand at have gjort sig til fanebærer for den holsteinske anskuelse – givet ikke af principielle grunde alene, men også som en reaktion på Venstres afvisning af en blokpolitik med de konservative ved dannelsen af ministeriet Madsen-Mygdal. Just under vedvarende påstand om, at Venstre derved havde »knæsat mindretalsparlamentarismen« [48], frakendte han regeringen en i hvert fald umiddelbar adgang til folketingsopløsning, således under 3. behandlingen i juni 1927 af regeringens forslag til lov om invalideforsikring, hvor et socialdemokratisk dagsordenforslag med opfordring til regeringen om bl. a. afholdelse af valg foranledigede en større principiel debat om opløsningsretten: »Det er en uimodsigelig ting, at følgen af, at man danner en regering på et mindretal, således som denne regering er dannet, må blive den, at der, forinden der udskrives nye valg, finder en undersøgelse sted af, om de muligheder, som rummes på det grundlag, der er skabt ved det sidst afholdte valg, er udtømt eller ikke udtømt. I det øjeblik, de er udtømt, er valget en naturlig ting, men så længe de ikke er udtømt, er det en unaturlig ting, en ting, som vi fra vor side må vende os imod.« Ved samme lejlighed fremdrog Pürschel påny den af ham selv i marts 1929 fastholdte opfattelse af fremgangsmåden i de situationer, hvor et ministerium kom i mindretal og mente at måtte tilråde valg, nemlig at kronen ligesom efter folketingsvalget i 1926 konfererede »med formændene for de større partigrupperinger i rigsdagen, inden den slags afgørende beslutninger tages.« [49]

47. FF 1926–27², sp. 937 f., 1159 f., 1196–98. I begyndelsen af april 1929 skete en udsoning mellem Holstein og Folkepartiet, uden dog at greven indtrådte i rigsdagsgruppen. I Aarhus Stiftstidende hævdede H. Hasle d. 14/4 1929 (»Politisk nyorientering«), at Holsteins tanker om mindretalsparlamentarismen dermed var slået igennem i partiet.

48. FF 1926–27², sp. 1717 f. Heroverfor indvendte Rode med nogen ret, at et ministerium, udgået af et enkelt parti, som var i mindretal i folketinget, ikke var en »absolut parlamentarisk nydannelse«, men at der i perioden 1908–13 havde været 4 regeringer uden forud fastslået flertal (sp. 1729).

49. FF 1926–27³, sp. 6589 f., 6606 f.; se endv. FF 1926–27², sp. 2430, 2501 f.

Rent bortset fra de mere almindelige motiver såsom ønsket om parlamentarisk stabilitet og hensynet til kronen [50], der førtes i marken for en begrænsning af opløsningsretten, er det let at se de mindre partiers særlige interesse i en sådan praksis under de herskende parlamentariske forhold. Efter mest at dømme indenfor en overskuelig fremtid henvist til rollen som oppositions- eller støtteparti ville de mindre partier ikke blive herrer over opløsningsretten, snarest dens ofre. At Pürschel midt i bitterheden over Venstres knæsettelse af mindretalsparlamentarismen i 1926 dog fandt trøst i, at vejen derved principielt var banet også for en konservativ regering, ændrede øjensynlig intet. Et konservativt ministerium måtte blive en mindretalsregering, og i hvert fald i 1929 fandt generalauditøren, at en sådan lettere lod sig danne, når regeringschefen ikke suverænt beherskede opløsningsretten [51].

Således var det naturligt, at Pürschel – stadig under den nævnte dagsordendebat i juni 1927 – blandt rigsdagspartierne fandt støtte for tanken om opløsningsrettens praktiske begrænsning hos de radikale, omend denne støtte i den sidste ende ikke blev givet uden et sådant forbehold, at det ligefrem vakte Staunings glæde. Forbeholdet gjaldt – i P. Munchs formulering – en sådan situation, hvor appellen til vælgerne »tjener et formål i den forstand, at det virkelig er en nogenlunde klar appel til vælgerne, og at der er virkelig politiske betingelser for at opnå et rimeligt resultat, hvis der sker et skifte ved den kommende afstemning.« Denne almindeligt holdte tilkendegivelse behøvede dog lige så lidt som de udtalelser, hvormed Munch senere i debatten konkretiserede sit partis stilling, af de konservative at tages for nogen særlig afsvækkelse af den radikale ordførers tidligere principielle tilslutning til Pürschels standpunkt – dertil var begge dele for meget præget af den øjeblikkelige kamp mod regeringens nedskæringslove og de radikales plads i denne. Når Munch omsider presset hårdt af Stauning ikke ville udelukke, at valg i den foreliggende situation *kunne* have været rigtigt, kunne denne ytring sagtens tolkes som havende til ho-

50. Dette sidste hensyn fremførtes stærkt af Holstein i folketinget d. 23/3 1929. Argumentet var, at kronen ville miste »den sidste skygge af parlamentarisk og politisk indflydelse« i forfatningsmæssige spørgsmål, når en mindretalsregering kunne anmode om udskrivning af valg, nårsmhelst den kom i mindretal, bare i kraft af, at den »politisk sidder ved fadet«: FF 1928–29², sp. 5495.

51. FF 1926–27², sp. 1717; Berl. Tid., 26/3 1929 A. I sidstnævnte synspunkt synes Pürschel dog påvirket af den netop stedfundne opløsning – og ikke så fortrøstningsfuld med hensyn til de konservatives fremtidige regeringsmuligheder som måske tidligere, jfr. FF 1926–27³, sp. 7602.

vedformål at stille den hidtidige socialdemokratiske oppositionspolitik i gabet bestokken [52].

Af helt afgørende betydning for opløsningsrettens plads i fremtidens parlamentariske praksis måtte selvsagt den holdning være, som folketingets største partier valgte at indtage. For socialdemokraternes vedkommende stod sagen – som den havde stået i det mindste siden februar samme år – helt klar. Som stiller af sit partis dagsordenforslag vendte Stauning sig på det bestemteste mod, at en statsret som den nu ved to lejligheder i folketingsalen omtalte »skulle kunne fastslås« [53]. Men set med konservative øjne mere bemærkelsesværdigt: Havde der overhovedet været nogen udvikling i Socialdemokratiets holdning, så måtte dette i ikke mindre grad synes at være tilfældet med Venstres – med den væsentlige forskel, at bevægelsen gik i modsat retning. Ganske vist kunne nemlig Stauning med sit standpunkt påstå sig i nøje overensstemmelse med en tidligere udtalelse af statsminister Madsen-Mygdal [54]; men her i juni 1927 viste Venstres ordfører Hagb. Berg sig »ikke uenig med dem, der mener, at under de nuværende parlamentariske forhold behøver dette, at en regering kommer i mindretal, ikke at føre til valg« – skønt det på den anden side ikke burde fastslås, »at en beslutning, der gik den siddende regering imod, ikke ville føre til valg. Det må jo være et spørgsmål, som regeringen, statsministeren efter forhandling med kongen, til sin tid må overveje.« At Pürschel dristigt

52. FF 1926–27³, sp. 6592, 6608 f., 6623 f., 6634.

53. Munchs forsøg på »at ville fastslå regeringens manglende parlamentariske berettigelse til at udskrive valg« anså Stauning for »en ret ejendommelig betragtning«: »Jeg har hørt den en gang før her i salen og har også en gang før vendt mig imod den«. Formentlig tænkte Stauning på sin støtte til Madsen-Mygdals synspunkt d. 23/2 1927 under 1. behandlingen af lovforslaget om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring. Imidlertid havde Stauning også i oktober 1926 i sit første indlæg vedrørende den omtalte, af Gunnar Fog-Petersen foranledigede diskussion i folketinget udtalt bl. a.: »Må jeg spørge: Hvem er »andre«? Der skal vel være parlamentariske forhold, også når vi går; må jeg bede om, at der så først præsteres et nyt regeringsflertal, det er i hvert fald forudsætningen for at følge en sådan anvisning«. Skønt den socialdemokratiske leder iøvrigt ikke viste andre tegn på sympati for fremgangsmåden, påpegedes det senere af Rode, at han ikke havde afvist den: FF 1926–27³, sp. 6602, jfr. 6616; FF 1926–27², sp. 2478 f., 2488; FF 1926–27¹, sp. 937, 1159.

54. Jfr. note 53. Madsen-Mygdals udtalelse havde dog været af en sådan beskaffenhed, at selv Pürschel – dog muligvis med opbydelser af al sin fortolkningskunst – kunne tiltræde den: »idet han (= M.-M.) sagde, at han ikke kunne tiltræde den opfattelse, at denne regering mindre end nogen anden skulle have ret til at tilråde appel til vælgerne. Nej, det må en regering altid afgøre med sig selv, hvad den vil tilråde, men når der er spørgsmål om, hvad der er parlamentarisk begrundet, må jeg hævde, at den opfattelse, jeg gjorde gældende igår, er uangribelig«: FF 1926–27², sp. 2502.

fremhævede dette som en betydningsfuld erklæring, hvormed Venstre havde sluttet sig til de konservative synspunkter, og med henblik på den omtalte forhandling anbefalede partilederkonferencerne, mødte ingen modsigelse fra Berg, endsiges fra statsministeren. Stauning fik af Madsen-Mygdal kun det svar, at det arbejde, regeringen stod i, ikke nu skulle ødelægges af valg [55].

3 uger senere kunne Pürschel under folketingsdebatten om det socialdemokratiske dagsordenforslag i tilknytning til toldforhandlingerne se to muligheder, dersom en dagsorden vedtoges i den foreliggende situation: Var dagsordenen socialdemokratisk, da en socialdemokratisk regering; hvis konservativ, da et konservativt ministerium. I begge tilfælde forudsattes et regeringsskifte uden forudgående folketingsopløsning [56]. Og hvad ikke var af mindre betydning: Omend Pürschel på dette tidspunkt havde lidt et afgørende politisk nederlag, måtte han fortsat anses for en statsretlig autoritet, hvis anskuelser – skønt måske ikke almindeligt anerkendt straks – allerede to gange tidligere havde haft skelsættende indflydelse på den parlamentariske praksis [57].

For så vidt som de konservative i den følgende tid har valgt diskussionen omkring opløsningsretten i 1927 som holdepunkt i overvejelserne af, hvad et brud med ministeriet ville medføre [58], har de da næppe betragtet et folketingsvalg som den absolut eneste mulighed. I første halvdel af rigsdagssamlingen 1928–29 synes partiet i det mindste at dømme efter resolutionen fra landsrådsmødet i november og efter Christmas Møllers udtalelser i folketinget i stigende grad (og i trit med statsministeren) at have regnet med valg og i tilsvarende ringere grad at have satset på de muligheder, som ville foreligge, dersom tanken om en mindretalsregerings begrænsede adgang til opløsning skulle vise sig at slå igennem. Dog er det betegnende, at selv de kredse, som tidligst havde kendskab til de konservative planer om at undlade at stemme for finansloven, endnu i midten af marts 1929 ikke turde sige, »hvad Venstre spekulerer på«, dvs. hvilke

55. FF 1926–27⁸, sp. 6606 f., 6620 f.

56. FF 1926–27⁸, sp. 7602. Se heroverfor Hatting, s. 221, hvor et toldforlig mellem konservative og Socialdemokratiet formodes at »ville have resulteret i Venstre-regeringens fald og efter et opløsningsvalg antagelig i en ren socialdemokratisk regering«. Udfra de præmisser, hvorpå Pürschel beregnede konsekvensen af en dagsordenvedtagelse, ville et toldforlig også uden valg kunne medføre en konservativ regering, vel at mærke, såfremt forliget skete på konservative vilkår. At de konservative søgte en sådan udgang, antydedes i folketinget af Stauning, men benægtedes af Korsgaard: FF 1926–27⁸, sp. 7607, 7609.

57. Rasmussen, s. 240 f., 266 f.

58. Denne diskussions eventuelle videre udvikling i rigsdagssamlingen 1927–28 er ikke undersøgt.

parlamentariske konsekvenser, Madsen-Mygdal ville drage, når og hvis opgøret om regeringens *forsvarslov* skulle nødvendiggøre dette spørgsmåls besvarelse [59].

At der d. 21/3, da Madsen-Mygdal og hans regering pludselig befandt sig i mindretal i folketinget, både i og udenfor Det konservative Folkeparti herskede en udbredt usikkerhed om følgerne heraf, synes i virkeligheden klart. Allerede statsministerens undladelse af straks i folketinget at give regeringens stilling til kende er muligvis et vidnesbyrd herom og vakte iøvrigt Staunings forundring. At dernæst Stauning og Bent Holstein, før afgørelsen var faldet, kunne finde det henholdsvis »ganske underordnet« og efter de parlamentariske regler »naturligt«, om gennemførelsen af en midlertidig finanslov og valgets udskrivning skete ved en ny regering, som var udnævnt med henblik på disse foranstaltninger, er også af interesse – skønt kun i den forstand, at det hos de to politikere viser henholdsvis en hældning mod og en akcept af den anskuelse, at Venstre-ministeriet allerede ved at være kommet i mindretal havde fået reduceret sin kompetence og kunne/burde berøves retten til at forestå folketingsopløsningen. For begge disse var valget dog en nødvendig udgang på krisen [60]. For dette sidste standpunkt er de to radikale ledere, Munch og Dahlgaard, ikke set at have ytret sig – derimod tog begge straks efter afstemningen d. 21/3 i udtalelser til pressen helt klart parti for Holsteins ved førnævnte lejlighed antydede, men som nævnt både før og siden på rigsdagen direkte udtalte opfattelse af mindretalsregeringens kompetence, ligesom de begge udtrykte forventning om, at kongen, før videre skete, ville forhandle med rigsdagens partier. Politiken skønnede om morgenen d. 22/3 i sin leder, at hovedlinjen trods alle – også statsretlige – problemer nogenlunde klart pegede i retning af valg, mens det andet steds i bladet forudsattes, at der ikke i formiddagens løb indtrådte særlige begivenheder: »Bl. a. foreligger jo den meget nærliggende mulighed, at kongen – som det ved tidligere lej-

59. Rigsdagssamlingen, s. 32; FF 1928–29¹, sp. 1146, 1351 f., 1591; se s. 143 med note 37; jfr. Aarhus Stiftstidende, 26/2 1929 (bladets »særlige rigsdagsmedarbejder«, jfr. note 5: »Det står endnu hen i det uvisse, om han dermed har ment valg eller ministeriets afgang«). Under folketingets 3. behandling af finanslovsforslaget for 1939–40 gik Christmas Møller d. 7/3 1939 »for den historiske sandheds skyld« skarpt imod S. Brorsen, der forinden havde hævdet, at det i 1929 efter regeringens udtalelser stod »aldeles klart for alle, også for Det konservative Folkeparti, at en løsning af (forsvars)spørgsmålet skulle til, ellers ville vi komme ud til valg«. »Det, der var lovet«, hævdede Christmas Møller, »var, at der skulle komme en afgørelse, men der var ikke tale om valg, aldeles ikke«: FF 1938–39², sp. 4974, 4993 f.

60. Berl. Tid., 22/3 1929 M; Aarhus Stiftstidende, 22/3 1929; Roskilde Avis, 22/3 1929.

ligheder er sket – ønsker at rådføre sig med andre partiledere end netop regeringschefen. Netop fordi ministeriet Madsen-Mygdal formelt tiltrådte som en mindretalsregering og i øjeblikket er i mindretal i folketinget, kunne et sådant ønske fra kongens side være meget rimeligt.« [61])

Her var i Politiken udtalt som en mulighed, hvad de konservative aftenen forinden på deres gruppemøde var samledes i forventning om og gennem partiformand Tvedes erklæring (se s. 134) havde gjort til partiets politik i den øjeblikkelige situation. Trods al tidligere tale om valg faldt partiet dermed ind på en linje, der – som den på dette tidspunkt lå optrukket – først i sin *yderste* konsekvens, dvs. når alle regeringsmuligheder på det eksisterende parlamentariske grundlag var udtømt, ville føre til valget. Da den foreliggende situation efter det foranstående kom uventet over de konservative, har denne politik næppe ligget færdigformuleret under folketingsgruppens formiddagsmøde d. 21/3, ligesom det hverken da eller om aftenen, hvor kursen var afstukket, behøver at have stået klart for partiet, hvad de forventede konferencer mellem kongen og partilederne kunne bringe. I Aarhus Stiftstidende hed det endnu henunder aften d. 21/3 i den første meddelelse om finanslovsforkastelsen fra bladets rigsdagsmedarbejder: »Uventet situation. Går regeringen?«, mens Roskilde Avis, hvis redaktør var den konservative folketingsmand Steen-Rasmussen, den følgende morgen rejste spørgsmålet, om situationens alvor nu kunne bevirke, »at Venstre kan samle sig, række hånd til forlig om en ærlig, en effektiv ordening?« I Berlingske Tidende fremførtes samme dag en »fremtrædende konservativ folketingsmand«, som vel mest troede på valg, men også øjnede muligheder for et rekonstrueret Venstreministerium, et konservativt ministerium, et forretningsministerium eller et blandingsministerium af Venstre og konservative. Den efterfølgende valgkamp godtgjorde uimodsigeligt, at de konservatives forestillingsverden i hvert fald da evnede at rumme både disse muligheder og tanken om et samlingsministerium [62].

UDEN DE reservationer, som er gjort gældende i det foregående – og som iøvrigt vil være nødvendige under en hvilken som helst fortolkning af fi-

61. Roskilde Avis, 22/3 1929; Politiken, 22/3 1929 (jfr. 28/3).

62. Således talte under valgkampen f.eks. Vilh. Fibiger for, at krisen kunne være udløst i en Venstre-konservativ regering, en Venstre-regering med en anden forsvarsminister eller en konservativ regering (Thisted Amtsavis, 29/3 1929), Viggo Hansen for en koalitionsregering (Kolding Avis, 4/4 1929), Carlsen-Skiødt for en »samlingsregering« eller en ny mindretalsregering »måske af Venstre« (Fyens Stiftstidende, 4-5/4 1929), Holger Andersen for en ny Venstre-regering eller et blandingsministerium (Haderslev Stiftstidende, 4/4 1929).

nanslovskrisen 1929, indtil et mere fyldestgørende materiale er tilvejebragt – fremtræder da nedenstående billede af den konservative folketingsgruppes bidrag til begivenhederne. I dette billede optræder hele gruppen som aktør med en fælles politik, hvilket selvsagt ikke forbyder, at dens enkelte medlemmer kan have lagt deres eget indhold og egne hensigter i gruppens fælles beslutninger [63].

Med sin beslutning om at undlade at stemme for finansloven ventede, endsige tilsigtede gruppen ikke at fremkalde et brud med regeringen, men fuldførte blot den finanslovspolitik, som partiet efter forbilledet i 1925 havde lagt op til siden november 1928 og som overfor regeringen skulle demonstrere den konservative fasthed i forsvarsspørgsmålet. Finanslovsforkastelsen traf da folketingsgruppen uforberedt, for så vidt som en krise i forholdet til regeringen først var ventet, når *forsvarsloven* nåede frem til endelig behandling i folketinget. Hvilken udgang denne krise ville få, når og hvis den kom, stod uklart for gruppen – ikke mindst på grund af usikkerheden omkring statsrettens krav og den parlamentariske praksis under de herskende politiske forhold. Da krisen opstod allerede under finanslovsbehandlingen og dermed spørgsmålet om, hvilke parlamentariske konsekvenser, den skulle udløse, valgte gruppen i overensstemmelse med tidligere hævdede synspunkter en politik, som ikke umiddelbart pegede mod valg og som, når den var lykkedes, havde skaffet partiet indflydelse på krisens udvikling og dermed muligvis på forsvarssagens skæbne.

Den 23/3 tolkede Social-Demokraten den konservative erklæring af 21/3 som »brygger Tvedes« »bøn om godtvejr« og noterede med vellyst, hvordan Venstres Pressebureau ved at lægge ansvaret for det borgerlige samarbejdes sprængning på de konservative havde plantet sin »agrарiske knyt-næve« lige midt i bryggerens »bønfaldende åsyn«: »Der blev hverken kgl. partiformandskonference eller nyt studeprang om »forsvarssagen««. Hvad det socialdemokratiske hoforgan således fandt øjeblikkestemt i den konservative politik overfor krisen, viste sig imidlertid næsten ligeså bestændigt som bladnavnet Social-Demokraten. I hvert fald indtil midten af 1950erne, hvor de konservative under sædvanlige parlamentariske forhold for første gang havde opnået andel i regeringsmagten, forblev partiets

63. Dette gælder i særdeleshed Christmas Møller og Pürschel. Meget muligt kunne det vise sig frugtbart i højere grad end hidtil at anskue den konservative politik som et produkt af de to ledes indbyrdes magtkamp. At Pürschel endnu i rigsdags-samlingen 1928–29 kørte sit eget løb, taler endog meget for, jfr. FF 1928–29¹, sp. 676–86, 1570; Randers Amtsavis, 4/4 1929; Politiken, 9/4 1929.

politik overfor opløsningsretten den samme som den, der havde udviklet sig i årene 1926–29 og som lå bag Tvedes erklæring [64].

64. C. Kauffeldt: Nye tider – nye mål 1945–1965, 1966, s. 50; FF 1945–46¹, sp. 484, 1159 f.; FF 1946–47², sp. 5480; jfr. Rasmussen, s. 277 (At Dahlgaard i forfatningskommissionen af 1946 støttedes af de konservative, herunder Kraft, er bekræftet af denne). Under forsøget på grundlovsrevision 1938–39 ses en ophævelse af kongens opløsningsret overfor rigsdagen at have været genstand for udvalgsbehandling, uden dog at de konservatives stilling her kendes: FF 1938–39², sp. 2969 f.

Den lærde stand i Jens Schelderup Sneedorffs forfatterskab

AF

ERIK STIG JØRGENSEN

SPØRGSMÅLET OM, hvilken rolle akademikere kan og bør spille i stat og samfund, er et vigtigt tema i vor nyere politiske og sociale historie. Lad det være nok her at henvise til, at tre politiske bevægelser indenfor de sidste 150 år, den liberale, den radikale og den moderne »venstreopposition«, indefra og udefra har været opfattet helt eller delvis som akademikerbevægelser. Hvad man herved har tænkt på, har været, ikke alene at akademikerislettet blandt igangsætterne har været meget stort, men også at problemet om forholdet mellem videnskab og politik og det deraf afledede spørgsmål om akademikers ret og pligt til at gå i spidsen for at omdanne stat og samfund i overensstemmelse med, hvad de opfatter som videnskabelige sandheder, har været rejst og drøftet indenfor de nævnte bevægelser.

At udrede de idehistoriske og sociale forudsætninger for disse spørgsmåls rejsning og besvarelse må være en vigtig opgave for historien. Herunder må bl. a. en undersøgelse af den danske akademikerstands sociale vurdering og selvforståelse siden midten af det 18. århundrede være relevant. Vistnok er væsentlige elementer i problemstillingen – således opfattelsen af videnskaben som en vigtig kraftkilde i samfundet – blevet udformet i Oplysningstiden.

Som et bidrag til løsningen af denne sidste opgave vil jeg her analysere den opfattelse af den lærde stands funktioner og sociale placering, som kommer til udtryk i Jens Schelderup Sneedorffs forfatterskab. Såvidt jeg kan se, er den ældre Sneedorff den første som herhjemme mere omfattende har beskæftiget sig med disse emner.

AF SNEEDORFFS biografi [1], som er fuld af lakuner, har to punkter interesse her: At han ved fødsel og uddannelse var indvævet i det traditionelle

1. I almindelighed henvises til K. F. Plesner: Jens Schelderup Sneedorff (1930).

lærde milieu i Danmark, og at han ved et langvarigt ophold i udlandet kom i nær kontakt med Oplysningstidens videnskabs- og dannelsessyn, som han formentlig hjemmefra bl. a. gennem Holberg havde erhvervet forudsætninger for at værdsætte.

Sneedorff er født i 1724 som søn af Sorø latinskoles sidste rektor. Da skolen lukkedes i 1737, flyttede han med sin fader til København og dimitteredes 1739 fra Frue Skole. I de næste 7–8 år studerede han ved Universitetet, hvor han hørte til eliten blandt studenterne. Han udmærkedes således med kommunitetsdekanatet og med inspektoratet på Borchs kollegium, hvor han boede 1742–47 [1 a]. I 1746 tog han magisterkonferens. Samme år søgte han professorat ved det akademi for adelsmænds videnskabelige uddannelse, som var ved at rejse sig på ruinerne af hans faders latinskole. Han fik da af sin praeceptor, Hans Gram, det vidnesbyrd at være »en af de lærdeste, skarpsindigste og i Historia philosophica kydigste, som haves ved Universitetet«. Men Holberg ønskede en anden i stil-lingen; Sneedorff skrabede sin fædrearv sammen og rejste til udlandet.

Hovedtrækkene af Sneedorffs rejse er kendt fra en udtalelse, som Sorø Akademis overhofmester, grev Henrik VI Reuss afgav, da han i 1751 søgte og fik professoratet i jure publico et politicis. Vi hører her, at han ved udenlandske universiteter har lagt sig efter just disse fag og »for at faae nærmere Indsigt i Finantzvæsen og Commercesager har han ei alene paa Universiteterne i Tyskland hørt Collegia derover, men endogsaa gjort en Reise til Frankrig« [2]. Af andre kilder ved vi lidt om hans ophold i Göttingen, hvor han immatrikuleredes i november 1749 [3]. Her udgav han under opsyn af universitetets franske lektor 1750–51 en kilde-samling og en vejledning, omhandlende reglerne for den diplomatiske omgang de europæiske hoffer imellem. Planen for vejledningen godkendtes af den juridiske professor, Johann Jacob Schmauss. Samme Schmauss har givet Sneedorff attest på, at han har fulgt hans privatissime forelæsninger de statu Europae publico, og at han privat har lagt sig efter germansk offentlig ret [4]. Dette er stort set, hvad vi ved om Sneedorffs studier i udlandet. Det giver trods alt grundlag for visse betragtninger.

- 1a. Kommunitetsdekanerne havde til opgave at lede studenternes latinske disputationsøvelser. De indstilledes af provsten blandt »de allerlærdeste og skikkeligste Personer« og udpegedes af det teologiske fakultet. Se C. E. F. Reinhardt: *Det københavnske Kommunitets Historie* (1869) s. 50.
2. Julius Bidstrup i *Museum II* (1893) s. 41.
3. Götz v. Selle: *Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen 1734–1937* (1937).
4. Indlæg til Sjællandske åbne breve 1751 nr. 517. RA.

Göttingen var den gang Europas mest moderne universitet. Forud for dets grundlæggelse i 1737 var indhentet udtalelser fra en lang række tyske lærde, om hvorledes det burde indrettes. Blandt de adspurgte var Johann Jakob Schmauss. Mere end nogen anden gik han ind for at skabe en uddannelsesinstitution, som radikalt adskilte sig fra traditionelle universiteter. Han ønskede hovedvægten lagt på »moderne« fag som natur- og folkeret, statsvidenskab, økonomi- og kameralvidenskab, men også æstetik og moderne sprog, praktisk kemi og geometri, kirurgi og anatomi. Schmauss var i det hele en moderne indstillet mand; han anså »ein wenig Prahlerey und Charlatanerie« som næsten nødvendigt for et sådant foretagendes succes; sagen måtte »udbasuneres« i aviserne. Hvad Schmauss tilsigtede var bl. a. at tiltrække studenter fra de højere samfundslag, især fra adelen. Universitetet burde derfor efter hans mening tilbyde undervisning i dans, ridning, boldspil og musik [5].

Det Göttingen, som Sneedorff besøgte mellem 1749 og 1751, var et kompromis mellem Schmauss' og mere traditionsbundne folks forestillinger om et universitet. Men det havde formentlig Europas bedste statsvidenskabelige fakultet, det var i eminent grad udadrettet mod samfundet, eller, konkret, indrettet på at opfylde adelens og den højere middelstands behov for en uddannelse, der sigtede mod embedskarrieren. Sneedorffs skriftlige udarbejdelser svarer ved deres praktiske, håndbogsmæssige karakter udmærket til Schmauss' forestillinger om, hvad et universitet skulle yde. Schmauss fik selv som skudsmål, at han besad den sjældne gave at kunne indrette sin undervisning således, at et ungt menneske ikke behøvede at begynde forfra, når han fra den akademiske luft bevægede sig ud i det pulserende liv [6]. Det er hævet over enhver tvivl, at den lærde og skarpsindige magister fra København kunne lære meget i Göttingen.

FRA EDVARD HOLMS [7] undersøgelser ved vi, at Sneedorff mente, at den bedste regeringsform var det uindskrænkede monarki, styret efter humane principper og særlig med respekt for ytringsfrihed, næringsfrihed og ejendomsret. Blandt hans argumenter er af interesse for vort emne især det,

5. Götz v. Selle: Die Georg-August Universität zu Göttingen 1737–1937 (1937) s. 20 ff.
6. Sst. s. 56. Ordret: »Er besitzt die seltene Gabe, seine Lectionen so einzurichten, dass ein junger Mensch nicht einen neuen Unterricht brauchet, wenn er sich aus der academischen Luft in die Sphäre der Affairen begeben will«.
7. Edv. Holm: Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed ... (1883) især s. 56, 62 og 66.

at monarkiet bedst svarer til den sociale struktur, den hierarkiske, som han fandt begrundet både i fornuft og erfaring. Fordelen ved den monarkiske regeringsform »bestaaer ikke deri, at den ophæver Uligheden, men deri, at den kan forebygge de onde Følger, som den har i de andre Regieringsformer. Dette skeer, naar man beskytter de Fattige, saaledes at man dog ikke undertrykker de Rige, men lader enhver Stand nyde den Ret og de Friheder, som Regieringens Natur udfordrer«, hedder det i Sneedorffs hovedværk »Om den borgerlige Regiering« fra 1757 [8]. Ulighed er for Sneedorff et grundlæggende princip i samfundet. Hans tone bliver vrisende, hvor han fastslår, at »der er i Statskonsten ingen større Chimere til, end den Lighed af Vilkaar, som saa mange Skribentere i vore Tider synes at ville gjøre til en Grund-Maxime« [9]. Uligheden er først ulighed i formue, som er uundgåelig, »hvor alle have Frihed til at forhverve, og hvor de have den tilbørlige Sikkerhed paa deres Gods«. Heraf følger ulighed i stand, idet de rige må have forret til embeder [10]. Historisk er uligheden i formue videre forudsætningen for arbejdsdelingen i samfundet: »Lad os forestille os et Land af lutter Bønder, og saaledes maatte jo Tilstanden være, naar alle skulde være lige . . . Skulde de vel have Tid til at oplede og fortolke de gamle græske og romerske Haandskrifter? . . . Og Konsterne, Handelen, vare de vel mulige i saadan en Forfatning? Hvorledes ere da alle disse Ting komne op? Nogle Familier samlede Rigdomme; de søgte større Bequemmeligheder, og der opstode Kunstnere, d. e. Folk, som forlode Agerdyrkningen, for at arbeide for de Rige, som underholdte dem« [11].

Medens Sneedorff således historisk forestiller sig en samfunds*udvikling* med formuedannelsen som dynamisk element, giver han i sin principielle fremstilling af forholdet mellem stat og samfund udtryk for en stærk tilbøjelighed for en statisk standsstruktur: »Der maae i en Stat være en vis Symmetrie mellem alle Stænder. Dersom Bonden kunde, naar han lystede, forlade Ploven for at blive Borger, og Borgeren sin Handel for at blive Adelsmand, saa maatte det tilsidst gaae med en Stat ligesom med det menneskelige Legeme, dersom Blodet søgte fra alle Lemmerne til Hovedet, uden at drives tilbage ved Circulationen. Den Virkning, som Ære har paa

8. VII s. 225. Alle henvisninger til Sneedorffs værker er til Samtlige Skrifter I–IX (1776). Om den borgerlige Regiering er her optrykt i b. VII, Den patriotiske Tilskuere i b. I–VI.

9. V s. 94.

10. VII s. 226.

11. V s. 104 f.

det menneskelige Sind, kan let føre den Uorden af sig, dersom ikke Monarken indskrænker den ved en viis Brug af sin Magt . . . Regieringen kan paa ingen bedre Maade gjøre sig fortient af alle Stænder, end naar den gjør enhver mere bestandig og følgerig mere fuldkommen« [12]. På god luthersk vis finder Sneedorff det statiske standssamfund grundfæstet i kristendommen: »Skriften . . . bruger selv denne beqvemme Lignelse af Legemet til at udtrykke den nøie Forbindelse, som der er imellem alle Stænder, og til at overtale enhver til at være fornøiet med sine Vilkaar, at iagttage Pligterne i sit Kald, at taale, elske, agte og ære alle, som ere nyttige Lemmer af et og det samme Legeme«. Både kristendommen og »den sande Statskonst« tilsiger således »de anseelige Lemmer af Staten« at vise agtelse for de ringere, »ved smaa Ærestegn, ved venlige Taler, ved en beskeden og christelig Omgang [at opmuntre] Bonden, Soldaten, Arbeideren« og at ære personlige fortjenester i alle stænder. Til gengæld vil de opnå, »at de ikke mere bleve misundte af deres nyttige og fortiente Medborgere, og at de i deres vigtige Foretagender ikke havde nødvendig at bekymre sig om Pøbelens Domme« [13].

I et af de første numre af tidsskriftet *Den patriotiske Tilskuer*, som Sneedorff udgav 1761–63 [14], præsenterer han – som *Spectator*-moden krævede det – et »selskab«, hvis forhandlinger foregives at være tidsskriftets indhold. Det består af en adelsmand, en landsbypræst, en købmand og en bonde og afspejler således det traditionelle standsskema i Danmark siden Reformationen [15]. Der optræder imidlertid i forfatterskabet en anden standsstruktur, som utvivlsomt mere præcist dækker Sneedorffs opfattelse. Den ser således ud: »De gamle Stater kiendte egentlig kuns to Stænder. I den første valgte de deres Lovgivere, Raadherrer, Præster, Anførere og Dommere. Den anden dyrkede Jorden og arbeidede i Konsterne og Handelen . . . Siden opkom flere Stænder, som udskiøde ligesom Grene af de to forrige. Geistligheden var i Begyndelsen foreent med Adelstanden og Borgerstanden endnu ikke adskilt fra Bondestanden. *Disse Middelstænder* tiente til at stifte en Forbindelse og Ligevægt imellem de andre, og til at gjøre Uligheden mere ukiendelig. De ringeste Stænder fandt i Handelen og Videnskaberne, i Borgerstanden og den Geistlige, et Middel til at sætte sig i Ligevægt med Adelstanden, baade i Rigdomme og Ære«. Sneedorff

12. VII s. 228 f.

13. VI s. 453–56. Udgangspunktet er Pauli 1. brev til Korinthierne, kap. 12.

14. Jeg antager som Plesner (anf. skr. s. 69), at Sneedorff er forfatter til de stykker i *Den patriotiske Tilskuer*, som ikke er forsynet med særligt mærke.

15. I s. 11–27.

udvikler derpå sit merkantilistisk prægede syn på købmandsstandens funktion og forpligtelser i modsætning til adelstandens, og han fortsætter: »Den anden Klasse af Middelstanden bestaaer af dem, som dyrke Videnskaberne« [16]. Vi finder her et trestandsskema, som i korteste begreb er: adel, middelstand og bondestand.

Sneedorffs begrundelse for adelens stilling tager sit udgangspunkt i statens behov. I monarkiet, udvikler han, er afstanden mellem monarken og »Mængden af Folket« så stor, at den må udfyldes ved grader. Monarkens sikkerhed og værdighed kræver, at han knytter visse familier til sig ved »Ære og Privilegier«. Et vigtigt privilegium er eneret til statens højeste embeder, thi »dersom dette Haab gives alene til visse Familier, som have Formue og Leilighed til Opdragelse, dersom det ikke er alt for uvist og understøttes ved Ære, saa giver det Regenten en høi Grad af Formodning, at han iblant dem vil finde Personer, som ere værdige til at forestille ham. Det indskrænker Mængdens Forfængelighed, og gjør at enhver alene trakter efter den Ære at tiene sit Fædreland vel i den Stand, hvori han er fød« [17]. Balancen mellem rettigheder og pligter finder Sneedorff deri, at den adelige »bør søge Embeder i Staten mere for Æren end for at berige sig, og Staten maae betale ham disse Tienester mere i Titler end i Penge.« Til gengæld bør staten »sørge for at vedligeholde en Formue, som anvendes til dens Nytte; den maae give ham saadanne Privilegier, som kunne tiene til at bevare hans Capital, og derfor oprette Stangods, forbyde Godsets Deeling og dets Afhændigelse« [18].

Det er altså ikke adelen som sådan, Sneedorffs argumentation for privilegier dækker. Den stand, han beskriver, svarer nærmest til den danske greve- og friherrestand. På den anden side er det bemærkelsesværdigt, at han indrømmer denne adel en eksklusiv ret til de højeste embeder, som den hverken i teori eller praksis nogensinde havde haft under den danske enevælde [19].

16. V s. 102, 108–10. Min kursiv

17. VII s. 226 ff.

18. V s. 108.

19. Sneedorffs argumentation for en privilegeret adel leder tanken hen på indledningen til forordningerne af 25/5 1671 om grevers og friherrers privilegier, hvor der tales om »dem og deres Afkom saa meget desmere derhos at erindre om deres Pligt og Skyldighed, ved hvilke de og deres Posteritet ere forbundne Kongens Souverainitet, Absolutum Dominium og Arve-Rettighed, og deres Forplantelse paa Kongens Arve-Successorer i Regieringen, saavel som Kongens og det Kgl. Arve-Huses Fremtarv, Gavn og Beste i alle Maader at forfegte, befordre, søge, vide og ramme, Liv, Gods og Blod derhos at opsætte, Skade og Forderv af yderste Magt, Evne og Formue hindre, forekomme og afværge, og baade inden saavel som uden

Fusionen af de næringsdrivende borgere og de lærde til en middelstand er en af de vigtigste socialhistoriske foreteelser i vor nyere historie. På det politiske plan realiseredes den for en tid allerede i 1660, og begrebet middelstand kan spores i litteraturen tilbage til omkring 1700. Det udvikledes igennem det 18. århundrede og blev et vigtigt led i den liberale ideologi [20]. Hos Sneedorff står begrebet i fuldt flor, men som en ikke realiseret forestilling om »den Stand, som bør være Hiertet i Selskabet, der setter alle de andre Deele i Bevægelse, den Stand der skulde bygge sin egen og Nationens sande Ære paa Konster og Videnskaber, den Stand som ved en fordeelagtig Handel med Fremmede skulde opmuntre Bonden til nye Flid og give Staten sin rette Styrke, den Stand som ved sin Indsigt og Formue skulde understytte alle de andre« [21]. Som man ser, løber her merkantilismens forestilling om, at kapitaldannelsen sker i handelen, sammen med oplysningsfilosofiens høje vurdering af videnskabernes betydning for økonomisk vækst og fremskridt i almindelighed. Tilsammen danner de et begreb om middelstanden som samfundets egentlige kraftcentrum.

Som flere andre danske merkantilister værdsatte Sneedorff landbruget og dermed bondestanden højt. Når hans »selskab« skal give en sammenhæn-

Riget sig stedse i Kongens Tieneste ufortrøden lade bruge«. Men indledningens udgangspunkt er rigtignok at privilegierne skal gives til »en og anden af de ved langvarig troe Tieneste best meriterede og qualificerede Personer . . . andre til lige Nidkierhed . . . at opmuntre«. I denne ånd anvendtes forordningen da Frederik V i 1750 ophøjede de to mechlenburgske adelige J. L. Holstein og A. G. Moltke og den tyske uadelige præst J. S. Schulin til grevestanden.

20. Om begrebet middelstand til og med Holberg se Povl Bagge: Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden. H. T. 11. r. III b. s. 678. I 1786 skrev Thyge Rothe at »Oplysningens, Velstandens og Statens Hæderligheds og dens Rygtes Vedligeholdelse er Middelstandens Lod«. Han tænker her på, hvad han kalder »den høiere Middelstand« som han beskriver således: »I den ere Videnskabeligheds og Tænksomheds Mændene; ligesaa Kunstnerne med deres til frie, store Græske, Romerske Ideer vante Geist; ligesaa disse vigtige Handelsmænd, der levede og arbeidede, og komme til Rigdom, og bleve bekjendte Europa over, og havde Credit som Konger, men det alt uden at have trængt eller villet trænge til nogen Mægtig; ligesaa disse Embedsmænd, til hvilke de Mægtige saa virkeligen trænge, og hvilke have Leilighed til at kiende de Mægtiges Sielevanmagt, Hvor Agerdyrkerstanden ikke bærer Mærke fra Feudal-Tiden, der indbefatter og Standen disse uafhængige, kraftfulde og til sundt Tænken beqvemme Mænd, hvilke eie Statens større Jordlodder. I Protestantiskheds Lande hører negteligen Geistlighed til denne Stand. Men om Krigerne ville lade sig henhøre i den, det maae de selv afsige«. (Minerva 1786 s. 152, 158 f.). Bortset fra at de borgerlige proprietærer er omfattet, har standen samme indhold som Sneedorffs. I dens funktion er der sket den væsentlige udvidelse, at middelstanden er »Rygtets Tolk« i den opinionsstyrkede enevælde, som Rothe var tilhænger af, men som Sneedorff ikke kendte.

21. III s. 155.

gende beskrivelse af samfundets indretning, kommer den allerførste maxime til at lyde på, at »der ere faa Lande, hvor Bondestanden ikke er den vigtigste af alle Stænder«. Den er »Grunden baade til Folkemængden og til Rigdommene i de andre Stænder«, fordi den frembringer råmaterierne [22].

Men der er endnu et tredie lag i Sneedorffs sociale opfattelse. Under hans ulastelige udtryk for værdsættelse af enhver stands selvstændige betydning, løber – som det fremgår allerede af citatet s. 161 – en strøm af nedlædning, undertiden af foragt for almuen. Reducerer man hans sociale differentieringsinstinkt til dets basale kategorier: over- og underklasse, går skellet mellem adel og middelstand på den ene side, den hele øvrige befolkning på den anden. Det er adelen og middelstanden, og især forholdet mellem dem, som interesserer ham [23].

SNEEDORFFS SYN på videnskaberne indhold og de lærdes funktion er et smukt eksempel på en harmonisk oplysningstankegang. Af alle misforståelser mellem stænderne indbyrdes er, forsikrer han, »den største, den skadeligste og tillige den urimeligste . . . den, som har regieret imellem vore geistlige og verdslige Lærde, imellem dem, som forklare de guddommelige Love, og dem, som lære de menneskelige«. Videnskaberne, hvortil han henregner moralfilosofien og den naturlige religion, må »saavidt de ellers ere overensstemmende med det bedste Væsens Villie og Menneskets sande Lyksalighed . . . være bygte paa samme Grund«. Forholdet mellem kristendommen og den borgerlige moral er fuldkommen problemløst i protestantiske lande, »hvor man lærer, at Gud ingen anden Lov har givet, end den almindelige Kierligheds Lov, hvis nøiere Bestemmelse efter hvert Lands besynderlige Tilstand tilkommer den verdslige Øvrighed« [24].

Opfattelsen af de lærdes funktion har rod i Sneedorffs dybe overbevisning om, at videnskaberne sidder inde med sandheder, som formår at gøre

22. V s. 88.

23. Hvor Sneedorff i »Om den borgerlige Regiering« skildrer, hvorledes hver stand bør have sin egen »ære« (jfr. s. 171 f), hedder det om forholdet mellem adel og middelstand, at »det er en større Ære for Borgerstanden, at en engelsk Mylord ikke skammer sig ved at drive Handel og ved at antage en academisk Rang, end om man gjorde en Doctor eller en Kiøbmand til Ridder af St. George«. Problemet om almuens værdsættelse er gjort lettere af: »Et Ord eller en Mine af en Regent, som indeholder en Opmuntring, og hvorved han tilkiendegiver sit Bifald, har en fortryllende Kraft paa Mængden . . .«. (VII, s. 391 f.).

24. IV s. 315, 317 f.

staten stærk og borgerne lykkelige. Hvilket folk er det lykkeligste? spørger han. Svaret kræver først og fremmest, »at man af de almindelige Grunde af Sædelæren og Statskonsten beviser, hvad der udfordres til et Folks Lyk-salighed, betragtet i sin fulde Sammenhæng« [25]. Videnskaberne er en skat, som det er de lærdes pligt at udmønte: »Hvor meget skulle Verden ikke være fuldkomnere, end den er, dersom man i Almindelighed baade vidste og gjorde det, som allerede er opfundet. At udbrede og indskierpe de gamle Sandheder er vigtigere for det menneskelige Kiøn end at opfinde nye« [26]. Vægten ligger derfor på de lærdes funktion som formidlere; de gamle sandheder må »omklædes«, »foredrages paa saadanne Sprog, som forstaaes af Mængden, og paa en Maade, som skikker sig til Ti-derne« [27].

Videnskabens rolle anskues klart indenfor samfundets ramme. Målet er at »agte, befordre og udbrede Videnskaberne efter deres Nytte i Henseende til Menneskenes Alder, Stand og Bestemmelse« [28], d. v. s. dels at ingen videnskabelig syssel har værdi udover sin samfundsmæssige nytte, dels at formidlingen af videnskaberne skal sigte mod hver samfundsgruppes spe-cielle behov. Når det fiktive selskab i Den patriotiske Tilskuer udkaster en plan til et skolesystem som den konsekvente løsning på formidlingsproble-met, indebærer den skoler »for Adelstanden, Krigsstanden, Søefolkene, Kiøbmændene, Haandværksfolkene og Bønderne«; indenfor den sidste gruppe skal endog selvejeres børn skilles fra fæsteres. I skolerne skal hver stand bibringes ikke alene »nogle almindelige Begreb af Videnskaberne«, men i det mindste »saadanne borgerlige Dyder, som ere nødvendige efter hver Stands Grundregler« [29]. Differentieringen slår fuldt så vel igennem på det moralske plan som på det faglige.

Efter Sneedorffs mening var den lærde stand i Danmark stort set uskik- ket til at løse sine vigtige formidlingsopgaver. Kun sognepræsterne gjorde nogenlunde deres skyldighed over for samfundet. Takket være Kristi ord til disciplene om at prædike hans evangelium var der nu »en Philosoph i hver Landsby. som engang om Ugen i det mindste, erindrer Menneskene om deres Pligter og lærer dem at kiende Gud og sig selv«. Selv om ikke enhver landsbypræst bogstavelig turde kaldes filosof, var Sneedorff dog »vis paa, at det, som den enfoldigste iblant dem skriver ud af en Postil,

25. IV s. 39.

26. V s. 110.

27. Sst.

28. VI s. 130.

29. VI s. 128, 131.

gør mere Nytte end mange af vore latinske Lærebøger og Disputatser«. Med deres »Ordens-Brødre, Juristerne, Lægerne og Philosopherne« stod det ringe til. De skreg op, blot der var tale om at fremstille deres videnskaber i forståelige sprog og på en letfattelig måde. »Er det Under, at de undertiden have Aarsag til at klage, at deres Medborgere ikke skiønne nok paa deres Fortienester og paa Videnskabernes Vigtighed?« [30].

Hvad der skulle til, var efter Sneedorffs opfattelse dels en anden rangorden blandt videnskaberne og deres dyrkere, dels en ændring af den lærde dannelses indhold og form. I »selskabets« skoleplan tildeles der universiteterne den opgave »at befordre Hensigterne af alle disse Indretninger, ikke alene ved at forøge Videnskaberne, men især ved at skrive bequemme Lære-Bøger og danne gode Lærere«. Der må derfor ske en dybtgående reform: »Man maatte f.ex. ikke alene taale, at Malerkonsten, Handelsvidenskaben, Land-Oeconomien, Skibs-Byggeriet og flere saadanne fik en Plads iblant de saa kaldede høie Videnskaber, men og at de, som lærte saadanne Ting, havde lige saa meget at sige ved saadan en Stiftelse, som en anden der læste Methaphysiken eller et gammelt Sprog« [31]. Der er en vis stiltfærdig skadefryd i tonefaldet, som røber den distance, Sneedorff havde til den hjemlige lærde republik, hvoraf han havde været et agtet medlem.

Ikke overraskende lå det særligt Sneedorff på sinde at skabe større anerkendelse for, hvad han med en karakteristisk understregning af det moralsk-normative indhold kalder »de Videnskaber, der lærer os at bestyre vore Handlinger til Selskabets Bedste«, altså statsvidenskaberne. Han opfattede dem som sin egen tids vigtigste bidrag til den menneskelige erkendelse: »... den Mængde af vigtige Sandheder, som alle Nationer ved fælleds Bestræbelse i nogle faa Aar have opdaget, og som, baade i Henseende til deres Mængde og deres Nytte, udgiøre mere end et helt Facultet tilforn har vidst, beviise ... hvad der kunne have været gjort, dersom det til alle Tider havde været de Lærdes Hensigt at arbeide til Menneskenes Nytte« [32].

Sneedorffs opfattelse af det højeste mål af en videnskabelig uddannelse kan findes udtrykt i det følgende, hvor overbevisningen om at moralske og praktiske videnskaber »ere bygte paa samme Grund« forkærligheden for lærde med praktiske formidlende funktioner og den høje værdsættelse af statsvidenskaberne næsten løber sammen til en forestilling om en art

30. V s. 112 ff.

31. VI s. 131 f.

32. II s. 198.

moralsk-samfundsvidenskabelig enhedsuddannelse for gejstlige og jurister: »Man begynder at troe, at en Videnskab behøver Hielp af den anden. Det er bleven Moden i vores Alder at vide mange Ting foruden det, som er vor Hovedsag; men det lader som om man endnu ikke ret kiender denne Videnskabernes Forbindelse. En Theolog lærer Geometrien, Physiken, Philologien og undertiden Medicinen. Det kan alt være ham nyttigt; men burde han ikke først bekymre sig om de Videnskaber, som lærer ham at kiende Mennesket, de Love, som Sielen følger i sine Virkninger, Grundene til Menneskets Handlinger, og de udvortes Forandringer i Verden, som have saa stor en Indflydelse paa Mennesket? Sædelæren, tillige med de almindelige Grunde af Lovkyndigheden og Statskonsten, og Historien skulde de ikke være nok saa fornødne for dem, hvis Kald det er at forbedre Menneskene, som at maale Jorden, beregne Planeternes Gang, og kiende Urter og Dyr?« Omvendt bør juristerne eller i det mindste »de Fornemme af dem« som »vilde være andet end Advocater og Herredsfogder« lære statsvidenskaber, eller dog historie. »De skulde alle være Christne, i det mindste fornuftige Mennesker; de maatte altsaa vide, at der vare andre bevægende Grunde til end Fængsler, Kage og Galger, og derfor forstaae noget af Siele- og Sædelæren, og af Theologien, i det mindste den naturlige« [33].

Et vigtigt middel til at sætte videnskaberne i den rette relation til det moderne samfund så Sneedorff i, hvad han kaldte »de skønne Videnskaber«, et begreb, som han ikke ønskede identificeret med det gamle fag, eloquentia, men med »det, som de Franske kalde belles lettres«. Der er tale om anvendelsen af de litterære genrer som »et Middel til at gjøre vigtige Sandheder fattelige for Forstanden, til at bøie Villien, til at dæmpe og opvække Sindsbevægelserne«, altså atter om at »omklæde«, om formidling. De skønne Videnskaber kan bl. a. bruges til »at udrydde af Videnskaberne baade den pøbelagtige Vankundighed og det lærde Pendanterie, til at give de Videnskaber, som lære os at kiende Gud, Mennesket og Verden nye Klarheder og Yndigheder, til at behandle Historien saaledes, at den ikke bliver et blot Dagsregister, men en behagelig Skole for Dyd og Klogskab . . .« [34]. Udtrykket »pøbelagtig Vankundighed« dækker meget præcist den tanke hos Sneedorff, at de lærde ikke er dannede, d. v. s. at de er ude af stand til at kommunikere med deres tid. Med hovedvægten på det praktiske, som *også* ligger Sneedorff meget på sinde, hedder det, at hvormeget end de lærde søger at overbevise folk om den visdom, som

33. IV s. 319 f.

34. II s. 199, 385 f.

ligger skjult i det latinske sprog »skulde de dog ikke kunne troe det . . . saa længe de finde saa mange Lærde, som hverken kunne føre en Regning eller skrive et Brev« [35].

Sneedorff kendte ikke et ord, som dækker vort akademikerbegreb; hans lærde stand har centrum i præstestanden og i universitetets og latinskoler-nes lærere; den omfatter ikke de civile embedsmænd [36]. Men der er elementer i hans opfattelse af videnskaberne og deres funktion, som peger ud over denne gamle sociale gruppering. Hans plan for reform af universitetet, som er omtalt ovenfor, flyttede grænserne for fagkredsen langt ind i håndværkets sfære. Vigtigere for den udvikling som akademikerbegrebet undergik under den yngre enevælde var dog hans overbevisning om, at forudsætningen for at videnskabernes resultater kunne virke i stat og samfund, var at civile embedsmænd fik en videnskabelig uddannelse: »Fuldkommenheden af alle Indretninger i en Stat beror paa alle endog de ringeste Betienteres Bequemhed, baade til at give fornuftige Erklæringer, naar de tilspørges, og til at sætte det i Verk, som dem befales. De, som ikke vide andet end Lovens Bogstav, og kiende denne ikke engang uden af en Øvelse og Erfarenhed, som ikke strækker sig videre end til at eftergiøre hvad andre have gjort for dem, blive aldrig saa skikkede til at give Lovgiveren i de fornødne Tilfælde den Oplysning, og Lovene den Kraft og Virksomhed, som andre, der indsee Lovenes Grunde og Hensigter; hvis Erfarenhed strækker sig videre end til en Skriverstue, og saa vidt, som den hele Historie gaaer, det er, til alt hvad andre vittige Folk i de gamle og nyere Tider have forsøgt; som ved Hielp af Videnskaberne og en øvet Tænkekraft vide at anstille fornuftige Betragtninger over disse Erfaringer; som kiende Mennesket og vide at bøie det ved andre Grunde end Myndighed og Tvang, og som ere i Stand til at bruge baade Overbeviisning og Overtalser. Disse Fortrin give Videnskaberne . . .« [37].

Sneedorffs mål var at skabe en embedsstand, som, med et mondænt udtryk for en gammel dyd, kunne tænke kritisk, d. v. s. var egnet til at deltage i et reformarbejde, bygget på videnskabelige principper. De »maae kunne tænke og slutte; de maae vide, at der er mere mueligt end det, som er

35. V s. 114 f.

36. Jfr. V s. 111, hvor der tales om, at alle stænder bør gøres bekendt med videnskaber-nes resultater, men »de, som skulle anføre andre, Lovgivere og Dommere« i et videre omfang. »Disse Folk have ofte saa meget at giøre, at de ikke altid have Tid nok til at tænke. De Lærde burde derfor . . . giøre dem Videnskaberne lette«. Det fremgår heraf på en gang, at de civile embedsmænd ikke opfattes som en del af den lærde stand, og at de bør stå den nærmere end nogen anden stand.

37. III s. 207 f.

giort, og ibland saadanne Mueligheder kunne vælge den Beste« [38]. I denne sammenhæng kunne han endog fremhæve fordelene ved den klassiske lærde dannelse, som han iøvrigt anså for forældet: »Tag en Student, siger jeg, som ikke veed andet end Grundreglerne af Constructionen i det Latinske Sprog, har læst nogle Autores og forstaaer det Almindelige af Philosophien. Det er lidet af det, som Videnskaberne kunde gjøre; men det er nok til at gjøre denne Person i mange Henseender bequemmere end en gammel Practicus . . . Hvor faae Autores han end har læst . . . veed han dog, at de gamle Romere og Grækere tænkte i mange Ting ganske anderledes end vi, og at de derfor ikke vare Narre. Naar man derfor . . . taler om et Forslag til at indrette en Ting anderledes, end den har været tilforn, leer han i det mindste ikke deraf alene fordi det er nyt eller fremmed . . .« [39].

Kravet om videnskabeligt skolede embedsmænd rejser naturligt spørgsmålet om, hvilken indflydelse på de politiske beslutninger Sneedorff ville indrømme denne embedsstand. Uden malice kan man påpege, at der i hans opfattelse af statsvidenskabernes karakter lå en del af løsningen på dette kildne problem: » . . . det [er] i de fleste Tilfælde sielden Spørgsmaal om Tingen skal skee eller ei, men kuns paa hvilken Maade den efter Tidernes og Stedernes Beskaffenhed best kan settes i Verk. Det kan for Exempel, efter Reglerne af den sande Statskonst, aldrig være et tvivlsomt Spørgsmaal, om høie Renter ere skadelige? om det er godt, at et Folk har selv Manufacturer? om Concurrence og Frihed til at arbeide er nyttig? om Lav er skadelige? o. s. v.« [40]. Der bliver dog tilstrækkelig stof tilbage i den individuelle tilpasning af de generelle principper til at Sneedorff må fastslå, at »den viiseste Regent behøver ofte mange, endog de ringeste Betienteres Undersøgninger og Raad for at indrette en Lov, saaledes at den kan passe for hele Staten« [41]. Medens han ikke indlader sig på at beskrive en vældens beslutningsprocesser på det højeste plan, beskæftiger han sig meget med, hvorledes embedsmændene under dette niveau kan bidrage til udformningen af den rette politik. Midlet er, hvad han kalder »Erklæringer«, hvorved han forstår dels udtalelser om reformforslag dels oplysninger om konkrete forhold. Dette er »et Middel, som bruges i alle gode Regieringer, hvis Fuldkommenhed fornemmelig bestaaer deri, at faae døm-

38. VI s. 122.

39. V s. 190 f.

40. VI s. 123 f.

41. IV s. 49.

me og vælge efter det, som mange have tænkt, foreslaet og undersøgt« [42]. Tilskuerens »selskab« foreslår, at dette erklæringssystem sættes på en fast fod ved ansættelse af særlige embedsmænd i provinser og byer, »som gave Agt paa saadanne Ting, som kunne tiene til Oeconomis, Manufacturernes, Handelens og Justitiens Forbedring« [43]. Forslaget minder en del om den oprindelige plan til kommercekollegiet af 1735, men har rigtignok den karakteristiske afvigelse, at medens denne forudsætter de lokale kollegier bemandet med købmænd og landmænd, er der hos Sneedorff tale om teoretisk uddannede embedsmænd. Sneedorffs tanker peger ikke frem mod den opinionsstyrkede enevælde, men mod en stat, ledet af professionelle embedsmænd. [44]

I et vist omfang havde kravet om videnskabelig uddannelse for civile embedsmænd været officiel politik siden det juridiske studiums grundlæggelse i 1736. De praktiske konsekvenser havde dog været yderst ringe, og for egentlig administrative embedsmænd, selv de højeste, var der aldrig klart fastslået noget kvalifikationskrav [45]. Om dette sidste spørgsmål ud-

42. VI s. 120 f.

43. VI s. 124 f.

44. Jfr. Edv. Holm: Danmark-Norges historie II², s. 432 f og Jens Arup Seip: Teorien om den opinionstyrte Enevælde. Norsk Hist. Tidsskrift. 1960.

45. Forordningen af 10/2 1736 om det juridiske studium fastslog kategorisk, at »Ingen Studiosus maae efterdags søge om noget enten Dommer- eller Procurator-Embede eller anden civil Bestilling, som i ringeste Maade med Justitien haver at bestille, med mindre han forud af Facultate Juridica publice er examineret, og har faaet en saadan Character, som kunde vidne om hans Habilité til det Embede, som han attraaer«. Under hensyn til at der ikke straks kunne forventes at være tilstrækkeligt med juridiske kandidater tillodes det ustuderede, som privatim lod sig examinere af fakultetet, at søge embeder ved underretterne, juridiske kandidater skulle dog stedse foretrækkes for disse »danske« jurister. Endnu i 1770 var der dog ved landets ca. 200 underretsembeder kun ansat 3 juridiske kandidater, af 20 landsdommere havde kun 6 en videnskabelig uddannelse. Vedrørende kvalifikationer til administrative embeder bestemte anordningen af 15/3 1743, at ingen kunne gøre sig håb om at opnå »Civil-Betieninger« med mindre vedkommende i 2 år havde studeret ved Københavns Universitet; om aflæggelse af examen taler anordningen ikke. Oprettelsen af det ridderlige akademi i Sorø i 1747 var et forsøg på at skabe en for adelen acceptabel uddannelsesinstitution for vordende embedsmænd. Kravet om 2 års studier i København, ændredes i fundatsen for Sorø akademi 7/7 1747 til krav om sammenlagt 3 års studier i Sorø og/eller København. Studier i Sorø skulle afsluttes med testimonio, som hvis det var »berømmeligt« gav ret til at voluntere i kollegierne. Det hjalp dog altsammen lidet, Sorø var dårligt besøgt og adelens børn skyede fortsat Københavns Universitet. Om dommerne se Kai Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden (1931) s. 82-88, om de administrative embedsmænd se samme forfatters bidrag til Festskrift i anledning af 200-Aarsdagen for Indførelsen af juridisk Examen ved Københavns Universitet (1936) s. 291 ff.

taler Sneedorff sig med stor tydelighed og skarphed: »Men er det fornødent, at der er en vis Ulighed i Staten, saa er det ikke mindre fornødent, at man kiender dens rette Grændser, og at man ofte erindrer Folk derom. De Familier, som nyde saadanne Fortrin (nml. adelens fortrin til de højeste stillinger), ere alt for tilbøielige til at troe, at det er for deres egen og for deres Stamme-Navnes Skyld at de nyde dem . . . Man maae derfor sige dem tidt og saa længe, at ingen tvivler derom, at det ikke er for deres egen Skyld, men for det Almindelige, ikke for deres Stamme-Navne og for deres Families Ælde, men for deres Rigdomme og for deres Fortienester. Til vigtige Embeder maae de aldrig troe, at de have nogen Ret, dersom de ikke begge ere forenede. Men der ere og Tienester, som Staten behøver, hvori det er nok at gjøre en vis Figur; dertil behøves kuns Penge og en smuk Person, og til saadanne kan det være dem tilladt at troe, at de have nogen Ret, naar de kuns ville bruge deres Formue vel. Men det er ikke nok at besidde den; derfor kunne de ikke forlange noget, og deraf følger ikke, at de have større Rettigheder, men vel at de have større Forbindelser end andre. Iblandt disse Forbindelser er denne een af de største: at de give deres Børn saadan en Opdragelse, som kan gjøre dem værdige til at beklæde de Poster, som de attraae, og at de opdrage dem ikke efter forfængelige og egennyttige, men efter ærekiere Grundregler« [46].

Vi er ved et vigtigt punkt. I dette lange stykke kæmper Sneedorffs overbevisning om, at alene videnskabelige kvalifikationer giver ret og mulighed for at styre staten, med hans hierarkiske samfundsopfattelse, der indrømmer den jordbesiddende adel eneret til de højeste embeder. Men der sker intet brud. Argumentationen for adelens forret drives nær bristepunktet, men den holder. Sneedorffs heroiske anstrengelse var at forlige modsætningerne, at skabe mulighed for en social agtelse af videnskaberne og deres dyrkere *indenfor* det hierarkiske sociale system.

Hos MONTESQUIEU havde Sneedorff lært begrebet ære som social drivfjeder at kende. I bogen »Om den borgerlige Regiering« behandler han dens funktion i forholdet mellem stænderne i det hierarkiske samfund: »Dersom Ære bestaaer alene i at omskifte den Stand, som man har, med en høiere, saa maae enten de ringere Stænder ingen Følelse af Ære have, eller og enhver maae tragte efter at forlade sin Stand. Det første føder Nederdrægtighed og Søvnagtighed, det andet Ustadighed og Forfængelighed af sig. En-

hver Stand bør derfor have sin egen Ære« [47]. Det er igen Pauli 1. brev til Korinthierne, men her er det klart, at Sneedorff er nået dertil ad en omvej. Problemet er æren, dette sociale uroelement, som han på én gang vil fremme og inddæmme. Der skal være vækst og bevægelse i samfundet, men det sociale systems skranker må stå urokkede: »Vil en Kiøbmand endelig forlade sin Stand, maae det altid være ham tilladet; og der bør ingen Værdighed i Staten være, hvorfra han udelukkes, fordi man holder ham for ringe dertil. Men saadanne Exempler maae være rare; man maae mage det saa, at kuns faa ønske det; og det skeer, naar man ærer Standen selv« [48].

Naar Sneedorff skal karakterisere den agtelse, som den lærde stand var genstand for i samfundet, bruger han stærke ord. Hvordan, hedder det, skal det blive muligt at få unge mennesker til at lægge sig efter videnskabernes »i et Land, hvor Navnet selv af en Student i de flestes Tanker betyder Intet, hvor han ikke alene foragtes af sine dummeste Medborgere, som hovmode sig af en ufortient Titel eller Arve-Part, men og nedtrykkes ofte af dem, som med en utaaelig Stolthed beskjemme de frie Konster, til hvilke de bekiende sig, og som selv vanære deres Stand ved at forlade den for den mindste Fordeel eller Ære, som bydes dem i en anden« [49].

Mest omfattende behandler han problemet i en anmeldelse af en pseudonym pjece »Gregers Peersens Svar paa det Spørgsmaal: Hvi Studiosi ere saa ringe agtede i Kiøbenhavn« [50]. Pjecens forfatter ser i det forhold, at studenter ikke nyder nogen høj social agtelse, intet fornærmende: »Thi i en Stad, hvor der vrimler af Rangs-Personer . . . der kan det ikke være andet, end at der jo maa være mange store Folk og man maa see dem der igiennem alle Classer; altsaa maa der nødvendig iagttages en nøye Forskiel, at den Fornemmere ikke skal fornærmes ved at see en ringere tillægges den Ære, som ham tilkom«. Problemets kerne er for ham økonomisk: »En Student har lært det, som han paa en anstændig Maade kan fortiene sit Brød med, men at han ikke kan leve derved, det kommer deraf, at han sælger sine Varer for læt«. Studenterne bør følgelig enes om minimumstaxter for privat undervisning og stifte et »Selskab for Studenternes Opkomst« der kan fungere som understøttelseskasse.

47. VII s. 390.

48. V s. 109.

49. III s. 208 f.

50. Forfatteren er i Ehrencron-Müllers anonym- og pseudonym-lexicon s. 337 identificeret som Gregorius Pedersen Heiberg, præstesøn, dimitteret 1760, juridisk examen 1762, død 1822 som borgmester i Frederikshald. Pjecen er upagneret.

Sneedorff værdiger ikke Gregers Peersens fagforeningsideer mange ord. Han går lige løs på problemet om den sociale agtelse: »Det er nok, at der i alle Lande maae være Ordener og Classer, og at disse findes fornemmelig i de store Stæder. Men hvad følger deraf? Naar jeg undtager den virkelige Myndighed, som er forbundet med visse høie Embeder, og som tilkommer en blot Rangsperson lige saa lidt som en anden der ingen Rang har, veed jeg ikke, at en Carakteer alene giver Folk andre Fortrin end det øverste Sted og en dybere Hilsen. Fordi man lader en Person gaae først ind ad Døren, sætter ham øverst i Stuen, og, om man endelig vil udregne det paa det nøieste, bukker sig saa meget dybere for ham, som han er fornemmere end hans Naboe; derfor er det ikke sagt at man i alle andre Ting skal vise ham en større Høiagtelse, at man i sin Tale, Opførsel og Omgang skal tilkiendegive, at man holder han lige saa meget viisere og dydigere, som han er fornemmere« [51]. Sneedorff fremhæver de selskabelige omgangsformer i Paris, hvor mange store lærde ingen titler har og »alle ere fornøiede med Titel af Monsieur«. Her bliver ingen fornem mand fornærmet »derved, at man satte en Alembert ved hans Side, endskiønt denne store Mand ikke er andet end hvad vi kalde en Student«. Fransk mændene »veed at gjøre en fornuftig Forskiel imellem den Rang, som Orden udkræver, og den Høiagtelse, som er grundet paa personlige Fortienester, og at behandle ethvert skikkeligt Menneske efter sin indvortes Værdie, paa en Maade som opløfter alle, indtil den ringeste Konstner mere end den Ære at gaae først ind ad en Dør« [52].

Tankegangen nærmer sig her den, at enhver i samfundet bør agtes efter sit personlige indre værd, hvilket jo er noget andet end, at lærde som saadanne bør nyde højere agtelse, men det almindelige princip er som så ofte anvendt til at argumentere for en speciel social omvurdering. Sneedorffs ærinde er klart nok, »at forskaffe Videnskaberne og de Studerende en sand Høiagtelse« at »indplante en anstændig Ærelyst« i den studerende ungdom [53].

For at dette skal lykkes, må der efter Sneedorffs opfattelse ske en ændring af »Tænkemaaden« og først hos de lærde selv. Selvgagtelsen er forudsætningen for den sociale agtelse. Hos studenterne kan det ikke begynde, de kender endnu ikke »Videnskabernes indvortes Værdie nok, for ikke at bekymre sig om deres Medborgeres Domme«. Opgaven påhviler dem »som ere satte til at anføre den studerende Ungdom, enten ved Skrifter eller

51. IV s. 293 f.

52. IV s. 294 f.

53. IV s. 298 f.

ved offentlig Underviisning«. De skal bane vejen for den nye tænke måde, dels ved deres arbejder, dels og ikke mindst ved »at de ere fornuftige nok til ikke at søge en fremmed Ære« [54]. Vi er her ved det, som for Sneedorff er ondets rod. De lærdes ærelyst søger ikke tilfredsstillelse indenfor standen, men udenfor den, over den. Den lærde stand kan ikke blive agtet, fordi dens medlemmer ved stræben efter rang og titler viser, at de ikke selv agter den. Studenterne foragtes og »nedtrykkes« fordi »Fordærvelsen er kommen til en saadan Grad, at tituleerte Folk af deres egen Orden ikke mere vide, hvori den sande Ære bestaaer« [55].

Problemet om den lærde stands agtelse anskues af Sneedorff i nær forbindelse med middelstandens stilling i det hele: »Folk af Middelstanden, som de Studerende meest omgaaes, ere ofte dumme nok til at klage over de Stores Hovmod paa en Tid da de selv viise en utaaleligere Stolthed mod Folk af deres egen Stand, som ikke have samme Titel som de. Mange af dem troe, *maaskee ikke uden Aarsag*, at de have saa lidt Ære selv, at de have intet at give bort, og at deres hele Anseelse faldt, dersom de ikke altid betegnede en Student som en Person, der var mange Skridt neden for dem« [56].

Samfundets »Hovedfeil«, hvoraf alle de andre fulgte, var at den stand, som burde være »Hiertet i Selskabet« var fordærvet af en falsk ærelyst, var »en stolt Middelstand, som hverken er ægte Adelsmænd eller Borgere, som forøges daglig ved Overløbere fra Agerdyrkningen, Konsterne og Handelen, som vil leve uden Flid i en æret Lediggang enten paa Statens eller paa Bondens Bekostning« [57].

Denne tidens galskab for rang og titler øvede indflydelse på den lærde stands rekruttering. På én gang som en effekt af nedvurderingen af videnskaberne og som en væsentlig medvirkende årsag til at den ikke kan hæves, ses det fænomen, at de fornemme ikke sender deres sønner til latinskolerne og universitetet: »De Rige have liden Lyst til at sætte deres Børn i Latinskolerne, saa længe de, som have nogen Formue og Credit, vide saa mange Genveie til at poussere deres Børn, som de kalde det, uden at gaae den langsomme og møisommelige Vei, som andre, der gjøre Lykke alene ved deres Fortienester, og naar ingen Stand er mere foragtet end just den, som skulde baade lære de andre at kiende den sande Ære, og give dem denne Ære«. Og det er ikke nok at fastslå videnskabernes nød-

54. IV s. 296, 298.

55. IV s. 296.

56. IV s. 297. Min kursiv

57. III s. 154 f.

vendighed for såvel geistlige som verdslige embedsmænd: »De fleste Mennesker, men især Ungdommen behøve andre bevægende Grunde end den, at det bør saa være, enten de have Ære eller Skam, Fordeel eller Skade deraf«; man må tiltrække dem med »en vis Ære og Belønning« [58].

Et bidrag til problemets løsning så Sneedorff naturligt nok i en reform af de lærde skolars pensa, således at de disciple, der ikke skulle være præster – og det ville i praksis sige de mere velhavende folks børn – slap for den megen, for dem nytteløse latin [59]. Men der var andre udveje. I det stykke af Den patriotiske Tilskuer, hvori Sneedorff beklager umuligheden af at interessere unge mennesker i videnskaberne i et land, hvor studenter er så foragtede, hedder det: »At indskrænke Hobens Lyst til at forlade de nyttigere Stænder, at formindske de smaa Skolars Tal, at udelukke de Fattige, alt dette er vel ofte fornødent, men det har tillige de samme Uleiligheder, som andre Anstalter, der ere grundede paa Tvang alene, og man udretter meget lidet derved, dersom man ikke i deres Sted, som man udelukker, veed at skaffe andre, som have mere Formue, og ved andre bevægende Grunde, end Tvang alene, opvækker en almindelig Iver og Bestræbelse« [60].

Dette er Sneedorffs kommentar til forordningerne om de lærde skoler af 17/4 1739 og 23/7 1756. Denne lovgivning indebar en tiltrængt sanering og fremmede ved en mere hensigtsmæssig anvendelse af de forhåndenværende midler utvivlsomt den højere uddannelse. Men den udtrykker herudover – i 1739 tøvende, i 1756 helt åbent, – en bestræbelse for at tiltrække de velhavende befolkningslag til latinskolerne ved at udelukke almuens børn [61]. Over for denne politik stod Sneedorff, som man

58. III s. 205 f., 208.

59. III s. 97.

60. III s. 205.

61. Bestræbelsen for at udelukke almuens børn fra latinskolerne førtes så vidt det kan ses af de offentliggjorte kilder første gang ind i debatten om reform af det lærde skolevæsen af Andreas Hojer, som i 1737 afgav et votum om latinskolekommissionens betænkning. Han foreslog heri foruden reduktion af antallet af latinskoler, at det i forordningen udtaltes, »at efterdags ingen ringe Borgeres, Landsby Degns, Substituts, Handverksmands, Bondes eller anden ringe og fattig Mands Søn i en Latinsk Skole maae antages, med mindre han selv har Efne til at holde sig i Skolen og ved Universitetet eller og det befindes, at han med et useedvanligt Ingenie er begavet og til Studeren frem for andre bequæm«. Forslaget førte til en meget interessant diskussion idet kommissionen, formentlig anført af Hans Gram, indstændigt henstillede til kongen at udelade denne bestemmelse. I motiveringen herfor opregner kommissionen en række fremragende danske lærde af ringe herkomst, og fremhæver de mange som er »avancerede ved Studeringer og Lærdoms Hielp ej alene til de beste Embeder i Kirken . . . men ogsaa til de største verdslige

ser, om ikke afvisende, så dog tøvende. Man ville ikke have ventet det. Hans politiske og sociale filosofi indeholder alle de præmisser, hvorpå en sådan politik kunne bygge: Begrænsning af den sociale opstigning, videnskabelig uddannelse af de medlemmer af adel og middelstand, som skulle beklæde embedsstillinger, højnelse af den lærde stands sociale agtelse. Men da han i samme stykke skildrer et milieu, hvor videnskaberne agtes, som de bør, og derfor blomstrer, slår for vistnok eneste gang i forfatterskabet en art

Charges og derudi overgaaet mange rige og fornemme Folckes Børn«. Hojer støttedes af biskop Hersleb som fandt den foreslåede bestemmelse »gandske god og nødvendig«. Han mente dog at man, særligt af hensyn til degnene (!), burde undlade at nævne de samfundsklasser ved navn, som ønskedes udelukket, og kun i almindelighed fastslå at »ringe, gemeene og fattige, som ikke selv have nogen Formue til at kunde hjælpe sig fort med i Studeringer, uden det befindes, at de med besynderlige gode Ingeniis, derhos med stor Lyst og Bequemhed ere begavede, og med et gandske maadeligt Tilskud af Beneficiis uden Bettlerie kand blive hjulpne af deres eget«. I denne uklare form indgik bestemmelsen i latinskoleforordningen af 17/4 1739. Samtidig indførtes bestemmelser om attestation for evner og kundskaber ved indskrivningen og om årlige examina. Det synes dog ikke at have haft den ønskede virkning. 23/7 1756 udsendtes forordningen om fattige børns antagelse i de publike latinske skoler. I indledningen hedder det at der stadig optages »heel slette og maaedelige Ingenia« som tillige er fattige, og det fastslås, at »Vores allernaadigste Villie og Intention er, ey alene at see den Fornærmelse og Foragt, som Studeringer derunder nødvendig maae lide, forebygget og ophævet, men og at see de publike Latinske Skoler satte i den Stand, at skikkelige, fornemme, formuende og velhavende Folk og kunde faae Lyst til at sætte deres Børn derhen til Underviisning, naar de seer og erfarer, at de kunde gjøre det uden Frygt for, at Børnene der skulle blive forførte og vante til Liderlighed, Gemeenskab, Nedrig-hed og andre, en studerende Person allermeest uanstændige Laster og Udyder«. 1739-forordningens bestemmelser om attestation og examina indskærpes dog med den tilføjelse at »dette alene er at forstaae, saafremt der tillige forlanges, at saadant Barn til Underholdning maae nyde Hjelp af Skolens Beneficier og Stipendier. Thi hvad de Børn angaaer, som Forældrene eller andre paa egen Bekostning uden Hielp af Publice ville holde i publike Skoler ... med dem regnes der ikke saa nøie, hverken i denne (attestationen ved indskrivningen) eller de øvrige Puncter«. Der er e. m. m. en forbindelse mellem bestræbelsen for at gøre det højere uddannelsesvæsen acceptabelt for adelen og den højere middelstand og Oplysningstidens opfattelse af den videnskabelige dannelses centrale funktion på alle samfunds-områder. I øvrigt er jeg overbevist om, at forordningerne er mere interessante ved deres tendens end ved deres virkninger. Men spørgsmålet er ikke undersøgt tilstrækkeligt. Se H. F. Rørdam: Historiske Samlinger og Studier IV s. 494–503, Rasmus Nyerup: Skildringen af Tilstanden i Danmark og Norge III (1804) s. 207 f., 235–43, Kirkehistoriske Samlinger 5 r. II s. 519 f., 538–41, 671–74 og 4 r. II s. 727–33. I Johannes Steenstrup: Bonden og Universitet (1888) s. 12–17 og Theodor Geiger: Den danske Intelligens (1949) s. 112, jfr. tabellerne, er spørgsmålet om landalmuens influx i den akademiske stand og i »intelligensens« forskellige grupper behandlet, men det statistiske grundmateriale tillader ikke tilfredsstillende konklusioner.

lighedstone igennem: Han har på rejser haft lejlighed til »at see paa andre Steder en almindelig Virksomhed iblant Studerende, som var en Følge af ligesaa almindelig en Høiagtelse baade for Videnskaberne selv som for dem, som dyrke dem, af en venlig og fortrolig Omgang imellem Lærere og Lærende, Ædle og Uædle, Rige og Fattige, og en lige Bestræbelse af dem alle i det, som alene forskaffer Menneskene en sand Ære. Dersom et Væsen, som ved en skabende Kraft af Intet bliver til Noget, kunde føle Vigtigheden af denne Forvandling, skulde det neppe føle mere end jeg følte«[62]. Dette er jo ikke lighedsfølelse i generel forstand, men en oplevelse af en art social vægtløshedstilstand, hvor koncentration omkring et fælles formål, som den kan forekomme på et universitet, for en tid ophæver samfundets almindelige sociale normer. Det er erindringen om en sådan oplevelse, der får Sneedorff til at tøve over for en bestræbelse for at afsnøre den lærde stand nedadtil; den bringer for et øjeblik forvirring i hans sociale begreber.

GENNEM SNEEDORFFS forfatterskab får man indblik i de problemer, som rejste sig, da Oplysningstidens begreb om den lærde stands funktion søgtes indpodet på det danske samfund. Som påvist var Sneedorffs forhold til dette samfund af meget kompliceret art. I sin politiske og sociale filosofi accepterede han i alle hovedtræk det eksisterende system. Han var ligeledes stærkt indstillet på, at de lærde måtte arbejde i samfundet som det nu engang var; videnskabernes resultater måtte formidles på en måde »som skikker sig til Tiderne«, de måtte gives »nye Klarheder og Yndigheder« jo endog gøres behagelige. Selv om han understreger, at formidlingsopgaven retter sig mod alle stænder i samfundet, er det ham klart nok et vigtigt mål at gøre de lærde dannede for at sætte dem i stand til at påvirke de grupper i samfundet, som var dannede, men ikke lærde.

På den anden side var Sneedorff intellektuelt og emotionelt stærkt optaget af de forandringer i den sociale menneskevurdering, som den nye opfattelse af videnskabernes betydning efter hans mening måtte medføre. Specielt kan man tale om et krav om professionalisme, som især retter sig mod adelen, generelt formulerer han krav om en højere social værdsættelse af den lærde stand. Af alle Sneedorffs skjulte angreb på adelen går det dybest til roden som lyder: »Vi leve nu ikke mere i de Tider, da man agtede Folk alene for deres Styrke og Dristighed. Endog i Krigen selv kan en

Adelsmand ikke vente at blive æret uden Videnskaber og Sæder« Det er en anden rangorden af menneskelige egenskaber, som forlanges accepteret, en rangorden hvor kraft og mod, endog erfaring står under en af videnskaberne »øvet Tænkraft« [63].

På det generelle plan søger Sneedorff at forlige det eksisterende stands-mønster med den lærdes krav på øget agtelse gennem teorien om enhver stands særlige ære. Han håber derved at blokere den vej, ad hvilken de lærdes og den hele middelstands sociale ambition faktisk fandt udløsning: gennem opnåelse af rang lige med adelen. Løsningen kan ikke generelt afvises som utopisk. I samfund, som i det hele var statiske, og hvor stænderne virkede indenfor sfærer, der hver for sig var ret autonome, har den utvivlsomt virket. Men ingen af disse betingelser var opfyldt, hverken i Sneedorffs sociale system, således som han selv beskriver det, eller i det samfund, om hvis indretning han skrev. Han forenede en statisk stands-model med en forestilling om en middelstand, der såvel økonomisk som intellektuelt var udpræget dynamisk, og den lærde stand, som han placerede neden for samfundets top og udelukket fra dets ledende poster, måtte så at sige efter sin definition gøre pretention på at gribe ind i alle stænders sfærer og specielt på at udforme og formidle de ideer, hvorefter stat og samfund skulle styres.

Den »gamle« lærde stand kunne langt mere ubesværet finde sig til rette med sin egen ære. Gejstligheden kunne uantastet virke indenfor en veldefineret og autonom sfære, der rangerede højt i det almindelige værdihierarki, og de egentlige videnskabsdyrkere kunne i afslappet foragt for alle andre menneskelige sysler leve i en eksklusiv kultur, bygget på de klas-

63. V s. 100. Også generelt formulerer Sneedorff et krav om professionalisme: »I det mindste burde man dog engang kunne blive overbevist om en Sandhed, der er saa klar som denne: At det i ingen Forretning er nok at have lært noget, dersom man ikke veed det, som man bør vide, og som fornemmelig udkræves til den Forretning, hvilken man beklæder«. (III s. 151) Erfaring og videnskabelig uddannelse stilles over for hinanden på følgende karakteristiske vis: »Det er Praxis, som gjør Folk til gode Embedsmænd – Praxis, dette Ord hørte jeg længe uden at forstaa det. Jeg troede først, at det var det samme som Erfarenhed, og havde derfor for megen Ærbødighed for saadanne Folk, som beraabte sig på deres Praxis. Det er Folk, tænkte jeg, som, foruden de almindelige Grunde af Videnskaberne, vide af særdeles Erfaringer at bevise, hvad de sige, som kiende Landets og Stædernes besynderlige Tilstand; som have givet Agt paa Handlingernes og Lovenes Følger, og kunde anføre en tilstrækkelig Grund, hvorfor man i et eller andet Tilfælde bør vige fra de almindelige Regler, for at komme Øiemærket endnu nærmere . . . Jeg lærte snart, at en Practicus er i borgerlige Forretninger det samme som en Quaksalver i Lægekonsten«. (V s. 188 f.).

siske sprog og antikviteter. Men en lærd stand, som med videnskabens ret satte sig til doms over alle menneskelige anliggender og som ville føre deres medmennesker frem i velstand og lykke, ledet af fornuftens lys, kunne ikke acceptere en socialt højere stående stand, og mindst af alle en, hvis forrang alene byggede på arvet rigdom. Efter Sneedorffs begreb kunne den heller ikke acceptere social lighed; hans sociale ambition forlanger som Fritz Jürgensens supplikant ikke noget for alle, men kun for sig selv.

Sneedorff indrømmede aldrig explicit, at hans sociale filosofi rummede denne spænding. Men han røber sig just dér, hvor han vil vise sine læsere, hvor den lærde stand i udlandet nyder den rette agtelse. Hans eksempler er Göttingen (hvis vi tør formode, at det er stedet, hvortil hans nostalgi knytter sig) hvor videnskabernes målestokke hersker uantastet, fordi den hele øvrige verden er udelukket af synsfeltet, og Paris, hvor adelen på Sneedorffs tid lå på maven for den lærde stands koryfæer.

»Noget salt og slet ingen galde« lyder Vilh. Andersens karakteristik af Sneedorff [64]. Vist var der galde, men den fik sjældent frit løb, og undertiden skal den søges dér, hvor det er ironiens salt, som ligger fremme i dagen. Vilh. Andersen tænkte på Johan Hörners elegante portræt, da han skrev. Han kunne også have læst dette stykke af Den patriotiske Tilskuers 45. blad. Det handler om videnskabernes forfremmelse og undertrykkelse: »De faa vittige Siele boe gemenlig i saa skrøbelige Legemer, at de, som have Magten i Hænderne, have ingen Ære af at bruge den imod dem; det er dem meget mere anstændigt at behandle disse svage Medborgere, som ere deres Slægters Prydelse, med samme Ømhed, som det stærke Kiøn altid har vist mod det smukke og ubevæbnede« [65]. Som så ofte dækker her selvironien over akademikerens krænkede selvfølelse.

64. Illustreret dansk Litteraturhistorie II (1934) s. 600.

65. I s. 365.

„Mysterious mr. Dunn“

EN KILDEKRITISK UNDERSØGELSE AF C. F. TIETGEN
SOM INTERNATIONAL FORETAGER 1869

AF
OLE LANGE

ADMINISTRATOREN AF den britiske koloni Hongkong, W. H. Marsh, modtog den 14. april 1882 et brev fra en mr. John George Dunn. Brevet var en gentagelse af ét, som allerede den 27. marts var sendt til den forrige administrator, som i mellemtiden var død. Det indeholdt kopien af et resumé af C. F. Tietgens ansøgning fra 1869 til den russiske regering om koncession på anlæg af en telegraflinie mellem Kina, Japan og Europa via den transsibiriske telegraflinie – som i flere år havde været næsten fuldført – og søkabler fra den russiske stillehavskyst.

Koncessionen havde den russiske regering i sommeren 1869 udbudt i licitation og inviteret 4 ansøgere til at give tilbud. De 4 var Serge Abaza, medlem af den indflydelsesrige russiske adelsfamilie af samme navn, baron Emile d'Erlanger, tilhørende det tysk-engelsk-franske bankierhus Erlanger og bosat i London, David Chadwick, liberalt medlem af Underhuset og chef for firmaet Chadwicks, Adamson, Collier & Co., »Money Agents and Auditors«, London og Manchester, og endelig C. F. Tietgen.

Den 23. oktober 1869 gav den russiske regering officielt koncessionen til Tietgen. Det blev den basis, hvorpå Tietgen i de følgende år opbyggede det nystiftede Store Nordiske Telegraf-Selskabs virksomhed i Det fjerne Østen. Resumeet, som Marsh straks lod gå videre til Colonial Office og Foreign Office, er den eneste kendte kilde til indholdet af Tietgens ansøgning. I Tietgens omfangsrige privatarkiv er der et hul i hans private kopibøger for tiden juni-oktober 1869, d. v. s. den periode, hvor den russiske regering efter hektisk aktivitet i St. Petersborg traf sin afgørelse. Også den indkomne korrespondance har huller i denne periode [1].

1. J. G. Dunn til W. H. Marsh, dateret Hongkong 14/4 1882. Public Record Office (PRO), Foreign Office's arkiv (FO), 17/1009 (Class 17 (China), vol. 1009). H. J. Pallisen, St. Petersborg, til C. F. Tietgen 6. og 11/9, 25/10 (telegram), 1869. Store Nordiske Telegraf-Selskab 1867–96 (Storno 1867–96), C. F. Tietgens privatarkiv. RA. Hvor intet andet er anført er de citerede kilder i Tietgens privatarkiv.

Resumeet er et interessant dokument. Det har følgende ordlyd:

»Resumé of Mr. Tietgen's letter to the Imperial Russian Government.

1. Mr. Tietgen states that the conditions to be imposed on the recipients of the Concession to be granted by the Imperial Russian Government require careful examination, there are other considerations than those of revenue to be taken into account if the enterprise is to be a successful one. He commends his remarks to the Imperial Government lest for want of right understanding at the outset the Concession be not a source of profit but a cause of ruin to the Shareholders who may receive the privilege he now asks to be given to him.

2. Mr. Tietgen says it is important that the line to be conceded should not pass into English hands, or be under British direction. It is well known that enterprises fostered by English capital, and protected by the English Government, have selfish purposes kept steadily in view, viz., extension of British trade to the injury of the traders of other nations, the increase of British political influence which is kept up to the prejudice of other nations, in short, for selfish exclusive purposes. It is to the interest of Russia, the neighbour of China, and to the interest of Denmark and other nations only, that a blow be given to the injurious preponderance in China of British trade and political influence.

3. Mr. Tietgen examines the claims of the other competitors for the Concession. He does not state their names. He says it is within his knowledge that one applicant is a mere adventurer, whose interests in the matter is the profit to be made by sale of the Concession; that another applicant may be in reality the agent or partner of one of the English Companies interested in telegraphic lines to India, and that if the Concession be given to the (second) applicant referred to, the deposit of roubles 150.000 will be given to the Russian Government, but that the Government will, after a time, discover, that the payment has been made to stifle the Russian line, and roubles 150.000 will be cheerfully paid for such a purpose by the English Company.

4. Mr. Tietgen submits to the Imperial Government that he alone of all the competitors should receive the privilege, and that it will be in all ways to the advantage of the Russian Government, that the Concession be given to him. He says the high standing, respectability and responsibility of him-

self and his associates in the matter is known to the Imperial Government. He instances his successful establishment of the North Sea and Baltic Sea Lines joining England, Denmark, Sweden and Russia together and making Russia independent of the Prussian Lines. He states that he is about to establish a Sea Line from Denmark to the Faroe Islands to North America, which will give easy communication between North America and Russia. He calls the attention to his own satisfactory dealings at all times with the Imperial Government. He says he alone can so lay and arrange the Line that it shall be a counterpoise to the objectionable preponderance of British trade and influence in China, so prejudicial to the interests of Russia. On this ground alone he asks for a preference. If it is given to him he will construct the Line as the work of a Russian-Danish Company, obtain all the capital without applying to England for any, and the staff and officials shall be Russians or Danes. He says that the Line from Denmark to Russia has operators and employés of the Danish and Russian nations exclusively, mostly indeed Russians – who have had a preference. If the China Line is given to him it will be officered in the same way, and thus in one way the interests of England will be injured.

5. Mr. Tietgen objects to the amount of deposit required by the Russian Government, 150.000 roubles, also objects that the deposit must be in the Bank billets which are dearer than other securities which have state guarantees. He says the Russian Government if the concession be given to him as the security of his standing and character, also of the line laid between Russia and Denmark, and the responsibility of shareholders, roubles 150.000, is a sum of small moment to the Government, and the Shareholders have 7.000.000 roubles before the China line is completed. If the deposit is insisted on it should be returned as soon as the China Cable is laid.

6. Mr. Tietgen guarantees that if the concession is given to him, that the Company to be formed to work it shall be a Russian-Danish Company nominally, but actually a Russian Company, and to forward Russian interests.

7. He says that England possesses the monopoly at present of the manufacture of sea cables, that the various Companies interested in the manufacture combine to charge excessive rates, and that it is desirable the monopoly should be broken. He states that he will if he should receive the

Concession, send from Europe to Parrett the raw material required in the manufacture which will be carried on by Russians and Danes sent from Europe for the purpose. Thus a community will assemble at Parrett to the advantage of the Imperial Russian Government, a valuable and important manufacture will be carried on there, ships and steamers will trade with the place, and if any of the China line should break, repair will be quickly and easily made as the required lengths of line will not have to be sent from Europe.

8. Mr. Tietgen engages to keep on the coast a steamer for service of the line, and intimates that he will form a line of steamers to trade between Parrett and China.

9. He in such case wishes for a free grant of land, and also that if the concession be not renewed, the Russian Government pay for the works and buildings and plants to be erected.

10. He asks that the ships of the Russian navy make soundings, and in all ways assist, and that the Fleet should accompany the vessels which lay the cable that Chinese pirates be alarmed, and the Chinese officials be shewn the fact of the line having powerful protectors.

11. He asks for an immediate decision that no time be lost, also for the interest of the Russian Legation in Peking to obtain soon the authorizations required.

12. If the concession be not given to him a chance of neutralizing British interests in China will be lost.

The foregoing is a fair resumé of the letters of Mr. Tietgen.

The Concession given to Mr. Tietgen is to be taken over by the Company to be formed at the price of £50.000 sterling.

Mr. Tietgen's parties are three (that is four in all) viz.: C. H. Tietgen, Copenhagen, J. Pallisen, St. Peterburg, Erichsen, Newcastle-on-Tyne, and the fourth is openly said to be the K i n g o f D e n m a r k.

By arrangement with Chadwick, Adamson, Cother & Co., Chadwicks are to find one-third of the capital required in England, and are to receive one-third of £50.000, viz., £16.666, of this sum £8.333 is to be divided amongst the English subscribers (9) of the deposit paid by Chad-

wicks to the Russian Government, but which the Government returned, Chadwicks and associates pay one-third of the deposit paid by Tietgen Russian Government Roubles 50.000.

The associates of Messrs. Chadwick are:

James Higgins, Chairman,	}	Manchester.
Carlyle,		
Dunlop,		
Heugh,		
John Higgins,		
Henry Higgins,		
Hurst	}	London.«
Morris, Ashurst & Co.,		
Mr. Donald, General Discount Co.,		

I følgebrevet til W. H. Marsh skriver Dunn: »As I have seen Mr. Tietgen's paper in the printed official document issued to the Russian Council, I can vouch for the accuracy of the resumé« [2].

Problemet er, i hvor høj grad man kan stole på Dunn's garanti. En koncept eller en kopi af Tietgens ansøgning findes som nævnt ikke i hans arkiv. Problemet må søges løst ad indirekte vej.

Denne kildes pålidelighed skal i det følgende prøves ved at stille 3 sæt spørgsmål:

I. Hvilke konkrete oplysninger, gengivet i Dunn's resumé af Tietgens brev kan kontrolleres andetsteds? Og hvorledes er da overensstemmelsen på de punkter, hvor der er kontrolmuligheder?

II. Hvem var John George Dunn? Hvor opholdt han sig i september-oktober 1869? Hvorfra kan han have sine oplysninger? Er det blot opspind og fri fantasi?

III. Hvorfor videregiver John George Dunn først dette resumé til Foreign Office i marts-april 1882, 12½ år efter at han har lavet det? Hvad er hans motiv(er)?

2. Dunn til Marsh 14/4 1882. FO 17/1009.

I. KILDEN. Resuméet består reelt af to dele, dels en opsummering i 12 punkter af Tietgens ansøgning, dels en baggrundsorientering om prisen for overdragelsen af koncessionen til det selskab, som skal udnytte den, om Tietgens partnere og om hans finansielle bagmænd eller støtter i England. Mens Dunn hævder at have set Tietgens ansøgning i den trykte officielle version, angiver han ikke sine kilder til baggrundoplysningerne.

A. 12-punktsresuméet.

Punkt 1 er blot en motivering og indeholder ingen konkrete oplysninger.

Punkt 2 er en ret så stærk antibritisk appel til russerne. Personlig havde Tietgen – efter 5 års ophold i Manchester som ganske ung i årene 1849–54 og 15 års efterfølgende forretningssamarbejde med britiske forbindelser – det modsatte af en antibritisk indstilling. Politisk kunne det derimod være opportunt i den givne situation at spille på den russiske modvilje mod den britiske ekspansion, som stødte sammen med 1860'ernes tilsvarende russiske ekspansionsbestrebelsler i det centrale og østlige Asien. Dette punkt indeholder ingen konkrete oplysninger, som er til at kontrollere.

Derimod er det sandsynligt, at Tietgen med sine antibritiske udfald her og senere i resuméet sigter til den gruppe private britiske telegrafelskaber, som allerede eksisterede, eller som var under dannelselse. De var grupperet omkring kabelfabrikken *Telegraph Construction and Maintenance Co. Ltd.* og *The Atlantic Telegraph Co.*, som 1866 havde fuldført det første transatlantiske kabel. Hovedkraften bag gruppen var Manchester-finansmanden John Pender, den senere såkaldte kabelkonge. Formålet var at skabe en britisk kontrolleret telegraflinie mellem England og kolonierne i Asien ved hjælp af undersøiske kabler, der siden 1866 med atlantkablet mellem Irlands vestkyst og Nordamerika havde bevist deres funktionsdygtighed over lange afstande efter adskillige års forgæves forsøg. I sommeren 1860 var foreløbig to af leddene i denne kæde dannet, og kabler var i produktion. *The Falmouth, Gibraltar and Malta Telegraph Co.* var det ene. Det skulle etablere forbindelsen mellem England og Suez. Andet led i kæden var *The British Indian Submarine Telegraph Co.* Det skulle fortsætte linien ved at lægge et kabel fra Suez-bugten gennem Det røde Hav via Adén tværs over Det indiske Ocean til Bombay. Et *British India Extension Telegraph Co.*, som skulle forbinde Indien med Penang, Malacca og Singapore, dannedes i oktober 1869. Desuden var planlagt et *China Submarine Telegraph Co.* med linier fra Singapore til Hongkong, Shanghai og andre traktathavne i Kina. Endelig var et *British Australian Telegraph Co.* plan-

lagt med linier fra Singapore via Java til Australien. Manden bag disse selskaber var John Pender.

Disse britiske planer har næppe været ukendt hverken for russerne eller for Tietgen. Men russerne havde i sommeren 1869 nok mest at være nervøse for. Hvis englænderne kom først til Det fjerne Østen med telegrafforbindelser fra Europa, ville de spolere de russiske planer om telegrafforbindelser til Kina og Japan og derved overflødiggøre de allerede foretagne russiske telegrafinvesteringer i den transsibiriske linie, som var nået så langt som til Kiachta ved Baikal-søen. Denne russiske nervøsitet og et begyndende russisk-engelsk modsætningsforhold ligger formentlig bag Tietgens spil på de antibritiske strenge både i dette og de følgende punkter [3].

I punkt 3 omtales to af Tietgens tre konkurrenter til koncessionen. Den ene – eventyreren, hvis mål blot er den profit, han kan få ved salg af koncessionen – må være Serge Abaza. Af den russiske telegrafdirektør Lüders karakteriseres han som en »Vindbeutel«. Andre i den russiske telegrafadministration beskriver ham som »den perfekte Salonherre, ikke uden Dygtighed, men upaalidelig i Alt, hvad der angaar Penge« [54]. Abaza havde et godt rygte. Det har ikke været Tietgen ubekendt.

Den anden ansøger, som efter Tietgens antydning skulle være agent for eller partner i de britiske selskaber, der er i færd med opbygningen af telegraflinier til Indien, må være baron Emile d'Erlanger. Han havde siden dannelsen været medlem af bestyrelsen i *British Indian Submarine Telegraph Co.* Da *China Submarine Telegraph Co.* i december 1869 blev dannet, kom Erlanger også med i dette selskabs bestyrelse. Depositums størrelse er også korrekt angivet. Derimod er det vanskeligere at vurdere Tietgens påstand om Erlangers hensigt med koncessionen, nemlig ikke at udnytte den men blot blokere den russiske linies opbygning for at fremme den britiske. Det kunne nok tænkes at lette tegningen af £525.000 aktier i *China Submarine Telegraph Co.* og øge aktiekursen på børsen i London, hvis de russiske planer var frosset en smule ned. Et depositum på 150.000 rubler svarende til ca. £18.750 synes ikke nogen overvældende pris for et sandsynligt monopol. Påstanden lyder i hvert fald ikke helt usandsynlig [5].

I punkt 4 anbefaler Tietgen sig selv og sine »associates«. Her er ingen

3. Se f. eks. indberetning no. 26 af 11/10 1869. Depecher St. Petersburg, Udenrigsministeriets arkiv. RA. Om atlantkablet se E. B. Bright & C. Bright: *The Life Story of the Late Sir Charles Tilston Bright*. London 1899, vol. I, s. 373 ff. H. L. Hoskins: *British Routes to India*. London 1966, s. 390–95. Bradshaw's Railway Manual, Shareholder's Guide and Official Directory 1869 og 1870 (Bradshaw).
4. Pallisen til Tietgen 7/5 og 19/10 1869. Storno 1867–96.
5. Bradshaw 1870.

falsk beskedenhed. Nordsøkablet, som forbandt Danmark med England, og Østersøkablet mellem Danmark og Rusland via Bornholm var resultater af Tietgens indsats. De stod færdige i henholdsvis september 1868 og juni 1869. Netop den sidste linies færdiggørelse uden forsinkelser eller komplikationer må have givet Tietgen en vis kredit hos de russiske myndigheder. Henvisningen til Ruslands tidligere afhængighed af de preussiske landlinier ved forbindelsen til Vesteuropa var et ømt russisk punkt. Tietgen kendte dette punkt. Han vidste, at det var årsagen til, at netop han havde fået overdraget anlægget af østersølinien. Planerne om en transatlantisk linie fra Danmark via Færøerne til Nordamerika er også korrekt angivet. Tietgen havde arbejdet med denne plan siden 1865 og gjorde det endnu i sommeren 1869. Også hans hensigt at anvende en russisk stab er til at kontrollere. Disse oplysninger er alle korrekte [6]. Det øvrige indhold i dette punkt har en tydelig antibritisk tendens. Tietgens løfte om ikke at ville appellere til britisk kapital er bemærkelsesværdigt sammenholdt med sagens videre forløb og de baggrundsoplysninger, Dunn giver i slutningen af sit brev.

Punkt 5 anfører Tietgens indvendinger mod størrelsen af det forlangte depositum og den form, hvori det skal erlægges. Det er korrekt. Man kan dog ikke i Tietgens arkiv se disse indvendinger detaljeret angivet [7]. Det øvrige indhold kan ikke kontrolleres.

Punkt 6 kan ikke kontrolleres.

Punkt 7's omtale af Englands monopol på kabelfabrikation er korrekt, men alment kendt. Vigtigere er omtalen af planen om at sende råmaterierne til den sibiriske stillehavskyst for på stedet at fabrikere kablet og således indlede en slags kolonisering. Denne plan var mildest talt dristig. Men den er korrekt, for så vidt som Tietgen udadtil og formelt opererede med den [8].

Planen om en dampskibslinie mellem den sibiriske stillehavskyst og Kina, omtalt i punkt 8, er korrekt [9].

Ønskerne i punkt 9 om fri jordtildeling er også korrekte, om end ønskernes omfang ikke lader sig kontrollere [10].

Anmodningerne i punkterne 10 og 11 om russisk flådestøtte og diploma-

6. Store Nordiske Telegraf-Selskab 1869–94. Kbh. 1894, s. 11, 14–16. P. Madsen til Tietgen 18/5 og 11/9 1869. Storno 1867–96.
7. Pallisen til Tietgen 13/10 1869. Storno 1867–96.
8. Grev Knuth, St. Petersborg til Tietgen 3/9 1869. Forretningspapirer III 1867–70. Pallisen til Tietgen 8/10 1869. Storno 1867–96.
9. Pallisen til Tietgen 8/10 1869. Storno 1867–96.
10. Pallisen til Tietgen 30/9 1869. Storno 1867–96.

tisk bistand fra den russiske legation i Peking er ligeledes korrekt gengivet [11].

Punkt 12 opsummerer hovedargumentet for, at netop Tietgen skal tildeles koncessionen: chancen for derved at begrænse de britiske politiske og økonomiske interesser i Kina. Denne spillo på et britisk-russisk modsætningsforhold i Asien går igen flere steder, tydeligst i punkterne 2, 4 og 7. Det er vanskeligt at kontrollere. Utænkeligt er det ikke, at Tietgen har brugt dette argument, alene fordi det var politisk slagkraftigt. Men vi ved det ikke. Et svagt indicium, som i hvert fald ikke svækker sandsynligheden, findes måske. På et møde den 28. september i den russiske ministerkomité, som skulle træffe den endelige afgørelse, skal storfyrst Konstantin, præsident for ministerkomitéen og broder til Czaren, om koncessionen have fremhævet, »at der vare overvejende politiske Grunde for ikke at lade et saadant Foretagende gaa over i Engelske Hænder« [12].

Det resumé, som Dunn hævder er fair, indeholder i punkterne 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10 og 11 konkrete oplysninger, som man ad anden vej kan konstatere er korrekte. De fleste af disse oplysninger er i så udpræget grad fortrolige og ikke alment kendte, at de umuligt kan være produkter af selv kvalificeret gætteri. Det mere subjektivt betonedede politiske indhold er derimod ikke til at kontrollere, men det er i hvert fald ikke usandsynligt i den givne situation. Derfor er der grund til at tro Dunn, når han hævder, at have set Tietgens ansøgning i den trykte officielle version.

B. Baggrundoplysningerne

Den sidste del af Dunn's Brev til Hongkong-administratoren, de supplerende baggrundoplysninger, angiver han ingen kilde til. Men de er ikke mindre interessante.

Den planlagte pris på £50.000 for overdragelse af koncessionen til det selskab, som skulle udnytte den, er korrekt angivet. Overdragelsen fandt sted, efter at Store Nordiske China og Japan Extension Telegraf-Selskab var dannet i januar 1870 [13].

Oplysningerne om Tietgens 3 påståede partnere er korrekte for i hvert fald de tos vedkommende. Den anførte J. Pallisen er identisk med den

11. Pallisen til Tietgen 2 og 8/10 1869. Storno 1867–96.

12. Pallisen til Tietgen 30/9 1869. Storno 1867–96. Pallisens kilde til denne oplysning var Salomonowitsch, sekretær i det russiske telegrafdepartement og telegrafdirektør Lüders' nærmeste medarbejder. Det var Salomonowitsch, der skrev telegrafdepartementets indstilling til ministerkomitéen. Se Pallisen til Tietgen 26. og 27/9 og grev Knuth til Tietgen 3/9 1869.

13. Tietgen til Pallisen 22/12 1869. Kopibog 1869 30/10–1871 11/3.

danske generalkonsul i St. Petersborg H. J. Pallisen, som siden 1830 havde opholdt sig i Rusland. Han var født i Danmark, men nu russisk statsborger. Under arbejdet med østersølinien blev han i august 1868 Tietgens agent i St. Petersborg. Da slaget om Kina-koncessionen skulle slås i eftersommeren 1869, gjorde Tietgen ham til sin partner i dette projekt [14]. Den anden nævnte partner, Erichsen, er den i Newcastle bosatte danske H. G. Erichsen, med hvem Tietgen i flere år havde samarbejdet. Han var broder til den københavnske grosserer C. A. Erichsen, én af Tietgens medstiftere ved dannelsen af DFDS i 1866 [15]. Derimod er det tvivlsomt, om kong Christian IX som angivet var den fjerde partner i projektet. Men Dunn har fat i noget, som kunne tolkes på denne måde.

Engang i juli 1869 skrev Tietgen et brev til kong Christian IX. Heri bad han kongen skrive til sin svigersøn, den russiske storfyrst-tronfølger, for at få denne til i det russiske ministerråd at intervenere til fordel for de danske interesser i sagen om den kinesiske telegrafkoncession. Tietgen meddelte yderligere i sit brev, at kammerherre Sick var parat til at rejse til St. Petersborg for at overbringe et sådant brev. Tietgens skrivelse til kongen findes desværre kun i en ikke nøjere dateret koncept.

Kongens færden i højsommeren 1869 kan følges. Han opholdt sig på Bernstorff slot til den 9. juli, da han med dampskib rejste til Lybæk. Den 14. juli om morgenen vendte han tilbage til Bernstorff. Den 22. rejste han til Sverige i anledning af kronprins Frederiks bryllup i Stockholm med prinsesse Louise. Kongen var først tilbage i København den 2. august. Om formiddagen den 14. juli, samme dag som kongen vendte tilbage fra Tyskland, var kammerherre Sick i privataudien på Bernstorff slot. Den 18. juli er Sick ankommet til St. Petersborg og har allerede da anmodet om audiens hos den dansk fødte prinsesse Dagmar. Det russiske tronfølgerpar rejser den 22. fra St. Petersborg til Krim og vender først tilbage i september. Den 29. juli er Sick rejst fra den russiske hovedstad [16]. Tietgens brev til Chr. IX må være skrevet i første halvdel af juli, og kammer-

14. C. F. Bricka: Dansk Biografisk Lexikon, vol. XII, Kbh. 1908. Tietgen til Pallisen 13/8 1868, Pallisen til Tietgen 21/8 1868, Pallisen til Tietgen 3-4/9 1869. Storno 1867-96.
15. H. Faber: Danske og Norske i London. Kbh. 1915, s. 181. P. Graae: 100 år på Havene. DFDS 1866-1966. Kbh. 1966, s. 41-42.
16. Tietgen til kong Christian IX, koncept dateret juli 1869. Storno 1867-96, lægget Dansk-Norsk Telegraf-Selskab 1868-69. Jourprotocol for tjenstgørende Adjudant 26/5 1867 til 31/12 1869. Hærens Arkiv. Dagjournal 1/11 1867-31/12 1869. Forskellige Sager 13. Overhofmarskallatets Arkiv. RA. Protocole entrées et expéditions, 1865-75, 18 og 29/7 1869. Gesandtskabsarkivet, St. Petersborg. Indberetning no. 19 af 21/7 1869. Depecher St. Petersborg.

herre Sicks audiens og rejse til St. Petersburg er et stærkt indicium for, at Tietgen afsendte sit brev til kongen.

I den afgørende periode fra omkring den 10. september til den 20. oktober opholder kammerherre Sick sig atter i St. Petersburg og virker bag kulisserne for den danske ansøgning, udsendt af Tietgen. Denne var i audiens hos kongen den 13. september. I slutningen af september ankom Tietgens svoger til St. Petersburg med et vigtigt brev til Sick, som den 3. oktober lod det gå videre til Dagmar. Den 30. september skrev H. G. Erichsen fra Newcastle på baggrund af de på dette tidspunkt ikke lovende informationer, han havde fra Tietgen om situationen i St. Petersburg: »Jeg har endnu det Haab, at Sick bevæbnet med Kongens Brev til Dagmar vil kunne udrette noget for os.« [17]

Den endelige bekræftelse på, at det danske kongehus i hvert fald havde en lille finger med i det komplicerede russiske roulettespil om koncessionen kan – om ikke andre steder – læses i Tietgens egne erindringer. Han angiver dog ikke graden eller arten af kongehusets intervention eller engagement i sagen [18]. Formentlig er det disse forhold, Dunn er på sporet af, når han antyder, at Christian IX er Tietgens partner. Dunn kan gengive et rygte, der cirkulerede i St. Petersburg i efteråret 1869. Lidt blus bag røgen har der været.

Dernæst gengiver Dunn en aftale mellem Tietgen og Chadwicks, Adamson, Collier & Co. Dette firma skulle gå ind i koncessionen med en trediedel både med hensyn til rejsning af den nødvendige kapital, fortjenesten ved salget af koncessionen for £50.000 og udredningen af depositum på 150.000 rubler.

Den 12. august 1869, knap tre uger før tilbuddene til den russiske regering skulle være endeligt indleverede den 1. september, mødtes David Chadwick og C. F. Tietgen i Berlin. Fredag den 3. september mødtes de to herrer igen, denne gang på Hotel Europa i Hamborg. Begge møder foregik i diskretion. På mødet i Berlin blev en overenskomst om samarbejde aftalt. Indholdet af denne overenskomst kendes ikke i detaljer. Det er uvist om den blev nedfældet skriftligt, eller om det var en såkaldt gentlemen's agreement. Sikkert er det, at både Tietgen og David Chadwick søgte koncessionen, at Chadwick efter denne overenskomst skulle udrede en trediedel

17. Pallisen til Tietgen 10/9, 2. og 25/10 (telegram) 1869. Storno 1867–94. Jourprotocol for tjenstgørende Adjudant 1867–69. H. G. Erichsen til Tietgen 30/9 1869. Forretningspapirer III.

18. C. F. Tietgen: Erindringer og Optegnelser. Udgivet ved O. C. Molbech. Kbh. 1904, s. 88.

af depositum, ialt 50.000 rubler, og en trediedel af aktiekapitalen i det planlagte selskab, hvis Tietgen fik koncessionen. Desuden skulle Chadwick i så fald modtage en trediedel af koncessionsprisen på £50.000. Hvis Chadwick fik koncessionen skulle Tietgen nøjes med en trediedel i projektet. Dunn's oplysninger er på disse punkter forbavsende præcise [19].

Derimod har det ikke været muligt at konstatere fordelingen af Chadwick's trediedel af koncessionsprisen, £16.666, blandt hans angivne 9 associates.

Disse associates anføres til slut. De falder i tre grupper. Den første består af 7 navngivne personer fra Manchester med James Higgins som formand. De har kunnet identificeres. Det er forretningsfolk fra Manchester. De 5 er så fremtrædende, at de i en årrække i 1850'erne og 1860'erne er eller har været medlemmer af bestyrelsen for Manchester Chamber of Commerce sammen med blandt andre David Chadwick. Formanden James Higgins blev aktionær i Store Nordiske China and Japan Extension Telegraph Co. I 1872 optrådte han som talsmand for engelske aktionærer på generalforsamlingen i København [20]. Om disse folk som angivet var Chadwicks associates i denne sag har ikke nøjagtigt kunnet konstateres.

Ashurst, Morris & Co. var et advokatfirma i London. Det synes at have specialiseret sig som forretningsadvokater. Firmaet er undertiden advokater for selskaber, hvor Chadwicks samtidig er revisorer. Forbindelsen kan desuden spores til selskaber, hvori nogle af de 7 anførte Manchester-folk eller Tietgen har interesser. Hovedmanden er John Morris, med hvem Tietgen har haft et intimt forretningssamarbejde om forskellige projekter i hvert fald siden 1866. W. Ashurst, Morris' tidligere partner, var ved nationaliseringen af hele det britiske indenlandske telegrafnet 1868–69 advokat for Post Office. I koncessionssagen havde John Morris indgået en af-

19. Pallisen til Tietgen 10/9, David Chadwick til Tietgen 29/10, Pallisen til Tietgen 10/11, 1869. Storno 1867–96. Tietgen til David Chadwick 30/10 1869. Kopibog. David Chadwick til Tietgen 5/2 1870, H. G. Erichsen til Tietgen 27/10 1869. Forretningspapirer III. Se også Tietgen: Erindringer og Optegnelser, s. 89. Erindringerne er for dette kapitels vedkommende helt åbenbart nedskrevet efter Tietgens diktat. Der er mange hørefejl især i navnene.
20. De fem som på et tidspunkt var medlemmer af bestyrelsen af Manchester Chamber of Commerce, er: James Higgins, John Carlisle (anført som Carlyle), John M. Dunlop, John Heugh og James Hurst. De sidste to, John og Henry Higgins, har samme adresse som James Higgins. Fra 1862 træffes også David Chadwick som bestyrelsesmedlem. Der er ingen andre medlemmer af MCC med samme navne. Reports, Annual List of Members for årene 1842–72. Manchester Chamber of Commerce. MCC's arkiv, Manchester Central Library. Manchester. Om James Higgins' optræden i København 1872 se Tietgen: Erindringer og Optegnelser, s. 93–94.

tale med David Chadwick om at rejse kapital til projektet. Denne aftale kendes ikke i detaljer, men den eksisterede [21]. Dunn's oplysninger om Ashurst, Morris & Co. er korrekte.

Den sidst angivne af Chadwicks associates, Mr. Donald, General Credit and Discount Co., må være identisk med James MacDonald, general manager i General Credit and Discount Co. Dette foretagende var en af de større brikker i den europæiske finansverden. Det var et investerings-selskab dannet 1863, men reorganiseret efter krisen 1866, med en aktiekapital på £2 millioner. En gruppe bankier-huse i London og Paris omkring huset Rothschild skabte det oprindeligt som ét af flere modtræk på internationalt plan mod det franske Crédit Mobilier's og brødrene Péreires voksende finansielle indflydelse i Europa. MacDonald havde været i ledelsen af General Credit siden starten i 1863 [22]. Hvis oplysningen er korrekt, kan det betyde, at Tietgen bakkes op af den stærkeste finansgruppe i Europa. Oplysningerne har ikke hidtil kunnet kontrolleres.

Oplysningerne om Chadwick's associates har kun delvis kunnet verificeres. For den ene af de tre angivne grupper, Manchester-folkene, kan en forbindelse konstateres. En direkte aftale, som angives af Dunn, har ikke kunnet bekræftes. For den anden gruppe, Ashurst, Morris & Co., er der som angivet tale om en aftale, hvis indhold ikke kendes i detaljer.

Sammenfattende må kilden karakteriseres som et overraskende pålideligt dokument. De konkrete oplysninger, som er gengivet i 12-punkts-resumét af Tietgens ansøgning, lader sig næsten alle kontrollere andetsteds. De er

21. Hooper's Telegraph Works Ltd., hvor John M. Dunlop og John Heugh sammen med H. G. Erichsen er blandt stifterne og aktionærerne. Companies' Registry, Board of Trade (BT) 31/1516 Co. no. 4750, PRO, Ashridge. British and Foreign Tramways Ltd., hvor Dunlop, Erichsen, Tietgen og John Morris er blandt stifterne og de største aktionærer. Companies Registry, BT 31/1612 Co. no. 5444. PRO, Ashridge. Imperial Mercantile Credit Association Ltd., se Bankers' Magazine 1864, s. 308–09, 1866 s. 651 og 762 ff. Agra Bank Ltd., se Banking Almanac 1869 s. 253 og 1870 s. 245. Ashbury Railway Carriage and Iron Co. Ltd., se Bradshaw 1870. C. F. Tietgen: Erindringer og Optegnelser, s. 97. Biografi af W. Ashurst i F. Boase: Modern English Biography, vol. I, London 1892. John Morris til Tietgen 17. januar 1870. Storno 1867–96. Ved det retslige opgør efter det berømte hjørnehus Overend, Gurney & Co.'s krak 1866 repræsenterede Ashurst, Morris & Co. huset Oppenheim, der var én af de største kreditorer. Se Bankers' Magazine 1866 s. 1272 ff.
22. Companies Registry, BT 31/771 Co. no. 388 c, BT 31/1301 Co. no. 3324. PRO, Ashridge. Bradshaw 1870 s. 454–55. Société Générale pour favoriser le Développement du Commerce et de l'Industrie en France, 1864–1964. Paris 1964, s. 18–26. James MacDonald til Sir William MacKinnon 20., 25. og 30/6 1863. No. 127. James MacDonald til MacKinnon 1855–63. MacKinnon Papers. School of Oriental and African Studies. London University.

korrekte. Baggrundsinformationerne er på nogle punkter forbavsende korrekte. Det gælder koncessionsprisen, oplysningerne om Tietgens to partnere, aftalen mellem David Chadwick og Tietgen om samarbejde, deling af depositum, aktiekapital og koncessionspris i forholdet 1 til 2, og det gælder oplysningen om Ashurst, Morris & Co. som Chadwick's associates. Andre baggrundsinformationer er sværere at verificere. Det gælder oplysningerne om Christian IX som Tietgens partner, om Manchester-folkene som Chadwick's associates. Men her er der tale om specielle forhold og forbindelser, der kunne tydes på den i kilden anførte måde. Derimod har det ikke hidtil været muligt at kontrollere oplysningerne om delingen af Chadwick's trediedel af koncessionsprisen og Chadwick's aftale med Mr. MacDonald, General Credit and Discount Co.

Arten og kvaliteten nok så meget som mængden af de korrekte oplysninger, der anføres, må få én til i første omgang at fæste lid til kilden. Dens ophavsmand angiver selv, at han har sin viden i de 12 punkter fra den trykte, officielle, ministerielle version af Tietgens ansøgning, som han hævder selv at have set. Til baggrundsinformationerne opgiver han derimod ikke sine kilder.

Det næste spørgsmål må være: Hvem var denne John George Dunn og hvorfra havde han sin forbavsende viden?

II. OPHAVSMANDEN. John George Dunn, »Mysterious Mr. Dunn« som han kaldtes i de højere engelske snirkler i 1880'ernes kinesiske traktathavne, er en mystisk person. Hans personlige data har ikke hidtil været at finde. Undertiden siges han at være irsk, undertiden skotsk eller engelsk, undertiden katolik. Af ydre beskrives han som »en fiin, net, lille Herre« [23]. Den del af hans karriere, som har været til at spore, er ikke uspændende.

Første gang er han at træffe i 1863–64. Da er han ansat i det britiske handelshus Lindsay & Co. i Shanghai. Fra sommeren 1864 angives han at være partner i firmaet D. Reid & Co., Shanghai. På dette tidspunkt skulle han have sendt en lille damper, »William the Fourth«, til »The Saddles«, nogle klippeøer et par hundrede kilometer ud for Shanghai for at

23. Mrs. Archibald Little: *Li Hung-chang. His Life and Times*. London 1903, s. 154. André Chih: *L'Occident »Chétien« vu par les Chinois vers la Fin du XIXe Siècle (1870–1900)*. Paris 1962, s. 160–61. H. Cordier: *L'Histoire des Relations de la Chine avec les Puissances occidentales, 1860–1900*. Paris 1901–02, vol. II s. 599. S. Couling (ed.): *Encyclopaedia Sinica*. Shanghai & London 1917, s. 150. Pallisen til Tietgen 14. oktober 1869. Storno 1867–96.

foretage målinger og undersøge mulighederne for en telegrafisk forbindelse fra Kina via Japan til Posiette på den russiske stillehavs-kyst og derfra til Europa via den endnu ufuldendte transsibiriske telegraflinie.

Årene 1865–66 var dårlige for Kina-handelen. Dunn gik derfor ikke videre med sine telegrafplaner bortset fra en rejse til Japan. I foråret 1867 korresponderede han med kinesiske embedsmænd om sagen og rejste i juni fra Shanghai til London for at komme videre med planerne. Han var også i St. Petersborg for at få russerne interesseret. Efter samtaler med generalguvernøren over Østsibirien, general Korsakow, blev Dunn anmodet om skriftligt at forelægge sine planer. I tre breve af 30. oktober, 2. og 10. november præsenterede Dunn sine forslag og informationer om projektet. Skriftlige svar fra general Korsakow gav udtryk for, at der ingen hindringer var for at indlede forhandlinger med Dunn eller andre fra det telegrafsel-skab, som skulle dannes for at sætte planen i værk.

I november 1867 vendte Dunn tilbage til London. Her fandt han så megen modstand hos de britiske Kina-huse mod general Korsakows be-tingelser, at ingen ville sætte penge i projektet. Derefter henvendte han sig til Chadwicks, Adamson, Collier & Co., som gik ind på at skaffe den nødvendige kapital, hvis russerne ville acceptere »fair and reasonable terms«. Hvis det kiksede, ville de i stedet søge at etablere en telegrafforbin-delse fra Europa til Kina via Ceylon. I januar–februar 1868 foreslog Dunn og Chadwicks skriftligt den russiske telegrafadministration deres betingelser. I maj samme år forhandlede Dunn i St. Petersborg om et russisk konces-sionsforslag. På grundlag af dette fik han 6 måneders frist til at danne et selskab. Dunn og Chadwicks var imidlertid ikke enige med russerne om be-tingelserne for denne koncession. I november 1868 rejste den ene af part-nerne i firmaet, John Oldwick Chadwick, til forhandling i St. Petersborg med telegrafdirektør Lüders og indenrigsminister Timaschew. Heller ikke denne gang nåedes enighed, og fristen for forrettigheden til koncessionen udløb. I februar 1869 kaldte Lüders J. O. Chadwick og Dunn til St. Peter-borg for at afslutte forhandlingerne. De ankom i marts. Straks opstod der så store vanskeligheder, at seniorchefen David Chadwick måtte tilkaldes fra London. Han ankom den 28. marts. Nu nåedes enighed, undtagen på ét punkt, russernes andel af telegramtaksten. De engelske herrer rejste hjem, og forhandlingerne fortsattes skriftligt resten af foråret. I juni har russerne tabt tålmodigheden eller ændret kurs. I hvert fald har de beslut-tet at udbyde koncessionen i licitation. J. O. Chadwick var i St. Petersborg i begyndelsen af juli og igen i midten af august, denne gang sammen med

broderen David Chadwick, der den 16. havde en samtale med telegrafdirektør Lüders [24].

I september-oktober er Dunn i den russiske hovedstad og deltager i kullissespillet om koncessionen. På hvilken side er ikke helt klart. Da afgørelsen faldt til fordel for Tietgen, bliver Dunn af telegrafdirektør Lüders introduceret for H. J. Pallisen med anmodning til denne om at introducere ham for Tietgen i København. Det er Dunn's hensigt at tilbyde Tietgen sin tjeneste og dyre erfaringer. Han skal have ment, at de i hvert fald var £10.000 værd. Den 29. oktober er Dunn i København og opsøger Tietgen. Denne mener dog ikke at have brug for hans tjeneste [25].

Dunn træffes igen i slutningen af januar 1870, denne gang i London. Han er i Hongkong den 7. marts, i Shanghai den 12. april og i Peking den 26. april. Nu er han udsendt af John Pender og *China Submarine Telegraph Co.* i særmission for at forberede udlægningen af et telegrafkabel fra Hongkong til traktathavnene. Samtidig fungerer Dunn som special-kurer med ordrer fra Foreign Office til den britiske diplomatiske repræsentation i Peking om at hjælpe de britiske telegrafinteresser. De skulle helst nå til Kina med kablerne fra Singapore og Hongkong, før de danske når frem fra den sibiriske stillehavskyst [26]. Hvor langt tilbage Dunn's forbindelse med John Pender og *China Submarine Telegraph Co.* går er uvist.

Efter foråret 1870 tabes sporet af John George Dunn. Han synes en overgang i 1870'erne at have været beskæftiget med journalistik ved den engelsksprogede presse i traktathavnene. 1876 træffes han som lederskribent ved Shanghai Courier [27].

Store Nordiske Telegraf-Selskab fik den 8. juni 1881 af Kinas reelle udenrigsminister på dette tidspunkt Li Hung-chang tildelt et faktisk mono-

24. Chronicle and Directory for China, Japan and the Philippines for the Year, 1864, 1865 og 1866. Shanghai. Sir A. Buchanan, St. Petersburg, til FO no. 42 Commercial, 21/8 1869 med bilag, David Chadwick's redegørelse af 19/8 1869. Sir A. Buchanan til FO no. 46 Commercial, 25/8 1869 med bilag, de Westman's svarnote. FO 65/775.
25. Pallisen til Tietgen 25/9 og 14/10 1869, Storno 1867-96. Tietgen til David Chadwick 30/10 1869. Kopibog 1869-71.
26. John Pender's instruks til Dunn 29/1 1870. FO 233/79. Dunn til Pender 12/4 og 3/5 1870. FO 17/1009. FO til Wade 25/3 1870 FO 17/546. Edmund Hammond til Wade (privat) 25/3 1870. FO 391/19.
27. D. C. Boulger: The Life of Sir Halliday Macartney. London 1908, s. 256, 265-66. Frank H. King & Prescott C. Clarke: A Research Guide to China Coast Newspapers, 1822-1911. Harvard East Asian Monographs. Cambridge (Mass.), 1965, s. 84-85.

pol på Kinas telegrafforbindelser med udlandet og desuden en fortrinsstilling frem for andre ved opbygningen af et indre kinesisk telegrafnet, som netop skulle indledes. Alle udenlandske gesandter i Peking med undtagelse af den russiske protesterede straks over for de kinesiske myndigheder. For de siden 1870 samarbejdende selskaber, Store Nordiske Telegraf-Selskab og *China Submarine Telegraph Co.*, der efter fusion med andre Pender-selskaber nu hed *Eastern Extension Telegraph Co.*, blev dette monopol indledningen til en årelang, bitter strid. Nu træffes John George Dunn igen. Allerede den 22. juni, kun 14 dage efter Store Nordiskes overenskomst med Li Hung-chang, tilbyder Dunn sin assistance til John Pender, idet han henviser til sin indsats 1869–70. Fra sommeren 1881 og frem til i hvert fald august 1889 er Dunn specialagent i Kina for *Eastern Extension* og John Pender [28]. Men Dunn har også tid til andre beskæftigelser i 1880'erne. Han træffes som »agent of loans«, som mægler og udsending for Li Hung-chang til Paris og Rom i 1886 i en strid mellem Kina og den franske Lazarist-mission i Kina. Han træffes desuden som mellemmand mellem kinesiske myndigheder og vestlige firmaer ved handeler med forskelligt vestligt udstyr, som efterretningsmand for den britiske legation i Peking og ved forhandlinger om jernbanekoncessioner. Efter 1889 tabes sporet af ham [29].

John George Dunn har det hidtil kun været muligt at spore med mellemrum fra 1863 til 1889. I disse 26 år har han haft en broget karriere med mange jern i ilden. Han arbejdede i 1860'erne i flere år på at gennemføre projektet om en telegraflinie fra den sibiriske stillehavskyst til traktathavnene på Kina-kysten. Under dette arbejde var han flere gange i St. Petersburg og i tæt kontakt med den russiske administration. Han arbejdede i hvert fald til sommeren 1869 sammen med David Chadwick fra Chadwicks, Adamson, Collier & Co. Han opholdt sig i St. Petersburg

28. Wade til FO 22/6 1881 med engelsk oversættelse af den danske ansøgning af 7/6 og af det kinesiske dekret af 8/6 1881, underskrevet af Li Hung-chang. Telegram fra Eastern Extension's Hongkong-agent Squier til hovedkontoret i London 22/6 1881, vedlagt John Pender's brev til Lord Granville, FO, 9/11 1881. FO 17/1007 og 1009.
29. E. V. G. Kiernan: *British Diplomacy in China 1880–85*. New York 1970, s. 190, 216 og 278. André Chih: *L'Occident »Chrétien«*, s. 160–61. S. Couling (ed.): *Encyclopaedia Sinica*, s. 150. H. Cordier: *L'Histoire de la Chine*, vol. II s. 599. Wade til FO 16/1 1882. FO 17/895. Dunn til J. J. Keswick, Shanghai, dateret Tientsin 2/11 1885. W. Keswick til J. J. Keswick, dateret Tientsin 8/11 1885. Tientsin 1086 og 1088. Section II A, Unbound Correspondence, Jardine Matheson Archives, Cambridge University Library, Cambridge. Dunn til Wade, dateret Peking 10/1 1882. FO 17/895. Om Dunn's optræden endnu i august 1889 se FO 17/1097.

i den afgørende periode i september–oktober 1869. For hvem vides ikke med sikkerhed. De ydre omstændigheder har således givet Dunn muligheder for at erhverve sig den viden, som han giver videre til den britiske administrator i Hongkong med sine breve af 27. marts og 14. april 1882.

Det næste spørgsmål er da: Hvorfor gik der 12¹/₂ år, før Dunn lod sin viden gå videre til Foreign Office og Colonial Office?

III. MOTIVERNE. Den strid, som opstod mellem Store Nordiske og *Eastern Extension* i juni 1881, blev lang og bitter. Den kunne vel være blevet så dyr for de to selskaber, at de havde tabt den kontrol med Kinas telegraf-forbindelser med omverdenen, som de i forening sad på. I begyndelsen af maj 1870 havde Tietgen og Pender haft møder i London, da en ødelæggende konkurrence mellem de to selskabers planlagte linier truede. Her afsluttede de den 13. maj en overenskomst, hvorefter kablet mellem Hongkong og Shanghai skulle anlægges af Store Nordiske, men drives af de 2 selskaber i fællesskab. Indtægter og udgifter skulle deles. En ødelæggende indbyrdes konkurrence blev undgået. Samarbejdet havde siden da fungeret uden alvorligere komplikationer [30]. Store Nordiskes monopolagtige overenskomst med Li Hung-chang i juni 1881 kom derfor som en bombe for englænderne.

Det var John George Dunn, der bragte nyheden om denne overenskomst til den britiske minister i Peking Thomas Wade og dermed startede den følgende strid. Det komplicerede forløb i de 2 selskabers indbyrdes årelange kamp skal ikke gengives her. Men situationen i marts 1882 kaster lys over Dunn's motiver til netop på dette tidspunkt at videregive sin viden om begivenhederne omkring koncessionsforhandlingerne i St. Petersborg i 1869.

Det i 1870–71 udlagte kabel mellem Shanghai og Hongkong var 1882 så medtaget, at en ny forbindelse måtte etableres. Samtidig var der kinesiske planer om en landlinie mellem traktathavenene på den kinesiske kyst mellem Hongkong og Shanghai. I hvert fald siden februar 1882 havde der været forhandlinger om en landlinie fra Hongkong til Canton mellem Store Nordiskes repræsentant i Hongkong Albert Suenson og en gruppe kinesere, repræsenteret af Ho Amei og Li Tuk Cheong, begge fra *On tai Insurance Co. Ltd.*, Hongkong. Efter de oplysninger, der forelå for

30. J. M. Walker til Tietgen 22/4 1870. Forretningspapirer III. T. G. Glover, *Eastern Extension*, London, til H. G. Erichsen 8/7 1881. FO 17/1009. Dunn til Pender 2/4 1882. FO 17/1007. Kiernan: *British Diplomacy in China 1880–85*, s. 266.

Dunn, der som *Eastern Extension's* agent efterforskede sagen, skulle provinsregeringen i Canton og provinsguvernøren over Kwangtung støtte planerne. De havde indskudt en trediedel af den nødvendige kapital på £60.000. Store Nordiske anbefaledes af Li-Hung-chang [31].

Thomas Wade i Peking var klar over de mulige perspektiver ved dette projekt. Han opfattede det som et første led i en telegrafkæde på land langs den kinesiske kyst fra Canton til Shanghai og med stiklinier til det indre Kina undervejs. Imod dette havde han intet at indvende. Derimod var han – som Pender og Dunn – overbevist om, at Store Nordiske bestræbte sig på via denne linie at monopolisere overførselen af telegrammer fra Kina til Europa via den transsibiriske rute og samarbejdet med kineserne. Det ville næsten overflødiggøre det medtagne søkabel mellem Shanghai og Hongkong og gøre store Nordiske uafhængig af *Eastern Extension*. Telegrafforbindelsen mellem Europa og Kina kunne i så fald helt komme under dansk-russisk kontrol. De britiske muligheder for at komme på tværs af disse planer var i denne situation begrænsede. Man kunne appellere til det kinesiske udenrigsministerium Tsungli Yamen om at gå imod disse planer. Man kunne også nægte det nye selskab at føre sit kabel fra Kowloon over strædet fra det kinesiske fastland til Hongkong. Derfor anbefalede Wade Foreign Office, at Colonial Office foreløbig skulle nægte tilladelse til at lande nye kabler i Hongkong. Det skete også. Uheldigvis havde Hongkong-regeringen allerede den 11. februar givet Store Nordiske tilladelse til i Hongkong at lande et telefonkabel fra Kowloon [32].

Således var situationen, da aftalen mellem Store Nordiske og kineserne den 25. marts blev endeligt underskrevet. Udsigterne for *Eastern Extension* var ikke for lyse. Denne pressede situation har formentlig fået Dunn til netop på dette tidspunkt at videregive til ansvarlige britiske myndigheder sin 12^{1/2} år gamle viden. Den kunne diskvalificere det danske selskab ved at sandsynliggøre et årelangt dansk-russisk komplot mod britiske interesser i Kina og derved aktivisere Foreign Office.

Hertil kom, at Dunn ikke var nogen elsker af danskere. Det ville ikke være et umenneskeligt træk, om han efter begivenhederne i 1869 nærrede en smule nag til Tietgen og kunne ønske at sige tak for sidst, når lejlighed

31. G. Hansen, Store Nordiske, til John Pender 24/11 1882. FO 17/1008. Telegrammer fra Squier, Hongkong til London 2., 3. og 18/3 1882. John Pender's memorandum til FO 24/1 1882. Dunn til Squier 28/11 1881, vedlagt Pender's memorandum til FO 24/1 1882. FO 17/1007.
32. Telegrammer fra Wade til FO 11. og 19/3 1882, Wade til FO 19/3 1882. Colonial Office til FO 16/3 og 18/4 1882. FO 17/1007.

bød sig. De danske i Store Nordiskes tjeneste i Kina var ifølge Dunn – med få undtagelser – »insolent, meddlesome, disliked and impudent«. Det danske selskab var »an unscrupulous, deceitful and impudent Association«. Om den generelle politiske situation i Kina stillede han spørgsmålet: »Why should England, whose interests are old and vast, be kept out from China, in some important ways, by Danes whose political interests are Anglophobic, and whose commercial interests are some sham butter and cherry brandy?« [33].

Dunn kunne dog også have andre grunde end fortidens til at miskreditere Tietgen. I sommeren 1881 havde Tietgen besluttet at gå ind i det internationale slagsmål om jernbanekoncessioner i og statslån til Kina. Det kom der ikke noget ud af ved den lejlighed. Men Tietgen var ved at gå ind på et område, hvor også Dunn arbejdede. Har det end været Dunn bekendt, så manglede denne ikke fantasi til at forestille sig, hvad aftalen af 8. juni 1881 kunne udvikle sig til. Han havde haft nok af dansk konkurrence [34].

John George Dunn havde således de bedste motiver – eller de værste – til at kompromittere Tietgen og Store Nordiske, da han i slutningen af marts og midten af april 1882 videregav sin viden om koncessionsforhandlingerne og de tietgen'ske metoder i 1869. Det gør ikke problemet om hans troværdighed mindre.

IV. AFSLUTNING. De konkrete oplysninger i brevet af 14. april 1882 til Hongkong-administratoren W. H. Marsh er – som påvist – korrekte for langt størstedelens vedkommende. Men ophavsmanden, John George Dunn, er stadig en mystisk person. Hans personlige data, hans baggrund og fulde karriere og hans personlighed kendes ikke nøjere. Så meget ved vi dog, at også hans forudsætninger – både på grund af hans færd og erfaring – og hans motiver giver god grund til at fæste lid til de oplysninger, han videregav. Trods mystikken må man forlade sig på ham.

Også andre har gjort det. En erfaren mand, hvis bedømmelse der er grund til at fæste lid til, var den britiske minister i Peking Sir Thomas Wade. Han kom til Kina som soldat i 1842 ved slutningen af den første opiumskrig. Siden 1845 havde han næsten uafbrudt opholdt sig i Kina

33. Dunn til Pender, dateret Hongkong 25/4 1882, vedlagt Penders brev til FO 14/6 1882. FO 17/1007. Dunn til Eastern Extension, London, 28/3 1882 (telegram).

H. G. Erichsen til F. E. Hesse, Eastern Extension, London 4/5 1882. 17/1008.

34. Se lægget »Kinesisk Jernbane og Statslaan 1881–84«. Storno 1867–96.

som diplomat. Ved flere lejligheder i årenes løb havde denne skarpe iagttagelse brugt Dunn som informationskilde til sine indberetninger til Foreign Office, både om indre kinesiske forhold og om andre vestlige nationers militært-strategiske og politiske interesser i Kina. I en indberetning fra januar 1882, 2½ måned før Dunn sendte sine breve med resuméet, gav Sir Thomas ham følgende karakteristik i en indberetning til Foreign Office:

»Mr. Dunn is a man of undoubted intelligence and endowed with precisely that sort of activity which is invaluable in a newspaper correspondent. I have also found him truthful, but like many persons intent upon acquiring information, this judgement as to what is to be accepted and what rejected is not invariably sound.« [35]

35. Dictionary of National Biography, vol. LVIII, London 1899. Wade til FO 16/1 1882. FO 17/895.

Zeitgeist

NOGLE IDÉHISTORISKE BETRAGTNINGER

AF

JOHNY LEISNER

ENHVER HISTORIKER, der har sat sig for at analysere idéindholdet i et bestemt forfatterskab eller hos en bestemt skole eller retning, kommer til et tidspunkt, hvor han ser sig stillet over for den opgave at forsøge en stillingtagen til spørgsmålet om graden af originalitet hos det eller de pågældende forfatterskaber. I hvilken grad konfronteres man med ny idé- og tanke-mæssige gennembrud, og i hvilken udstrækning stilles man blot over for en tidstypisk forestillingsverden, udtrykt ved hjælp af en tidsafhængig referenceramme?

Denne problemstilling stiller historikeren over for den opgave at forsøge at udskille de unikke elementer fra de generelle eller tidstypiske, idet man ved et unikt element kan forstå et i egentlig forstand originalt eller primært element, hvortil man intet fortilfælde kan finde, men også et element, der nok bygger på i forvejen kendte tankegange og forestillinger, men som kombinerer dem i nye mønstre til en ny helhed.

En sådan afvejning af et forfatterskabs unikke og generelle elementer har ofte taget form af hvad man kunne kalde tankearkæologiske studier, altså analyser af forudsætninger og forbilleder og opstilling af en art anetavle over de påvirkninger og inspirationer, som kan spores hos en given forfatter. Et typisk eksempel på en studie af denne art har man i den hollandske historiker *Derec Regins* bog om dannelsen og udviklingen af *Schillers* tankeverden: *Freedom and Dignity* [1]. I denne bog er hovedvægten i den idéhistoriske analyse lagt på en kronologisk kulegravning af Schillers forudsætninger, bl. a. og vel i virkeligheden først og fremmest gennem forsøg på at rekonstruere Schillers læsning. Herved påvises den afgørende betydning, skikkelser som Herder og Kant, Rousseau og Fergusson, til forskellig tid og med vekslende styrke, har haft for udviklingen af den schillerske tankeverden, det schillerske kosmos. At Schiller som tænker og som historiker i høj grad har ladet sig inspirere af disse og af andre forgængere er natur-

1. Haag 1965. Jfr. min anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, 12 rk., IV bd. s. 621 f.

ligvis ubestrideligt. Alligevel må det hævdes, at en sådan påvirkningsanalyse som idéhistorisk arbejdsredskab er både utilstrækkelig og utilfredsstillende, når den står alene. Den er i en vis forstand et typisk barn af det 19. århundredes positivisme og udviklingstro, og der er stor lighed mellem den og fx den tidlige sprogfilosofis og den tidlige sociologis interesse for nutidige levn af fortidige tilstande. Der er også de samme svagheder: Fortidens »Überreste« kommer til at stå som sære, uformidlede størrelser, der optræder i uforståede sammenhænge, og interessen kommer til at blive bortledt fra spørgsmålet om, hvorvidt disse »levn« i deres nutidige sammenhæng har en funktion, der er uafhængig af deres oprindelse og hidtidige udviklingshistorie [2].

Den tankearkæologiske metode kan naturligvis bruges til at fremgrave unikke elementer i den første af de to oven for nævnte betydninger; i praksis vil det sige, at metoden fører til en understregning af, hvor sjældent unikke elementer i denne betydning forekommer. Regin fremhæver Schiller som ophavsmand til begrebet »Entfremdung«, forstået som den fremmedhed, der opstår, når »sittliche« og »politische Freiheit« adskilles, og han mener, at det er denne placering som en forløber for Hegels og Marx' senere videreudvikling af fremmedgørelsesbegrebet, der er årsagen til den stadig stigende interesse for Schiller som filosof [3]. Over for denne påstand må imidlertid to hovedindvendinger fremhæves: For det første er Schiller muligvis nok opfinder af etiketten »Entfremdung«, men dog ikke af begrebet, der bl. a. spiller en central rolle i Rousseaus hele forfatterskab [4], og til syvende og sidst jo blot er en sækulariseret videreførelse af den gammeltestamentlige forestilling om mennesket, der ved syndefaldet er blevet en fremmed over for Gud [5]. For det andet bevirker henvisningen til

2. Problemet kendes inden for mange historiske genrer, ikke mindst inden for institutionshistorien: Forstås det engelske parlament bedst ud fra en funktionsanalyse eller ud fra en analyse af dets historiske udvikling fra omk. 1200 til nu. Er der andet end en verbal kontinuitet fra Simon de Montfords *parliamentum* til 1970'ernes lovgivende forsamling i parlamentsbygningen i Westminster, osv. osv.
3. Anf. arb. s. 1.
4. Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes fra 1755 er én lang skildring af civilisationens fremmedgørende virkning på mennesket, fordi den lader naturtilstandens frihed og uafhængighed afløse af »la dépendance des hommes«, m. a. o. selve det menneskelige samfund rejser sig som en fremmed og fjendtlig magt, der afhængiggør det enkelte menneske. I Contrat Social, livre 1, ch. 1 hedder det: »l'homme est né libre, et partout il est dans les fers. Tel se croit le maître des autres, qui ne laisse pas d'être plus esclave qu'eux. (jfr. Hegels Herrund-Knecht-motiv). Comment se changement s'est il fait? J'ignore...«
5. Jfr. f. eks. Borkenaus påvisning af hvad man kan kalde et eskatologisk drama i 5 akter hos bl. a. både Rousseau, Fichte og Marx: »Akt I: Stand der Unschuld«

Schillers som filosoffer større efterfølgere, Hegel og Marx, en næsten automatisk virkende tilbagesmitning fra deres brug af begrebet på Schiller. Regins metode fører således over i en anskuelse af Schiller i et på eengang tilbageskuende og fremadrettet perspektiv, medens Schillers egen sammenhæng, hans eget univers, truer med at blive væk i analysen af rækken af enkeltelementer og enkeltpåvirkninger. M. a. o.: metoden egner sig ikke til at udskille og indkredse unikke elementer i den anden af de ovenfor nævnte betydninger, fordi den principielt intet kan udsige om en eventuel samspilsoriginalitet mellem de til hver deres kilde omhyggeligt henførte enkelt-elementer. Dette betyder, at den er uegnet til at blotlægge Schillers *virkelige* afhængighed af sine forgængere og hans *virkelige* samspil med sin tyske og sin europæiske samtid.

Nu er for Regin selv ikke fremmedgørelsesproblematikken, men frihedsbegrebet hos Schiller undersøgelsens genstand, og i sit forord hævder han: »Schiller's thought is founded on the typical idealist philosophy of his time and naturally creates problems for our more pragmatic minds. It is, however, not the purpose of this essay to submit the foundation of this philosophy to scrutiny, but rather to take Schiller on his own terms and examine his theories within their own historical context«. Derfor må tyngdepunktet i hans studie ligge i udviklingen af, hvad Schiller kaldte den æstetiske stat, den stat, der skulle bringe harmoni mellem den moralske og den politiske frihed, og dermed i realiteten overvinde fremmedgørelsen. Skade blot, at Regin ikke lever op til sin programerklæring. I praksis indskrænker han sin analyse af den æstetiske stat til at give en række personalbiografiske oplysninger: Schillers sygdom, Baggenses intervention etc. – og til at pege på nogle idéhistoriske forudsætninger, i første række Kant, men også Wieland som det efter Regins opfattelse uheldige bindeled til antikken; derudover henvises i bred almindelighed til Schillers skuffelse over den franske revolutions udvikling, der fik ham til ». . . like Plato 2000 years earlier . . . to divert his interest in *practical* politics to theories of a more harmonious society« [7], og til sidst at miste interessen for historien, nu

(hos Marx urkommunismen), Akt II: Sündenfall, Aufheben des Lasters (indførelsen af privatejendom og dermed fremmedgørelsen); Akt III die Gegenwart: Stand der vollendeten Sündhaftigkeit (det kapitalistiske samfund). Akt IV: Umkehr aus moralischer Erkenntnis und damit Erlösung (den proletariske revolution), Akt V: Neuer Stand der Unschuld (det klasseløse samfund). Cit. i Frank Borkenau: Marx, Fischer Bücherei 1961, s. 35.

6. Anf. arb. s. 1.

7. Anf. arb. s. 105.

hvor han havde mistet troen på, at samtiden repræsenterede fremskridtet, og den egentlige guldalder var skubbet ud i en fremtid, over hvilken historien ingen jurisdiktion havde [8]. Regins skildring bliver derfor lidet givende for den der ønsker at se »den æstetiske stat« i dens samtidige perspektiv: der gives ingen analyse af de feed-back-mekanismer, der har fungeret mellem Schiller og hans samtidige, og der gøres højst meget sporadiske forsøg på at afdække den referenceramme, det ideologiske koordinatsystem, som Schillers egne konceptioner må fortolkes ud fra.

Alligevel rører Regin ved noget centralt i det målbeskrivelse, han stiller op for sin Schiller-studie. For fagfilosoffen må ved analysen af en forfatters værker, vurderingen af hans ideers og teories indre konsistens, afvejningen af disses falsificerbarhed og af deres logiske og kronologiske sammenhæng med andre idéer og teorier uundgåeligt stå i centrum, medens tyngdepunktet i idéhistorikerens interessefelt ligger et andet sted. Han har nok af »den ny kritik« lært, at nøglen til forståelsen af et forfatterskab ikke ligger i en atomistisk sønderdeling af det med henblik på en analyse af dets forudsætninger, men i en nøje indlevelse i det pågældende forfatterskabs hele univers, i en forståelse af de nye sammenhænge gammelkendte begreber optræder i, i en vurdering af forfatterskabet »on its own terms«. Men heller ikke derved kan han som historiker blive stående. Han adskiller

8. I sin påvisning heraf går Regin iøvrigt ud over analysen af Schillers teorier »within their own historical context«, når han fremhæver, at Schiller her var i modsætning til Kant, og at Schiller har ret når han afviser at ekstrapolere fra den kendte historie ud i den ukendte fremtid. Han »beviser« dette ved at citere Collingwood: »History throws no light on the future and the historical series cannot be extrapolated beyond the present« (anf. arb. s. 90, n. 16), men Regin glemmer at gøre opmærksom på sammenhængen, hvori Collingwoodcitateret er fremsat, nemlig i gennemgangen af Schiller som historiker i forlængelse af og som kontrast til Kant. Collingwood sammenfatter Schillers historiesyn således: »Universal history, so conceived is the history of progress from savage beginnings to modern civilization. So far Schiller agrees with Kant, but with two important differences. (1) Whereas Kant places the goal of progress in a future millennium, Schiller places it in the present, and asserts that the ultimate aim of universal history is to show how the present, with such things as modern language, modern law, modern social institutions, modern clothing, and so forth, came to be what it is. Here Schiller definitely improves on Kant, owing no doubt to his actual experience of historical work, which has shown him that history throws no light on the future . . .« osv. M. a. o., Regin bruger Collingwoods karakteristik af Schiller som historiker på et tidspunkt, hvor Schiller hældede til at betragte sin samtid som milleniet under udvikling til at begrunde Schillers *senere* venden sig bort fra historien. Hans skråsikre fælden af en værdidom med Collingwood som autoritet tyder iøvrigt ikke på, at han er orienteret i den moderne diskussion bl. historikere om hele extrapolationsproblematikken.

sig fra litteraturhistorikeren ved at dennes endemål for ham optræder som en forudsætning, og fra filosofen ved, at det ikke er ideerne i sig selv, men samspillet imellem disse ideer og den konkrete historiske virkelighed, eller med en marxistisk vending, forholdet mellem basis og overbygning, der er den egentlige genstand for hans forskning. Det er for ham et spørgsmål af underordnet betydning – og ofte et spørgsmål han vil være inkompetent til at besvare – om fx Schillers æstetiske logik er fri for indre selvmodsigelser, eller om Ricardos »labour-theory-of-value« er en anvendelig model eller blot en nogenlunde adækvat beskrivelse af visse konstituerende træk ved den tidlige industrialismes økonomiske system. Det er derimod af central betydning for ham at undersøge, hvilken udbredelse og indflydelse disse teorier har haft i samtid og eftertid, om de har haft betydning for beslutningstagernes og for massernes handlinger, og om de har haft modificerende følger for igangværende politiske, økonomiske og sociale tendenser.

Problematikken omkring samspillet mellem den enkelte og hans samtid eller eftertid, eller sagt lidt mere præcist, sammenhængen mellem den enkelte og hele den samtidige og eftertidige tænkemåde og forestillingsverden, det fænomen, der er tradition for blandt historikere at betegne som Zeitgeistproblematikken er idéhistorikerens egentlige virkefelt. Denne problematik er central, men samtidig så kompliceret, at det må indrømmes, at det traditionelle historiske begrebsapparat, og de traditionelle historiske arbejdsmetoder ikke slår til, når det drejer sig om at udnytte Zeitgeistbegrebet til konkrete undersøgelser.

Som et eksempel på problematikens sammensathed kan tages forholdet mellem Rousseau og den franske revolution. Rousseau var en central skikkelse i den revolutionære mytologi, især under revolutionens senere faser. Hans navn blev brugt som autoritet i de revolutionære politiske diskussioner, og ikke få politikere hævdede, at de i ord og gerning realiserede mesterens idealer, ligesom udtryk som »volonté générale« og »souveraineté inalienable du peuple« blev fast inventar i den revolutionære sprogbrug. Herfra at slutte til en konkret indvirkning fra Rousseaus tankeverden på revolutionens forløb og i hans forfatterskab, og ganske særligt i *Contrat Social* at se en af forudsætningerne, måske en hovedforudsætning for selve revolutionens udbrud ville imidlertid være hasarderet, ligeså hasarderet som at hævde, at de studerende her i landet, der for et par år siden havde lært sig at sige »repressiv tolerance« eller »fremmedgørelse« rent faktisk havde læst Marcuse og sat sig ind i denne nok så vanskeligt tilgængelige filosofers begrebsverden. Med Jean McDonalds formulering er det ikke en forfatters særegenheder, der

giver ham indflydelse, men det, han har fælles med sine samtidige [9], og de træk, der af de revolutionære blev fremhævet som særligt rosseauske og som blev grundlaget for Rousseaukulten, var netop fællestræk for flertallet af de politiske tænkere i Frankrig i det 18. århundredes anden halvdel, et typisk Zeitgeistfænomen, der af årsager, som vil blive diskuteret senere blev kædet eksklusivt, eller næsten eksklusivt, sammen med Rousseaus navn.

Det vil imidlertid sige, at den revolutionære Rousseau er en mytisk Rousseau, der i realiteten ikke behøver at have så farligt meget at gøre med den »historiske« Rousseau. Karakteristisk er det, at det efter 1789 ikke alene var de revolutionære, der tog Rousseau til indtægt for sig, men også i høj grad en række kontrarevolutionære politikere og forfattere som fx Maury, Calonne og d'Antraignes, der beskyldte revolutionens tilhængere for at have forvandlet og forvansket Rousseaus politiske program, en påstand der faktisk var særdeles velbegrundet [10]. Det er nemlig svært i Rosseaus politiske skrifter, først og fremmest i *Contrat Social* at finde et revolutionært eller blot et fremadskuende perspektiv. Modsat fx Schillers lå Rosseaus guldalder i fortiden; kun i primitiviteten, kun under et folks ungdom, kan friheden vindes, og er den først gået tabt, kan den ikke genvindes, for selve civilisationen er en hindring: »Peuples libres, souvenez-vous de cette maxime: 'On peut acquérir la liberté, mais on ne la recouvre jamais'« [11]. De fleste folkeslag kan, ligesom mennesker, kun omformes i deres ungdom. Er et sæt af sædvaner een gang etableret og har bestemte fordomme slået rod, er det både farligt og håbløst at ville reformere [12]. Dette kan vanskeligt udlægges som et udtryk for revolutionær vilje. Rousseaus menneskeideal er langt snarere »den ædle vilde«, oplysningstidens efterhånden til kliché nedslidte ideal, og hans hovedanskelighed – som han især har behandlet i *Discours sur l'Inégalité* – er at forklare og beskrive nødvendigheden af, at de oprindeligt frie og enkeltlevende individer slutter sig sammen i et samfund, et samfund, der kun hvis det er meget lille og kun hvis det har haft held til ved hjælp af en stor lovgiver – den spartanske Lykurg er Rousseaus yndingseksempel – at realisere, eller rettere at opdage almenviljen, vil være i stand til fortsat at fastholde friheden.

Hensigten med *Contrat Social* har fra Rousseaus side været at blotlægge

9. I Rousseau and the French Revolution, 1965, s. 1: »Indeed, it is not what distinguishes a writer from his fellows that makes him influential, but rather what he has in common with them«.
10. Jfr. anf. arb.s 115–155 og f. eks. Jacques Godechot: La contrerévolution, 1961.
11. Du Contrat Social, Editions Montaignes, 1943, 199.
12. Sst. s. 198.

samfundslivets rødder og som sit forbillede, Platon, tager han sit udgangspunkt i en søgen efter en definition på begrebet retfærdighed. Dette giver hans værk et spekulativt-idealistisk præg, og han er selv den første til at pege på, at han ikke gør andet end så mange andre politiske forfattere har gjort før ham, nemlig at forsøge at opstille et billede af idealstaten [13]. Var denne påstand fuldt rigtig, ville det indtryk Rousseau gjorde på sin samtid, og den brug eftertiden gjorde af hans navn være fuldkommen uforståelig. Der er da også et andet, mere konkret lag i *Contrat Social*: Kritikken af de herskende tilstande i Rousseaus samtid, en kritik, der netop ofte antog en helt præcis og kontant karakter. Set i sammenhæng med Rousseaus stærke betoning af den menneskelige lighed [14] gjorde denne kritik det nærliggende at opfatte ham som tilhænger af og talsmand for et totalt demokrati. Rousseau var alt andet, men igen skyldtes misopfattelsen af ham hans tilbøjelighed til at skildre sit fortidsorienterede ideal med udgangspunkt i en kritik af samtidige tilstande: I *Contrat Social* tog han tværtimod udtrykkeligt afstand fra demokratiet, både det indirekte, for intet individ kan lade sig repræsentere af et andet, og det direkte, der ihvertfald kun ville kunne praktiseres i meget små stater [15], og slet ikke i Frankrig. Han adskiller sig nok fra Montesquieu ved at foretrække republikken fremfor monarkiet, men i virkeligheden ligger han tæt op ad sin forgængers samfundsopfattelse, når han ser bourgeoisiet som den egentlige

13. »Locke, Montesquieu, l'abbé de Saint-Pierre ont traité les mêmes matières et souvent avec la même liberté tout au moins... Tous sont nés sous les rois, ont vécu tranquilles, et sont morts honorés dans leur pays« Lettres écrites de la Montagne. Cit. i Vaughan: Political Works of Rousseau, 1915, vol II, s. 206.
14. Det er lighedsbegrebet, der ligger bag Rousseaus opfattelse af almenviljen som noget der skal opdages, som noget i forvejen objektivt eksisterende. Jfr. Victor Delbos parafrase over Kants sammenstilling af Newton og Rousseau: »Newton, le premier de tous, vit l'ordre et la régularité unis à une grande simplicité et avant lui il n'y avait à trouver que désordre et que multiplicité mal agencée; et depuis ce temps les comètes vont leur cours en décrivant des orbites géométriques. Rousseau, le premier de tous, découvrit sous la diversité des formes humaines conventionnels la nature de l'homme dans les profondeurs ou elle était cachée, ainsi que la loi secrète en vertu de laquelle la Providence est justifiée par ses observations.« Cit. i Maxime Leroy: Histoire des Idées sociales en France, 1946, s. 168.
15. »D'ailleurs, que de choses difficiles à réunir ne suppose pas ce Gouvernement! Premièrement un Etat très petite ou le peuple soit facile a rassembler et ou chaque citoyen puisse aisément connoitre tous les autres, secondement une grande simplicité de mœurs qui prévienne la multitude d'affaire et les discussions épineuses, ensuite beaucoup d'égalité dans les rangs et dans les fortunes, sans quoi l'égalité ne saurait subsister longtemps dans les droits et l'autorité... s'il y avoit un peuple de Dieux, ils se gouverneront démocratiquement. Un gouvernement si parfait ne convient pas à des hommes«. *Contrat Social*, anf. udg. s. 275 ff.

statsbærende klasse, som »la plus saine partie de la république, la seule qu'on soit assuré ne pouvoir dans sa conduite, se proposer d'autre objet que le bien de tous« [16], og når han indskrænker folkets rolle til at vælge de personer, som skal bestride de forskellige udøvende funktioner.

I forhold til bogens ophavssituation og samtid må det derfor siges, at det er vanskeligt at se, hvordan *Contrat Social* kunne blive draget til ansvar for revolutionens udbrud, endside blive bibelen for de revolutionært aktive. Tilbage står kløften mellem den »virkelige« Rousseau og den »revolutionære« Rousseau; tilbage står det ubestridelige faktum, at den konservative tænker *blev* revolutionens hero.

Udgangspunktet for en forståelse heraf må sikkert søges i det ofte oversete faktum, at *Contrat Social* ved revolutionens udbrud var en næsten glemt og kun sjældent forstået bog. Mornet, den franske historiker, kunne i 1933 om bogen konkludere, at »si l'on compare avec le nombre des éditions et les commentaires de la Henriade . . ., de Candide, de l'Histoire des Deux Indes de Raynal on peut dire que le Contrat Social a passé à peu près inaperçu« [17]. Men Rousseau selv var jo alt andet end glemt i 1789. Hans *Emile*, hans *Nouvelle Eloise*, hans *Confessions*, hans *Réveries du Promeneur solitaire* kom i bestandigt nye oplag; hans ry som den, der havde peget på, hvordan de kommende generationer i naturlighed kunne opdrages til frie mennesker, prægede af »vertu« i klassisk forstand, og som den, der ved at blotlægge sin egen følsomhed havde legitimeret følelsernes ret over for forstanden, havde været stadig voksende efter hans død, og havde sat et Rousseau-sværmeri igang, som nåede langt ud over Frankrigs grænser [18]. Livsholdningen, indstillingen til tilværelsen var i næsten

16. I *Lettres de la Montagne*, IV brev. Jfr. Hegels »allgemeine Klasse« og Marx' »nationale Klasse«.

17. D. Mornet: *Les Origines intellectuelles de la Révolution Française*, 1933, s. 96, her cit. fra Joan MacDonald, anf. arb. s. 44.

18. Sml. f. eks. Schillers ungdomsdigt om Rousseau:
 Monument von unsrer Zeiten Schande,
 Ew'ge Schmachschrift deiner Mutterlande,
 Rousseaus Grab, gegrüsset seist du mir!
 Fried' und Ruh' den Trümmern deines Lebens!
 Fried' und Ruhe suchtest du vergebens,
 Fried' und Ruh' fandst du hier.

Wann wird doch die alte Wunde narben?
 Einst war's finster, und die Weisen starben!
 Nun ist's lichter, und der Weise stirbt.
 Sokrates ging unter durch Sophisten,
 Rousseau leidet, Rousseau fällt durch Christen,
 Rousseau – der aus Christen Menschen wirbt.

MaeLuhansk forstod det centrale i Rousseaus budskab, langt mere end det konkrete indhold af hans bøger. Nu betjente Rousseau sig rent faktisk, når han beskæftigede sig med økonomiske og sociale fænomener af det 18. århundredes gængse sprogbrug. Frihed, lighed, broderskab, folkesuveræniteten var ikke specielt rousseauske shibboleths, men fællesforestillinger allerede for den førrevolutionære generation, og under revolutionen anerkendt som givne størrelser ikke alene af dens tilhængere, men også af ikke helt få af dens modstandere. Hvad Rousseau havde til forskel fra oplysningstidens øvrige filosoffer var netop en holdning, der følte som kongenial af revolutionsgenerationen, eller ihvertfald af dens bourgeois-elementer, og i form af, hvad man kunne kalde psykologiske overføringsbilleder tillagdes den guddommelige Jean-Jacques efterhånden paterniteten til hele denne fællespolitiske arv fra fortiden.

Da *Contrat Social* virkelig begyndte at blive læst i 1791, vidste dens læsere sådan set allerede, hvad bogens indhold og tendens *burde* være. Det var nemt at lægge det i forvejen alment accepterede indhold ind i Rousseaus terminologi, og det vakte kun anstød hos de færreste at identificere hans almenvilje med talmajestæten, med folkeflertallet. Kun læst således – eller kun ved fortsat ikke at blive læst – kunne han blive udlagt som 1791-forfatningens fader [19]. Kun en fortsat overfladisk læsning af ham kunne derefter give ham paterniteten også til 1793-forfatningen. I virkeligheden endte de få revolutionære, der virkelig havde underkastet hans ideer et grundigere studium, med at måtte tage afstand fra mange af hans konkrete påstande og opfattelser, først og fremmest fra hans krasse og kategoriske afvisning af hele repræsentationstanken i *Contrat Social*.

Idéhistorikeren står således i en særdeles kompleks situation. Han må konstatere, at en undersøgelse af Rousseaus politiske system udfra dets egne forudsætninger ikke siger meget relevant om dets betydning for revolutionen og dens forløb. Han må konstatere, at der ingen nødvendig forbindelse er mellem *Contrat Social* og revolutionen, men samtidig at netop denne bog indtager en central hædersplads i den revolutionære mytologi. M. a. o.: forståelsen af årsagerne til Rousseaus betydning må tage sit udgangspunkt ikke hos Rousseau selv, men i revolutionen, i tankegangen og

19. I Montmorency blev følgende indskrift i 1791 sat på soklen af hans statue:

Philosophe doux et modeste,
 Il a connu les droits de l'humanité,
 c'est dans cette vallée
 En contemplant l'ouvrage de la Divinité,
 Il a fait son Contrat Social,
 La base de notre constitution.

indstillingen hos de borgere, der var revolutionært aktive. Ud fra *Zeitgeistperspektivet*, ud fra en analyse af den revolutionære ideologi – og den revolutionære praksis – kan han gøre sig håb om at opnå forståelse af den rolle Rousseau spillede. Det er beskrivelsen og tolkningen af det intellektuelle klima og de ideologiske holdninger hos de politiske beslutningstagere og hos masserne, der giver nøglen til Rousseau, ikke omvendt.

Og dog. Det er tvivlsomt, om idéhistorikeren kan blive stående herved. Med Alfred Cobbens formulering: »Influential as Voltaire was, can it be believed that he changed much that would not have been changed in the same way, a little later perhaps, without him? But if Rousseau were to be expunged from the pages of history it would be necessary to invent him« [20]. Er der alligevel tale om en – sværtoverskuelig – vekselvirkning mellem basis og overbygning? Er det således, at Rousseau slog an, fordi han løste op for bundne, men modnende tanker og forestillinger hos sin europæiske samtid, men samtidig ved sit eksemplets magt, ved sin personligheds kraft formåede at sætte sit »private« præg på den videre udvikling? Idéhistorikeren står her i et lignende dilemma som den politiske historiker gør det, når han skal forsøge at afveje betydningen af den enkelte politikers beslutning i en konkret situation over for, hvad Pierre Renouvin kalder »les forces profondes«, de dybere- og dybtliggende økonomiske, sociale og psykologiske trends. Ingen af dem kan slå sig til tåls med det »nemme« synspunkt, at de lange udviklingslinier afstikker de rammer inden for hvilke den enkelte politiker og den enkelte ideolog kan bevæge sig, ikke før det kan betragtes som bevist, at den enkelte eller en gruppe ved sine handlinger eller ved sine ideer ikke kan gribe så dybt ind i den igangværende udvikling, at den bliver væsentligt modificeret. Den politiske ideolog Rousseaus betydning for den franske revolution lå som ovenfor beskrevet i de tanker og den terminologi, han havde fælles med sit århundrede. Den charismatiske ener Rousseau gjorde tværtom indtryk ved karaktertræk og holdningselementer, der var nok så unikke. Hans person blev derfor bindeleddet mellem rationalismens politiske arv og den irrationelle, emotionelt opladede revolutionsstemning. Forbindelsen var netop tilfældig. Den af Rousseau oppiskede litterære og politiske »Sturm-und-Drang« fandt sin afløsning i det begyndende 19. århundredes konservative politiske romantik. Det giver ikke megen historisk mening, som J. L. Talmon gør det i *the Origins of Totalitarian Democracy*, at udlægge Rousseau som stamfader via Robespierre og Babeuf til det 20. århundredes massediktaturer; det giver måske

en mening at anskue ham som ophavsmand til, eller ihvertfald som katalysator for det irrationelles indtog som legitimt element i det politiske liv. Det betyder igen, at hans person ikke eensidigt har været anråbt fra et hjørne af det politiske spektrum, men netop, at han siden revolutionen har haft lærlinge både i det politiske højre og det politiske venstre, men derimod sjældnere hos det politiske centrum.

Rousseau var med *J. B. Burys* formulering »an optimist in regard to human nature, a pessimist in regard to civilisation« [21]. Encyclopædisterne, Turgot, d'Alembert og deres kreds var derimod civilisationsoptimister, og i 1789 havde deres opfattelse vundet så bred genklang hos den dannede offentlighed, at fremskridtstroen var blevet det givne, ureflekterede grundlag for hovedparten af de revolutionære. Forklaringen af historien antog hos *Condorcet* i hans *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* med *Frank Manuels* udtryk karakter af »an almost Zoroastrian combat between enlightenment and obscurantism« [22], et skuespil, hvor mørkets magter langsomt, men sikkert måtte vige for oplysningens og fornuftens klare lys; samtidig blev studiet af historien i realiteten en futurologi: Fremtiden kunne nemlig i sine hovedtræk forstås ud fra fortiden. Jo bedre man forstod denne fortid, jo bedre forstod man også de mekanismer, der kunne forsinke fremskridtet, og jo bedre rustet ville man være til kampen mod de fremtidige, endnu ikke overvundne vanskeligheder; jo hurtigere ville man så også kunne realisere utopia, slutstenen på den menneskelige udvikling. Tiden havde fået en retning, udviklingen var gjort til en irreversibel proces.

Som fremmedgørelsesbegrebet dybest set var et sækulariseret kristent begreb, således var også udviklingstanken. Det evige kredsløb var jo blevet brudt ved Kristi død på korset, et offer var bragt som med nødvendighedens uundgåelighed måtte ende med realiseringen af tusindårsriget. Hos *Condorcet* og hans meningsfæller var udsoningen blevet til udviklingen, og milleniet til et videnskabeligt paradys, samtidig med at præsterne havde overtaget rollen som djævelens advokater.

Denne condorcetske tankegang var imidlertid fjernt fra Rousseaus. For ham var der egentlig ingen distance, ingen historisk kløft mellem samtiden og historiens store lovgivere som Lykurg, Solon og Moses. For ham var antikken ikke en fjern kulturperiode, der måtte forstås ud fra sine egne forudsætninger, men en lærebog, der kunne inspirere til samtidig handling.

21. *The Idea of Progress*, paperback edition s. 178.

22. *The Prophets of Paris*, paperback edition s. 69.

Interessant er det at iagttage, at denne indstilling til antikken i virkeligheden var blevet hængende også hos de fremskridtstroende revolutionsfolk. Når de tog afstand fra tanken om en *loi agraire* var det på baggrund af en bogstaveligt ment diskussion af betimeligheden af at genoptage Gracchernes jordreformer; når de talte var de åndeligt talt ikklædt toga, og blev de malet var de som oftest i klassiske gevandter.

Alligevel kontrasterede deres fremskridtstro mod den rousseauske kulturpessimisme. Det gik imidlertid med pessimismen hos Rousseau, som det var gået med hans konservatisme. Den blev ikke ænset, og istedet fuldbyrdedes en gradvis sammensmeltning af fremskridtstro og rousseauisme, en sammensmeltning, der bevirkede at den næste generation af fremskridtsdyrkere med *Saint-Simon* som bannerfører kasserede Condorcets matematisk-logiske fremtidsvision for at lade den erstatte af en varmere, mere emotionel og mere »organisk« fremtidsmodel.

Ved hjælp af Schiller og Rousseau som eksempler er nødvendigheden af at fortolke artikulerede ideologiske strukturer ud fra et tidsåndsperspektiv søgt påpeget. Kun en kvantitativ og kvalitativ bearbejdelse af, hvad man kunne kalde det officielle verdensbillede og den officielle referenceramme kan skabe et sikkert grundlag for vurderingen af arten og omfanget af den enkelte politiske tænkere betydning og gennemslagskraft. Som *Georges Lefebvre* i sin afhandling: *Les origines du communisme de Babeuf* opfordrer til en ny gennemgang af Babeufs tankeverden »non comme on l'a fait plus d'une fois, sous la forme d'un système conçu dogmatiquement et avec une parfaite cohérence, mais comme un flux où le communisme millénaire, transmis par les livres, s'est enrichi et vivifié par l'observation de la société et sous l'influence des événements,« [23] således kan man generelt konkludere, at idéhistorikeren mindre end mod den enkelte tænkere lukkede og afsluttede tanke-system bør rette sin opmærksomhed imod modtagerne, mod deres forudsætninger og omfortolkninger af det tilbudte idégrundlag. Det er gennem denne proces, det til enhver tid herskende politiske idégrundlag bliver skabt, og det er på grundlag af denne pragmatisk opbyggede ideologi, de politiske handlinger besluttet.

23. Trykt i *Études sur la Révolution Française*, 1963, s. 427 f.

Statslån i dølgsmål

AF

NIELS PETERSEN

MELLEM 1825 og 1849 optog Danmark ikke noget udenlandsk statslån. Men midt i 1830erne var man stærkt på vej til det. I februar 1835 sluttede regeringen kontrakt med bankierhuset N. M. Rothschild i London om et lån på 2¹/₂ mill. pd. sterling, men lånet blev aldrig effektueret. I 1838 blev kontrakten annulleret.

Forhandlingerne om denne lånekontrakt blev holdt strengt hemmeligt. Foruden kongen var kun en snæver kreds af embedsmænd bekendt med den. Hemmeligholdelsen var så effektiv, at episoden forblev ukendt for mere end 100 års historieskrivning. End ikke Marcus Rubin, som vel er den, der mest indgående har beskæftiget sig med periodens finanser, kom på sporet af den.

En sag af denne art hørte under direktionen for statsgælden og den synkende fond. Direktionens medlemmer var fuldt orienteret om sagens forløb, men al expedition og udfærdigelse af dokumenter foregik udenfor dens kontorer i bureauet for udenlandske betalinger. Her samledes akterne om lånesagen, og her blev de liggende, til de i 1943 blev afleveret til rigsarkivet [1].

Yderligere materiale kom til veje, da rigsarkivet i 1963 som gave fra Hambro Bank Ltd. i London modtog et bind med indhæftede breve tilhørende firmaets danske stamfader Josef Hambro, som var regeringens agent i forhandlingerne med huset Rothschild [2].

Endnu et sted må der ligge akter om denne lånesag, nemlig i de Londonske Rothschilders arkiv, der skal være bevaret, men aldrig har været tilgængeligt for forskningen [3].

1. Bureauet for udenlandske betalinger, Kgl. resol. vedk. statslån 1834–38 (med vedlagt designation), 1 pk., i det flg. henvist til som »Statslån« samt des. nr. Endvidere smstds., Akter vedr. konverteringen af det Wilson'ske lån i London 1837–38, 1 pk., i det flg. henvist til som »Konvertering« samt des. nr. Desuden findes i statsgælds-direktionens arkiv (aflev. 1943) tre tynde protokoller, autoriseret til journal over de summer, der måtte indgå på lånet af 1835, samt til kopibog over breve i samme anledning, i det flg. henvist til som »Kopibog for statslånet«, jfr. Statslån nr. 9.
2. Josef Hambros arkiv, RA privatarkivnr. 5524.
3. Bertrand Gille: Histoire de la maison Rotschild, I, Genève 1965, s. 10 og 13.

Låneaftalen af 1835 var ikke fremkaldt af akut pengetrang, men var led i en langsigtet stabiliseringsplan. Tanken fremsættes første gang i en forestilling, som gehejmestats- og finansminister A. W. Moltke den 31. december 1833 indgav til kongen [4]. Forestillingen var en rapport om finansernes tilstand, fortrinsvis bygget på de løbende indberetninger om reservefondens tilstand, der registrerede fondens mellemværender med finansdeputationen og statsgældsdirektionen. Officielt var der, for at styrke statens kredit, et vandtæt skot mellem disse to grene af finansforvaltningen, men i reservefonden havde man en hemmelig kanal, der i realiteten gjorde dem til forbundne kar, idet den fungerede som en slags »bankforbindelse« for begge styrelser.

Reservefonden administreredes af bureauet for udenlandske betalinger, hvis egentlige opgave var at varetage statens veksforretninger i udenlandsk valuta. Det var et statskontor, men sorterede ikke under noget regeringskollegium. Dets særstilling viste sig bl. a. i den omstændighed, at dets domicil var chefens private bopæl. Chefen var Nicolai Holten, der tillige var medlem af statsgældsdirektionen.

Reservefonden var oprettet ved kgl. resol. af 18. september 1819. Der var tillagt den en grundkapital hidrørende fra provenuet af visse udenlandske lån samt de norske betalinger i henhold til konventionen af 1819. Dens resurser blev imidlertid hurtigt gennem udlån til de to statskasser konverteret til fordringer på disse, altså simpelthen brugt. I løbet af 1820-erne var statsgældsvæsenet dog blevet såvidt konsolideret, at det kunne forrente og i et vist omfang afbetale sin gæld til reservefonden. Derimod voxede finansdeputationens gæld konstant med 2–2½ mill. rbd. om året.

Da finansminister Moltke ved udgangen af 1833 opgjorde reservefondens status, så den således ud:

Kontant eller disponibel beholdning	0.9 mill. rbd.
Fordring på statsgældskassen	11.3 mill. rbd.
Fordring på finanskassen	31.3 mill. rbd.
Diverse fordringer	0.3 mill. rbd.
	<hr/>
	43.8 mill. rbd.

Smstds. s. 236 findes en kort men fejlagtig omtale af det danske lån af 1835 med flg. tilføjelse: »Nous ne possédons malheureusement aucune précision au sujet de cet emprunt . . .« Som kilde opgiver forf. J. Ayer: *A Century of Finance (1804–1904)*, The London House of Rothschild, London 1905. – Det har desværre ikke været muligt at skaffe dette værk til veje.

I realiteten bestod reservefonden kun som bogholderimæssigt begreb. Tanken var ganske vist, at dens fordringer med tiden skulle likvideres, men ingen regnede alvorligt med, at det nogensinde ville ske. Realiteten i disse transaktioner var, at statsgældskassen indbetalte sit kasseoverskud i reservefonden, der i samme tempo udlånte det til finansdeputationen til dækning af dennes underskud.

Det kritiske problem var, at statsgældskassens overskud gennemsnitligt var ca. 1 mill. rbd. mindre end finansdeputationens underskud. Dette underskud var hidtil blevet dækket dels ved udenlandske lån, dels ved formueforbrug, dels ved salg af obligationer på det indenlandske marked (formelt belåning af reservefondens fordring på statsgældskassen), dels ved Nationalbankens afdrag på finansernes rigsbankobligationer [5]. Disse muligheder var nu ved at være udtømt. Rigsbankobligationerne ville i løbet af kort tid være udamortiseret, og en fortsat, endog forøget, finansiering af underskudet ved salg af obligationer turde man ikke gøre regning på.

Det problem, finansminister Moltke stod overfor, havde to sider: dels en truende likviditetskrise, dels et årligt kasseunderskud på ca. 1 mill. rbd., som man indtil videre ikke så nogen mulighed for at bringe ud af verden. For en langtidsbetragtning så det noget lysere ud. Staten var sikker på efter en årrække at få en indtægtsforøgelse, der næsten opvejede den kroniske underbalance. Det drejede sig om det årlige tilskud til Nationalbanken på 820.000 rbd. svarende til 5/6 af bankhæftelsen på jord og tiender i kongeriget, som staten havde forpligtet sig til at yde, »saa længe indtil alle nu kurserende Rigsbanksedler derved kan blive inddragne« [6]. Til dette antoges der at ville medgå endnu ca. 20 år.

Problemet kunne altså koncentreres til indenfor disse 20 år at skaffe dækning for det faste underskud på en sådan måde, at man kunne holde sig på sikker afstand af en likviditetskrise, helst i form af en virkelig reservefond af passende størrelse, så regeringen kunne undgå ved uforudsete hændelser at komme i en tvangssituation.

Sådan var den stilling, Moltke ridsede op for kongen i sin forestilling af 31. december 1833. Han fandt, at der nu burde tages stilling til, hvilke midler der skulle vælges. Nye skatter og afgifter fandt han det ikke for tiden muligt at pålægge landet. Besparelser på driften var en bedre udvej, men de kunne ikke løse hele problemet og ville heller ikke sikre finanserne den attråede likviditetsreserve.

5. Nationalbankens oktroj af 4/7 1818 § 12 pkt. 1.

6. Smstds. § 6 B 1, jfr. åbent brev af 6/4 1818.

Den løsning Moltke foreslog gik ud på at kombinere besparelser på driftsbudgettet med et nyt udenlandsk lån. Finansernes kredit var god og likviditetsproblemet endnu ikke så påtrængende, at man var nødt til at akceptere enhver pris og enhver betingelse fra en lånekontrahents side. Låneprovenuet skulle danne en reservefond, der kunne gøres frugtbringende og succesivt bruges til dækning af ca. halvdelen af det årlige underskud.

Forestillingen munder ud i to forslag: 1. at der tages skridt til optagelse af et statslån, 2. at Moltke bemyndiges til sammen med nogle embedsmænd at undersøge mulighederne for besparelser på driftsbudgettet. Fem måneder senere, den 3. juni 1834, bifaldt kongen begge forslag.

Det sidste af forslagene sker der foreløbig ikke noget med [7], men lånesagen tages der strax fat på. Den 19. september s. å. afgiver statsgældsdirektionen en forestilling til kongen med ni indstillingspunkter [8]. Det foreslås heri, at der søges et lån på 1.5 mill. pd. sterling à 4 % eller 2 mill. à 3 %. Der peges på huset Rothschild i London som det, der først bør optages forhandling med. Det bemærkes, at med provenuet af et sådant lån vil statsgældskassen kunne afgøre reservefondens fordring. Altså formelt skulle statsgældskassen optage lånet for at kunne tilbagebetale, hvad den havde lånt af reservefonden. Den 23. s. m. bifaldt kongen samtlige indstillingspunkter og udpegede grosserer hofråd Josef Hambro til som »negociatør« at indlede forhandlingerne.

Hambros beskikkelse var ikke overraskende. Han havde tidligere været brugt i lignende øjemed og var en af statens faste vexellerforbindelser. Han var en velhavende forretningsmand med gode internationale forbindelser. Han stod desuden i nært venskabsforhold til Nicolai Holten, med hvem han under sin sendelse til udlandet førte en livlig privat korrespondance [9].

Valget af Rothschild som »låneentreprenør« var heller ingen overraskelse. Statsgældsdirektionen var overbevist om, at Rothschild »fremfor alle andre Huse for Tiden har saavel den største Indflydelse i Anliggender af denne Art, som og, saavidt her kan skjønnes, den kraftigste Evne til at gjennemsette det, hvortil det har engageret sig.«

7. Dette punkt realiseres først i 1836 med nedsættelse af en finanskommission, jfr. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlinger I, 1931, s. 553. Nedsættelsen er nok en følge af stænderforhandlingerne, men ideen er altså ældre.
8. Statslån nr. 2.
9. Denne korrespondance findes dels i Josef Hambros arkiv, dels i pk. Konvertering 1837-38, læg udenfor designationen, indeholdende breve fra Hambro til Holten og koncepter til dennes breve til Hambro.

Det hentyder til de skuffelser, man havde haft med lånet af 1825, hvis entreprise det konkurrerende hus Wilson havde kapret for næsen af Rothschild [10]. Wilsons indsats for lånets afsætning havde ikke været tilfredsstillende, og administrationen af terminsoperationerne gav jævnlig anledning til bryderier. Tilvejebringelsen af engelsk valuta til terminsbetalingerne var for dyr og foregik under omstændigheder, der kunne give mistanke om, at huset ikke var alt for godt funderet. Det krakkede iøvrigt nogle år senere. I denne situation havde Rothschild meldt sig med et generøst tilbud om forskudsvis at ordne regeringens terminsmellemværende med Wilson mod efterfølgende refusion. Rothschilds breve vidner klart om, at han ønskede at »indtræde i meer udvidede Forbindelser med Deres Majestæts Finantser« [11].

Rothschild var et familjeforbund af bankierhuse rundt om i Europa. Deres hovedbeskæftigelse var at arrangere statslån. De påtog sig at placere statsobligationer på det internationale marked til en bestemt kurs mod provision og mulighed for at afhænde dem til en højere kurs. På det tidspunkt, vi her beskæftiger os med, havde en del lande såvidt konsolideret deres finanser efter de foregående årtiers krige og kriser, at efterspørgslen på lange statslån var mærkbart dæmpet, samtidig med at udbudet af anlægsvillig kapital var stigende. Fra svagt funderede lande, der var plaget af indre uroligheder, som Spanien og Portugal, kom stadig en betydelig efterspørgsel på statslån, men de var behæftet med risici, som dårligt harmonerede med kapitaludbudets intentioner [12].

Under disse omstændigheder var et kreditværdigt og stabilt land som Danmark velkomment på lånemarkedet. Da markedsrentens tendens var faldende, var der en overvejende chance for gevinst ved til en fast pris at påtage sig emission af sikre papirer. Rothschilds breve til statsgældsdirektionen er overmåde indsmigrende. Ordvalget er naturligvis den rene konvientiens, men tegner et billede af en forretningsmand, der er i den heldige situation at kunne byde en god pris for en vare, der kan sælges til en endnu bedre.

Statsgældsdirektionen har vistnok ret godt vurderet situationen. Man regnede med den mulighed, at låneentreprenøren ville se sin fordel i at

10. Marcus Rubin: Frederik VI's Tid, 1895, s. 244–47.

11. Akter om denne sag i Bureauet for udenlandske betalinger, Diverse sager om lånet af 1825, læg: Den Wilson-Rothschildske sag. De omtalte breve fra Rothschild er fra febr.-marts 1834.

12. Om Rothschildernes virksomhed som formidlere af statslån i 1830'erne, se Bertrand Gille s. 233–59.

tilbyde et større lån end ønsket, og at vilkårene kunne blive så fordelagtige, at de ikke kunne tilbagevises. Hvad man især var interesseret i, var et såkaldt udsat lån, dvs. et lån aftalt til en bestemt kurs, men således at det først på et senere tidspunkt blev bragt på markedet, dog med mulighed for at trække forskud. Man var i det hele indstillet på at undersøge, om det internationale kreditmarked i den grad var blevet debitors marked, at der kunne skabes en sikker resurse for finanserne til kontanters anskaffelse i flere tempi med mindst mulig udgift og risiko.

Det næste skridt bestod i at udruste Hambro med kgl. fuldmagt samt en af kongen approberet instrux fra finansministeren [13]. Instruxen var i to dele, en officiel og en uofficiel. Den sidste var formet som en kommentar til den officielle. Herom forklarer Moltke i indledningen til den uofficielle instrux:

»Da det er muligt, at Laane-Entrepreneuren, efter Negociationens Afslutning, kan forlange ved Siden af den Kongelige Fuldmagt, at see Deres Instruction, for derved at forvise sig om de aftalte Betingelsers Overensstemmelse med de her tagne Beslutninger, saa er Instructionen indrettet saaledes, at den i fornødent Fald kan forevises.«

At man udtrykkelig foretrækker Rothschild som kontrahent nævnes kun i den uofficielle instrux. Ligeledes at Hambro er bemyndiget til under iøvrigt antagelige betingelser at kontrahere et større lån end nævnt i den officielle instrux.

Officielt pålægges det Hambro at foreslå et 4 % lån til kurs 96 $\frac{1}{2}$ eller et 3 % lån til 75. Uofficielt indrømmes det, at man næppe kan få lånet til den pris. »Nærmelsen til disse Summer, saameget som muligt, maae imidlertid være Maalet for Herr Hofraadens Underhandlinger. Deres Hengivenhed for Kongen, der har betroet Dem dette vigtige Ærinde, Deres Fædrelands-Kjerlighed, Deres redelige Villie, Deres Erfarenhed i Forretninger af dette Slags og endelig Deres almindelig anerkendte Dygtighed til at lempe Dem efter vanskelige Omstændigheder og til at gribe ethvert beleiligt Moment, er mig Borgen for, at De vil opnaae det heldigste Resultat.« Som absolut minimum nævnes kurser på henholdsvis 90 og 70. Hambro kunne efter dette ikke være i tvivl om, at man ventede han kunne skaffe noget bedre end dette minimum.

Instruxen beskæftiger sig udførligt med den mulighed, at en del af låneprovenuet kunne berigtiges med danske 1825-obligationer, og hvorvidt dette kunne udnyttes til at gøre låneentreprenøren mere tilbøjelig til at

imødekomme de danske ønsker om udsatte terminer for lånets udbringelse. I den officielle instrux tilbyder regeringen at modtage indtil halvdelen af lånet i 1825-obligationer til 5 points over den nettokurs, til hvilken den kontante del af lånet kunne opnås. Uofficielt oplyser Moltke, at dette tilbud skulle være »vehiklet« for entreprenøren ved at sikre ham et overskud. »Støttet hertil vover jeg den Formening, at det vel kunne lykkes Herr Hofraaden at komme til en Overeenskomst om en Laane-Contract, hvorefter egentlig Laanet først skulde udbringes til en vis Tid, for Exempel 1. Januar 1837.«

Det erklæres åbent i den officielle instrux, at »med Hensyn til det Brug, de Kongelige Finantser have for Pengene, er det meer om at gjøre at have Sikkerhed for Indbetalingerne, end snart at inddrage dem«. Uofficielt instrueres Hambro om at søge denne sikkerhed suppleret ved en forskudskredit i løbende regning på 300.000 pd. sterling. Der er ingen tvivl om, at direktionen opfattede forhandlingssituationen som decideret gunstig.

HAMBRO AFREJSTE omkring 10. november og ankom til London den 25. Hans første rapport til Moltke er dateret den 2. december [14] og viser, at situationen i England var lidet gunstig for hans ærinde. Der var politisk krise. Kongen havde afskediget Melbourne og erstattet ham med Peel, hvilket ifølge Hambro havde kastet landet »i en Gjæring«, der bevirkede, at kapitalisterne for tiden var tilbageholdende. Også den samtidige borgerkrig i Spanien bidrog til usikkerheden. Den politiske krise førte til valg i januar. Hambro fandt det ikke heldigt at tage sagen op, før situationen havde stabiliseret sig.

N. M. Rothschild, som Hambro ikke kunne undgå at aflægge besøg ved sin ankomst, sagde med det samme: »De kommer for at gøre et lån«. Hambro svarede undvigende. Først den 19. januar indledte han realitetsforhandlinger [15]. Rothschild var imødekommende, men erklærede, at han i en handel af denne art først måtte skrive til sine brødre i Paris. Der havde været en uoverensstemmelse om nogle spanske affærer. De havde derfor aftalt ikke at foretage noget af betydning uden at høre hinanden. Da Hambro erklærede sig villig til at rejse til Paris, svarede Rothschild, at så kunne Hambro måske selv arrangere det med brødrene [16].

14. Finansminister Moltkes korrespondance findes i Statslån nr. 10.

15. Hambro til Moltke 20/1 1835 (Statslån nr. 10).

16. Det er uklart, hvad der hentydes til med »brødrene i Paris«. Der var 5 brødre, der havde nedsat sig i henh. Frankfurt, Wien, London, Napoli og Paris. I Paris

Næste gang vi hører fra Hambro er i et kort brev til Moltke dateret Paris den 6. februar. Det er holdt i kryptiske vendinger af hensyn til den usikre posthæmmelighed i Frankrig. Han beretter, at han nu er istand til »at sælge den Dem bevidste Artikel« til den opgivne minimalpris, men at han ikke havde slået til. »Jeg agter at gjøre en Udgift af 2000 Pd. Sterling for Deres Excellences Regning og derved opnaae et høiere Maal.«

Den 7. februar sender Hambro pr. kurer over England en lang rapport fra Paris [17], i hvilken han med åbenbar lettelse og stolthed meddeler resultatet: et lån på $2\frac{1}{2}$ mill. pd. sterling til 3 % sluttet til nettokurs $72\frac{4}{5}$, henstand med indbetalingen til 1. marts 1836 og et forskud på 250.000 pd. sterling til disposition for 4 % nårsomhelst. Hambro siger rent ud, at den gunstige kurs var betinget af de 2000 pd. sterling »for Ud-læg som jeg ej tør betroe Pennen hvem der faaer samme og som gjorde heele Udslaget paa Sagen og som jeg behøver samme Dag jeg modtager Contracten ratificeret.« I en forestilling til kongen omtaler Moltke de 2000 som »hæmmelige Udgifter«. De blev bevilget, uden at der blev stillet spørgsmål [18].

Hvem forhandlede Hambro med i Paris? I sine breve nævner han »Rothschild« som forhandlingspartner, men hvilken Rothschild? Hambro beretter, at der først blev budt kurs 70 pr. 1. januar 1836, medens han selv stod på 75 pr. 1. juli 1836. Forhandlingerne fortsatte til kl. 12 om natten mellem den 6. og 7. februar, hvorefter to »fortrolige kommissær« hos Rothschild arbejdede natten igennem til den 7. middag med at få kontrakten færdig i to eksemplarer. Kontrakterne blev omgående sendt til London, hvor de den 9. februar blev underskrevet af N. M. Rothschild og afgik med posten til København den 10. De afgørende forhandlinger blev altså ikke ført med den Rothschild, der underskrev kontrakten, men med en eller flere, der for en pris af 2000 pd. sterling var villig til og istand til at påvirke resultatet i debtors interesse. Nogen rimelig formodning om, hvad der egentlig er foregået, tillader kildematerialet ikke [19].

Det indgik i aftalen, at Hambro personlig tegnede sig for 500.000 af

residerede James M. Rothschild. Om husets spanske forretninger omkring denne tid, se Egon C. C. Corti: *Blühezeit des Hauses Rothschild*, 1928, s. 130 ff. og Bertrand Gille s. 249 ff.

17. Den 6. og 7/2 1835 skrev Hambro både til Moltke (Statslån nr. 10) og til Holten (Konvertering, læg udenf. des.).
18. Statslån nr. 6.
19. Som bilag til Hambros brev til Moltke af 7/2 1835 ligger en kopi af et brev til Hambro, dateret Paris s. d., hvori modtagelsen af Hambros tilsagn om at overtage $\frac{1}{5}$ af lånet anerkendes. Underskriften lyder »de Rothschild frères«.

de 2^{1/2} mill. pd. sterling, dvs. for sit firma overtog at afsætte en femtedel af obligationerne. I virkeligheden tegnede Hambro denne post for finansernes regning. Dette forhold må være drøftet mundtligt med Hambro før hans afrejse. Instruxens uofficielle del indeholder ikke direkte noget om det, men nævner den mulighed, at finanserne selv officielt kunne tegne sig for en del af lånet, hvad man dog ikke ventede, at låneentreprenøren ville gå ind på. Problemet blev altså klaret på den måde, at Hambro optrådte som stråmand for regeringen. At Rothschild er ført bag lyset, fremgår af Hambros indtrængende henstilling om, at dette *for stedse* holdes som en streng hemmelighed, »da jeg ellers ville skamme mig for at vise mig i den handlende Verden, da virkelig Baron Rothschild gandske troeskyldig gik ind derpaa, overbeviist at jeg havde $\frac{1}{5}$ Andeel«.

Papirerne ankom til København den 16. februar. Dagen efter blev kontrakten forelagt kongen til ratifikation med finansministerens og statsgældsdirektionens anbefaling under henvisning til, at det var lykkedes Hambro i alle væsentlige punkter at opnå, hvad der var foreskrevet i instruxen. Endnu samme dag blev kontrakten ratificeret og af Moltke returneret til Hambro med varme taksigelser på kongens og egne vegne [20].

Den 3. marts rapporterer Hambro fra London, at kontrakten var rigtigt ankommet. Først da blev der i statsgældsdirektionen udarbejdet en forestilling til kongen, hvori kontraktens enkelte artikler blev nøje gennemgået [21]. Det blev her påpeget, at Rothschild ganske var gået ind på det, der var ideen med lånet, nemlig at danne en reservefond for finanserne med en kredit i løbende regning. Desuden havde man ved et hemmeligholdt kunstgreb (Hambros tegning af $\frac{1}{5}$) sikret sig afdragsfrihed i en årrække. Iøvrigt var ved kontraktens redaktion Wilson-kontrakten fra 1825 lagt til grund. Flere af dens artikler overførtes ordret.

Det stod Rothschild frit med en måneds varsel før lånets udbringelse at erklære, at mindst $\frac{1}{8}$ og højst halvdelen af lånet skulle afgøres med Wilson-obligationer til kurs 75 med en præmie på 5 % af det nominelle beløb. Lånets udbringelse kunne bestemmes af Rothschild med en måneds varsel indenfor perioden 1. marts 1836 til 1. januar 1837, dog kunne den danske regering med 3 måneders varsel tidligst til 1. december 1835 fordrø en anteciperet indbetaling på $\frac{1}{4}$ af lånebeløbet at forrente med 4 %, indtil den kunne likvideres gennem de aftalte indbetalingsrater.

I kontraktens sidste artikel forpligter begge parter sig til »paa det høi-

20. Statslån nr. 5. Moltkes brev i Hambros arkiv. Det af kongen ratificerede exemplar af kontrakten (senere annulleret) ligger i Statslån nr. 13.

21. Statslån nr. 7.

tidligste at holde hemmeligt Contractens Afslutning, Betingelserne for Afslutningen, ja selv Contractens Tilværelse indtil det Tidspunkt, hvor det contraherende Hus selv, efter det foranførte, bestemmer, at Contracten skal bringes i Udførelse.«

For regeringen var resultatet absolut tilfredsstillende. Forskudet sikrede mod likviditetskrise. Den øgede rentebyrde, som lånet ville medføre, når det om tidligst ét og senest 1³/₄ år blev udbragt, mindsledes derved, at provenuet skulle henlægges til en reservefond, der gjordes frugtbringende, men var disponibel til dækning af årlige underskud og i tilfælde af uforudsete situationer. Hertil kom den femtedel af obligationerne, finanserne havde sikret sig herredømmet over. Regeringen havde nået sit mål: at udnytte de gunstige konjunkturer til at sikre sig mod på et senere tidspunkt at blive bragt i en finansiell tvangssituation.

HVAD MAN IKKE forudså, var at aftalen på anden måde kunne bringe regeringen i en pinlig situation. Den 1. oktober 1835 åbnedes de første provincialstænderforsamlinger i Roskilde og Itzehoe. Det kom muligvis som en overraskelse for regeringen, at ikke blot blev dens finanspolitik genstand for en skarp kritik, men at der tillige blev rejst energiske krav om udførlig redegørelse for samtlige dispositioner, der siden krigen var truffet med hensyn til statsgælden. Kravet blev ikke imødekommet, men ubehageligt må det have været for regeringen på den ene side at have forpligtet sig til intet at røbe om det nys kontraherede lån, på den anden side ikke at kunne hindre, at aftalen på Rothschilds begæring blev sat i kraft og publiceret, mens stænderne var forsamlet.

Der skete dog ikke noget. Det er muligt, at regeringen underhånden har skaffe sig tilsagn fra Rothschild om, at han i den pågældende periode ville undlade at gøre brug af sin ret. Hambro rejste i oktober 1835 til London som regeringens agent i et andet ærinde, men førte ved denne lejlighed også nogle forhandlinger med Rothschild om lånekontrakten. Disse forhandlinger omtales i et brev fra Rothschild til Moltke af 23. oktober og i Hambros brevvexling med Moltke og Holten i samme periode, men det kan ikke rigtig ses, hvad forhandlingerne har drejet sig om. Rothschild må dog have udvist en for danskerne tilfredsstillende imødekommenhed. Til Moltke skriver han, at han »durchaus nur wünsche mich ganz nach der Convenienz der Königlich Dänischen Finanzen zu fügen«, men understreger nødvendigheden af, at det ikke bliver offentligt kendt, at aftalen er sluttet så meget tidligere. Dette ville han nemlig ikke være gået ind på med nogen

anden regering. Hambro, som kendte indholdet af Rothschilds brev, giver det den kommentar: »Deres Excel. kan vælge Tiden som maatte convenere for Bekjendtjørelsen som og for den realiserede Summa« [22].

I stænderforsamlingerne var regeringen alene repræsenteret ved en kgl. kommissarius. Efter den indledende finansdebat i Roskilde måtte Ørsted søge bistand hos finansministeren for at væbne sig til næste omgang. I en skrivelse af 18. november stiller han Moltke en række spørgsmål, som denne besvarer den 26. s. m. Moltke gør her den tilføjelse, at der yderligere er noget af høj interesse, som han ønskede at meddele Ørsted, men det egnede sig ikke til skriftlig meddelelse. Da han ikke med det første ville få lejlighed til at træffe Ørsted, havde han bedt Holten, »som nøie kjender det som jeg vilde meddele Dem«, mundtligt at redegøre for det, når han passerede Roskilde på vej til sit gods [23].

Vi må altså gætte os til, hvad det var for noget vigtigt og fortroligt, Moltke fandt det nødvendigt at gøre Ørsted bekendt med. Det kan næppe være andet end det i februar s. å. kontraherede statslån. I så fald har Ørsted mødt til den første finansdebat i stænderne uden denne vigtige baggrundsviden, hvilket Moltke, efter hvad der var passeret i forsamlingen, må have fundet mindre heldigt, måske ligefrem risikabelt.

Efter stænderforsamlingernes afslutning med udgangen af juli 1836 hørte man stadig ikke fra Rothschild. Årsagen kan have været en negativ vurdering af de aktuelle afsætningsmuligheder, men det kan også stå i forbindelse med, at London-husets indehaver, Nathan Meyer Rothschild, kort forinden var afgået ved døden. Forretningen i London videreførtes af den afdødes tre sønner, men en øget indflydelse fra husene i Frankfurt og Paris synes herefter at gøre sig gældende [24].

Det første udspil kom fra dansk side. I en skrivelse af 22. oktober 1836 erindrede statsgældsdirektionen Huset Rothschild om, at fristen for lånets udbringelse snart var udløbet, i hvilken anledning man udbad sig oplyst, hvor stor en del af lånet der ønskedes afgjort med 1825-obligationer [25]. På dette svarede de engelske Rothschilder den 18. november, at de havde korresponderet om sagen med Paris og Frankfurt, og at baron Anselm von Rothschild, fætter til London-Rothschilderne, ville begive sig til København med uindskrænket fuldmagt til »in dem bevorstehenden Anleihe

22. Statslån nr. 10.

23. Kopibog for breve fra finansminister A. W. Moltke 1831–48 (Statsgældsdirektionens aflev. 1943).

24. Jfr. Corti s. 167 og 170.

25. Kopibog for statslånet II.

Geschäft alle erforderlichen Arrangements in unserem Nahmen und für unsere Rechnung zu machen« [26].

Anselm von Rothschild kom til København den 7. december [27]. De forhandlinger, der førtes med ham, er meget spinkelt belyst. Der foreligger en instrux fra Moltke til Holten, dateret den 19. december, der bemyndiger denne til med »Medcontrahenternes herværende Befuldmægtigede« at forhandle om udsættelse af kontraktens ikrafttræden »forøvrigt i alle Henseender uforandret« til 1. april 1837 [28]. Det er ikke muligt at finde nogen forbindelse mellem disse forhandlinger og den væsentlige forandring af låneaftalen, der indtræffer nogle måneder senere. I de første måneder af 1837 føres herefter korrespondance om formuleringen af teksten på hovedobligationen og partialobligationerne. I et brev dateret den 4. april meddeler Rothschilds sønner, at et fra den danske regering modtaget udkast til en hovedobligation er sendt til Paris og Frankfurt til »Einsicht und Prüfung«. Det må antages, at der her stadig er tale om den oprindelige kontrakt på 2¹/₂ mill. pd. sterling.

Men i løbet af april kommer sagen ind i en ny fase. I et brev af 9. maj fra Rothschild til Hambro hedder det: »Wir haben mit Vergnügen Ihren Brief vom 28. April erhalten und daraus ersehen, dass die hochlöbliche Direction der StaatsSchuld auf unsere Ansicht das Geschäft zu halbiren jetzt zu entriren geneigt ist, welches uns nur sehr angenehm seyn dürfte.« Det fremgår af brevet, at spørgsmålet har været forhandlet i privat korrespondance mellem Rothschild og Hambro, men hidtil ikke officielt [29].

Fra nu af forhandles der udelukkende om en helt ny kontrakt omfattende et lån på 1¹/₄ mill. pd. sterling. Om baggrunden for denne nye udvikling er kilderne påfaldende tavse. Der er end ikke noget klart vidnesbyrd om, hvem der har taget initiativet. Ovennævnte tyder jo nærmest på, at det er Rothschilderne. I koncepten til en forestilling til kongen om korroboration af en mundtlig afgivet resolution om lånebeløbets halvering [30] har koncipisten oprindeligt skrevet: »Fra Laane Entrepreneur . . . er for noget siden indgivet et Forslag om at nedsætte Laanet til Halvdelen . . .« I den endelige redaktion er det rettet til: »Det har senere behaget Deres Maje-

26. Statslån nr. 10.

27. Berlingske Tidende 10/12 1836.

28. Statslån nr. 10.

29. Brevene af 4/4 og 9/5 1837 findes i Statslån nr. 14. Den omtalte private korrespondance mellem Hambro og Rothschild, herunder brevet af 28/4, kendes ikke.

30. Statslån nr. 11.

stæt i Anledning af en truffet Forening med Laane Entreprenøren . . .« Rettelsen behøver kun at afspejle en overvejelse af, hvilken formulering der var mest passende i en kgl. forestilling, men kan også skyldes et bevidst ønske om at undgå det første udsagn. Senere i samme forestilling siges det, at Rothschild har returneret sit exemplar af kontrakten med annulleringspåtegning, men at låneentreprenøren, så længe det andet exemplar beror hos den danske regering, må være bundet til at præstere et lån på 2¹/₂ mill. pd. sterling, hvis det anses for nødvendigt. Det slås udtrykkeligt fast, at det endnu alene afhænger af kongens vilje, om lånet skal halveres. Nogen fremstilling af motiverne til eller konsekvenserne af lånets halvering indeholder forestillingen ikke.

Året efter, da låneaftalen fra dansk side søges ophævet, skriver Rothschilderne til Hambro: »Es ist Ihnen wohl bewusst, werther Herr Hambro, dass vornehmlich auf Ihre dringende Aufforderung wir im verflossenen Jahre darauf eingingen, den Betrag der dänischen Anleihe auf die Hälfte herabzusetzen. Wir nahmen keinen Anstand auf die Vortheile die uns hierdurch entgingen Verzicht zu leisten . . .« [31]. Dette udsagn peger jo i en anden retning og lader sig næppe forkaste. Det kan kun forliges med de øvrige kilder, hvis det fortolkes helt bogstaveligt, nemlig at det er Hambro, der i sin egenskab af parthaver i lånet, har formået Rothschilderne til at foreslå en halvering af lånebeløbet.

Dette har Hambro jo næppe gjort af egen drift, da han jo i virkeligheden ikke var parthaver i lånet. Nogen i regeringen må have bevæget ham til det. Det er nærliggende at tænke på Nicolai Holten. Hambro befandt sig på dette tidspunkt i København, så her mangler vi desværre skriftlige vidnesbyrd om de to herrers tanker. Om finansministeren og de andre medlemmer af statsgældsdirektionen også har været med på ideen, og hvad der i det hele taget har været baggrunden for dette skridt, har vi ingen oplysning om, men det er givet, at initiativet må være udgået fra regeringskredsen, og at det har været magtpåliggende at få det til at se ud, som om det var et forslag fra Rothschild, hvilket indebar, at det ikke var nødvendigt overfor kongen at give andre grunde til det.

Den 27. juli 1837 ratificerede kongen den nye lånekontrakt [32], som mutatis mutandis ganske svarede til aftalen af 1835. Lånet kunne sættes i kraft og publiceres efter nærmere aftale mellem parterne to uger efter ratifikationen, dog senest 15. september. – Men også denne dato passeredes, uden at der skete noget.

31. Brev af 11/1 1838 i Hambros arkiv.

32. Statslån nr. 13.

FORINDEN HAVDE regeringen optaget forhandlinger med Rothschilderne om konvertering af det Wilson'ske lån fra 1825. Huset Wilson havde standset sine betalinger, og regeringen ønskede sig nu helt frigjort fra denne forbindelse. Forhandlingerne om konverteringen blev iværksat gennem Hambro i august–september 1837, medens denne befandt sig på en badekur i Wiesbaden, hvorfra han bekvemt kunne forhandle med Rothschilderne i Frankfurt. Det var øjensynligt her, sagerne nu blev afgjort.

Motivet til konverteringen var dog ikke blot at komme ud af den risikable forbindelse med huset Wilson. Da Hambro den 19. august første gang skriver til Moltke om sagen [33], omtaler han »det Ønske som D. Ex. yttrede at faae det Wilsonske Laan som nu lyder paa partielle Oblig. af et Laan paa 5500/m £ omskrevet som et Roths. Laan paa 4800/m £ for derved uformærket at opnaae et mindre trykkende Amortisat. for Financerne.« De 4.8 mill. svarede til det beløb, der ville restere af lånets hovedstol på det tidspunkt, da konverteringen tænktes iværksat. Den »uformærkede« lettelse fremkom derved, at ydelsen til amortiseringsfonden nu skulle beregnes af et lavere beløb, hvilket skønnedes at ville give en besparelse på 200.000 rbd. årlig. Ved denne transaktion ville kreditorerne naturligvis blive ringere stillet, idet lånet ikke ville være udamortiseret til den oprindelig beregnede tid. Dette gav anledning til nogle skrupler i statsgældsdirektionen, idet Rothschild ikke ville gå med til at lade dette forhold klart fremgå af obligationens text [34]. Enden blev dog, at konverteringen gennemførtes ved kgl. resolution af 20. december 1837 [35] og blev bekendtgjort i London af Rothschilderne den 17. januar 1838 [36].

Konverteringen fik betydning for den anden lånesags videre forløb. Da Hambro den 19. august skrev til Moltke om denne sag, sendte han også Holten et brev. Heri fortalte han, at i henseende til at komme frem med lånet af de 1.5 mill. pd. sterling ved »de gode folk« ikke selv, hvad de vil. Hvis statsgældsdirktionen var interesseret i en udsættelse på 6 måneder, troede Hambro at kunne udvirke det. På brevet er med knappenål hæftet en seddel, hvor Hambro har skrevet en bemærkning om, at hvis den gennem konverteringen opnåede årlige besparelse kunne gøre det muligt at undvære lånet, ville Rothschild, efter at der først var opnået en udsættelse, måske gå med til uden videre at annullere det. Det er første gang, denne mulighed ses nævnt i kilderne, men notatet kan ikke med sikkerhed gives

33. Konvertering nr. 1.

34. Konvertering nr. 10.

35. Konvertering nr. 17.

36. Konvertering nr. 25.

samme datering som selve brevet. Tanken om at annullere lånet nævnes ikke i Hambros næste brev til Holten og heller ikke i Holtens svar af 1. september på de to breve.

Med sikkerhed dukker den først op i et brev af 14. november fra Holten til Hambro, der nu opholdt sig i Paris. Heri skriver Holten bl. a.: »Jeg maa begynde med at bede Dem, ikke at fæste for stor Lid til de Forhaabninger, jeg haver, men jeg troer det dog rigtigst betimeligt at underrette Dem, for at De i al Fald kan være betænkt paa at indlede Sagen. Endnu have vi ikke Svar fra R. om Conversionen, men lykkes den og vore Udgifter for det første derved blive 200/m rbd. mindre aarlig; kan vi dernæst komme til et Arrangement med Banken, hvortil for Øieblikket aabner sig Haab, og vi derved ogsaa kan vinde noget paa vor Annuitet; kunne Besparelserne gaae lidt kraftigere frem, hvilket jeg ogsaa haaber, da kunne Laan maaskee undværes. Unsgaard [37] og jeg have gjort en Beregning for at bevise denne Forhaabning, og i Morgen giver jeg Beregningen til FinantsMinisteren.« Senere i brevet skriver han, at det ville være lykkeligt at undgå lånet, da »dette strider saameget mod Tidsaanden«.

I et brev af 25. november uddyber Holten disse tanker. Han var optimistisk m. h. t. et forlig med banken, men regnede med store vanskeligheder med at få ideen om lån tilintetgjort. Han bad Hambro forsigtigt undersøge mulighederne for en annullering og tilføjede, at han havde underrettet ministeren og sine kolleger om dette skridt. Det er tydeligt, at Holten nu vil sætte alt ind på at få lånet bremsset. Han erklærer at ville forlange sin afsked, hvis det ikke lykkes.

I et svar af 23. november på Holtens første brev skriver Hambro, at direktionen nu uden tvivl havde modtaget en »mindelse« fra Rothschild & sønner om, hvornår det måtte konvenere direktionen at lade lånet emittere. For tiden stod danske 3 % i 74. Hvis han foreslog Rothschild at annullere lånet nu, hvor der var udsigt til en betydelig fordel, risikerede han at røbe, at han i virkeligheden ikke selv havde nogen andel i det. Man måtte regne med, at Rothschilderne ville forlange en godtgørelse på 20.000 pd. sterling, hvis lånet skulle annulleres, og Hambro var ikke længere sikker på, at de overhovedet ville gå med til det, »da de er meget sanguine hvor høyt de kan drive de 3 % danske« [38].

37. Andreas Ingebert Unsgaard, broder til daværende rentekammerdeput., senere minister Iver Johan U., var underbogholder i bureauet for udenlandske betalinger. Han havde et ben som sekretær for finansministeren og varetog de fortrolige kontor- og bogholderiforretninger i forbindelse med lånesagen, jfr. Statslån nr. 9.

38. Ang. brevvekslingen mellem Holten og Hambro, se note 9.

»Mindelsen« fra Rothschild var dateret den 21. november og gik ud på, at man nu fandt tidspunktet særdeles gunstigt til emittering af lånet. Dog forsikrede man intet at ville foretage imod direktionens ønsker og anskuelser, men udbad sig oplysning om, hvorvidt direktionen var indforstået med lånets snarlige emission. Når Rothschild nu tager initiativet, kan det have forbindelse med den forestående konvertering. Hambro havde antydnet, at Rothschilderne havde det i deres magt at styre kursudviklingen i de papirer, de opererede med. Det kunne muligvis være fordelagtigt at samle de to danske forretninger i én operation.

I et svar til Rothschild den 2. december henviste statsgældsdirektionen til de igangværende forhandlinger med Nationalbanken, der mod forventning var trukket i langdrag. Fornyelig var der dog fremkommet forslag, der forhåbentlig snart ville føre til resultat. Men så længe dette ikke var sket, ville en emittering af lånet være »sehr hinderlich« for regeringens operationer. Husets gentagne forsikringer om intet at ville foretage imod direktionens ønske, gav denne håb om, at emitteringen kunne udsættes endnu en kort tid.

De omtalte forhandlinger med Nationalbanken vedrører den såkaldte tolvmillionsag [39]. Betydningen af disse forhandlinger lå deri, at de åbnede mulighed for, at finansernes årlige ydelse til banken på 820.000 rbd. kunne afvikles hurtigere eller blive væsentlig reduceret. Udsigten til en fordelagtig aftale med banken var et stærkt motiv til at holde iværksættelsen af låneaftalen svævende.

Den 12. december svarer Rothschilderne »von dem innigsten Wunsch beseelt das Interesse der Königlichen Finanzen zu befördern«, at man går med til endnu en kort tid at udsætte lånets emittering, men påpeger samtidig, at den for tiden høje kurs på danske 3 % obligationer, den øjeblikkelige pengeregighed og de rolige politiske forhold i høj grad ville lette afsætningen af de nye obligationer. I de høfligste vendinger forbeholder man sig at forlange kompensation for tab ved ikke at kunne udnytte disse fordele.

Statsgældsdirektionens svar af 23. december var afvisende. Man ville ikke indlade sig på at drøfte kompensation, men overlod til huset, om det ville bevilge henstand uden kompensation eller skride til lånets iværksættelse, i hvilket sidste tilfælde man af hensyn til forhandlingerne med banken fandt det nødvendigt at bekendtgøre tidspunktet for kontraktens ind-

39. Marcus Rubin: Frederik VI's Tid, 1895, s. 386 ff. Axel Rubow: Nationalbankens Historie 1818–1878, 1918, s. 253 ff. Dansk Pengehistorie 1700–1914, 1968, s. 209 ff. (Sv. Aa. Hansen).

gåelse. Man kan af koncepten se, at formuleringen af dette sidste har voldt hovedbrud. Overfor Hambro lægger Holten ikke skjul på, at hensigten var at lægge pres på Rothschild. Svaret krydsede et nyt brev fra Rothschild, dateret den 22. december, med meddelelse om, at man efter forhandling med husene i Frankfurt og Paris havde besluttet at insistere på lånets udbringelse, da næppe noget kompenstationstilbud fra den danske regering ville svare til forventningerne [40].

For Holten blev situationen i løbet af december kritisk. Skulle lånesagen standses, hastede det. Men først skulle konverteringen være hjemme, og der var også andre problemer. »Her finder jeg . . . megen Uvillie fra oven af at lade Sagen gaae tilbage«, skriver han den 19. december til Hambro. »Jeg kan ikke skaffe Dem nogen bestemt Fuldmagt til at handle efter mine Ønsker, i det mindste ikke endnu«, hedder det den 23. december.

Men den 30. var det begyndt at lysne. »For at ville Maalet, maa man ogsaa ville Midlerne«, skriver han i et langt brev til Hambro. Han havde sagt til ministeren med sandhedens fulde kraft, at lånet måtte ikke emanere. Ministeren ville derved drage ulykke over sig og familie og hele landet, »og jeg troer, jeg har overbeviist ham . . . Han vil ikke tilskrive Dem endnu; thi han vil (tør) ikke tale til Kongen derom uden en Anledning«. Moltke ønskede et forslag fra Rothschild om lånets annullering. »Dette anseer jeg umuligt at erholde; thi det strider mod disse Mænds Stolthed og Selvfølelse. Forslaget maa altsaa komme i et Brev fra Dem til Ministeren, men dette Brev maa være skreven saaledes, at M. kan vise det til Kongen«. Holten opridses derefter nogle »momenter« til det brev, Hambro skal skrive.

Hambro forstod, hvad der ventedes af ham. Den 8. januar sendte han fra Paris den bestilte skrivelse til Moltke [41]. Som udgangspunkt tog han underretningen om, at Rothschild nu påstod lånet udbragt og anførte derefter forskellige omstændigheder, der havde bragt ham på den tanke, at ministeren måske nu kunne undvære lånet. Han nævnte, at han just havde haft en samtale med en af de unge Rothschilder fra London, som for tiden opholdt sig i Paris, og »løselig« havde talt om, hvad det eventuelt ville koste at få lånet annulleret. Mindst 40.000 havde Rothschild svaret og lo, da Hambro foreslog højst 20.000. Hambro var dog overbevist om, at han nok skulle få ham ned på de 20.000, når han blot kunne forsikre om, at annulleringen på ingen måde ville skade Rothschilderne i deres øvrige af-

40. Brevvexlingen ml. statsgældsdirektionen og Rothschilderne i Statslån nr. 14.

41. Statslån nr. 15.

færer med de danske finanser. Hambros brev var garneret med forskellige patriotiske betragtninger og uselviske tilbud (delvis tilbagebetaling af Hambros provision), som var egnet til at gøre den gamle konge venligt stemt overfor denne pludselige vending, som det nok faldt ham lidt vanskeligt at forstå.

At Hambros forhandlinger om lånets annullering ikke har været begrænset til en »løselig« bemærkning, viser et Rotschild-brev i hans arkiv. Det er dateret London den 11. januar og indeholder bl. a. følgende: »Nunmehr stellen Sie uns den Antrag, den ganzen Anleihe Vertrag über 1.500.000 – 3 % Oblig., gegen eine sofort zu leistende Geldentschädigung von £ 20.000 zu annulliren, und nachdem wir diese Eröffnung mit unsern Häusern in Paris und Frankfurt in Berathung gezogen, beeilen wir uns Ihnen hierauf zu entgegnen, dass um Ihrer Regierung von der Uneigennützlichkeit unserer Denkweise einen vollständigen Beweis zu geben, wir uns entschlossen haben, Ihr Anerbieten anzunehmen, obgleich die beantragte Aversional-Summe von £ 20.000 – keine hinreichende Kompensation des Nutzens gewährt, dessen wir uns durch Aufhebung des ganzen Geschäfts begeben.«

Hermed havde Hambro i realiteten ordnet sagen uden at være i besiddelse af nogensomhelst bemyndigelse, stolende på at Holten kunne sætte sin vilje igennem. De forhandlinger, der førte til Rothschilds akcept den 11. januar, kan naturligvis ikke være udløst af Holtens brev af 30. december, men må være resultatet af et initiativ, Hambro selvstændigt har taget på et tidligere tidspunkt.

Hambros brev af 8. januar nåede først den 23. til København. Strax den følgende morgen gik Moltke til kongen og forelæste ham brevet. »Den gamle Herre studsede noget«, beretter Holten til Hambro, »men Deres patriotiske Tilbud om Opoffrelse rørte ham, og Samtalen endte med, at H. M. befalede Ministeren at forlange Directionens Betænkning. Hvordan denne bliver, det veed jeg, men Ministeren vil dog ikke forelægge Kongen den førend næste Onsdag, thi ellers saa det alt for præpareret ud.« [41 a]

Direktionens betænkning blev afgivet den 30. januar [42]. Ligesom den betænkning, hvormed man i sin tid anbefalede lånet, indleder den med en analyse af den finansielle stilling, der sammenlignet med 1834 viste en væsentlig bedring. Det gennemsnitlige nettounderskud var faldet fra ca. 1 mill. til ca. 400.000 rbd. Hertil kom virkningen af konverteringen, som først ville vise sig i 2. halvår af 1838. Man kunne desuden pege på de fore-

41a. Holten til Hambro 26/1 1838 (Koncept i Konvertering, læg udenfor des.).

42. Statslån nr. 16.

løbige resultater af »besparelseskomitéens« virksomhed [42 a], som gav forventning om fortsat bedring i driftsregnskabet.

Endelig nærrede man det håb, at forhandlingerne med banken inden føje tid ville medføre et resultat, så der ikke længere blev spørgsmål om nogen underbalance. Direktionen understreger, at »Banken har i dette Anliggende langtfra den offentlige Mening udeelt for sig, og det kan stemme med dens egen Fordeel, snarligen at komme til en Afgjørelse med de Kongelige Finantser . . . Blev det nye Laan udbragt, medens Forhandlingerne vare, er det at befrygte, at den offentlige Stemme, som har udtalt sig saa afgjort mod Laan, muligen kunde have Indvirkning paa Bankbestyrelsens Beslutninger.«

Da således alle forhold, der i sin tid gjorde lånet tilrådeligt, har forandret sig væsentligt til finansernes fordel, og da udsigterne er særdeles gunstige, er det ikke længere nødvendigt at holde på lånet, »og, naar saa er, vil man saameget deslettere kunne lempe sig efter den offentlige Stemning imod Statsgjeldens Forøgelse ved nye Laan i Udlandet.«

Direktionen indstillede derfor til kongen, at Hambro bemyndigedes til at søge en aftale med Rothschild om lånets tilbagegang mod en vederlags-sum på 20.000 pd. sterling samt at tilkendegive huset, at hans majestæt med allernådigst tilfredshed såvel forhen som ved denne lejlighed har erfaret husets gode forhold til de kgl. finanser og derfor også i nåde vil se finansernes andre forbindelser med huset fremtidig fortsatte.

Den 2. februar sanktionerede kongen indstillingen, og dagen efter afgik bemyndigelsen til Hambro [43]. Da denne i forbejen havde ordnet sagen, gik resten smertefrit. Kontrakten af 27. juli 1837 blev returneret med annulleringspåtegning og vedlagt lånesagen, hvor den stadig befinder sig [44]. Tilbage stod kun nogle afviklingsforretninger som tilbagebetaling af forskud, opgørelse af mellemværende med Hambro, uddeling af ordensdekorationer m. v. [45], hvorefter sagen blev gemt og glemt.

ENDEN PÅ DENNE SAG var ikke et resultat af finansielle overvejelser. Nok havde den finansielle balance bedret sig mærkbart siden 1834, og vel beretigede omstændighederne til optimistiske prognoser, men bedringen havde ikke ganske hævet de bevæggrunde, der i 1834 førte til beslutningen om at

42a. Jfr. note 7.

43. Statslån nr. 15.

44. Statslån nr. 17.

45. Statslån nr. 18.

optage et statslån. Formålet havde ikke blot været at skaffe dækning for det underskud, man måtte regne med i en længere årrække, men også at tilvejebringe en likvid reservefond med henblik på pludselig opstående kriser. Ved at annullere lånet gav man afkald på dette gode. Der indgik da også i Holtens beregninger en forhåbning om, at »den gode Gud vil frie os for extraordinaire Udgifter« [46]. Måske var de præmisser, der i 1834 anførtes for optagelsen af et statslån, udtryk for en lidt overdreven pessimisme. Til gengæld er optimismen, da lånet annulleres i 1838, en smule overspillet. I begge tilfælde blev præmisserne lagt til rette for at fremkalde den beslutning, man havde brug for. Men hvem stod for denne politiske tilrettelægning?

Ordet »regering« er benyttet hyppigt i det foregående, men er en abstraktion, anvendt om handlinger, der forpligtede den danske stat. En politisk solidarisk regering i nutidens forstand fandtes ikke. Lånesagen var et eksklusivt anliggende for kongen, finansministeren og statsgældsdirektionens medlemmer. De andre ministre og de ledende embedsmænd i andre grene af statens finansielle sektor har efter alt at dømme ikke haft kendskab til sagen. Den politiske styring af lånesagen skal derfor søges indenfor en fåtallig kreds af informerede. Det ovenfor fremstillede peger på Nicolai Holten som den centrale skikkelse, der i hvert fald i den kritiske slutfase beherskede situationen.

Det bør naturligvis tages i betragtning, at Holten som følge af det overleverede kildematerials sammensætning kommer til at manifestere sig særlig stærkt. Fra hans foresatte, finansminister Moltke, har vi næsten kun tilkendegivelser afgivet på embeds vegne. Holten er imidlertid ikke kun centralt placeret i kildematerialet. Han var det også i det daværende finansielle forvaltningssystem. Hans stilling var den eneste, hvorfra man løbende kunne danne sig en nogenlunde sikker forestilling om den finansielle udvikling og vilkårene for internationale pengetransaktioner. Det var en efter datidens forhold meget selvstændig embedsstilling.

Gennem brevene til Hambro giver Holten indtryk af at optræde meget sikkert, næsten dominerende, overfor Moltke. Denne opholdt sig ofte i længere tid på sit gods, hvad der kan have gjort det vanskeligt for ham at være ajour med udviklingen. A. W. Moltke har gennem sin lange virksomhed i statens tjeneste i det hele ikke efterladt sig noget indtryk af at være en dynamisk personlighed. Han har utvivlsomt i høj grad måttet støtte sig til Holtens forretningsmæssige erfaring og sikkerhed, og Holten synes at have været en embedsmand, der forstod at »køre« sin minister.

Det er nærliggende at spørge, om lånesagen i sin helhed er Holtens værk. Herom siger kilderne intet bestemt. Talrige interne notater viser imidlertid Holten som en skarp kritiker af det Wilson'ske lån fra 1825 [47]. Oplægget til det nye lån anviser, støttet til en vurdering af markedsmulighederne, en udvej til at undgå de tab, man dengang blev udsat for, da anden del af lånet måtte emitteres til katastrofalt lav kurs. Når hertil kommer, at forestillingerne til kongen i den nye statslåns sag blev konciperet i Holtens egne kontorer af hans betroede medarbejder, underbogholder Unsgaard [48], er det næppe for dristigt at antage, at statslånet af 1835 simpelthen var Holtens opfindelse.

Udgangspunktet for lånepolitikken var en erkendelse af, at statens finansielle problemer over en længere årrække umuligt kunne klares alene ved besparelser på driften. Da Nationalbankens deflationspolitik indskrænkede regeringens muligheder for at skaffe sig dækning i indenlandske resurser, ville et udenlandsk lån før eller senere blive nødvendigt. At beslutte et statslån i 1834 var at foregribe nødvendigheden, før den blev akut.

Stænderforsamlingernes kritik og den dermed forbundne pressedebat viste imidlertid, at et statslån, uanset dets finansielle berettigelse, kunne blive en alvorlig trusel mod regeringens prestige. Det ser ud til, at der blev gjort et forsøg på at rydde denne hindring af vejen. I begyndelsen af februar 1837, da lånets emitteering ansås for umiddelbart forestående, fremkom i »Kjøbenhavns flyvende Post« en artikel med overskriften »Ogsaa en Mening om Danmarks Finantser« [49]. Forfatterne af denne artikel, der skjulte sig under pseudonymet »n & m«, ville godtgøre, at finansernes stilling ikke var så mislig, som den almindelig fremstilledes, og at optagelsen af et udenlandsk statslån kunne være en fordelagtig disposition. De nærmest bebrejdede regeringen, at den ikke på et tidligere tidspunkt havde optaget et lån på 25 mill. rbd. Denne artikel i forbindelse med Anselm v. Rothschilds besøg et par måneder i forvejen gav anledning til rygter om, at regeringen påtænkte et statslån, og at artiklen var af officiel herkomst. Dette sidste dementerede forfatterne i en erklæring, hvori de indrømmede at være embedsmænd, men hævdede at have skrevet artiklen alene »i Qualitet af Borgere i Staten« [50].

Forfatterne er imidlertid lidt for godt informerede til at kunne slippe for mistanke. Det er påfaldende, at 25 mill. rbd. med et rundt tal svarer til de 2¹/₂ mill. pd. sterling, som det kontraherede lån lød på. Også lånets

47. Jfr. note 11.

48. Jfr. note 37.

49. Kjøbenhavns flyvende Post, 4/2 1837, Interimsblad nr. 105–07.

50. Smstds. 23/2 1837, Interimsblad nr. 111.

delvise berigtigelse med 1825-obligationer er de ajour med, og i et senere indlæg i april, da lånets halvering bliver aktuel, antyder de muligheden af, at regeringen kan nøjes med et mindre lån [51]. Artiklen må være et forsøg fra regeringens side på at forberede den offentlige mening på lånet.

Reaktionen var imidlertid absolut negativ. C. N. David i »Fædrelandet« [52] og P. G. Bang i »Maanedsskrift for Litteratur« [53] tog energisk til genmæle mod tanken om et nyt statslån. Det eneste positive resultat var, at også de måtte erkende, at besparelser alene ikke var nok, og at der måtte søges andre udveje. Som en sådan udvej antydes bl. a., at forhandlingerne mellem staten og Nationalbanken kunne resultere i en vis lettelse af statens byrder. Disse antydninger var nok værd at interessere sig for, da både Bang og David og flere af deres meningsfæller havde sæde i bankens repræsentantskab.

Det kan ikke påvises, at denne polemik fik regeringen til at skifte spor, men en kendsgerning er det, at nedtrapningen af lånepolitikken indledes umiddelbart efter. Først lånets halvering og den dermed forbundne udsættelse. Dernæst konverteringen, der ledsages af en yderligere træning af lånesagen. Herunder træder bankforhandlingerne stadig mere i forgrunden. Det bliver klart, at i denne sag kunne staten i et vist omfang regne med støtte fra den herskende opinion.

Holten indså, at denne vigtige fordel ville blive sat overstyr, hvis det, medens forhandlingerne stod på, blev bekendtgjort, at regeringen havde optaget et nyt stort udenlandsk lån. Når det blev meddelt Rothschilderne, at regeringen, hvis udsættelse ikke var mulig, måtte bekendtgøre aftaletidspunktet, var det nok en pression, men faktisk ville man være nødt til det, for det var det eneste, der kunne forklare, at et lån dukkede op i netop den situation. Intet under, at Holten gik drastisk til værks. Kunne lånet ikke udsættes, til forhandlingerne med banken var forbi, måtte man se at komme ud af det, selvom det kostede næsten et års gevinst af konverteringen.

Holten satte annulleringen igennem, fordi han anså det for en politisk nødvendighed, ikke fordi den finansielle udvikling havde gjort lånet overflødig. Finansernes reserver var alt for små, og bankforliget endnu kun en mulighed. Guds hjælp måtte tages med i regnestykket for at få det til at gå op.

51. Smstds. 16/4 1837, Interimsblad nr. 118.

52. Fædrelandet 25/2 1837.

53. Maanedsskrift for Litteratur, bd. XVII, 1837, s. 141–90.

Omkring historikernes databegreb

AF

LORENZ RERUP

Trods den ærværdige alder, dyrkelsen af historisk teknik og metode har opnået her i landet, synes der på dansk kun at foreligge sparsomme overvejelser omkring historikernes databegreb. Det er betegnende, at grundlæggeren af vor metodeundervisning, Kristian Erslev, slet ikke omtaler det i sin *Historisk Teknik* [1], men udtrykket findes heller ikke i en moderne metodeindførelse som f. eks. Helge Paludans indledning til metode- og kildebindet af Gjellerups *Verdenshistorie* [2]. Selvsagt betyder dette ikke, at problemer, som svarer til dem, der knytter sig til problemerne omkring historikernes databegreb, ikke behandles i disse fremstillinger – hos Erslev under betegnelsen »slutning til virkeligheden«, hos Paludan som kildematerialets »svar« på de spørgsmål, forskeren stiller [3] – men det er dog bemærkelsesværdigt, at begrebet »data« eller et adækvat begreb ikke eksplicit bliver anvendt. En klar og skarp anvendelse af begrebet finder vi derimod hos H. P. Clausen, vel nok tydeligst i artiklen *Historievidenskab i Gyldendals opslagsbog Historien* [4]. I underrubrikken »kilderne og kildeanalysen« fastslår Clausen: »Rekonstruktionen af fortiden foregår på grundlag af de overleverede spor af fortiden, og historikeren begrundet sine påstande ved henvisning til data i og omkring kildematerialet ... Den ydre form, hvori kilden foreligger, er, hvad historikeren kan iagttage og beskrive. Men det er sjældent kilden som sådan, han er interesseret i; han har brug for den information om fortiden, han kan uddrage enten direkte eller indirekte af kilden selv eller af træk i og om den. Disse *data*, som han uddrager, vil have form af en beskrivelse af træk i eller ved kilden ... Data må altid opfattes som historikerens beskrivelse af sine iagttagelser af

1. Kr. Erslev: *Historisk Teknik*, 2. udg. (fot. optryk 1948), cit.: *Hist. Teknik*.
2. Gjellerups *Verdenshistorie*, red.: Jens Winther; *Metode og kilder*, I, Helge Paludan, 1970.
3. *Hist. Teknik*, s. 71–93, jfr. også s. 3f. – Paludan: *Metode og kilder*, I, sp. 5, 11, 16, 45ff.
4. *Historien*. Red.: Rudi Thomsen, 1970, sp. 428–444, cit.: *Historien*.

kilden. En kilde kan derfor, set fra udnytterens synspunkt, siges at være et manifest foreliggende system af [latente] data. Fra dette system og fra dets relation til andre systemer af data kan historikeren isolere og begrunde de data, han har brug for som empirisk dokumentation i sin forskning. Der bliver altså teoretisk set tale om glidende overgange fra den såkaldte *kildetolkning*, som principielt er et stykke forskning med begrundelse af påstande om egenskaber ved kilden, til etablering af den færdige teori. Den historiske teori eller rekonstruktion er jo ... et sæt af hypoteser, som forklarer de historiske kilder, d. v. s. kan begrundes med de data, historikeren har isoleret fra kilderne.« [5]

Det forekommer mig, at denne anvendelse af databegrebet, som svarer til den anvendelse, vi finder hos Ottar Dahl [6], sætter et frugtbart skel mellem kilde og datum, navnlig ved at pointere, at data er beskrivelser af historikerens iagttagelser af kilden. Denne betragtningsmåde udelukker de gængse antropologiserende talemåder, der undertiden lægger et røgslør over dette led af forskningsprocessen og som Henning Poulsen træffende har railleret over [7], og den flytter opmærksomheden fra kildekritikken, der selvfølgelig er uundværlig, men som traditionelt har domineret i historikernes skoling og bevidsthed, til det yderst spændende punkt, hvor teori og virkelighed mødes; med Clausens ord, hvor forskeren finder, hvad han har brug for som empirisk dokumentation i sin forskning.

Forfinelsen af begrebsapparatet i forhold til det af Erslev anvendte er tydelig. Denne taler nok om, at »det centrale for Historikeren bliver da at finde Vejen til det, som han ikke kan iagttage umiddelbart« og skelner i sin *Historisk Teknik* mellem tre hovedtrin for den historiske undersøgelse [8], et første trin, som kan kaldes heuristikken, et andet, som udgøres af kildekritikken, og et tredje trin, hvor der ud fra det prøvede stof kan drages slutninger om virkeligheden. Erslev er også opmærksom på, at der består en interaktion mellem disse tre trin, men i sin udførligere behandling af det tredje trin fortaber han sig – vel af propædeutiske grunde – ret hurtigt i en kasuistisk behandling af mere eller mindre specielle tilfælde. Om hans principielle forestillinger forlyder der kun meget lidt: i forhold til det første og det andet trin sker der under det tredje en forandring af »hele Synspunktet«, nu er det ikke som under det heuristiske og det kilde-

5. Citaterne fra *Historien*, sp. 435f.

6. Ottar Dahl: *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, 1967, s. 32f. og passim.

7. Henning Poulsen: *Beretningen som kildetype*, i *Studier i historisk metode*, 7: *Källkritikens plats i den moderna historieforskningen*, Oslo 1972, s. 68. Cit.: Poulsen.

8. *Hist. Teknik*, s. 3, de tre hovedtrin s. 8f.

kritiske trin kilden, der står i centrum. »Naar vi nu spørger om Virkeligheden, bliver denne Midtpunktet, og Kilderne stilles i Forhold til det Maal, vi søger at naa« [9]. Der er to »ganske forskellige Veje«, vi kan gå: nemlig slutte fra frembringelse og/eller slutte fra beretning (hvortil føjes den mulighed i en vis udstrækning af udfylde ved realkritik). Den førstnævnte er den sikreste vej, »vi slutter fra Frembringelsens Resultat tilbage til selve den frembringende Handling«, mens vi, når vi slutter fra beretning, kun har fortællerens gengivelse af en fortidig handling og først må klare os, i hvilken grad vi kan lide på denne fortælling [10]. Der er ingen grund til at opholde sig ved det stærke skel, Erslev sætter mellem beretning og levning, som Henning Poulsen fornylig har rokket ved [11], her skal der kun peges på, at det Erslevske virkelighedsbegreb ret unuanceret sammenblander dele af et forskningsprogram med det empiriske grundlag for samme, og at han ganske vist opfatter den historiske undersøgelses teknik som »Tekniken ved middelbare Iagttagelser«, men disse iagttagelser, hvoraf historikeren »skal danne sig en samlet Forestilling om et Menneskes Livsskæbne eller Personlighed, om et Folks eller en Tidsalders Historie« [12] synes ikke at blive opfattet som et resultat af historikerens arbejde med træk ved kilden, for slet ikke at tale om Erslevs tavshed om, hvorledes de indvirker på dannelsen af de nævnte samlede »Forestillinger«. Her foreligger en støtte for Henning Poulsens påstand om, at positivisterne ikke adskiller teoridannelsen fra verifikationen [13].

I det Clausenske begrebsapparat er teoridannelsen til gengæld i en vis forstand adskilt fra verifikationen. Men også kun i en vis forstand. Nok udsondres databegrebet skarpt fra kilden i almindelighed og gøres til et resultat af forskerens iagttagelser af kilden, men samtidig betones sammenhængen – de »glidende overgange« – mellem kildetolkningen, $\varnothing$: etableringen af data [14] og etableringen af den færdige teori eller om man vil, rekonstruktionen af den fortidige virkelighed. Poulsen fremhæver denne sammenhæng meget tydeligt, når han definerer relevante data som data, der forklares ved at antage en given teori og relevante kilder som produkter af det undersøgte objekt, hvorefter han kan sige, at »en teori

9. Hist. Teknik, s. 71.

10. Hist. Teknik, s. 72.

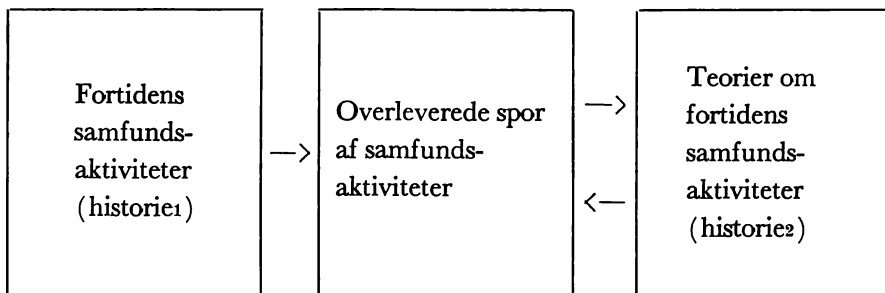
11. Poulsen, navnlig konklusionen s. 75f.

12. Citaterne fra Hist. Teknik, s. 94f.

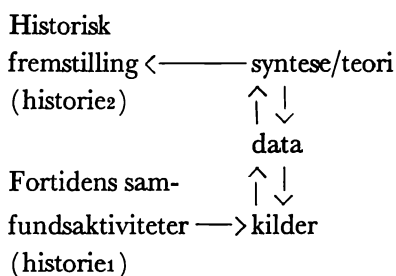
13. Poulsen, s. 76.

14. Bemærk forskellen mellem Erslevs »kildefortolkning« (Hist. Teknik, s. 37ff.) som går ud på at forklare, hvad den kyndige læser i datiden ville have fået ud af kilden, og Clausen langt mere specielle begreb.

verificeres ved med held at blive brugt som forklaring på foreliggende data« [15]. Clausen anskueliggør den samme forskningsproces med en illustration, der oprindeligt så således ud [16]:

og hvor de dobbelte modsatrettede pile mellem de overleverede spor og teorierne om fortidens samfundsaktiviteter netop symboliserer interaktionen mellem teoridannelse og det overleverede materiale. I senere forelæsningsnotater har Clausen med støtte i tilsvarende diagrammer hos Berkhofer [17] yderligere udbygget denne skematiske fremstilling af forskningsprocessen, så at skemaets midtersøjle samler, hvad vi med A. D. Jørgensen kan kalde »åndens sejrige kamp« med stoffet [18], mens højresiden af tegningen antyder i hvert fald nogle af de teoretiske og sociale forudsætninger, der må antages at påvirke »kampen«:

- 1) Konceptioner el. teorier om mennesket og samfundet
- 2) Forudsætningerne for, at forskeren tænker, som han gør
- 3) Forskerens og samfundets modeller vedr. mennesker og samfund (plus forskningsprogrammer og -strategier).

15. Poulsen, s. 74.

16. Historien, sp. 434.

17. Robert F. Berkhofer: *A Behavioral Approach to Historical Analysis*, 1969, p. 20–26.
– Jeg benytter lejligheden til at takke H. P. Clausen for at måtte benytte hans utrykte forelæsningsmanuskripter (cit.: Forelæsning) fra hans tid som gæsteforsor i Kiel (1971).

18. A. D. Jørgensen: *En redegørelse . . .*, 1901, s. 180f.

Disse teoretiske og sociale forudsætninger m. v. kan selvsagt udpensles i detaljer – et illustrativt eksempel giver Radnitzky [19] – men det væsentlige i forbindelse med databegrebet er interaktionen under forskningsprocessen mellem teoridannelse, dataetablering og sporene efter den fortidige virkelighed – der altså yderligere kan kompliceres ved, at teoridannelsen og dataetablering må antages at blive påvirket af forskerens baggrund i mere eller mindre vid udstrækning.

HER ER DET måske på sin plads at indskyde et par eksempler på data, der for så vidt er tilfældigt valgte, som udvalgskriteriet kun har været, at der i det første eksempel er tale om det, som Erslev kalder »slutning til ydre virkelighed«, mens der i det andet eksempel sluttes til »sjæleliv« eller aktørens intentioner. Desuden er begge eksempler forholdsvis usammenfattede, men dog af en art, der forhåbentlig ikke virker for trivielt.

Det første eksempel er hentet fra A. D. Jørgensens debutafhandling »De sønderjydske Strandfrisers foregivne selvstændighed i middelalderen«, trykt 1868 [20]. A. D. Jørgensens problemstilling går i korthed ud på, at han i modsætning til tidligere fremsatte påstande vil vise, at der i middelalderen ikke fandtes noget politisk selvstændigt friserfolk i Sønderjylland. Til dette formål gransker han en række kilder, der forekommer ham relevante, drøfter deres pålidelighed m. v. og benytter sig bl. a. også af Slesvigs gamle stadsret [21]. Af den enorme mængde informationer, denne kilde rummer, fæstner han sig kun ved to: den ene er en bestemmelse om to forskellige salttoldsatser, der skal erlægges af forskellige grupper af sønderjyske frisere, den anden er en bestemmelse om en særlig afgift »laghkøb«, der skal betales af »fremmede«, bl. a. fra Frisland (Frysia) [22].

Disse spor af en fortidig retstilstand, som er overleveret i kilden (som iøvrigt er udgivet korrekt, virkelig er en stadsret fra middelalderen m. v.) gøres nu til data ved at A. D. Jørgensen, tilskyndet af sin problemstilling (der jo forøvrigt også har fået ham til at oplede denne kilde), forklarer, hvorfor de er udformet som de er. I det første tilfælde forklarer han toldforskellen som en følge af et afstandsprincip, han også finder udtrykt an-

19. Gerard Radnitzky: *Contemporary Schools of Metascience*, II, 1968, s. 81.

20. i Aarbøger f. nord. Oldkyndighed og Hist., her citeret efter optryk i A. D. Jørgensen: *Bidrag til Nordens historie i middelalderen, 1871*, cit.: *Bidrag*.

21. *Bidrag*, s. 50–53.

22. Jfr. den moderne udgave af stadsretten i Danmarks gamle købstadslovgivning, I: *Sønderjylland, 1951*, s. 8f, kap. 29 og 30.

dre steder i stadsretten (denne forklaring indeholder rimeligvis generelle og specielle forestillinger om diverse retslige forhold); hans datum lyder altså: den toldforskel, vi kan iagttage, er en følge af, at der opereres med stigende toldsatser jo større afstand der er fra byen (argumentationen er gengivet noget forenklet) og kan derfor ikke tages til indtægt for en teori om, at nordfrisere under danelagen skulle have en anden statsretslig status end dem under friserlagen. I det andet tilfælde søger A. D. Jørgensen ved hjælp af konteksten at vise, at der ikke kan være tale om Nordfrisland (Fryisia, som stadsretten ellers kalder Utlandia) men må være tale om Øst- og Vestfrisland (Fresia), og at udtrykket »fremmede« i denne og i nogle andre stadsretter betyder, at den pågældende ikke er født i byen. Her lyder A. D. Jørgensens datum altså: laghkøbsbestemmelsen for de fremmede fra Frysia tager sigte på en helt tredje gruppe frisere, og udtrykket »fremmede« betyder blot, at de pågældende ikke er født i byen; hele bestemmelsen kan følgelig ikke bruges til at begrunde nogen teori om de sønderjyske friseres selvstændighed.

Selv i disse relativt enkle tilfælde er historikerens data tilvejebragt ved en kompliceret interaktion mellem en teori (der atter er knyttet til forskerens miljø og personlige udvikling) [23] og et empirisk grundlag. Den nexus, der forener de overleverede spor af en fortidig retstilstand med teorien, er de data, historikeren har skabt ved gennem sine spørgsmål, sin viden, sine modeller, sine sammenligninger med andre overleverede spor at formulere udsagn, data, om sine iagttagelser; dataerne er komplicerede produkter af historikerens virksomhed.

Det andet eksempel hentes fra moderne historie. Den 30. april 1945 om aftenen modtog storadmiral Dönitz i sit hovedkvarter i Plön et radiotelegram fra Bormann, der meddelte, at Hitler havde indsat Dönitz som sin efterfølger i stedet for Göring. Telegrammet oplyste ikke, at Hitler på dette tidspunkt allerede var død. Kl. 1.22 den 1. maj svarede Dönitz: »Mein Führer, meine Treue zu Ihnen wird unabdingbar sein. Ich werde daher weiter alle Versuche unternehmen, um Sie in Berlin zu entsetzen. Wenn das Schicksal mich dennoch zwingt, als der von Ihnen bestimmte Nachfolger das Deutsche Reich zu führen, werde ich diesen Krieg so zu Ende führen, wie es der einmalige Heldenkampf des deutschen Volkes verlangt. Grossadmiral Dönitz.« [24]

23. Jfr. min artikel Historiesynets funktion i et historisk forfatterskab, i *Studier i historisk metod*, 4: Historiske förklaringar, Oslo 1969, cit.: Historiesynet.
24. Teksten er ofte gengivet og findes bl. a. hos Lennart Sjöstedt: *Kapitulation eller strid till sista man?* i *Scandia*, bd. 30, 1964, s. 326 (cit.: Sjöstedt) og hos Reimer Hansen: *Das Ende des Dritten Reiches*, Stuttgart 1966, s. 94 (cit.: Hansen).

Den svenske historiker Lennart Sjöstedt har bl. a. inddraget denne ret centrale kilde i sine overvejelser i forbindelse med en undersøgelse, der vil klarlægge Dönitz' handlingsprogram umiddelbart efter hans regeringstiltrædelse. Der spørges, om han som tro følgesvend af Hitler ville fortsætte kampen til sidste mand (som Hitler ventede det af ham) og først ved aktioner fra anden side blev tilskyndet til at forandre denne politik, eller om Dönitz' egen senere påstand er rigtig, at han straks var på det rene med kun at fortsætte kampen mod vest i den udstrækning det var nødvendigt for at redde så mange tyskere som muligt fra russisk fangenskab eller herredømme, idet hans overordnede mål var at afslutte krigen hurtigst muligt. Sjöstedt placerer 1.22-telegrammet dramatisk ved at lade det blive udfærdiget få minutter inden Dönitz modtog besøg af Himmler [25], der selv havde anset sig for at være Hitlers sandsynlige efterfølger og som muligvis ville reagere på Dönitz' udnævnelse ved at dræbe ham eller sætte ham fast. I hvert fald havde Dönitz' omgivelser sørget for omfattende sikkerhedsforanstaltninger. Sjöstedt mener, at Dönitz måtte regne med, at telegrammet kunne blive hans sidste politiske udtalelse, og at han i denne situation mere måtte være interesseret i at gardere sig mod den risiko, at førerhovedkvarteret ville betragte også ham som en forræder (som det var gået Göring) end at spekulere over sit eftermæle. Imidlertid kunne Dönitz have undladt at sende noget bekræftelsestelegram eller blot bekræftet modtagelsen af udnævnelsen i vage vendinger. Når han valgte at sende den ovenfor gengivne ordlyd, så må det være, fordi den gav udtryk for de anskuelser og politiske hensigter, han endnu på dette tidspunkt nærede. Dette bestyrkes efter Sjöstedts mening yderligere af, at han fortav telegrammets eksistens i sine senere erindringer. Atter ser vi, hvorledes problemstillingen, en lang række hypoteser og antagelser om en bestemt psykisk adfærd sammenknyttedes med det bevarede spor af en fortidig aktivitet (og med en lang række andre spor) til et datum, der idet det forklarer, hvorledes det overleverede spor skal opfattes, hvordan det er kommet i stand, støtter forskerens teori.

Den tyske historiker Reimer Hansen har imidlertid også beskæftiget sig med dette telegram [26]. Hans arbejde er en bredt anlagt analytisk beskrivelse af Tysklands kapitulation, og han hævder med henblik på Dönitz' rolle, at denne udnyttede den minimale handlefrihed, den håbløse militære situation levnede ham, til hurtigst muligt at standse krigen. 1.22-telegrammet er efter Reimer Hansens opfattelse udfærdiget efter mødet mellem

25. Sjöstedt, s. 326ff. og s. 345ff.

26. Hansen, s. 95ff. og s. 112f.

Dönitz og Himmler og skal tolkes helt anderledes end Sjøstedt har gjort det. Ved dets udfærdigelse opfattede Dönitz sig ikke som Hitlers faktiske efterfølger, men kun som hans designerede efterfølger. Dönitz vidste jo ikke, at Hitler allerede var død – det meddeltes ham først et halvt døgn senere – og først da kunne han åbenbare sine intentioner, handle som en ansvarlig statsmand. Kl. 1.22 var han i en helt anden situation. Hans personlige udvikling og en stærk tysk officerstradition bandt ham til den betingelsesløse troskabsed, han havde aflagt til »sin fører«. Kl. 1.22 optrådte han som soldat, et halvt døgn senere som statsmand. Som soldat havde han den pligt at komme Hitler til undsætning. For det tilfælde at han de facto blev Hitlers efterfølger, bebudede han i den flertydige formulering, at han ville »afslutte krigen som det tyske folks enestående helteskamp påbød det«, den politik, han faktisk indledte dagen efter denne dramatiske nat. Hos Reimer Hansen bliver altså det samme spor af en fortidig virkelighed til et helt andet datum, dels fordi hans hypoteser arbejder med et andet tidspunkt for mødet mellem Dönitz og Himmler, dels fordi troskabsedsproblematikken giver ham en ganske særlig psykologisk forklaringsmodel. Hvor Sjøstedt ser 1.22-telegrammet som en enhed, der afslører Dönitz' inderste tanker, fordi han så at sige ser døden i øjnene, kan Hansen sondre mellem to lag i den samme tekst: den ubetingede lydighedspligt, en lang tradition har indpodet Dönitz og som byder ham at komme Hitler til undsætning, koste hvad det vil – og den vordende statsmands diplomatisk snilde erklæring, formuleret i tidstypiske vendinger om at ville slutte krigen dersom han kan handle frit.

Til ovenstående må føjes, at begge forskere arbejder med en lang række andre data og hypoteser og at den ovenstående gengivelse af deres argumentation er stærkt forenklet for at kunne centrere den om en enkelt, af begge benyttet kilde.

DISSE EKSEMPLER – omend vilkårligt valgte – skulle godtgøre, at det ovenfor skitserede databegreb svarer til fænomener, der faktisk forekommer i historiske forskningsresultater, selv om det ikke skal udelukkes, at der også findes andre dataformer [27]. Men den foreliggende interaktion mellem forskerens teorier m. v., dataerne og de overleverede spor rejser unæg-

27. Historiesynet, s. 102f. – Dataer i større historiske fremstillinger har rimeligvis en mere kompliceret struktur; også meget enkelte data, kun bestemt af en identifikation og en selektion forekommer i historiske forskningsresultater.

teligt problemer, som historikeren vil komme til at beskæftige sig med. De vil ikke så meget vedrøre verifikationsproblematikken, for så vidt det vel altid skulle være muligt at nå frem til en intersubjektiv objektivitet, så at et datum må anses for sikret, hvis dets tilvejebringelse angives så tydeligt, at andre forskere kan acceptere og gentage de tankeprocesser og iagttagelser, der foreligger i det pågældende tilfælde, medmindre der kun findes et ufyldstgørende kildemateriale. Eventuelt kunne begrebsapparatet yderligere forfines, litteraturhistorikeren Erik M. Christensens anvendelse af E. Tranekjær Rasmussens erkendelsesteoretiske betragtninger synes eksempelvis at antyde visse muligheder [28]. Det springende punkt ligger andetsteds. Clausen udtrykker det sådan: »Det vil være langt vigtigere at forme debatten således, at man beskæftiger sig med forskningens teoretiske baggrund. For det er disse faktorer, der bestemmer de såkaldte »kendsgerninger« og deres udvælgelse« [29]. Noget mere tilspidset findes den samme tankegang i referatet af et møde på Sandbjerg arrangeret af århusianske metodelærere i historie i august 1971 [30]. I tilknytning til et spørgsmål rejst af Søren Mørch, om kildekritikken kan være fælles for positivistiske og marxistiske historikere, udtalte filosofen Jørgen Døør: »Udfra en given kilde kan man udlede en oplysning, datum₁, og den kan man bruge til at begrunde en teori, t₁, og fra den samme kilde kan man udlede en anden oplysning, datum₂, som kan bruges til at begrunde en anden teori, t₂. Datum₁ og datum₂ bruges som rationelle elementer i en rationel forklaring. Men, understregede Døør, rationalitetsbegrebet eksisterende ikke i og for sig; det forudsatte en sammenhæng. Derfor betvivlede han, at begrundelsesrelationerne (forholdet mellem datum₁ og t₁ og datum₂ og t₂, som historikeren opfattede som dækket af rationalitetsbegrebet, kunne siges at være værdineutrale. Tilsvarende mente han heller ikke, at den tolkning, man måtte foretage af en kilde for at kunne udvinde oplysninger af den, var værdineutral.« Sikkert ikke i alle tilfælde. De to ovenfor anførte eksempler kan underbygge dette: i A. D. Jørgensens data indgår forestillinger om et suverænitetsbegreb, som ikke er værdineutralt, i Reimer Hansens datum indgår en troskabsedsmodel, som næppe heller er det, men endnu mere tydeligt er dog, at såvel A. D. Jørgensen, Lennart Sjöstedt og

28. Erik M. Christensen: Verifikationsproblemet ved litteraturvidenskabelig meningsanalyse, 1971, jfr. bl. a. s. 27ff.

29. Forelæsning, II, Quelle, Datum/Faktum, s. 15.

30: Stencileret referat, s. 3. Referatet prætenderer ikke at bringe andet, end hvad der tænkeligt kunne være blevet sagt.

Reimer Hansen i deres problemstillinger er præget af udbredte strømninger i deres samtid, som givetvis ikke er værdineutrale [31].

Dette er vel ikke nogen grund til fortvivelse og navnlig med henblik på kildekritikken kan der være grund til at fastholde gyldigheden af Erslevs udtalelse: »men hvad man saa mener om alt dette [hvad historien skal beskæftige sig med og forskellige historiefilosofiske systemer] maa man for at naa frem til selve de historiske Fænomener benytte særlige tekniske Fremgangsmaader« [32]. Men det burde måske give anledning til overvejelser, der i højere grad bringer historikerens problemstillinger, deres tilblivelse og implikationer i søgelyset. Ikke for at ensrette eller prioritere dem i kraft af en postuleret samfundsrelevans, men tværtimod for at finde en balance mellem samfundets rimelige krav om en for nutidsmennesker relevant fortidserkendelse og en traditionsrig videnskabs behov for differentiering, videreudvikling og sammenhæng med andre videnskabsgrene; for slet ikke at tale om, at sådanne overvejelser også må kunne gøre det muligt at føre videnskabelige teorier, udsprunget af helt forskellige samfundsopfattelser, ind i en fælles debatramme.

31. Jfr. herom også Povl Bagge: Om opfattelsen af den danske enevælde, i *Nordisk tidskrift*, 1951, s. 326–336 med dens påpegning af, at historikerne i deres synspunkter har »jævnlig været mærkbart påvirket af Danmarks skiftende inden- og udenrigspolitiske situation«.

32. *Hist. Teknik*, s. 94.

Danske neutralitetsplaner 1853 - form og omfang

AF

JØRGEN SCHOUBYE

NÅR DE LANGE LINIER i dansk udenrigspolitik trækkes op, er der tradition for at betragte tiden fra midten af det 18. århundrede og frem til 2. verdenskrig som en periode med tydelige fællestræk mellem dens enkelte faser. Dansk udenrigspolitik karakteriseres med hensyn til mål og vilkår som en ikke-aggressiv neutralitetspolitik og i anvendelsen af midler som en periode, der gennemløber en udvikling, der kulminerer i mellemkrigstidens Stauning-Munch'ske lave forsvarsberedskab, der hvilede på den vurdering af egne ressourcer, der fandt udtryk i det Hørup'sk formulerede »hvad skal det nytte«-synspunkt.

Det er imidlertid et spørgsmål, om denne periodeopfattelse ikke er enten direkte misvisende eller så generel, at den intet udsiger om karakteren af den førte udenrigspolitik. Neutralitetsbegreberne i begyndelsen og i slutningen af denne periode – for kun at trække et enkelt aspekt frem – udviser så store forskelle, at anvendelsen af karakteristikken neutralitetspolitik på hele »perioden« nærmer sig det meningsløse. Selv en grov sammenligning mellem J. H. E. Bernstorffs og P. Munchs neutralitetsbegreber vil tydeligt illustrere dette.

Forkastes den gamle periodeinddeling, bliver det imidlertid et spørgsmål, hvor udgangspunktet for en ny periodeinddeling skal findes. Det 18. århundredes danske udenrigspolitik er stadig relativ uudforsket. En sammenligning mellem den ældre og den yngre Bernstorffs udenrigspolitik ville utvivlsomt kunne give visse holdepunkter. Nyere fremstillinger af dansk udenrigspolitik i det 19. og 20. århundrede har givet os stærkt øget viden.

Foruden de nedenfor givne henvisninger til direkte anvendt litteratur og kildemateriale skal her anføres to værker, der har været af stor betydning for mig ved udformningen af artiklens hovedproblemstilling:

Ole Karup Pedersen: Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik, København 1970, og Robert L. Rothstein: *Alliances and Small Powers*, New York/London 1968.

Dog er der stadig så betydelige lakuner i vor viden, at det er vanskeligt at finde tilstrækkeligt med faste holdepunkter til en mere nuanceret periodeinddeling selv i dette tidsrum.

Denne artikel er et forsøg på at belyse visse aspekter af dansk udenrigspolitik i en af de perioder i dansk udenrigspolitik i det 19. århundrede, hvor vor viden er ringest, nemlig dansk udenrigspolitik i tiden omkring Krimkrigen.

Kronologisk falder artiklen inden for tidsrummet februar til oktober 1853. Emnemæssigt behandler den optakten til de nordiske neutralitetsforhandlinger, der mundede ud i de nordiske regeringers neutralitetserklæringer i december 1853. Det har ikke været hensigten med denne artikel at ville give en dækkende behandling af dansk udenrigspolitik i denne periode. En kraftig emneafgrænsning har været nødvendig og kun et begrænset kildemateriale har direkte kunnet inddrages. Trods dansk udenrigspolitikens intime forbindelse med andre sider af samfundslivet bl. a. den forfatningsmæssige udvikling er nærværende artikel af ren udenrigshistorisk karakter. De officielle danske neutralitetsplaner er søgt karakteriseret med hensyn til form og omfang, idet der er søgt gennemført en analyse af de forskellige neutralitetsbegreber, der anvendes eller refereres til i det fortrinsvis officielle aktstykkemateriale, der er benyttet. Herudover er bl. a. søgt belyst, hvilke forestillinger specielt C. A. Bluhme knyttede til begrebet »streng neutralitet« og hvorvidt statsrådets medlemmer på dette tidspunkt sigtede mod væbnet eller uvæbnet neutralitet og hvilke planer og forestillinger, der inden for regeringskredsen fandtes med hensyn til omfanget og karakteren af et eventuelt militært eller diplomatisk samarbejde med andre stater. I tilknytning hertil rejses problemet: neutralitet *eller* alliance eller neutralitet og alliance.

C. A. BLUHME'S SONDERING I STOCKHOLM. I oktober 1853 første striden om det orientalske spørgsmål til krig mellem Rusland og Tyrkiet. Den officielle danske udenrigspolitik i tilfælde af, at striden skulle udvides til en væbnet konfrontation mellem Rusland på den ene side, England og Frankrig på den anden, fandt formelt udtryk i den danske neutralitetserklæring af 20. december 1853. Denne neutralitetserklæring var blevet til i samråd med den svensk-norske regering, der havde udarbejdet en lignende erklæring af 15. december. De nordiske gesandter fik ordre til at samarbejde for at sikre en samtidig overdragelse af neutralitetserklæringerne til alle de euro-

pæiske regeringer, som de to stater havde maritime interesser tilfælles med, såvel som de vigtigste stater i Amerika med hvilke de stod i diplomatisk forbindelse.

Allerede i slutningen af februar havde den danske minister i Stockholm, grev Wulf Scheel-Plessen på opfordring af ekspeditionssekretær i det danske udenrigsministerium, G. J. Quaade, der igen handlede efter ordre fra sin chef, den danske udenrigsminister C. A. Bluhme [1], orienteret sig om den svensk-norske regerings stilling i tilfælde af, at begivenhederne i den nære orient skulle føre til et væbnet opgør. Den svensk-norske udenrigsminister, Baron Stierneld mente uofficielt, beretter Scheel-Plessen i sit svarbrev af 1. marts, at kunne sige, at dersom der skulle udbryde krig i Syd-europa, burde Sverige-Norge og Danmark indtil videre forholde sig passive, men i tilfælde af andre eventualiteter forhandle om en fælles optræden. Kong Oscar var indstillet på at føre en streng neutralitetspolitik, »måske bevæbnet for at imponere«. Sverige-Norges politik måtte være den at opretholde neutraliteten så længe som muligt, men blev det tvunget ind i krigen, ville det vende sig mod Rusland: »la guerre avec la Russie le plus tard possible, avec l'Angleterre jamais.« Gotland og »måske« Finmarken kunne blive truet fra russisk side, men England kunne aldrig tillade »en stedse åben havn ved Nordsøen i russiske hænder« og man var i Sverige overbevist om, at England ydede den bedste garanti for opretholdelsen af status quo [2].

Dette brev indeholder, som allerede Bajer har gjort opmærksom på, næsten »profetiske antydninger«. »I et og andet skimtes, hvad senere under Krimkrigen blev virkeliggjort« [3]. Allerede på dette tidlige tidspunkt opstilles muligheden af en almindelig europæisk krig mellem England på den ene side og Rusland på den anden, og en fælles nordisk optræden inden for en neutralitetspolitik rammer udpeges som den kurs, Sverige-Norge og Danmark i så tilfælde burde følge.

Arten af den neutralitetspolitik, som Sverige-Norge ville føre var dog kun ubestemt angivet som »en streng neutralitetspolitik«, hvorvidt den skulle være væbnet eller uvæbnet var uvist. Ligeldes var rækkevidden, formen og tidspunktet for den fælles nordiske optræden kun antydnet.

1. Harald Jørgensen (udg.): Statsrådets Forhandlinger 1848–1863 V, København 1962, s. 85 f.
2. Wulf Scheel-Plessen til Quaade 1. marts 1853, Frederik Bajer: Nordens særlig Danmarks Neutralitet under Krimkrigen, København 1914, s. 14 f., jfr. Sven Eriksen: Svensk Diplomati och Tidningspress under Krimkriget, Stockholm 1939, s. 68.
3. Bajer s. 15.

Der tales kun om »en ensartet handlemåde fra begge regeringers side«. Scheel-Plessen fremhæver, at den svensk-norske regering nok ville »gå hånd i hånd« med den danske regering »dog uden at forbinde sig til noget [4], for at kunne bevare neutraliteten så længe som muligt«.

Det var Scheel-Plessens indtryk, at den svensk-norske regering ville indrette sin politik efter, »hvorledes sagerne stiller sig med hensyn til England, hvilket man frygter mest, og hvortil man tillige har det største fortroende«.

I denne forbindelse er det især værd at bemærke, at den svensk-norske udenrigsminister i tilfælde af krig i det sydlige Europa anbefalede, at de nordiske regeringer skulle »holde sig ganske stille«. Skulle andre eventualiteter indtræffe, skulle man nok »i tide« søge at komme overens om »en ensartet handlemåde«, men burde vogte sig for for tidligt at »omtale disse eventualiteter« [5].

Foreløbig var rådet til den danske regering: passivitet.

Hvorledes stillede nu den danske regering sig til indholdet af den svensk-norske udenrigsministers udtalelser og hans råd om foreløbig politisk passivitet?

STATSRÅDSMØDET 17. JUNI 1853 – DANSK NEUTRALITET MED TYSK PERSPEKTIV. Fra januar 1853 var C. A. Bluhme løbende blevet holdt orienteret om udviklingen i krisen i orienten fra den danske gesandt i St. Petersborg [6]. Fra maj måned indløb der lignede indberetninger fra gesandten i London [7]. Den voksende diplomatiske interesse for udviklingen i den nære orient, som disse indberetninger må tages som vidnesbyrd om, synes ikke efter de officielle ordreskrivelser at dømme at have ændret den danske udenrigsministers rolle som passiv iagttager. Fra begyndelsen af juni 1853 kan man i gehejmestatsrådets forhandlingsprotokol se spor af, at udenrigsministeren er begyndt at orientere regeringen om udviklingen, men først fra midten af juni er vi i stand til at danne os en mening om rege-

4. Bajer s. 14 f.

5. Bajer s. st.

6. Udenrigsministeriet, Rusland II, Plessen til Bluhme 13/1 1853, nr. 1, 27/1 1853, nr. 8, 5/2 1853, nr. 10, 8/2 1853, nr. 13 og 24/2 1853, nr. 15; jfr. Grethe Ilsøes utrykte prisopgave fra 1955: Hvilken betydning fik Englands og Ruslands forhold til Danmark under Krimkrigen for dansk neutralitets- og forfatningspolitik, 1955, s. 19. Grethe Ilsøe har venligst stillet afskrifterne af sit her benyttede kildemateriale til min rådighed.

7. Udenrigsministeriet, England II, Bille til Bluhme, 11/5 1853, nr. 46, 21/5 1853, nr. 47 og 31/5 1853, nr. 55.

ringsmedlemmernes syn på den politik, der fra Danmarks side burde følges i tilfælde af, at den orientalske krise skulle føre til åben konflikt.

17. juni 1853 var gehejmestatsrådet forsamlet til et møde, der i anledning af koleraepidemien i København afholdtes på Eremitageslottet.

C. A. Bluhme foreslog på dette møde, at krigsministeren, marineministeren, finansministeren og han selv skulle konferere nærmere om, hvilke forberedelser der burde træffes for at sikre Sjælland og Christiansø i tilfælde af krig mellem Rusland og de vestlige stormagter.

Dette forslag gav anledning til en principiel debat om Danmarks udenrigspolitik under en kommende stormagtskonflikt [8]. Debatten er højst oplysende for de opfattelser, der fandtes inden for den danske regering, af hvilke virkninger en konflikt ville have på det eksisterende europæiske system efter revolutionerne i 1848. Samtidig illustrerer den, hvilke alternativer dansk udenrigspolitik mentes at have inden for den således opfattede ramme.

Krigsminister C. F. Hansen hæftede sig ved »Danmarks Forhold i en Krig mellem England og Rusland« og spørgsmålet om hvem, der i en sådan ville blive »Herre over Østersøen«.

Afgørende ville efter hans mening være, hvem der kom i besiddelse af Sjælland, forudsat at denne magt ville være i stand til at fastholde øen. Den der satte sig fast på Sjælland ville »selvfølgelig være Herre over Østersøen«.

Rusland ville nok have mulighed for at besætte øen, men kun England ville i længden kunne fastholde den.

Spørgsmålet var, »om England under en saadan eventuel Krig har nødtigt at besætte Sjælland«. Hvad England ønskede var havne, men kunne det ikke få dem »uden at bemægtige sig Sjælland?«

Det var krigsministerens opfattelse, »at Sveriges og Danmarks Politik i en saadan Krig maa være den samme, og at begge maa tage ens Parti.«

Ingen kunne »uden at lide uhyre materielle Tab, staa i Fjendtlighedsforhold til England, og han troede derfor, at begge vare nødte til at aabne deres Havne for England, enten som neutrale, eller hvis ikke, hvad han dog antog, Neutralitet skulle blive indrømmet, da som allierede med England. Men i så fald behøvede England ikke at bemægtige sig Sjælland« [9].

I C. F. Hansens fremstilling er Danmarks forhold under en eventuel stormagtskonflikt overvejende anskuet som Danmarks forhold til England og

8. Statsrådets Forhandlinger V, s. 84 ff.

9. Statsrådets Forhandlinger V, s. 85.

Rusland. Vurderingsgrundlaget er militært. Geografisk er spørgsmålet begrænset til magtforholdet i Østersøen, dersom denne skulle blive krigsskueplads. Paralleliteten mellem Sverige-Norges og Danmarks stilling bliver udtrykkeligt fremhævet og en fælles nordisk neutralitetspolitik udstukket som den politik, den danske – og den svensk-norske – regering burde følge så længe, det var muligt.

C. F. Hansens opfattelse af, hvad der burde være dansk politik, synes at svare til det princip, som ifølge Plessen skulle karakterisere den svensk-norske udenrigspolitiske holdning i begyndelsen af året: *la guerre avec la Russie le plus tard possible, avec l'Angleterre jamais*.

Noget direkte forslag om tilslutning til denne svensk-norske linie er der dog ingenlunde tale om. Statsrådets medlemmer synes på dette tidspunkt endnu at være uvidende om, hvilken holdning den svensk-norske regering ville indtage under en eventuel krig. Først efter C. F. Hansens indlæg på dette statsrådsmøde oplyser Blume, at han konfidentielt tidligere på året via Scheel-Plessen havde søgt at orientere sig herom [10].

C. F. Hansens tilbøjelighed til at betragte Danmarks stilling under en eventuel europæisk konflikt som et spørgsmål om magtbalancen i Østersøområdet accepteres dog ikke uden videre af statsrådets øvrige medlemmer. Bluhme stode på, at der »ikke fra Begyndelsen vilde blive stillet nogen Fordring til Danmark om at udtræde af sin Neutralitet, men han troede, at man vel senere vilde kunne blive nødt til at støtte sig til den ene af Siderne«. Valget var dog for ham, fremgår det, ikke ukompliceret mellem England og Rusland. Spørgsmålet var, hvorvidt Rusland ville få tilslutning fra Østrig og Preussen eller altså med andre ord, hvorvidt man kunne gå ud fra, at det europæiske system og specielt Den hellige alliance mellem de tre konservative magter opretholdtes.

Bluhme fremhævede specielt betydningen af Preussens stilling. Preussen kunne »alt efter Omstændighederne« være »os den farligste som den nyttigste Magt«. Gik Preussen med Rusland og Østrig, mens Danmark tilsluttede sig en engelsk alliance, ville Jylland udsættes for fare. På den anden side ville det »vistnok være dobbelt farligt for os«, hvis vi gik imod England, »naar vi ved, at Sverrig vil gaa med England« [11].

Spørgsmålet, om statsrådet allerede på dette tidlige tidspunkt skulle træffe en principiel beslutning om, hvilken alliance Danmark skulle indgå i tilfælde af neutralitetspolitikens forlis, var rejst.

En beslutning herom ville imidlertid ikke være uden sine betænkelige

10. Statsrådets Forhandlinger V, s. 85 f.

11. Statsrådets Forhandlinger V, s. 86.

indvirkninger både på regeringens handlinger til sin tid og på dens muligheder for længst muligt at opretholde en neutral status.

Under henvisning til at forudsætningerne for en sådan beslutning kunne ændre sig, forkastede ministeren for Holsten, H. Reventlow-Criminil, helt denne tanke. I stedet foreslog han »dass von Seiten der Regierung schon jetzt, vorläufig und ohne dass auf irgend eine Weise davon ausgegangen, dass die jetzigen politischen Verwicklungen zum Kriege führen werden, den Kabinetten gegenüber die Sprache geführt werde, dass Seine Majestät im Falle einer solchen Eventualität eine stricte Neutralität zu beobachten wünschen.« Samtidig skulle den danske regering søge støtte specielt i Berlin og Wien for en sådan foreløbig dansk proklamering af en streng neutralitetspolitik [12].

Dette forslag blev ved statsrådets tilslutning det foreløbige grundlag for Danmarks officielle udenrigspolitik. En streng neutralitetspolitik var den »allerønskeligste« politik for Danmark under en europæisk krig. Kongen behagede at udtale, at han »endnu ikke . . . i fjerneste Maade [ville] tage nogen Bestemmelse om, hvilket Parti han under en eventuel Krig i Anledning af det orientale Spørgsmaal [ville] tage« [13]. Muligheden af en påtvungen alliancepolitik med en af de eventuelle krigsførende stormagter henvistes til en forhåbentlig fjern fremtid.

Den danske regering valg mellem en neutralitetspolitik og en alliancepolitik på en af de krigsførende stormagters side var dermed gjort til et spørgsmål om ikke blot magtbalancen i Østersøen, dersom en eventuel engelsk-russisk konflikt skulle udvides hertil, men også om de tyske stormagters stilling under en europæisk krig. Et tysk-europæisk forbehold var blevet knyttet til dansk udenrigspolitik.

Dette bredere europæiske aspekt var intimt knyttet til spørgsmålet om de midler en lille stat med Danmarks begrænsede ressourcer havde til at realisere sine udenrigspolitiske mål. Statsrådsmødet den 17. juni indledte en langvarig debat inden for ministeriet om dette spørgsmål. Det er bemærkelsesværdigt, at der på *dette møde* kan konstateres en høj grad af enighed blandt statsrådets medlemmer i vurderingen af den højst begrænsede selvstændige betydning, der kunne tillægges Danmarks militære formåen.

Det er denne lave vurdering, der ligger bag statsrådets drøftelse af neutralitet-alliance spørgsmålet, og det er den samme tankegang, vi genfinder i rådets drøftelse af mulighederne for at forsvare Sjælland og Christiansø.

12. Statsrådets Forhandlinger V, s. 87 f.

13. Statsrådets Forhandlinger V, s. 88.

Krigsminister Hansen afviste ganske muligheden af at »staa i Fjendtlighedsforhold til England« og anbefalede »derfor« at åbne de danske havne »for England«.

Han fremhævede, at et forsvar af Sjælland »aldeles ikke er forberedt« og at en fæstning ikke fandtes og at »en saadan . . . ikke kan improviseres«. Noget kunne der gøres med hensyn til Sjællands forsvarsberedskab, men han betvivlede, at Christiansø ville have nogen betydning for Rusland eller England [14].

Marineministeren Steen A. Bille var af stort set samme mening. Også han forudså engelsk dominans i Østersøen og udelukkede muligheden af at kunne forsvare Sjælland imod England. Derimod synes han at mene, at det var muligt at sætte Christiansø »i en saadan Stand, at Havnen [kunne] sikres, og Neutraliteten . . . forsvares« [15].

Bluhmes udtalelser var båret af samme grundholdning til de danske forsvarsmuligheder [16].

Den slutning synes nærliggende, at der allerede på dette tidspunkt var opnået *principiel* enighed blandt ministeriets medlemmer om arten af Danmarks forsvarsberedskab under en eventuel europæisk krig. Nogen beslutning om, hvorvidt Danmark skulle føre en væbnet eller uvæbnet neutralitetspolitik blev dog ikke truffet på dette statsrådsmøde, og tiden skulle hurtigt vise, at udenrigsministeren og de militære ministre stod langt fra hinanden, da spørgsmålet om de konkrete militære foranstaltninger skulle besvares.

Foreløbig skulle marineministeren udarbejde en forestilling »om de Forholdsregler, som maatte behøves til, med de Forsvarsmidler, der haves, at sætte Christiansø i en saadan Stand, at Havnen kan være sikkert og Neutraliteten hævdes« [17].

Selvom spørgsmålet om væbnet eller uvæbnet neutralitetspolitik således ikke formelt set var afklaret inden for ministeriet, havde beslutningen om at føre en streng neutralitetspolitik, så længe det var muligt, dog angivet den hovedkurs, Bluhme måtte styre over for stormagterne.

ENGLAND OG C. A. BLUHMES NEUTRALITETSOPFATTELSE. Forholdet til England, den dominerende sømagt i Østersøen, illustrerer Bluhmes opfattelse

14. Statsrådets Forhandlinger V, s. 85.

15. Statsrådets Forhandlinger V, s. 86 f.

16. Statsrådets Forhandlinger V, s. 84–86.

17. Statsrådets Forhandlinger V, s. 89.

af, at en streng neutralitetspolitik måtte være identisk med en ikke-væbnet neutralitetspolitik.

I en privat indberetning om sin modtagelsesaudiens hos Bluhme den 16. juni – dagen før statsrådsmødet – skriver den nye engelske gesandt i København, Andrew Buchanan, at Bluhme havde udtrykt stor bekymring over udsigterne til, at der skulle udbryde krig mellem England og Rusland. Bluhme havde især været »much alarmed as to the possible effect . . . upon the interests of Denmark.« I denne samtale havde Bluhme understreget »that the Danish Government would endeavour to maintain a strictly neutral position; that they had not the means of preventing the passage of armed Vessels through the entrances into the Baltic were they disposed to do so, and that they most certainly would not accept assistance for such a purpose. He added however that they were not strong enough to prevent measures of the kind being adopted by another power against their consent, and i violation of their neutrality.« [18]

Den første engelsk-danske meningsudveksling om Danmarks stilling under en engelsk-russisk konfrontation synes at vise, at det var C. A. Bluhmes ønske ikke at efterlade nogen tvivl hos Andrew Buchanan om, at det var den danske regerings ønske at føre en »streng« neutralitetspolitik og at midlet til at hævde den, hverken ville blive søgt i egne eller andres militære magtmidler, men i en åben proklamation af egen magtesløshed.

Et væsentligt spørgsmål var imidlertid, om denne svaghedens politik var et brugbart middel?

Dersom Østersøen blev en krigsskueplads af betydning, ville Danmark ved sin geografiske beliggenhed ved indfaldsvejene til Østersøen få en ikke ringe strategisk betydning for de krigsførende magter.

Ville det i en sådan situation være en styrkelse af Danmarks »strictly neutral position«, at den danske regering på forhånd proklamerede, at den var ude af stand til militært at hindre, at dets neutralitet blev krænket. Hvilken betydning ville i så tilfælde henvisninger til folkeretlig teori og praksis have?

Den klare og af den danske regering erkendte engelske overvægt til søs måtte skabe vanskeligheder for gennemførelsen af en streng og upartisk neutralitet.

Afsattes der inden for et eventuelt dansk neutralitetssystem for snævre rammer for de krigsførende parters rettigheder, ville England som domi-

18. Bodleian Library, Oxford, Ms. Clarendon Dep. c. 2, Andrew Buchanan til Lord Clarendon, København 17/6 1853.

nerende sømagt altid ud fra sin magtposition kunne nægte at anerkende dette. Med rette ville det endvidere kunne fremføres, at en streng hævdelse af neutraliteten ville være til speciel ugunst for de engelske maritime interesser.

På den anden side ville et mindre fast opbygget system virke, som var det rettet mod Rusland, idet i realiteten kun den dominerende sømagt kunne drage den fulde fordel heraf og tilmed altid ville kunne gennemtvinge en fortolkning i sin favør.

En smagsprøve på de vanskeligheder, den danske regering i så henseende ville blive stillet overfor, fik Bluhme i en foreløbig samtale med Buchanan en uges tid senere. Den engelske minister, der endnu var uden hjemlige ordrer fra Lord Clarendon, forhørte her, om Bluhme ville betragte det som værende i overensstemmelse med dansk neutralitet at modtage en eventuel engelsk flåde i København, at åbne danske havne for den og sælge den de nødvendige forsyninger.

Bluhme gav et henholdende svar, idet han understregede »that such a course would be looked upon by Russia as hostile to her interests and as affording unfair assistance to England, in as much as Russia was not likely to be in a position to accept a similar service from Denmark.« Samtidig udtrykte Bluhme håbet om »that in case of War, England would not necessarily increase the difficulties of their position – but would rather assist them to maintain their neutrality.« [19]

I sine samtaler med den engelske minister havde Bluhme handlet i fuld overensstemmelse med den rammebeslutning, der var blevet truffet i statsrådet den 17. juni. I mellemtiden var kongen imidlertid på egen hånd gået et skridt videre.

I en afskedsaudiens for den hidtidige engelske gesandt i København, Sir Henry Wynn, den 20. juni havde Frederik VII ikke blot pointeret, at under en eventuel krig »neutrality would, of course, be the policy of Denmark, *but not armed*, from which all their misfortunes had arisen, and which would again, probably, be as prejudicial.«, men også – i strid med sine ord i statsrådet den 17. juni – »that if forced by circumstances to take part and be reduced to the choice of a sacrifice, He should not hesitate in making that of Holstein, if He had the assistance of the naval powers in defending the Islands.« [20]

19. Bodleian Library, Oxford. Ms. Clarendon Dep. c. 2. Andrew Buchanan til Lord Clarendon, København 23/6 1853.

20. Foreign Office 22/200, nr. 44, Sir Henry Wynn til Lord Clarendon, København 20/6 1853.

Fortolket i lyset af debatten i statsrådet må kongens noget besynderlige proklamering af sin villighed til at ofre Holsten indebære netop den tidlige standpunkttagen for en engelsk alliance, som statsrådet havde besluttet at undgå. Således blev kongens udtalelser da også forstået af Buchanan [21].

Direkte forespurgt, havde Bluhme intet andet valg end at svare, at ministeriet ganske delte kongens anskuelser, men det er betegnende, at han i samme åndedrag understregede den danske regerings ønske om at opretholde landets neutralitet så længe, det var muligt [22].

At England måtte opfatte kongens udtalelse som en åben sympatitilkendegivelse kan ikke undre. I øjeblikket måtte det også være en svækkelse af regeringens taktiske stilling; men nogen direkte følger for regeringens politiske kurs fik det ikke.

DE DANSKE HENVENDELSER TIL SVERIGE-NORGE, PREUSSEN OG ØSTRIG AF 10. JULI 1853. I begyndelsen af juli 1853 overskred russiske tropper Pruth, grænsefloden mellem Rusland og det ottomanske rige. Muligvis påvirket af forhastede meddelelser herom, men inden sikre forlydender om denne sidste udvikling i det orientalske spørgsmål havde nået København 523], besluttede det danske udenrigsministerium at søge statsrådsbeslutningen af 17. juni ført ud i livet.

Den 10. juli afsendte Bluhme tre omtrent enslydende depecher til de danske diplomatiske udsendinge i Stockholm, Berlin Wien. Disse depecher krydsedes af en svensk »Mémoire confidentiel«, dateret 14. juli med medfølgende odreskrivelse af 15. juli, hvori den svenske gesandt i København under henvisning til faren for, at krigen i orienten skulle brede sig til Vesteuropa og Norden, beordredes til at indlede forhandlinger med den danske regering om en fælles nordisk neutralitetserklæring.

Begge de nordiske regeringer var således nået til den opfattelse, at tiden til at handle nu var inde.

Den bredere baggrund for det danske og det svensk-norske initiativ var en almindelig uro over den storpolitiske udvikling [24].

21. Bodleian Library, Oxford. Clarendon Dep. c. 2. Andrew Buchanan til Lord Clarendon, København 23/6 1853. Mærket: Privat.
22. F. O. 22/200 nr. 4. Andrew Buchanan til Lord Clarendon, København 23/6 1853.
23. Bajer s. 20 f.
24. Eriksson, s. 72 jfr. indledningen i Departementstidendes nrr. 25 og 26, 29/4 1854, s. 387 ff., hvor den danske neutralitetserklæring af 20/12 1853 offentliggjordes, samt neutralitetserklæringens indledning.

Siden den danske Stockholm-gesandts sonderinger i begyndelsen af 1853 synes der ikke at være sket andet end et forsigtigt forsøg fra W. Plessens side på nærmere at erfare, hvilken form den svensk-norske neutralitetspolitik ville antage.

I en indberetning af 8. juli mener Plessen at kunne sige, at den svensk-norske regering »vil følge den fremgangsmåde, som er angivet i 1833 eller 1834 af afdøde kong Karl Johan, der afgjort var tilbøjelig til en streng neutralitet«. Plessen mente, at den svensk-norske regering endnu ikke anså øjeblikket for belejligt til at udtale sig offentligt og åbent. Man ville dog nok være parat til at åbne fortrolige forhandlinger med Danmark [25].

Denne indberetning, der hvad formen for den svensk-norske neutralitet angik, var mere præcis end meddelelserne i marts-depechen, kan ikke have nået at påvirke den danske regering.

Med hensyn til konkrete oplysninger om den preussiske og østrigske regerings holdning under en eventuel storkrig var regeringen i København endnu ringere stillet.

Der synes ikke at have foreligget noget, der kunne have påvirket form og indhold i Bluhmes depecher af 10. juli fra Berlin og Wien [26].

Der foreligger ikke depecher fra Enland og Rusland, der i så henseende kan være afgørende.

Tilsammen har oplysningerne udefra overbevist de to nordiske regeringer om, at tiden til handling var inde.

I form og indhold adskilte den danske og den svensk-norske regerings henvendelse sig fra hinanden.

Bluhmes henvendelse havde form af ordreskrivelser til de danske gesandter i Stockholm, Berlin og Wien, der efter gesandternes egen skøn i kopi – i sin helhed eller for udvalgte deles vedkommende – kunne udleveres til de regeringer, de var attachederede. I en medfølgende fortrolig skrivelse [27] til gesandterne i Berlin og Wien opfordredes de danske diplomater til at udøve »den største forsigtighed og delikatesse med udførelsen af det Dem med hin depeche givne pålæg«.

Indholdet må fortolkes ud fra de således givne rammer. Formen må ses i forbindelse med, at den danske regering i modsætning til den svensk-norske også henvendte sig til de to tyske stormagter.

25. Bajer s. 15 f.

26. Bajer s. 17 ff.

27. Denne skrivelse vedlægges kun i afskrift Bluhmes depecher til den danske gesandt i Stockholm, W. Plessen, der i en anden fortrolig skrivelse i modsætning til de danske diplomater hos de to tyske stormagter får lov til at udtale sig »med den største uforbeholdenhed«, jfr. Bajer s. 23.

Den officielle ordreskrivelse indeholdt dels en erklæring fra den danske regering om, at den i tilfælde af, at Østersøen skulle blive krigsskueplads, »med den samvittighedsfuldeste upartiskhed« ville søge at iagttage »den strengeste neutralitet«, dels en sondering af »de beslutninger, som måtte være tagne for at ordne den eventuelle fremgangsmåde« i Sverige-Norge, Preussen og Østrig. Motivet bag ønsket om at erfare de angivne magters beslutninger og fremgangsmåde er, siges det i depechen, at disse magter »mer end vi, er i stand til at medvirke til en mindelig løsning«. Det egentlige motiv var imidlertid angivet i den konfidentielle skrivelse.

Motivet til i det hele taget at fremkomme med den i depechen indeholdte erklæring om den danske regerings ønske om at føre en streng neutralitetspolitik i tilfælde af krig var – om muligt – fra disse magter at fremkalde ytringer, som dels kunne støtte den af Danmark tagne beslutning, dels »bane vejen for en yderligere udveksling af anskuelser, hvis resultat måske ikke ville blive uden betydning.«

I en særlig fortrolig skrivelse til W. Plessen betonedes det, at den danske regering gik ud fra som en given ting, at »den svensk-norske eventuelle beslutning ikke er forskellig fra dens egen.« I forlængelse heraf blev Plessen bedt om at søge oplyst den svensk-norske regerings mening angående enkelte konkrete spørgsmål i forbindelse med neutralitetspolitikken, herunder bl. a. spørgsmålet om lukning af havne, specielt lukning af havnen på Christiansø, forsyning til de krigsførende magters krigsflåde og spørgsmålet om omfanget og indholdet af begrebet krigskontrabande [28].

Den danske regerings politik var således på alle punkter i nøje overensstemmelse med statsrådsbeslutningen af 17. juni.

Både i statsrådsbeslutningen og i Bluhmes depeche af 10. juli lå der, særlig hvad angik sonderingen over for de tyske stormagter, en udvikling henimod en aktiv udenrigspolitik bort fra den foreløbige afventen, der var tilrådet af den svensk-norske udenrigsminister i begyndelsen af året. Denne udvikling ville, dersom den fuldendtes, føre til en radikal ændring af det snævrere nordiske neutralitetssystem, der var tanken bag de indtil dette tidspunkt førte uofficielle nordiske drøftelser.

Form og indhold i den danske henvendelse afspejlede det tentative i for- søget på at skabe et fælles nordisk-preussisk-østrigsk neutralitetssystem.

Netop med hensyn til oplysninger om omfang og indhold af det fremtidige neutralitetssystem adskilte den svensk-norske henvendelse sig markant fra den danske.

28. Bajer s. 22 f., jfr. s. 19. Bajers oversættelse er her som i det følgende i nogen grad normaliseret.

Den svensk-norske udenrigsminister Stiernelds depeche af 15. juli til Wetterstedt, den svensk-norske gesandt i København, kunne, dersom det ønskedes, overdrages Bluhme i original. Denne og den medfølgende »Mémoire confidentiel« af 14. juli var i modsætning til de danske depecher eksklusivt beregnet for den danske regering. Nogen tilsvarende henvendelse til de tyske stormagter fandt ikke sted.

Endnu den 15. juli havde der været mulighed for på dette punkt at nærme de nordiske henvendelser til hinanden. Inden den svensk-norske udenrigsminister denne dag afsendte sin depeche med den vedlagte »Mémoire confidentiel« af 14. juli, modtog han af Plessen meddelelse om ankomsten og indholdet af Bluhmes depeche af 10. juli [29]. Depechen af 15. og mémoires af 14. juli må derfor stå som fuldt dækkende den svensk-norske regerings officielle politik på dette tidspunkt.

Som Eriksson i overensstemmelse med Hallendorf understreger, indeholdt de svensk-norske aktstykker »ett fullständigt förslag til neutralitetsbestämmelser, kopieret efter 1834-års förklaring.«

Det detaljerede indhold med den konkrete udformning af de generelle neutralitetsprincipper, man fra svensk side ville antage, svarede til den åbne form og den eksklusive adresse. Kun Danmark blev spurgt. Havde adressen og dermed sigtet og funktionen med den svensk-norske henvendelse været en anden, ville indhold og form utvivlsomt have været afstemt derefter.

Netop fordi den danske regering sigtede mod en tilnærmelse til de to tyske stormagter for om muligt at få en bredere støtte for sin neutralitetspolitik end den Sverige-Norge kunne udgøre, havde den danske henvendelse fået form af en sondering, og en nærmere konkretisering af neutralitetsprincipperne var udskudt.

Der kan således på dette tidspunkt konstateres en væsentlig forskel på de nordiske regerings syn på neutralitetssamarbejdets omfang.

Eriksson synes med henvisningen til en udtalelse af kong Oscar fra juni 1855, om at denne allerede i sommeren 1853 havde villet foreslå Preussen, Hannover m. fl. samt Danmark en samlet neutralitet, »som givit styrka år det hela«, samt en omtale af en artikel i Allg. Zeitung fra juli 1853, der gengaves i flere svenske aviser, at ville understrege ligheden i de to nordiske regerings politik.

29. Eriksson:s. 71 f. jfr. C. Hallendorff: Förhandlingarna om de skandinaviska rikernas neutralitetsförklaring under Krimkriget, Historiska Studier tillägnade Harald Hjärna, Uppsala & Stockholm 1908, s. 593, s. 593. Først i 1854 oprettedes der telegrafisk forbindelse mellem Sverige og Danmark.

Eriksson anser det for »ytterst antageligt«, at den svensk-norske *regering* skulle stå bag artiklen i Allg. Zeitung: Han tolker det som et »försök at interessera de tyska makterna för ett neutralitetsförbund«. Tidsmæssigt fremkom artiklen nogle dage efter, at den svensk-norske regering havde erfaret Danmarks sondering i Berlin og Wien [30].

Den danske depeche skulle altså ifølge dette ræsonnement have fået den svensk-norske *regering* til ad ikke diplomatisk vej at foretage den sondering, som den danske regering havde besluttet at foretage konfidentielt, men via de sædvanlige diplomatiske kanaler.

Hertil er at bemærke, at det af Eriksson benyttede citat refererer til en udtalelse af den svensk-norske konge fra 1855 om dennes intentioner to år tidligere. Dertil kommer, at Eriksson synes at have overset, at kong Oscar's nordisk-tyske neutralitetsplan åbenbart ikke omfattede Østrig. Afgørende er imidlertid, at Erikssons teori strider med den officielle svensk-norske politik, således som denne kommer til udtryk i de samtidige aktstykker fra begyndelsen af 1853 til den svensk-norske henvendelse til Danmark af 14. og 15. juli, hvor der lægges vægt på den nære og eksklusive nordiske fællesoptræden. I den svensk-norske »Mémoire confidentiel« advares der mod at røbe noget herom, da det »ved at rygtes for tidligt, kunne fremkalde et resultat stik imod det tilsigtede og give anledning til urigtige fortolkninger, aldeles modsatte kongens hensigter.« [31]

Erikssons fortolkning forudsætter en modsatrettet officiel og uofficiel svensk-norsk politik. En sådan teori kan ikke siges at være sandsynliggjort.

Den synes også uforenelig med den danske regerings handlinger og den opfattelse af svensk-norsk politik, som disse forudsætter.

Når den danske regering i strid med den svensk-norske regerings ønske om en koordineret nordisk optræden og en hemmeligholdelse over for udlandet af de nordiske neutralitetsplaner alligevel besluttede sig til at føre statsrådsbeslutningen af 17. juni ud i livet uden forinden i det mindste at orientere regeringen i Stockholm, så må forklaringen være såre enkel. Den danske regering regnede med, at den valgte fremgangsmåde, der indebar en sondering over for de tyske stormagter, ville støde på modstand hos den svensk-norske regering. Så hellere stille Sverige-Norge over for et fait accompli.

Ses den danske regerings politik i dette perspektiv, indebar den danske sondering over for Preussen og Østrig et forsøg på at give den nordiske neutralitet større styrke. Denne styrkens politik synes dog i sit sigte at

30. Eriksson:s. 73 ff.

31. Jfr. Bajer s. 28.

være af politisk-diplomatisk karakter. Der indgik ikke i de forsigtige sonderinger nogen plan om militært samarbejde mellem de eventuelt forbundne neutrale magter, dersom neutraliteten ikke skulle kunne opretholdes ad fredelig vej. Væbnede neutralitetsforbund, således som de kendes fra det 18. århundrede, ville da også helt stride mod den danske regerings opfattelse af magtforholdene i Østersøen i tilfælde af krig og med i hvert fald Bluhmes og kongens opfattelse af nødvendigheden af at føre en ikke-væbnet neutralitetspolitik. Den danske helstatsregerings accepterede afhængighed af de tyske stormagter kunne imidlertid motivere et politisk-diplomatisk samarbejde inden for en neutralitetspolitik rammer.

De to tyske stormagters eventuelle tilslutning til et nordisk neutralitetssystem kunne dog selv med denne begrænsning meget vel vise sig ikke at være nogen ubetinget styrkelse af den nordiske neutralitet.

De nordiske regerings styrke til at modstå et eventuelt fremtidigt udefra kommende pres for at få dem til at opgive deres neutrale position ville i høj grad være afhængig af de forbundne stormagters ønske om selv at opretholde neutraliteten. Dersom den situation skulle opstå, at Østrig og/eller Preussen ville bryde med neutralitetslinien, ville presset på de nordiske regeringer snarere kunne frygtes at vokse.

Valget for den danske regering mellem en bredere eller en snævrere basis for den nordiske neutralitet var under alle omstændigheder fyldt med usikkerhedsmomenter.

En analyse af omfang og form for de nordiske regerings henvendelser synes således at føre til det resultat, at der var en ikke uvæsentlig forskel mellem den danske og den svensk-norske regerings politik i midten af juli måned. Den videre udvikling, synes at bekræfte denne opfattelse.

Som nævnt havde den danske minister i Stockholm modtaget Bluhmes depecher af 10. juli den 15. i samme måned. Fire dage efter afsendte den svensk-norske regering sit svar til København.

Den svensk-norske regering konstaterede, at den afsendte »Mémoire confidentiel« i hovedsagen udgjorde et svar på den danske henvendelse, idet »den danske regering jo vil finde de samme punkter [deri] om streng neutralitet, som den selv vedkender sig«. Med hensyn til de indholdsmæssige enkeltheder bifaldt den svensk-norske regering den danske regerings beslutning om at lukke havnen på Christiansø og besluttede selv at træffe en lignende foranstaltning for Karlskrona havn. Med hensyn til krigskontrabande tilrådedes det at holde sig til de eksisterende traktater mellem England og Sverige-Norge, Frankrig og Danmark. Med hensyn til de krigsførende flåders adgang til at forsyne sig med de egentlige fornøden-

heder var svaret allerede givet i den svensk-norske »Mémoire confidentiel«. De øvrige enkeltheder henvistes til senere forhandling [32]. Da indholdet af disse forhandlinger er kendt fra Hallendorff, Bajer, Runeberg og Eriksson, og da de ikke direkte berører det her behandlede emne, skal her blot henvises til denne litteratur.

Derimod lod det officielle danske svar vente på sig. Scheel-Plessen fastslog den 12. og 30. august, at kong Oscar var meget ivrig efter at få tilendebragt neutralitetsforhandlingerne i tilfælde af, at krigen skulle bryde ud. Indtil da ville han hemmelig holde forhandlingerne med Danmark. Den danske regerings ønske om, at aftalerne *i fortrolighed* skulle meddeles magterne, blev forkastet. I stedet for skulle de to nordiske regeringer i tilfælde af forespørgsler kort svare, at Danmark og Sverige-Norge havde i sinde at iagttage streng neutralitet. Først når krigen var brudt ud, skulle de nordiske regeringer udsende en *officiel* meddelelse om de indgåede aftaler [33].

I sin kommentar hertil fremsætter Eriksson den teori, at det var erfaringerne fra 1834, da Ruslands intervention havde tvunget den svensk-norske regering til at afstå fra tanken om en fælles svensk-dansk optræden, der lå bag den svensk-norske regerings ængstelse for, at hemmeligheden omkring de nordiske forhandlinger skulle røbes.

Sandsynligvis har erfaringer fra 1834 påvirket den svensk-norske regering i så henseende. Spørgsmålet om hemmeligholdelse er imidlertid ikke blot forbundet med spørgsmålet om at hindre *Rusland* i at øve pression. Det må ses i forbindelse med det bredere spørgsmål om indholdet og specielt omfanget af det neutralitetssystem, som den svensk-norske regering ville være interesseret i at se Sverige-Norge bundet til.

I spørgsmålet om omfanget havde den danske regering, som vi har set, en anden politik end den svensk-norske. Dette afspejler sig i den iøjnefaldende sendrægtighed, hvormed C. A. Bluhme behandlede neutralitetssagen. Ved en stadig henholdende politik lod den danske regering hengå en hel måned, inden den sluttelig den 20. august afsendte sin første officielle svarskrivelse på den svensk-norske henvendelse.

Som undskyldning for det langsomme tempo angaves fra dansk side dels Bluhmes hjemlige forhold dels den forbedrede internationale situation.

Runeberg mener »helt säkert«, at den vigtigste årsag til, at den danske regering ønskede at udsætte den endelige afslutning af de dansk-svenske

32. Bajer s. 28 f. I henhold til statsrådsbeslutningen af 17. juni havde marineministeren ladet en forestilling angående Christiansøs istandsættelse udarbejde. Den vedtoges i statsrådsmødet den 26.

33. Eriksson s. 72.

neutralitetsforhandlinger, var den forbedrede internationale situation [34].

I begyndelsen af august indløb meddelelse om, at den russiske czar den 5. ubetinget havde vedtaget den såkaldte Wienernote. Hermed syntes mulighederne for en fredelig løsning af den orientalske krise stærkt forøgede. Først i slutningen af august kom omslaget: Tyrkiet nægtede at gå ind på Wienernotens bestemmelser.

At den internationale situation imidlertid ikke har været udslagsgivende for forløbet af denne fase af de nordiske rigers neutralitetsforhandlinger, selvom den nok kan have indvirket noget på tempoet, synes dog alene at fremgå af Bluhmes handlinger. Allerede inden efterretningen om den fornyede forværring havde nået København havde den danske udenrigsminister ved afsendelsen af regeringens svarskrivelse af 20. august påny genoptaget de officielle forhandlinger med den svensk-norske regering.

Den egentlige årsag og ikke blot, som Runeberg antyder, »den psykologiska bakgrunden för Bluhmes bristande interesse« [35] for det snævrere dansk-svenske neutralitetsspørgsmål må være, at Bluhme først ville afvente reaktionen på de danske sonderinger over for Preussen og Østrig.

Den 12. juli modtog den danske minister i Berlin, P. Bille-Brahe, Bluhmes depeche af 10. juli. Først den 29. juli undertegnede Manteuffel den længe ventede note, hvorved den danske regering gjordes bekendt med, hvorledes den preussiske for tiden stillede sig til det orientalske spørgsmål. Dette aktstykke, som i et privatbrev af 1. august fra den preussiske chargé d'affaires i København tilstilles Bluhme, der opholdt sig i Helsingør, indeholdt intet af betydning og udgjorde allermindst et svar på den danske henvendelse. På en for P. Bille-Brahe ydmygende måde havde den preussiske regering undvejet at blive draget ind i de nordiske neutralitetsforhandlinger [36]. Preussen ville, ikke mindst af hensyn til sin stilling inden for Det tyske Forbund og de indvirkninger en europæisk storkrig kunne få herpå, stå frit.

I modsætning til Preussen var Østrig direkte interesseret i det orientalske spørgsmål. Den østrigske regering modtog også den danske regerings henvendelse med betydelig større venlighed, men svaret var ikke mere imødekommende. Den østrigske udenrigsminister var imod udsendelsen af en neutralitetserklæring fra dansk side, inden man havde forvisset sig om, at den ville blive respekteret fra begge de krigsførende magters side. Først når spørgsmålet om Danmarks stilling blev rejst af den ene eller den anden

34. Runeberg s. 197 f.

35. Runeberg s. 197 f.

36. Bajer s. 32 f., Runeberg s. 243 og Statsrådets Forhandlinger V, s. 137.

af parterne, burde den danske regering søge at opnå anerkendelse af sin neutralitet, idet den skiftevis støttede sig til den ene og den anden side.

Lige så lidt som Manteuffel ønskede Buol-Schauenstein at udtale sig om Østrigs egen stillingtagen i tilfælde af krig, »eftersom vi ønsker, at De følger os, dersom vi tager parti på en af siderne«. Foreløbig skulle den danske regering forholde sig passiv [37].

DE NORDISKE NEUTRALITETSFORHANDLINGER GENOPTAGES. Henvendelsen til de to tyske stormagter havde været resultatløs. Dermed var imidlertid også den væsentlige hindring for en genoptagelse af de dansk-svenske neutralitetsforhandlinger faldet bort. Dagen før Bluhme modtog Preussens officielle svar, havde han – sikker på udfaldet af henvendelsen sydpå – ved et privatbrev til den danske minister i Stockholm, der indeholdt et foreløbigt svar på den svensk-norske henvendelse, genoptaget de afbrudte forhandlinger [38].

Det foreløbige svar, som Bluhme havde affattet i sit eget navn, blev afsendt, efter at statsrådet samme dag havde sanktioneret det. Hverken i protokollatet over mødet 31. juli eller det følgende 14. august, hvor det officielle svar på den svensk-norske henvendelse blev vedtaget, er følgerne af de tyske stormagters negative reaktion på den danske sondering direkte nævnt. I statsrådsmødet den 23. juli var medlemmerne kort blevet orienteret om udfaldet. I en forestilling af Bluhme af 5. august, der skulle forelægges »i det forestående gehejme-statsråd«, dvs. statsrådsmødet den 14., hedder det imidlertid, at hensigten med henvendelsen til Preussen og Østrig var »i disse magters svar muligen at erholde tilknytningspunkter, på hvilke der kunne bygges videre til vedtagelsen af i det mindste fælles principper, ifald forholdene skulle blive endnu mere truende eller virkelig udvikle sig til krig . . . hverken Østrig eller Preussen [har] udtalt sig således, at sagen for deres vedkommende for tiden vil kunne forfølges videre.« [39]

Den danske regering var med andre ord nødt til at revidere sin politik af 17. juni og søge gennemført et rent nordisk neutralitetssystem, som forelå af den svensk-norske regering.

På grundlag af Bluhmes forestilling besluttede statsrådet da også på mødet den 14. august, »at vedtage, som Basis for Danmarks og Sverrig-Norges Neutralitet i en eventuel Krigstilstand mellem østlige og vestlige

37. Runeberg s. 243, Bajer s. 33 ff. og Statsrådets Forhandlinger V, s. 137.

38. Runeberg s. 201 f. og Statsrådets Forhandlinger V, s. 154.

39. Bajer s. 43.

Magter, de . . . af den Kongelige svensk-norske Regjering fremsatte Grund-sætninger.« [40]

Indholdsmæssigt var der, som konstateret i det svensk-norske svar, en høj grad af enighed mellem de to regeringers generelle synspunkter. Det opstillede mål kunne allerede nu øjnes: meddelelser, der »redigeres aldeles enslydende« [41].

Så længe muligheden for preussisk-østrigsk tilslutning til det nordiske neutralitetssystem forelå og dermed muligheden for at nå »til vedtagelsen af i det mindste fælles principper« [42] med *dissæ* magter havde den danske regering imidlertid måttet tilbageholde en formel accept også af indholdet. Da denne mulighed nu havde måttet opgives, var man fra dansk side faldet tilbage på en fælles nordisk optræden.

Den form, som det nordiske neutralitetssamarbejde skulle tage, var ifølge såvel det danske som det svensk-norske forslag identiske neutralitetserklæringer eller som det hedder i statsrådets fortolkning: »Notificationer, om hvad der i sig selv er naturligt og retfærdigt« (dvs. en blot henvisning til folkeretteoretiske principper) »og de eventuelle krigsførende magter sandsynligvis ønskeligt« (dvs. erklæringerne skulle kun indeholde, hvad der allerede havde fundet accept eller som måtte regne med at kunne finde accept hos de krigsførende magter i praksis, dvs. udformningen skulle tage hensyn til den positive folkeret) [43].

Overensstemmende hermed tog det danske statsråd afstand fra det svensk-norske forslag om at søge de nordiske neutralitetsprincipper anerkendt ved indgåelse af bindende og specielle konventioner med de krigsførende magter [44]. Argumentet, således som det udfærdigedes i den officielle svarskrivelse til den svensk-norske regering af 20. august, var, at hvis de trufne »beslutninger om de nordiske kongerigers neutralitet [var] retfærdige, behøver de ingen støtte, og ville muligvis i realiteten ikke vinde ved en anerkendelse, som den mægtigere i nødstilfælde dog kunne tvinges til at se bort fra, mens de neutrale derimod altid ville være bundet, og derved forhindret fra at lade indtræde de ofte i og for sig berettigede re-laktioner eller restriktioner, som de efter omstændighederne måtte finde tilrådelige og stemmende med deres interesser« [45]. Uden støtte hos de tyske stormagter var den danske regering med andre ord indstillet på at

40. Statsrådets Forhandlinger V, s. 177.

41. Statsrådets Forhandlinger V, s. 178.

42. Jfr. ovenfor.

43. Statsrådets Forhandlinger V, s. 178.

44. Statsrådets Forhandlinger V, s. 178.

45. Bajer s. 48.

fortolke de fælles principper om streng neutralitet ret så smidigt. Da forsøget på at forhandle sig til en politisk-diplomatisk styrkeposition var mislykket, var den danske regering indstillet på at drage de naturlige konsekvenser af de magtpolitiske realiteter.

Bag hele denne måde at ræsonnere på lå en lidet smigrende, men nok så realistisk vurdering af betydningen af samarbejdet med Sverige-Norge. Nok kunne en svensk-norsk støtte inden for et neutralitetssystemes rammer indebære fordele, men nogen effektiv beskyttelse mod et eventuelt pres fra en af de krigsførende stormagters side, kunne det aldrig yde. Selv forenede kunne Nordens stater ikke modstå en stormagt.

I en samtale med den russiske gesandt, refereret i Ungern Sternbergs indberetning til Nesselrode af 30. juni/12. juli 1853 – altså efter afsendelsen af Bluhmes depecher af 10. juli til Stockholm, Berlin og Wien, men endnu inden svarene var indløbet fra de to tyske magter – skal Bluhme have udtalt følgende: »Le Roi et Ses peuples ne désirent rien de plus que de pouvoir garder une stricte neutralité, mais la position géographique et la faiblesse du Danemarc rendraient une telle politique extrêmement chanceuse et difficile, s'il n'était pas soutenu par d'autres Puissances plus considérables, résolues à rester également neutres et en état de faire respecter cette neutralité commune. La Suède, dit-il, a le même désir et le même besoin que le Danemarc, mais l'appui de ce voisin ne servirait guère de sécurité et il est difficile à prévoir jusqu'à quel point le Cabinet de Copenhague pourrait compter sur la Prusse dans l'éventualité dont il s'agit. Il ne reste en conséquence pour le moment que d'attendre des évènements.« [46]

For Sverige-Norge havde motivet til at foreslå konventioner utvivlsomt ud fra erfaringerne fra 1834 været et ønske om ved på denne måde at give neutralitetsprincipperne en konkret udformning at styrke det nordiske neutralitetssystem over for eventuelle senere russiske anmærkninger til enkeltheder [47].

Ud over den styrkelse, der kunne ligge i for fremtiden i så tilfælde at kunne tage den positive folkeret til indtægt i et forsvar for den nordiske neutralitet, ville imidlertid også et konventionsstyrket nordisk neutralitetssystem være svagt. Uden støtte fra neutrale stormagter ville den dominerende maritime magt i Østersøen, dvs. England, som forudset af Bluhme, kunne diktere sine synspunkter med det resultat, at konventionerne ville blive et våben i hænderne på Rusland over for »de i og for sig beretti-

46. Ungern-Sternberg til Nesselrode. København 30/6/17/7 1853.

47. Runeberg s. 206.

gede relaktioner, som [de nordiske regeringer] efter omstændighederne måtte finde tilrådelige og stemmende med [deres] interesse«.

På den anden side måtte netop erkendelsen af det nordiske neutralitetssystems svaghed, nu da forsøget på at vinde en videre støtte uden for Norden var bristet, ud fra et dansk synspunkt gøre det »ønskeligt« at neutralitetserklæringerne udgik, som det hedder i statsrådsbeslutningen af 14. august, »saasart Omstændighederne foranledige det.« Begrundelsen var for derved »at forebygge skadelige Misforstaaelser« [48].

I Bluhmes vejledende bemærkninger til den officielle svarskrivelse af 20. august understreges ligeledes den danske regerings ønske om en betids afsendelse af neutralitetserklæringerne; men »for at de eventuelt krigsførende magter ikke efter rygter, som ej vil kunne modgås, navnlig hvor der handles om forholdsregler, der så ganske er givne i forholdenes natur, skulle danne sig urigtige forestillinger om den trufne aftale«, foreslog Bluhme på regeringens vegne, at de nordiske regeringer skulle foranledige, at den nordiske neutralitetsaftales »indhold og virkelige omfang, så snart den definitivt havde fundet sted, fortroligen bragtes til hine magters kundskab.« [49] Den danske gesandt i Stockholm, Scheel-Plessen, beordredes til at bringe dette ønske om afsendelsen af en fortrolig forhåndsmeddelelse til den svensk-norske regerings kundskab.

Der havde i den sidste tid verseret forskellige rygter i udenlandske diplomatiske kredse i København om de nordiske regeringers politik i tilfælde af krig mellem vestmagterne og Rusland, der nok kunne være egnede til at vække uro i den danske hovedstad.

Så tidligt som den 8. juli rapporterer Buchanan hjem, at den danske regering havde i sinde at forstærke garnisonen på Christiansø [50]. Den 25. august omtaler han i et privatbrev til Clarendon et rygte, som han dog ikke selv fæster lid til, der gik ud på, at Sverige-Norge og Danmark skulle have underskrevet en konvention om væbnet neutralitet; yderligere ved han at meddele, at det samme rygte havde nået den russiske minister, der i den anledning havde opsøgt Bluhme for at få det bekræftet eller afkræftet [51].

Der findes ikke i de russiske aktstykker i det danske rigsarkiv spor af, at dette rygte er blevet officielt kommenteret fra russisk side.

Begivenhederne i 1801 og 1807 lå dog ikke længere tilbage end at de

48. Statsrådets Forhandlinger s. 178.

49. Bajer s. 48.

50. F. O. 22/200 nr. 16. Buchanan til Clarendon 8/7 1853.

51. Ms. Clarendon Dep. c. 2. Buchanan til Lord Clarendon. 25/8 1853, mærket: Privat.

udgjorde et levende memento mod endnu engang at lade rygter og uvidenhed om Danmarks virkelige stilling bringe landet i fare.

C. A. Bluhmes alternativ til 17. juni-politikkens brede nordisk-tyske neutralitetssamarbejde, der var et forsøg på at skabe en politisk-diplomatisk styrkeposition for forsvaret af i det mindste fælles neutralitetsprincipper, var i alle sine væsentlige træk fuldt udviklet i slutningen af august. Et snævrere nordisk neutralitetssamarbejde, der hvilede på tanken om, at de nordiske regeringer måtte føre en svaghedens politik også i politisk-diplomatisk henseende, skulle træde i stedet. Denne politik forudsatte fuld åbenhed over for de krigsførende magter; skulle de tilsigtede virkninger på den anden side opnås, var det en betingelse, at Østersøen ikke blev en så vigtig krigsskueplads, at henvisninger til egen betydningsløshed som krigsdeltager mistede i vægt og forholdsmæssig langt opvejedes af den øgede strategiske betydning af Danmarks geografiske beliggenhed ved indsejlingen til Østersøen.

Den svensk-norske regerings reaktion på den danske svarskrivelses detaljer er bekendt. Her skal blot understreges det betydningsfulde i, at kabinettet i Stockholm ikke kunne antage Bluhmes forslag om udsendelsen af fortrolige forhåndsmeddelelser om de neutralitetserklæringer, som de nordiske regeringer nu var enedes om at udsende i tilfælde af krig. Tværtimod var efter den svenske-norske regerings opfattelse forhandlingerne nu bragt så vidt, at man efter tilendebragt udarbejdelse af et »projekt de note in petto«, der kunne tiltrædes af begge regeringer, kunne lade neutralitetssagen stille i bero.

DET SVENSK-ENGELSKE INTERMEZZO. Sven Eriksson har i sit værk om »Svensk Diplomati och Tidningspress under Krimkriget« givet en overbevisende forklaring på den forbavsende svenske afbrydelse af de nordiske neutralitetsforhandlinger i efteråret 1853.

Den engelske udenrigsminister Lord Clarendon havde i en fortrolig depeche af 25. august opkastet tanken om en alliance mellem Sverige-Norge og England. Det engelske tilbud synes at have nået kong Oscar i dagene mellem den 8. og 10. september. Dette blev afgørende for den svensk-norske konges beslutning om indtil videre at afbryde de nordiske neutralitetsforhandlinger. »Förespeglingsarna syntes antyda, att det fanns ett annat medel än en neutralitetsallians mellan de nordiska och tyska makterna, som kunde tillgodose »Nordens, för hele Europa så viktiga interessen.« Detta medel var en aktiv uppslutning på västmakternas sida, revansch för

1809, Finlands återövring.« Som fremhævet af Eriksson, viser den engelske korrespondance imidlertid, at der »knappast var fråga om ett verkligt allvarligt menat alliansanbud. Hade så varit fallet skulle Lyons [den engelske gesandt i Stockholm] givetvis ha fått order att endast meddela den till den svenska utriksledningen, icke som nu överallt. Han skulle driva propaganda.« Målet var at fastholde Sverige-Norge ved en streng neutralitetspolitik [52].

Realitetsforhandlingerne mellem den svensk-norske og engelske regering kom det aldrig til. 15. oktober fik Lyons' efterfølger, chargé d'affaires William Grey, ordre til at tilråde Sverige-Norge en streng neutralitetspolitik [53].

I slutningen af oktober var den svensk-norske regering rede til at genoptage de afbrudte neutralitetsforhandlinger.

Den 26. oktober sendte den svensk-norske regering en cirkulærdepeche til sine diplomatiske repræsentanter i Berlin, London, Paris, St. Petersborg og Wien, hvori de fik ordre til – foreløbig mundtligt – at meddele, at Sverige-Norge havde i sinde at iagttage streng neutralitet, og at det lå i forhandlinger med Danmark om udstedelsen af en fælles neutralitetserklæring.

Dette skridt var i klar – og bevidst – modsætning til de aftaler, som den svensk-norske regering tidligere havde indgået med den danske regering om at behandle de nordiske neutralitetsforhandlinger med den dybeste diskretion, og direkte egnet til at føre den danske regering bag lyset.

Årsagen til dette bemærkelsesværdige skridt må ses i forbindelse med et nyt udkast til en neutralitetserklæring, som den svenske regering to dage senere – den 28. oktober – sendte til kabinettet i København. Her begynder et nyt afsnit af de nordiske neutralitetsforhandlingers historie [54].

SLUTNING. Ovenstående redegørelse for de danske neutralitetsplaner i perioden februar-oktober 1853 er skrevet ud fra en meget begrænset synsvinkel. Feltet er snævert og det kronologiske forløb kort. Den struktur, der kan tegnes er enkel og de givne forklarings rækkevidde er begrænset. Som oplæg og supplement til en bredere og mere detaljeret redegørelse for dansk udenrigspolitik i tiden omkring Krimkrigen søger den sin berettigelse.

Målet for dansk udenrigspolitik i tilfælde af, at den russisk-tyrkiske krig skulle udvides til en europæisk konflikt, opstilledes i statsrådsmødet 17. juni

52. Eriksson s. 76 ff.

53. Eriksson s. 82.

54. Eriksson s. 83–88.

1853 som »en streng neutralitetspolitik«. Dette mål opretholdtes uændret i hele den her behandlede periode.

På grund af den danske neutralitetspolitik's futurisk-hypotetiske karakter – den udvidede europæiske konflikt forblev lige til foråret 1854 kun en mulighed – er der ikke forsøgt en indholdsmæssig analyse af de tanker, medlemmer af den danske regering gjorde sig m. h. t. en sådan kommende neutralitetspolitik's konkrete detaljer, selvom der foreligger visse holdepunkter i kildematerialet for en sådan undersøgelse allerede for denne tidlige periodes vedkommende. Det har forekommet forfatteren tilladeligt at udskyde en sådan undersøgelse til spørgsmålet kan ses i forbindelse med udformningen af den endelige danske neutralitetserklæring.

I analysen af de danske neutralitetsplaner er hovedvægten blevet lagt på en beskrivelse af form og omfang. Interessen har centret sig om de udenrigspolitiske *midler* til at nå det opstillede mål.

Fra C. A. Bluhmes første forsigtige sondering i Stockholm i februar 1853 synes det klart, at den danske udenrigsminister ville søge at etablere en eller anden form for neutralitetssamarbejde. Det er søgt sandsynliggjort, at formen for det tænkte samarbejde påvirkedes af forestillingerne om dets omfang. Undersøgelsen har godtgjort et tydeligt udviklingsforløb i disse samarbejdsbestræbelser. To hovedfaser skiller sig ud, når spørgsmålet betragtes ud fra en dansk synsvinkel.

Den første fases politik udformedes på det vigtige statsrådsmøde 17. juni 1853, hvor den danske regering besluttede at søge støtte hos Sverige-Norge, Østrig og Preussen for en foreløbig proklamering af »en streng neutralitetspolitik«. Baggrunden for denne politik var overvejelser af de virkninger en europæisk konflikt ville få på dels magtbalancen i Østersøen og dels det eksisterende europæiske system og derigennem på Danmark.

Med hensyn til magtbalancen i Østersøen synes regeringens medlemmer overbevist om, at England ville blive den dominerende magtfaktor i Østersøen og at Sverige-Norges politik ville være: *la guerre avec la Russie le plus tard possible, avec l'Angleterre jamais*. Dersom denne vurdering blev lagt til grund, måtte konsekvensen blive et nært dansk neutralitetssamarbejde med Sverige-Norge med den hældning til England, der implicit lå i formuleringen af den svensk-norske politik. Logisk ville det indebære en beslutning om, at Danmark ville tilslutte sig England, dersom dets neutrale status ikke lod sig opretholde. Reelt ville en formel beslutning dårligt kunne undgå at påvirke regeringens handlinger både på kortere og længere sigt og dermed dens muligheder for at opretholde »en streng neutralitetspolitik« længst muligt.

Inddroges derimod en vurdering af virkningerne af en europæisk konflikt på det eksisterende europæiske system og specielt på forholdet mellem de tre konservative magter Rusland, Østrig og Preussen tegnedes et noget ændret billede. I statsrådsmødet 17. juni var det C. A. Bluhme, der specielt fremhævede den militære betydning af Preussens stilling for Danmark, idet han syntes at gå ud fra, at Østrig ville stå sammen med Rusland. Konklusionen blev dog, at militært ville England og Sverige-Norge for Danmarks vedkommende veje mere. Når regeringen derfor på H. Reventlow-Criminils forslag besluttede sig til at søge at samarbejde med Østrig og Preussen, må andre faktorer have indvirket. En bredere vurdering af dansk udenrigspolitik vil sandsynligvis godtgøre, at den danske helstatsregerings accepterede afhængighed af de tyske stormagter og Rusland har været et yderligere motiv. I nærværende undersøgelse er det søgt sandsynliggjort, at andre faktorer har været medvirkende.

Det bredere europæiske aspekt, der lå til grund for 17. juni-politikken, var knyttet til spørgsmålet om de midler en lille stat med Danmarks begrænsede ressourcer havde til at realisere sine neutralitetspolitiske mål. Undersøgelsen har her vist, at der på statsrådsmødet 17. juni gaves udtryk for en høj grad af enighed blandt statsrådets medlemmer i vurderingen af den stærkt begrænsede selvstændige betydning, der kunne tillægges Danmarks militære formåen. Forfatteren har sandsynliggjort – dog overvejende på engelsk diplomatisk materiale – at C. A. Bluhme og kongen ønskede at føre en uvæbnet neutralitetspolitik i betydningen, at midlet til at hævde Danmarks neutrale status hverken ville blive søgt i egne eller andres militære magtmidler, men i en åben proklamation af egen magtesløshed.

Denne svaghedens politik i militær henseende søgtes imidlertid ved den danske henvendelse til de tyske magter kombineret med en styrkens politik i politisk-diplomatisk henseende. Mens C. A. Bluhme tydeligt er knyttet til udviklingen af en uvæbnet neutralitetspolitik, er det ikke godtgjort ved denne undersøgelse, i *hvor* høj grad han må identificeres med den politisk-diplomatiske styrkepolitik. H. Reventlow-Criminil står klart som initiativtager, men ud fra vor nuværende viden om Bluhmes politik må det dog anses for sandsynligt, at udenrigsministeren har sympatiseret så vidt med den, at han ærligt har søgt den realiseret. Først da det negative udfald af henvendelsen til de tyske magter forelå, genoptoges forhandlingerne med Sverige-Norge, nu med det sigte at etablere et snævrere nordisk neutralitetssamarbejde.

Det er i undersøgelsen søgt godtgjort, at der i modsætning til den af Sven Eriksson forfægtede opfattelse på indeværende tidspunkt må regnes

med en væsentlig forskel på de nordiske regeringers syn på neutralitetssamarbejdets omfang i sommeren 1853.

Anden fase i de danske neutralitetssamarbejdsbestræbelser strækker sig fra august til oktober. I slutningen af august måned var denne politik i alle sine væsentlige træk fuldt udarbejdet. Augustpolitikken, der tydeligt synes at have Bluhmes præg, hvilede på statsrådsbeslutningen af 14. august, der var en accept af den svensk-norske regerings fremsatte grundsætninger. Den gik ud på at skabe et snævrere neutralitetssamarbejde mellem de to nordiske stater. I det danske statsråds udlægning forudsatte augustpolitikken, at de nordiske regeringer skulle føre en svaghedens politik i politisk-diplomatisk henseende og i hvert fald efter C. A. Bluhmes opfattelse også i militær henseende. Denne politik krævede igen fuld åbenhed over for de krigsførende magter. Den var imidlertid betinget af, at Østersøen forblev så relativ betydningsløs som krigsskueplads, at danske henvisninger til egen betydningsløshed som krigsdeltager endnu kunne have nogen vægt.

I konsekvens af disse anskuelser forkastede det danske statsråd det svensk-norske forslag om at søge de nordiske neutralitetsprincipper anerkendt ved indgåelsen af bindende og specielle konventioner med de krigsførende magter. De nordiske regeringer var ligeledes uenige med hensyn til udsendelsen af en forhåndsmeddelelse om de planlagte nordiske neutralitetserklæringer. Den danske regering var her sandsynligvis motiveret af forskellige rygter i udenlandske diplomatiske kredse i København om, at de nordiske regeringer havde underskrevet en konvention om væbnet neutralitet. Medvirkende hertil var sandsynligvis også et dansk ønske om at undgå en gentagelse af de misforståelser, der førte til 1807. Trods den danske regerings accept af det svenske oplæg i den såkaldte »Mémoire confidentiel« som forhandlingsbasis synes disse uoverensstemmelser dog at tyde på, at der også i denne fase af neutralitetsforhandlingerne var ikke uvæsentlige forskelle mellem de nordiske regeringers neutralitetssyn. Denne forskel skulle blive stadig mere iøjnefaldende jo længere samarbejdet varede.

Set i dansk neutralitetshistorisk perspektiv er der mange linier i C. A. Bluhmes realistiske politik, der peger frem mod det 20. århundrede. Spørgsmålet bliver, om de er af en sådan karakter, at de afgørende vil påvirke den historiske vurdering af C. A. Bluhmes indsats i dansk udenrigspolitik?

Johan Ottosen

Skolemand og politiker

AF

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

DEN SKOLEREFORM, der gennemførtes herhjemme med loven om højere almenkoler m. m. af 24. april 1903, skabte en »organisk« forbindelse mellem folkeskole og gymnasium, i samtiden ofte betegnet som »enhedsskolen«; den højere almenundervisning skulle meddeles »i tilslutning« til folkeskolen, først gennem mellemskolen, siden i gymnasiet; overgangen fra folkeskole til mellemskole skulle finde sted, når børnene var 11–12 år. Endvidere fik piger samme adgangsret som drenge til den videregående undervisning. Og loven fastslog, at den højere skoleundervisning var en offentlig opgave; der kunne ganske vist fortsat eksistere private skoler ved siden af statens og kommunernes, men principielt var de blot supplerende. Staten satte sig som mål, at ingen af økonomiske, sociale eller geografiske grunde skulle hindres i at opnå en højere uddannelse; det var ikke et mål, der kunne nås med det samme, men man kunne nærme sig det ved hjælp af stipendier, fripladser m. v. Det ville blive dyrt for det offentlige, men – hed det i bemærkningerne til lovforslaget – for en så vigtig sags fremme må borgerne vise stor offervillighed.

Almenkoleloven ville imidlertid ikke blot reformere skolens økonomiske og organisatoriske forhold. Den ville også forandre den videregående undervisnings indhold og mål. For gymnasiets vedkommende bestemtes opgaven som den at give »en fortsat højere Almenundervisning, som tillige afgiver det nødvendige Grundlag for videregående Studier« (§ 3). Loven ville i stedet for den klassiske lærde skole skabe en ny skole, der skulle give »højere almenundervisning«. Dette sidste, noget dunkle begreb indebar bl. a. indførelse af en nysproglig gymnasieretning og en opgivelse af de klassiske oldtidssprogs dominerende stilling.

Det er forudsætningerne for og intentionerne bag dette politiske og pædagogiske opgør med den lærde skoles tradition, der skal belyses i det følgende. Belysningen vil ske ved en koncentration omkring en af spillets hovedpersoner, skolemanden og politikerens *Johan Ottosen*.

Johan Ottosen var ordfører for det folketingsudvalg, der behandlede skolereformen. Forinden havde han efter anmodning fra kultusminister J. C. Christensen sammen med professor M. Cl. Gertz, der var undervisningsinspektionens formand, departementschef A. F. Asmussen og enkelte andre særligt kyndige, fortrinsvis latinskolefolk, forberedt lovforslaget.

Også som skolemand havde Johan Ottosen virket for en reform af latin-skolen. I 1890erne havde han været en af pionererne for en fornyelse af skolen indefra, specielt gennem historieundervisningen. Der er således gode grunde til at undersøge netop hans forudsætninger og intentioner for derigennem at kaste lys over skolereformens.

FOLKEOPLYSEREN. Johan Ottosen (1859–1904) var lærersøn fra Hylke ved Skanderborg. I 1878 blev han sproglig student fra Horsens lærde skole og kom til København, hvor han først studerede teologi, men snart kastede sig over historie og filologi. Han var i 1879 medstifter af studenterforeningen Academicum og i 1882 en af de ledende ved oprettelsen af Studenter-samfundet; han var med i dettes arbejderundervisning og blev senere, 1896–1897, Studenter-samfundets formand. I 1885 tog Ottosen skoleem-bedseksamen, og fra samme år virkede han som lærer ved Efterslægtssel-skabets skole på Østergade, fra 1893 som inspektør. I 1890erne var han medlem af Den liberale Vælgerforening, i perioder også af dens bestyrelse. Fra 1893 sad han i bestyrelsen for Den lærde Skoles Lærerforening. I øv-rikt lagde virksomheden som lærebogsforfatter samt historiske studier be-slag på en stor del af hans tid. I 1900 blev han leder af Det nordiske forlags skolebogsafdeling, og 1901–03 repræsenterede han som venstre-mand Københavns amts første valgkreds i folketinget. Han døde 10. marts 1904 af en blodsygdom [1].

Disse data er rammen om et stærkt engagement i samtidens demokratiske, nationale og pædagogiske spørgsmål. Den tyveårige Johan Ottosens famlende reformtrang ses af nogle breve til vennen, daværende student, se-nere magister H. V. Clausen [2]. Han skrev 14. september 1879, at han ville puste nyt liv i Studenterforeningen og tilføjede: »Hvis jeg var et par aar ældre og ikke saa uklar, vilde jeg nok vove at bringe Nordens enheds-sag frem igen; men jeg er for uklar, om jeg end i hovedsagen tror at staa

1. En relativt fyldig biografi af Johan Ottosen findes i N. P. Bransager: Den danske Regering og Rigsdag, 1901.
2. Brevene findes i H. V. Clausens arkiv i RA. – Normalt skrev J. O. substantiverne med lille begyndelsesbogstav.

med fast bund under fødderne; hvis jeg rigtig vidste den vej, man bør gaa, saa kunde det jo i grunden være det samme med alderen«. I de følgende uger var det, han sammen med bl. a. den unge student Georg Bruun stiftede Academicum [3]; i et brev til Clausen den 13. oktober omtalte han brydningerne i den nye forening mellem »absolutisterne« og »fremskridtsmændene«. Han regnede sig selv til de sidste, erklærede sig som skandinav og republikaner og fortalte, at han arbejdede for, at studenterne ikke skulle holde sig i fornem afstand fra landets øvrige ungdom.

Varigere følger fik dannelsen af Studentersamfundet. Anledningen var den, at Studenterforeningens seniorat i 1882 nægtede at følge et pålæg fra foreningens generalforsamling, der havde ønsket at få politiske foredrag, ikke blot af højre-, men også af venstre-politikere. I protest mod senioratet foreslog Ottosen, at de frisindede brød ud og dannede deres egen forening under navnet Studentersamfundet. Tanken realiseredes, og Studentersamfundet blev et samlingssted for venstrestuderter. Politiske foredrag og diskussioner samt en udadventt oplysningsvirksomhed, mundtlig som skriftlig, blev karakteristiske for den nye forening. Ikke mindst i denne udadvendte aktivitet tog Ottosen del, som forfatter til en lille bog om Cavour 1887 i serien Studentersamfundets Smaaskrifter og som lærer i arbejderundervisningen. [4].

Et brev fra 19. april 1886 til Studentersamfundets første formand, dr. Pingel, der på dette tidspunkt var folketingsmand for Venstre og hørte til partiets »europæiske« fløj [5], giver et stærkt indtryk af Johan Ottosens tro på nødvendigheden af at føre oplysningsarbejdet videre ud. Han er blevet klar over, »hvad det er for et arbejde, som skal gøres i Danmark i den kommende menneskealder«; det er et oplysningsarbejde, der skal sikre tolerance og frisind, både politisk og religiøst. Han ser skolelærerne som »fjendens stærkeste fæstning«, fordi »seminarierne kommanderes udelukkende af det teologiske fakultet«. Som et bidrag til arbejdet har han besluttet at udgive et ugeblad, folkeligt og frisindet, men politisk præget af Venstresynspunkter [6]. Han ytrer i brevet til Pingel sin glæde over, at

3. Georg Bruun blev senere, 1901, rektor i Kolding. Han var en af prof. Gertz' nærmeste medarbejdere ved forberedelsen af almenkoleloven og ved udformningen af læseplanerne for mellemskolen og gymnasiet.
4. Niels Møllers biografi af Johan Ottosen i jubilæumsbogen Studentersamfundet gennem fem og tyve Aar, 1907.
5. V. Pingels arkiv i RA. I 1883 var Pingel blevet afskediget fra stillingen som overlærer ved Metropolitanskolen p. gr. af sin politiske aktivitet.
6. J. O. udgav – sammen med assurancebestyrer Wistoft – Den danske Folkeven, 1887–88, et i alle henseender beskedent ugeblad.

»forholdene magede det saa ifjor, at jeg ikke blev højskoleforstander i Viby« og begrundet den med, at han da havde været henvist til grundtvigianernes eller bjørnbakkernes nåde og formodentlig ved sine historiske foredrag var kommet i konflikt med både stats- og frikirke. – Vi møder altså Ottosen her som venstremand, med synspunkter, der viser tilknytning til »det europæiske Venstre«, men først og fremmest med en sej tro på værdien af en bred, frisindet folkeoplysning.

Året efter, i 1887, stiftede Johan Ottosen sammen med H. V. Clausen »4 S«, Studenter-Samfundets sønderjyske Samfund, der ville støtte den danske befolkning i Nordslesvig, gennem et kulturelt samarbejde, ved personlige kontakter, litteraturanskaffelser o. l. Det var overraskende, at Studenter-samfundet engageredes i en national opgave, og Ottosen mødte da også stærk modstand. Men det lykkedes ham i nogen grad at vende stemningen, skriver litteraturhistorikeren Niels Møller og tilføjer: »Det københavnske Venstre, der nøje var knyttet til Samfundet og ligesom dette havde stillet sig temmelig afvisende over for den sønderjyske Sag, fik nu ogsaa et bedre Syn paa den, og Hørup selv gik over paa den side, hvor Ottosen stod« [7]. Også Georg Brandes talte ved flere lejligheder de danske sønderjydernes sag. Både han og Ottosen betragtede en indsats til fordel for sønderjydernes krav om selvbestemmelsesret som en nærliggende opgave netop for et demokratisk venstreparti [8].

Gennem 4 S kom Johan Ottosen i et frugtbart samarbejde med en række førende kulturpersonligheder i og uden for Sønderjylland – Gustav Johannsen, H. P. Hanssen, A. D. Jørgensen m. fl. [9]. I synet på det nationale forhold til det demokratiske, mere specielt det partipolitiske, opstod der dog momentvis alvorlige spændinger i Ottosens forhold til A. D. Jørgensen, H. V. Clausen og Harald Høffding. Ottosen ønskede, at foreningen ikke blot i Sønderjylland, men også i kongeriget skulle virke for den sønderjyske sag gennem agitation og oplysning i de bredest mulige

7. Studentersamfundet gennem fem og tyve Aar, s. 162.

8. J. O. holdt ifølge Studentersamfundet gennem fem og tyve Aar et foredrag, Venstre og Sønderjyderne, den 22/11 1890 – der synes dog ikke at eksistere avisreferater eller andre kilder, der kan oplyse om indholdet. G. Brandes holdt f. eks. et foredrag 3/4 1901 i Kalundborg om Venstre og Sønderjylland; i bogen Sønderjylland under præjsisk Tryk, 1919, hvori det nævnte foredrag er trykt, skrev han i forordet bl. a.: »Den afdøde Johan Ottosen ... var ivrig for at sikre sig min Medvirking, da han vidste, at mine nærmeste politiske Forbundsfæller stillede sig saare koldsindigt til den sønderjyske Sag, fordi det danske Slesvigs Presse hidtil med stor Hidsighed havde taget Parti for Højre i Kongeriget«.

9. Efter at have mistet sin første hustru ægtede J. O. i 1890 Martha Johannsen, datter af Gustav Johannsen.

kredse: den nationale sag skulle ikke alene være Højres, men også Venstres. Hans modstandere ville ikke have sagen inddraget i partipolitisk strid. Modsætningens skarphed ses i et brev fra A. D. Jørgensen til H. P. Hanssen fra 5. marts 1896: »O. er og bliver dog i første linie partimand, og vor nationale sag må finde sig i at være nr. 2.« Karakteristikken er fremkaldt af en bestemt situation, men har, som det ses, et mere generelt sigte [10].

Ottosens oplysningsvirksomhed i den sønderjyske sag bestod i artikler og foredrag om aktuelle og historiske emner – et poetisk udtryk fandt den i sangen »Det haver så nyligen regnet« fra 1890; to år senere udkom »Sønderjylland« med tekst af Johan Ottosen og tegninger af Max Kleinsorg, en impressionistisk beskrivelse af landsdelen [11]. De fleste af Ottosens artikler og afhandlinger om den slesvigske fortid og nutid fremkom i Sønderjydske Aarbøger eller Tilskueren; det førstnævnte sted skrev han i 1899 den store – 48 sider – og indgående afhandling og nekrolog »A. D. Jørgensen. Nogle mindeord«. Som historiker beskæftigede han sig især med den slesvig-holstenske bevægelses udvikling; en udløber heraf er monografien »Peter Hiort Lorenzens historiske Gærning« fra 1896. Til »Folkelig Universitetsundervisning« skrev han »Hovedtræk af Sønderjyllands Historie«, 1899.

»Nordens enhedssag« havde som nævnt optaget ham som ung student, da han var »skandinav og republikaner«. Interessen kom ikke i konflikt med hans Venstre-synspunkter – selvom han ikke var grundtvigianer. I et foredrag, »Om skandinavisme«, som han holdt i Studenterforeningen 22. april 1899 [12], var han især optaget af de mange kulturelle kontakter mellem de nordiske lande, bl. a. i højskole- og arbejderbevægelserne; den

10. I forbindelse med den såkaldte Lysabild-sag (rigsdagsmand Hans Lassens bedrageri mod sparekassen i Lysabild) havde J. O. rettet nogle angreb mod højre-tendenserne i den danske bevægelse i Sønderjylland. – Forholdet til A. D. Jørgensen og H. V. Clausen belyses af brevsamlingerne A. D. Jørgensens Breve, 1939 (det benyttede citat er fra brev nr. 319) og To Ungdomsvener (H. P. Hanssen og H. V. Clausen), 1962, begge udg. af Harald Jørgensen; endvidere henvises til Harald Høffdings omtale af J. O. i brev til G. Brandes af 1/5 1897, Georg og Edvard Brandes' Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd, I, s. 356 f.
11. Troels Fink om baggrunden for »Det haver saa nyligen regnet« i Dansk Nationalfølelse genspejlet i Fædrelandssange, 1941.
12. Trykt i Tilskueren 1899.
13. J. O. redegør for de nordiske kontakter, der allerede er etableret; han peger desuden på forskellige opgaver, hvis løsning trænger sig på: Igangsættelse af fællesnordiske studier, koordinering af studie-, eksamens- og stipendieordninger m. v.

største hindring for en nærmere politisk forbindelse mellem de nordiske lande så han i forskellene mellem de politiske systemer og konkluderede: »Vil vi til Norden, må vi gå til venstre. Vejen til højre fører til Preussen«. Det politiske var dog fjern fremtid, medens det praktiske oplysningsarbejde var den aktuelle opgave [13]. I år 1900 blev han bestyrelsesmedlem i Nordisk Forening og påtog sig at redigere medlemsbladet »Norden«. Han advarede her i artiklen »Et par ord til indledning« stærkt imod at udslynge ord eller vække drømme om en politisk sammenslutning, »om hvis mulighed og hvis omfang i fremtiden nutidsmennesker bør tænke ædrueligt og forsigtigt«. Opgaven er en anden, nemlig at virke for, »at den følelse af slægtskabet, som er en levende virkelighed i nutidens nordiske folk bliver omsat i det *arbejde*, nutiden kan og skal gøre – arbejdet for, at vi lærer hinanden at kende« [14].

Ottosens egen oplysningsvirksomhed i dette spørgsmål bestod i udgivelsen af forskellige lærebøger samt af trebindsværket »Vor Historie« [15]. Det er Ottosens hovedværk, en Nordens historie, der er fyldig, rig på tanker og sammenligninger – og billedstof; det er de enkelte landes historie, men det er dog i højere grad den nordiske folkegruppens historie, med vægten lagt på den fælles kultur og med brede og fængslende afsnit om kulturpåvirkningerne ude fra Europa [16].

– Det, der måske var det mest kendetegnende for Studentersamfundet, var det praktiske, demokratiske oplysningsarbejde; akademikerne skulle ikke være en afsondret gruppe, men tage aktivt del i samfundslivet, gennem arbejderundervisning, retshjælp, politik m. v. Bagved lå en oplysningsoptimisme; den blev karakteristisk for en hel del »radikale« politikere, der udgik herfra eller fra Studenterforeningens venstrefløj. Ikke grundtvigsk vækkelse, men undervisning og oplysning førte mod demokratiske reformer. Når P. Munch i sine erindringer om folketingsvalget 1903 bl. a. skrev:

14. J. O. nævner som en konkret opgave »... at våge over, at vore skoler af alle arter husker, at det øvrige Norden er til. Vi beder medlemmerne af Nordisk Forening støtte os i denne sag, navnlig ved at sende vort blad alt, hvad de ved eller får at vide om, hvorledes vore skoler behandler de nordiske landes historie, geografi, sprog, digtning, kunst o. s. v.«. – I et foredrag, Nationale Synspunkter for Sprogundervisningen, på årsmødet 1895 i Den lærde Skoles Lærereforening gik J. O. stærkt ind for en udvidet modersmålsundervisning med oldnordisk, svensk og norsk i latinskolerne, jfr. mødeberetning udg. 1896.
15. Vor Historie blev skrevet til det populært-oplysende tidsskrift Frem 1901 ff.; J. O. nåede selv kun at føre fremstillingen frem til 1840erne – den afsluttedes af P. Munch efter J. O.s død.
16. I sine sidste år redigerede J. O. samleværket Folkenes Historie; efter hans død overgik redaktionen til litteraturhistorikeren Niels Møller.

»I vore kredse beklagede vi mest af alt, at Johan Ottosen tabte Frederiksberg første kreds til professor Ellinger . . .«, så vidner det om en politisk sympati, der måske bedst forklares gennem deres fælles engagement i nedbrydningen af skrankerne mellem akademikere og andre borgere [17].

Det var bemærkelsesværdigt, at en mand netop fra Studentersamfundet engagerede sig så stærkt i nationale opgaver, der traditionelt regnedes for national-liberale eller grundtvigske interessefelter. A. D. Jørgensen forsøgte som nævnt i en vurdering at etablere en modsætning mellem Ottosens nationale og hans venstrepolitiske virksomhed. Det er næppe holdbart. Selv karakteriserede Ottosen sin udvikling i et brev til Kr. Erslev af 25. maj 1898 med ordene: »fra først af stærkt national, derud fra demokratisk« [18]. Både det nationale og det demokratiske var stærke drivkræfter i Ottosens offentlige virksomhed, og man kan rettest karakterisere hans indsats ved at sige, at han gjorde arbejdet med de nationale spørgsmål til en demokratisk opgave og udvidede derved Studentersamfundets oplysningsfelt.

I det foregående er det understreget, at Ottosen i sine engagementer i samfundsspørgsmål stedse betonede oplysningsarbejdets betydning i det demokratiske samfund. På denne baggrund er det naturligt, at man med betydelig interesse vender sig til spørgsmålet: hvilke overvejelser gjorde han sig da som historielærer og sidenhen som skolepolitiker om skolens funktion i folkeoplysningen?

HISTORIELÆREREN. I det nævnte selvbiografiske brev til Kr. Erslev fra 25. maj 1898 tilføjede Johan Ottosen i karakteristikken af sig selv: »Er først og fremmest skolemand«. Det var han som historielærer og som lærebogsforfatter [19]. En granskning af hans lærebog i Nordens historie og en redegørelse for hans debatindlæg vil, efter en kort omtale af historieundervisningens daværende vilkår, give et begreb om, i hvilken retning hans reformtanker gik.

Ifølge anordningen af 5. august 1871 skulle disciplene i de lærde sko-

17. P. Munch: *Fra Skole til Folketing*, 1959, s. 156.

18. Kr. Erslevs arkiv, RA. Erslev havde udbedt sig biografiske oplysninger til artiklen om J. O. i Brickas biografiske leksikon.

19. J. O. udgav til skolebrug: *Danmarks, Norges og Sveriges Historie efter 1814, 1891, Lærebog i Nordens Historie, 1893, Børnenes Fædrelandshistorie, 1895, Børnenes Verdenshistorie, 1897, Fædrelandshistorie for Folkeskolen, 1898, sammen med Georg Bruun: Svensk Læsebog for danske, 1898, sammen med Ludv. Schmidt: Lærebog i Historie for Realskoler, Latinskoler og Seminarier, 1–2, 1899–1900.*

lers 1.–4. klasse i historie gennemgås »Verdenshistorien kortere behandlet samt særlig Nordens Historie«; i 5. og 6. klasse »skulle det hele Kursus genoptages og afsluttes, Verdenshistorien (særlig Perioden efter 1789) i noget større Omfang.« I løbet af 1870erne blev V. A. Blochs og S. B. Thriges lærebogssystem næsten enerådende; C. F. Allens Lærebog i Danmarks Historie til Skolebrug (1843) kom i 13. og sidste oplag i 1880. Thriges Danmarks, Norges og Sveriges Historie, 1866, havde den fordel for Allens, at den var mindre, men mængden af sammentrængt huskestof var stor, og fremstillingen var tilmed ret uoverskuelig. Blochs bøger havde mange kvaliteter, især »store Bloch«, men de var for stofmættede. Klagerne over elevernes overbebyrdelse førte ved anordningen af 16. juni 1882 til en reduktion af lærestoffet i flere fag; i historie skulle nu i 5.–6. kl. gennemgås »Oldtidens og Danmarks (samt Norges og Sverrigs) Historie udførligere; Middelalderens og den nyere Tids Historie repeteres i det Omfang, hvori den læses til 4de Klasses Hovedeksamen«. I 1885 bestemtes det, at undervisningen skulle gå frem til ca. 1870 [20].

Historieundervisningen var genstand for adskillige kritiske betragtninger i 1870erne og 1880erne i periferien af debatten om de klassiske sprog. I sine pjecer fra 1878–79 [21] kritiserede dr. V. Pingel den lærde undervisning, fordi den ikke fulgte princippet »fra anskuelsen til tanken«. Historieundervisningen gav disciplene »Forestillingen om en Dyngge gamle Ben, ikke om et storartet Drama, til hvis Fortsættelse de skulde være Tilskuere, ja i hvilket de endog selv skulle spille med, omend sandsynligvis i ganske beskedne Roller« [22]. Få år senere frakendte professor K. Kroman i skriftet Om Mål og Midler for den højere Skoleundervisning, 1886, historien som skolefag al intellektuel dannelsesværdi; selv dr. S. L. Tuxen, der heroverfor optrådte som historiens defensor, var kritisk over for den faktiske historieundervisning [23]. Undervisningsinspektionens beretninger og cirkulærer er dog nok de ledigste kilder til belysning af undervisningens tilstand; gang på gang indskræpes heri, at undervisningen ikke må indskrænkes til at blive en indprentning af lærebøgernes stof. Den skal give et mere levende og fyldigt billede, »i stedet for at det at lære historie kun altfor

20. Undervisningsinspektionens beretning 1885 i ministeriets Meddelelser ang. de lærde Skoler . . . . – Ved bek. af 7/12 1893 meddeltes nogle mindre ændringer i anordn. af 16/6 1882.

21. V. Pingel: Om Hovedmanglerne ved den lærde Skole, 1878, Fortsatte Betragtninger over den lærde Skole, 1879.

22. V. Pingel: Fortsatte Betragtninger . . . s. 31.

23. S. L. Tuxen: Professor Kromans Forslag til en Skolereform, 1886, s. 46.

tit for mange i skolerne har stået som et skrækindjagende hukommelsesarbejde.« [24]

Historieundervisningen ved latinskolerne var øjensynlig lidet tilfredsstillende, mange vidnesbyrd kan oplyse, at den ofte følte uvedkommende og uoverkommelig. Og det i en tid hvor historievidenskaben opviste så frugtbare resultater, og hvor fremragende historikere satte præg på deres samtid – A. D. Jørgensen og Kr. Erslev mest markant. Der er øjensynlig her tale om et beklageligt, men ingenlunde enestående »efterslæb« i skolens forhold til universitetet.

– I 1893 udgav Johan Ottosen Lærebog i Nordens Historie til Brug for den højere Undervisning. Som et forarbejde havde han to år tidligere udsendt Danmarks, Norges og Sveriges Historie efter 1814. Nordens Historie slog an, 2. oplag kunne udsendes i 1899, 3. oplag kom i 1905 efter Ottosens død, under redaktion af H. V. Clausen, Aage Friis og M. Mackeprang [25].

For den faglige kvalitetborgede naturligvis Ottosen, men også de historikere, der blev takket i forordet; manuskriptet havde helt eller delvis været til gennemsyn hos bl. a. J. A. Fridericia, Marcus Rubin, A. D. Jørgensen og H. V. Clausen [26]. Bag i 2. udgaven fra 1899 finder man følgende bemærkning: »Da Afsnittene om den senere Middelalder vare trykte, inden der var udkommet ret meget af Prof. Erslevs banebrydende Behandling af dette Tidsrum (i Danmarks Riges Historie II), har Professor Erslev vist denne Lærebog den store Tjeneste at gennemgå de pågældende Ark og at meddele nogle Oplysninger, som ligger til grund for nedenstående Ændringer«. Hvorefter der følger enkelte mindre korrektioner.

I stofvalget og stofordningen har bogen flere væsentlige karakteristika, sammenholdt med Thriges. Fremstillingen af 1800tallet er fyldigere, her ca. 90 sider (af 318) mod 18 (af 243) sider hos Thrige [27]. Disposi-

24. Cirk. af 19/6 1882.

25. Ifølge undervisningsinspektionens beretning 1914 blev bogen da anvendt ved 43 af de daværende 45 gymnasieskoler. I 1933 udkom 11. udgave. Efter Gyldendals opfordring blev den derefter delvis nyskrevet af Peter Ilsøe og udkom i 1936–37 som Ilsøes Nordens Historie med tilføjelsen »efter Johan Ottosen«. Efter skoleformen 1958 blev den atter grundigt omarbejdet, af Ilsøe og Johs. Lomholt-Thomsen; fremstillingen af 20. årh.s historie blev herved stærkt udvidet, og bogen udkom i to bind 1964–65.

26. I et brev af 19/4 1893 til H. V. Clausen anmodede J. O. om at måtte få sit ms. tilbage omgående, også de afsnit, som Clausen endnu ikke havde læst. Øjensynlig havde de dagen i forvejen haft et sammenstød – om hvad oplyses ikke. H. V. Clausens arkiv, RA.

27. Her er tale om Thriges 1885 udg.; i 1893 udsendte J. P. B. Thrige en ny udgave af bogen, med en noget fyldigere fremstilling af 1800tallets historie, 43 af de

tionen er i god overensstemmelse med Ottosens overvejelser i et brev til Erslev fra 25. maj 1891, hvor han bl. a. skriver: »I det hele mener jeg, at i henseende til kvantiteten burde Nordens historie i skolen falde i tre omtrent lige lange stykker: til 1500, 1500–1800 og vor egen tid«. Den politiske historie i Danmark skildres frem til ca. 1870, medens den for de andre nordiske lande føres frem til ca. 1890.

Ottosen medtager i den ældre historie færre navne end Thrige; men til gengæld er der jævnligt flere oplysninger om de enkelte personer, begivenheder og institutioner – ikke mindst gælder det i behandlingen af de øvrige nordiske lande. Dog har heller ikke Ottosens bog undgået det komprimerede lærebogspræg.

Begge bøger er i det væsentlige kronologisk lagt an. I dem begge er fremstillingen overvejende meddelende. Men karakteristisk for Ottosens er de bemærkninger, der påpeger en sammenhæng eller et perspektiv; derigennem argumenterer Ottosen for sit udvælgelsesprincip: det, der fik betydning for samfundets videre udvikling. Som eksempler på sådanne bemærkninger skal anføres: »Grevens Fejde er det sidste Forsøg af Danmarks Almue på at øve politisk Indflydelse; fra nu af bøjede Bønderne sig uden samlet Modstand for enhver ny Byrde, der lagdes paa dem . . . Ved Krigens Slutning var det hverken Rigsraad eller Adel, men Kongen, der stod som Sejrherre. – Lybek forvandt aldrig sit Nederlag og måtte for Eftertiden opgive al Stormagtspolitik. Verdenshandelen gik nu over Vesteuropa; Lybek sank ned til en Handelsby af anden Rang«. Eller hundrede år senere: »Det blev til Danmarks Ulykke, at Kristian 4. forhøjede Sundtolden betydeligt, idet Tidens største Sømagt, Nederlandene, derved blev Danmarks Fjende og hjalp Sverige 1643–45«. Eller han påpeger som en af Kielerfredens følger, at forholdet mellem monarkiets nordiske og tyske befolkning nu var som 2 til 1, hvor der før havde været fire gange så mange indbyggere af nordisk som af tysk nationalitet. »Dette tyske Element var for stort i Forhold til det danske til ikke at være en stadig Fare for Statens Sammenhold . . .«.

Nyt er det også, at Ottosen med mellemrum anbringer statiske, samfundsbeskrivende kapitler. De indeholder »resultaterne« af det begivenhedsforløb, der er skildret i de foregående kapitler, og gør rede for den materielle og åndelige tilstand. Som eksempler på sådanne tilstandsbeskrivelser kan nævnes: »Vikingetidens Resultater«, »Samfundet og dets Kultur ved Udgangen af Middelalderen« og »Enevældens Organisation«. Rubrik-

243 sider; efter J. O.s mening, i brev til Herman Trier af 22/11 1895, var den nye udg. i stor gæld til J. O.s bog fra 1891. Herman Triers arkiv, RA.

overskrifterne i kapitlet om samfundet og kulturen ved middelalderens slutning kan antyde indholdet: næringsvejene, stænderne, kongen, rigsrådet, lensmændene, kronens indtægter, hæren, sæderne, åndelig kultur. – Der er her tale om en betydelig udvidelse af interessefeltet i forhold til den tidligere lærebogs koncentration omkring statens konflikter med omverdenen. Sagligt var dette værdifuldt, men også pædagogisk: spillet mellem de statiske og dynamiske afsnit gav nye muligheder i undervisningen.

Også på anden måde er der taget pædagogiske hensyn ved tilrettelæggelsen. Fremstillingen er opdelt i 24 kapitler, der atter er inddelt i nummererede rubrikker; hvert kapitel afsluttes med en oversigt over dets indhold – men besynderligt nok er der i 1. udgaven ikke en samlet indholdsfortegnelse for bogen. Foruden den firespaltede tidstavle, der også kendes hos Thrige, findes bag i bogen som noget nyt en »Liste over de vanskeligste historiske Kunstord« med henvisning til behandlingen inde i bogen – det er ord som arkæologi, bryde, immunitet, kancelli, merkantilisme, reces, styresmand, ubodemål, vorned og mange flere. Vigtigst er dog illustrationsmaterialet, fremhævet allerede på titelbladet: »med 10 farvetrykte Kort og mange Afbildninger«, noget nyt i historiske lærebøger. Det var gengivelser af borge, segl, skibe, rustninger o. s. v., der gav afveksling, men også muligheder for, at eleverne ved egne iagttagelser kunne supplere teksten.

Vi sammenfatter: tyngdepunktet i Ottosens bog var i sammenligning med Thriges forskudt til fordel for den nyere historie, og perspektivet var i det hele udvidet, idet den ikke blot behandlede statshistorien, men samfundsudviklingen som sådan. Fremstillingen virkede knap, men spændingen mellem redegørelserne for begivenhedsforløbet og de statiske afsnit samt de spredte vurderende bemærkninger syntes sammen med det rige billed- og kortmateriale at kunne danne grundlag for en ræsonnerende historieundervisning.

– Det er ikke muligt uden videre at slutte fra en lærebog til forfatterens opfattelse af, hvordan undervisningen ideelt set bør lægges til rette. Dels er en lærebog et hjælpemiddel, der kan lægges til grund for forskellige undervisningsformer. Dels vil eksamenskrav og den gængse opfattelse af en lærebogs form og indhold formodentlig influere på forfatterens udformning, fordi han gerne vil have bogen brugt og solgt.

Denne latente spænding mellem ideale hensyn og praktiske vilkår var ikke ukendt for Ottosen. I et privat brev af 4. juli 1891 til Niels Neergaard, der havde anmeldt bogen om de nordiske lande efter 1814 i Morgenbladet 23. juni 1891, skrev Ottosen bl. a.: »Angående »upartiskheden« tror jeg dog, at De ser lidt for sangvinsk på, hvad der kan gå an i en

bog, man virkelig vil håbe at få ind i latinskolerne«. Over for Erslev karakteriserede han i 1898 sin lærebogsproduktion med ordene: »En række lærebøger, der er mente som kompromis mellem det tilvante og det egentlig rigtige« [28].

Men heldigvis har vi også andre kilder, der belyser Ottosens syn på, hvordan historieundervisningen skulle fornys. Et foredrag »Om Historieundervisning«, som Ottosen holdt i De lærde Skolers Lærerforening den 18. oktober 1891, har nærmest karakter af en programmerklæring [29]. »Hvad er det da, vi skal gøre ud fra historietimerne? Det svar, som er på moden, lyder: Lær ikke de unge krigshistorie, men kulturhistorie.« Men dette svar kunne han ikke blive meget bedåret af. Kulturhistorie er et så løst og omfattende begreb, at det ikke giver den ringeste vejledning. Det kan betyde religionernes og ideernes historie, samfundstilstandenes og kunstens, kakkellovnenes og tekoppernes historie. I stedet ville han opsætte et andet princip: »Synspunktet for historieundervisningen kan da næppe være noget andet end for al anden undervisning: nytten for nutiden. Den må være direkte nyttig for eleverne i den tid, de skal leve og virke – vi lærer fortidens historie alene for nutidens skyld.«

Her havde han fundet grundlaget for en reform. Eleverne skulle blive dygtigere til »at gribe ind i deres egen tids liv . . . med en både modig og nænsom hånd« – idet de er overbevist om, at nutidens tanker og vilkår ikke uden videre kan løsrives fra fortiden, men også om at tingene forandres, »at der ikke eksisterer det misbrug, den fordom, som det jo tør ventes, at tiden vil fjerne, når der lægges kræfter til«. Men den nutid, der er tale om, er ikke kun 1891, den er 1910–30; skolerne skal forberede eleverne »til forståelse af og virksomhed under tilstande, som er i deres vorden, under statstilstande og ideer, om hvilke vi nu kun lige kan have en anelse, men ingen sikker viden. Den nutid, hvis forståelse skolen skal hjælpe til, er altså en bevægelse, en fortsættelse af fortiden«. Historien bliver nyttig for eleverne, derved at nutiden ikke længere opfattes »som en flade«, men de ser den med dybde og perspektiv i billedet; de oplever deres omgivelser, nutiden, det være sig statssystemerne, sproget eller et bygningsværk, klarere og mere virkelighedstro.

Herved har Ottosen også fundet et holdepunkt for udvælgelsen af hi-

28. Niels Neergaards arkiv, RA. Om bemærkningen til Erslev se note 18.

29. Foredraget er trykt i *Vor Ungdom 1891* og – sammen med de efterfølgende diskussionsindlæg – i *De lærde Skolers Lærerforenings beretning om mødet*, udg. 1892. De vigtigste synspunkter gik igen i det foredrag, J. O. holdt en måned senere, 27/11, i *Det pædagogiske Selskab*, jfr. referat i *Dagens Nyheder* 30/11 1891.

storisk stof til undervisning, han kan nu tale om »stoffets relative værd«. Fremtidig vil man komme til at lægge mere vægt på den nyeste tid og i de ældre tider på de ting, der spores i dag eller hører med til nutidens forestillingskreds, man vil lægge mere vægt end hidtil på tilstande, mindre end hidtil på tildragelser, mere på den larmfri, mindre på den larmende udvikling [30].

Dog ville han for Danmarkshistoriens vedkommende ikke skildre den politiske udvikling længere frem end til omkring 1870. Ikke fordi han frygtede partilidenskabernes forplumring af undervisningen – »det måtte da være en mærkelig kortsynet og uintelligent lærer, som lagde nogen vægt på, om de unge mennesker får den samme opfattelse af den politiske situation efter 1891, som han selv har.« Men det, der er foregået i Danmark efter 1870, har endnu ikke fundet nogen afslutning, og man savner derfor enhver målestok for, hvad der har haft varigere betydning og hvad der, selv om det måske voldte stor larm i øjeblikket, dog ikke fik større virkninger. Det samme forbehold behøvede man ikke tage for skildringen af forholdene syd for Kongeåen eller øst for Øresund.

Johan Ottosen skrev i 1893 et forord til sin Lærebog i Nordens Historie; han anbragte det ganske vist ikke i lærebogen, da »fortaler ikke ret er på deres plads i lærebøger«! – men lod det trykke i Vor Ungdom. Han fastholdt her sit »program« fra 1891 og understregede, at den politiske historie og dens kronologi ikke måtte tilsidesættes, sådan som Seignobos havde forsøgt det i sin »Histoire de la civilisation«; den politiske kronologi er og bliver historiens skelet, »skelettet alene giver ikke legemet skønhed, men hvad ville et legeme blive uden ryggrad?« Målet er ikke statshistorie alene, men *samfundshistorie*, og dette mål vil det være aldeles umuligt at nå, såfremt de vigtigste politiske tildragelser og deres tid ikke huskes præcist og hurtigt [31].

En indlæring er således nødvendig, men den er ikke tilstrækkelig. Eleverne må kunne bruge stoffet, de må kunne danne sig anskuelige forestillinger og kombinere dem, dvs. forstå tildragelsernes betydning og sammenhæng. Man har ganske vist ofte fremført påstanden, at en historisk lærebog

30. I et foredrag, som J. O. holdt for en kreds af folkeskolelærere, sagde han om stofudvælgelsen bl. a.: »... det afgørende, det, der har haft store og varige følger, skal drages frem, medens jeg trykker det tilbage, hvis følger har været mere forbigående ... Dette er ... forlængst sket i den videnskabelige granskning; det bør også ind i skolens undervisning«, Vor Ungdom 1897.

31. Den egentlige børneundervisning burde dog begrænses dels til fyldige fortællinger om de vigtigste personligheder, dels til de allervigtigste kronologiske data, jfr. det nævnte foredrag i Vor Ungdom 1897.

ikke skal ræsonnere, men det er efter Ottosens mening kun sandt, »for så vidt der tænkes på en pjattet æstetiseren, politiseren eller moraliseren, som af de historiske kendsgerninger tager anledning til at udbrede sig over almindelige yndlingsdoktriner«. Den årsagssammenhæng, »som ligger i tildragelserne selv«, skal lærebogen påpege, f. eks. forbindelsen mellem prisstigningen og de store landboreformer. »Den historiske forskning har det formål at opdage denne kendsgerningernes sammenhæng; den historiske undervisning har den opgave at bruge videnskabens resultater«.

Hermed har vi sammen med Ottosen bevæget os fra spørgsmålet om undervisningens opgave, »nyttens for nutiden«, over stofudvælgelsen hen til den praktiske undervisning. Såfremt stofudvælgelsen og ræsonnementerne allerede forelå i lærebogen, kunne selve undervisningen jo fortsat blot blive en indlæringsproces, ganske vist af et delvis nyt stof, krydret med herskende meninger – men altså dog en reproduktion mere end en tankevirksomhed. Dette var imidlertid ikke Ottosens mening. Tværtimod skulle eleverne selv kunne gøre iagttagelser, bl. a. i billedmaterialet, og af bogens ræsonnementer skulle, som han siger i forordet, deres trang ægges til at forstå tildragelsernes betydning og sammenhæng.

Vi ved ikke meget konkret om Johan Ottosens egen undervisning. I en nekrolog skrev Niels Møller i *Illustreret Tidende* 20/3 1904: »Undervisningen var ham en Lyst, og han ævnede at gøre den til en Lyst for Eleverne. Det skyldtes, at han søgte at give Børnene Lærestof, der kom dem menneskeligt ved, og han gav det i en Form og et Sprog, de kunde forstå ...« Selv giver Ottosen enkelte oplysninger derom i sine artikler og foredrag. Mest konkret i et foredrag 1897 for en kreds af folkeskolelærere om børneundervisningen i historie. Han tilslutter sig her det synspunkt, at det i undervisningen lønner sig at begynde med det hjemlige, det geografisk nærmest liggende. Videre fortæller han, hvordan han lader børnene selv arbejde med en lille samling oldsager. »Vi udfinder, d. v. s. jeg lader drengene selv udfinde«, at den må være lavet af mennesker, at disse vist ikke har haft rigtige stålknive o. s. v. Arbejdet med kortet spiller en stor rolle [32], og ligeledes lægger han vægt på den sproglige klarhed hos både lærer og elever; i det nævnte foredrag bruger han et eksempel fra en historiebog for børn: »På dette primitive trin kan stammebåndet have en ikke ringe fasthed«. Det er bedemandsstil, som barnet ikke forstår. Det samme, siger han, kunne ligeså godt udtrykkes forståeligt: »Menneskene i en sådan vild stamme plejer at holde trofast sammen«, – »det forstår

32. Vor Ungdom 1897. Den betydning, J. O. tillagde de geografiske kundskaber i historieundervisningen fremgår også af hans censorindberetninger, Gertz' arkiv, RA.

børnene, og det er ikke så lidt bedre dansk«. – I foredraget 1891 understregede han værdien af, at læreren hjælper eleverne med at ordne og gruppere stoffet, inden de får det for som lektie, og at undervisningen i dagens emne ikke består i, at læreren hører, men at der kommer en samtale i gang, »der bevæger sig gennem æmnet på en anden led«; han nævner her også, at man kan gøre prøve på, om eleverne har fået noget ud af undervisningen ved hjælp af historiske opgaver, der prøver stoffet på tværs. Den slags prøver kan have værdi, fordi de indgår i en undervisning, medens den passive påfyldning af fakta til eksamensbrug vel kan være praktisk for den, der vil have en eksamen, »men for menneskelig dannelse er en sådan historielæsning ganske betydningsløs«.

– Vi har fulgt historielærers tanker om en reform af undervisningen i hans fag. I det rette perspektiv kommer de dog først, når det tilføjes, at parallelle bestræbelser var i gang inden for andre fag i 1890'erne, især inden for geografien, naturfagene og nutidssprogene. Her udgik fornyelsen overvejende fra et samarbejde mellem skolefolk og universitetsprofessorer, blandt de sidste må fremhæves geografen E. Løffler og botanikeren Eug. Warming, men først og fremmest sprogmanden Otto Jespersen; hans indsats for at undervisningen i de moderne sprog, specielt engelsk, også skulle give eleverne talefærdighed, kan næppe overvurderes. Det fælles mål var elevernes indføring i »vor egen Tids Dannelse« og »den ny Tids Bevidsthedsliv« [33]. I dette nutidssigte lå også deres argumenter for, at studiet af den klassiske oldtid, specielt det tidkrævende sprogstudium, kunne reduceres kraftigt i skolerne, hvorved der på timeplanen kunne blive plads til kemi, samfundskundskab m. v.

Specielt i relation til Ottosens tanker om værdien af elevernes aktivisering i historieundervisningen må det nævnes, at de er konkrete udtryk for tendenser i tidens pædagogik. Dr. K. Kroman var talsmand for elevernes egen udførelse af naturvidenskabelige eksperimenter, dr. C. N. Starcke gennemførte på sin skole, Det danske Selskabs Skole (opr. 1899), en undervisning, hvor den størst mulige elevaktivitet var et bærende princip – undertiden var eleverne endog selv med til at udforme lærebøgerne. Inden for folkeskolen fandt lignende bestræbelser udtryk i princippet »anskuelseundervisning«, der blev knæsat ved skoleloven 1899 og gennem cirkulæret af 6. april 1900.

Johan Ottosens undervisningstanke var således ikke originale bidrag til

33. J. O.s udtryk i foredraget Den lærde Skoles Reform, på årsmødet i De lærde Skolers Lærforening 1901, Beretningen, 1902.

34. Meddelelser ang. det lærde Skolevæsen . . . 1899.

den teoretiske pædagogik. Men han var pioner i den forstand, at han omsatte nogle kendte og delvis anerkendte principper til praktisk brug i historieundervisningen.

SKOLEPOLITIKEREN. I slutningen af 1898 kom der et udspil til en skole-reform fra latinskolerne, idet Foreningen af Bestyrere for de private Latin- og Realskoler i Kjøbenhavn og på Frederiksberg indsendte et andragende til ministeriet om tilladelse til forsøgsvis at oprette en »tredie retning«; tanken var, at skolerne skulle have mulighed for ved siden af den matematisk-naturvidenskabelige og den (klassisk) sproglige undervisning i de øverste klasser at indføre en retning, der lagde hovedvægten på undervisningen i de moderne sprog.

Johan Ottosen skrev i Dansk Tidsskrift årgang 1900 en større artikel, Den »lærde« Skole, der var en kommentar til det nævnte andragende, og samtidig et skolepolitisk program; han tydeliggjorde dette året efter i foredraget Den lærde Skoles Reform på årsmødet i Den lærde Skoles Lærerforening i oktober 1901 [35]. Til skolebestyrernes forslag om en tredie retning stillede han sig positivt, men han understregede, at det kun kunne betragtes som en foreløbig reform. På enkelte punkter var han forbeholden over for forslagets pædagogiske synspunkter. Han ønskede, at eleverne ikke blot skulle lære at læse, men også at udtrykke sig på tysk og engelsk, han var kritisk over for den undervisningsmetode, der lå skjult i sætninger som »der gives Eleverne en Skildring o. s. v. af Englands Kulturudvikling« og »der meddeles . . .« eller »der gennemgås . . .«. Heri så han en passivering af eleverne; i stedet skulle man f. eks. i sproghistorien lade eleverne læse forskellige sprogprøver, så at »Eleverne ledes til deraf at opdage og forstå Sprogudviklingen«. Hvis man ikke fornyede undervisningsmetoderne, ville man ikke overvinde den skavank, »som Universitetsmennesker ynder at kalde »Seminarisme«: Propning, Meddelelse af andre Meninger,

35. J. O. havde nogle gange i 1890erne holdt foredrag om en kommende skolereform, bl. a. i Privatlærerforeningen 22/1 1892; her gik han ind for, at man forud for en reform gennemførte en forsøgsvirksomhed, f. eks. med en studenterlinie, der byggede på den eksisterende realundervisning, og hvor vægten kunne lægges på »naturkundskab«, ref. i Berl. Tid. og Pol. 23/1 1892. 20/1 1900 talte J. O. om den lærde skoles reform i Studentersamfundet, ref. i Politiken og Berl. Tid. dagen efter. 28/1 1900 var Politikens leder »Latinskolen«, skrevet af J. O. Synspunkterne var de samme som i artiklen i Dansk Tidsskrift. – J. O.s privatarkiv, der befinder sig i det sønderjyske landsarkiv, indeholder ud over nogle avisreferater næsten intet, der kan belyse hans skolepolitiske indsats.

på andres Autoritet . . . Man må passe på, at den ikke ved Lærdskolens Nyordning vinder endnu sikrere Fodfæste«. En virkelig fornyelse af undervisningen ville fordre en indskrænkning af eksamen, så at denne ikke befordrede propningen. Man kunne simpelthen afskaffe eksamen i, hvad eleven kan huske; eksamen i, hvad eleven forstår, kan bruges, omend med varsomhed; eksamen i, hvilke færdigheder han magter, om han kan regne, skrive engelsk, oversætte ulæst fransk – den er altid på sin plads [36].

En større reform måtte komme, når de politiske forudsætninger var tilvejebragt; til at løse opgaven fordreder et nyt politisk system, »der maatte nyt socialt Syn og ny Samfundsinteresser til Magten«.

Men han mente, at man inden for skolen var rede til en virkelig reform: »Forlængst har vor højere Skole opgivet sit gamle Midtpunkt: den klassiske Oldtids Kultur. Den vil i Fremtiden end mere bygge paa vor Tids Liv og vor Tids Viden«. Tankegangen blev præciseret i foredraget i 1901: »Men hvor bliver saa Midtpunktet i vor kommende Ungdomsskole, det, hvorom den menneskelige Dannelse samler sig? Ja, det bliver Kundskaben om vort eget Land, vort eget Folk, vort eget Sprog – og derudfra rettes saa Synet ud imod vor egen Tids Dannelse«. Det koncentriske princip burde følges ikke alene i historieundervisningen, men i hele fagkredsen [37].

Herigennem åbnedes der mulighed for at realisere enhedsskolen. »... når den klassiske Filologi som Skolens Mærke . . . er opgivet af os, falder dermed al Nødvendighed for den »Børnevidenskabelighed«, som Grundtvig hadede saa stærkt – dermed falder al den Tale om, at det er uundgaaeligt allerede i de tidligste Aar at føre de videnskabelige Fag . . . ind i Børneskolen«. Både folkeskolens og den højere skoles lærere var nået frem til erkendelse af, at de fremmede sprog først burde optages, når modersmålet og de elementære færdigheder ret havde fæstnet sig, d. v. s. at der ikke længere skulle fordres kendskab til tysk og fransk ved optagelsen

36. Ved årsmødet i De lærde Skolers Lærerforening i oktober 1901 sagde J. O. herom: »Inden jeg slutter, tillader jeg mig en Henstilling til dem, der faar at gøre med at skrive op og formulere Instrukserne for den nye Retning. Jeg vil bede Dem: Skriv det ikke for meget op i Form af Eksamenskrav, skriv det hellere som Rammer for Undervisningens Indhold; og skal det endelig skrives som Eksamenskrav, saa lad det saa vidt muligt blive indskrænket til de Fag, hvor det gælder at prøve en Færdighed, og ikke dem, hvor man kun kan prøve i Huskeri, men vanskelig kan prøve i Forstaaelse«, Beretningen om mødet, 1902, s. 98 f.
37. Den lærde Skoles Reform, Beretningen om mødet, 1902. – J. O. anbefalede i Folketinget en historieundervisning tilrettelagt »med de nordiske Lande som Udgangspunkt som det, vi først og naturligst fæste Blikket paa«. Folketingstidende 1902–03, sp. 649.

i den højere skoles børneklasser. Det betød, at den videregående skole kunne modtage elever, der ikke havde andre forudsætninger, end en god folkeskole i løbet af et vist antal år ville kunne bibringe dem. Men det betød også, at hele skolevæsenet kunne bygges op fra neden: »vi ønsker ikke at bygge Fremtidens Skole op saaledes, at vi afpasser den efter et Maal, vi sætter ved Attenaarsalderen, og saa udregner, hvad der skal til for at naa dette Maal; vi ønsker at bygge Fremtidens Skole op saaledes, at Børneskolen giver den naturlige og passende Børneundervisning, og i Overgangsalderen lige saa« [38].

En enhedsskole rummede ifølge Ottosen en social værdi. Folkeskolen ville blive fælles for børn af alle samfundsgupper, her ville arbejderens, høkerens og fabrikantens børn blive legekammerater og få fælles oplevelser. »Vi tør tro, at det ville give os en social Samhørsevne og en national Livskraft, vi nu savner. Det vilde gøre det lettere for os at forstaa hinanden, føle med hinanden, dømme mildt om hinanden, gøre Ret mod hinanden«. Efter folkeskolen skulle følge en treårig borgerlig middelskole for de børn, der har evner og lyst, men uafhængigt af forældrenes økonomiske muligheder. Og endelig en treårig borgerlig højskole for dem, der ville til læreanstalterne, pressen o. l., eller dem, der »kan ofre endnu tre Aar paa deres aandelige Dannelse inden de vælger sig deres Plads i Forretningslivet« [39].

Johan Ottosens program for en videregående skolereform var således i smuk harmoni med hans tanker om en ny historieundervisning. Alle skolefagene, ikke alene historien, måtte sigte mod en indføring i »vor egen Tids Dannelse«. Med opgivelsen af den klassiske, universitetsrettede dannelse som den højere skoles mål bortfaldt al rimelighed i en skelnen mellem en »folkelig« og en »lærd« dannelse – både folkeskole og højere skole formidlede en koncentrisk opbygget »almendannelse«, sidstnævnte blot en videregående. Dermed var der åbnet mulighed for gennemførelse af en enhedsskole, der hverken var stands- eller klasseskole, men en samfundsskole, der ville blive værdifuld for det sociale og nationale sammenhold.

– Som nævnt deltog Johan Ottosen i de forhandlinger om en kommende skolereform, som ministeriet satte i værk sommeren 1902 under ledelse af undervisningsinspektionens formand, professor M. Cl. Gertz. Herunder synes der ikke at have været nogen uenighed mellem Gertz og Ottosen om hovedlinierne i reformen, opgivelsen af den klassiske kultur som den

38. Den lærde Skoles Reform, Beretninger om mødet, 1902.

39. »Den »lærde« Skole«, Dansk Tidsskrift, 1900.

højere skoles grundlag og gennemførelsen af den organiske forbindelse mellem skoleformerne. Udformningen af lovforslaget med tilhørende forberedelser, der blev forelagt af J. C. Christensen i folketinget 18. oktober 1902, var i det væsentlige foretaget af Gertz [40].

I folketinget fremhævede Johan Ottosen, at reformen først og fremmest var en undervisningsreform. Forslaget var ikke fremgået af ønskedrømme hos udenforstående utopister og idealister, »men er baaren frem netop af vor gamle Latinskoles Lærere« – ikke af dem alle, men af et stort antal. »I Løbet af den sidste halve Menneskealder – ere i stedse stigende Tal den gamle Latinskoles Lærere blevne gennemtrængte af den Overbevisning, at en Studenterdannelse i mindre og mindre Grad kan bygges paa den klassiske Oldtid. . . . Der vokser Ønsker op om og Evne op til at tage nye og frugtbare Undervisningsemner op. Den gamle lærde Skole er altsaa ved sin egen Vækst indefra ved at sprænge sine gamle Rammer . . .«. Samtidig er der blandt lærerne ved at vokse en ny opfattelse frem af, hvad der kan gøres ud af en række nutidsfag, som 19. århundrede bragte frem i vor dannelse, f. eks. i historien, geografien og fysikken; undervisningen vil her »mere og mere komme til at bestaa i, at man lægger Vægten paa, hvad der kan modnes hos Eleverne ved Iagttagelse og ved Tænkning i Timerne, og mindre og mindre bryder sig om, hvad der i den gamle Madvigsk Skole var Hovedsagen: at faa lært en hel Del positive Enkeltheder, der skulde afhøres paa en gang«. Som et led i undervisningens fornyelse må skolens fremskridtsmænd derfor også forlange, at eksamensfordringerne lempes, så at ikke undervisningen skal tilpasses eksamen, men at det modsatte bliver praksis.

I sin sidste ordførertale vendte Ottosen atter tilbage til de pædagogiske perspektiver, som loven efter hans mening havde: »Jeg vil derfor slutte denne Debat med det Ønske, at det Liv, der nu kommer i den ny Skole, må udtrykkes ved, at et af vort Sprogs gode Ord igen indsættes i sin oprindelige Betydning, nemlig Ordet »kunne«. Nu gælder det om, at vore Elever i Skolerne »kunne« deres Ting; »kan« er lavet om til at »vide udenad« og »huske«, men det er ikke dets oprindelige Betydning. Det betyder

40. Materialet om det forberedende arbejde findes i RA: Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen, 3. kontor, Sager vedr. Skolereformlovgivning 1902–03, samt Gertz' og A. F. Asmussens privatarkiver. Lovforslaget brugte den mere folkelige betegnelse »ungdomsskole«, men denne ændredes af landstinget til »gymnasium«, formentlig inspireret af en fodnote i V. Pingel: Om Hovedmanglerne . . . , hvor der s. 31 står: »Forfatterne af en ny Skolelov vilde indlægge sig en Fortjeneste ved at indføre Navnet »Gymnasier« for vore lærde Skoler«.

at have sine Evner i Orden saaledes, at man kan tage fat paa en Opgave og løse den« [41]. Den »sorte skole« skulle nu være fortid.

Den eneste energiske modstand, forslaget mødte på sin vej gennem folketinget, kom fra den grundtvigske fløj af Venstre, med Harald Holm som førende talsmand. Holm vendte sig stærkt imod den foreslåede form for enhedsskole; eksamensskolen ville lægge et tryk på undervisningen i folkeskolen; forslaget kunne let medføre en større social adskillelse end hidtil, »idet det nu slaas fast, at længere end til det 11te Aar er der ingen Grund for de gode Hoveder til at benytte Folkeskolen. Folkeskolen vil derved nedsættes til en Skole for Sinkerne«; han var yderligere betænkelig ved de store offentlige udgifter til de videregående særskoler, »specielle skoler«, hvortil han regnede real- og latinskolerne – ikke mindst var han betænkelig, fordi staten derigennem påførte de private skoler en urimelig konkurrence. Til grund for disse indvendinger lå en principiel mistillid til den langvarige, kontinuerlige skolegang; en sådan ville være en »landsulykke«, fordi vi da fik vort folk afvænnet med »det verdslige Livs Arbejde« og fik ungdommen »vænnet til at leve i et saadant litterært Liv, som man føres ind i gennem en lang og uafbrudt Skoletid, hvor man saa godt som udelukkende har syslet med Bøger« [42].

Heroverfor hævdede Ottosen bl. a., at en udskydelse af overgangen fra folkeskole til mellemskole kun tilsyneladende var en mere demokratisk ordning; i praksis ville den stimulere fremvæksten af privatskoler og altså netop modvirke arbejdet for et fællesskab i folkeskolen; den ville desuden hæmme undervisningen i folkeskolen og kommunernes frihed ved at tilskynde til en uniformering med henblik på mellemskolen, hvilket netop i dens øverste klasser kunne være betænkeligt for de elever, der ikke ville læse videre; endelig kunne han henvise til de bemærkninger, der ledsagede lovforslaget, hvor det understregedes, at mellemskolen ikke alene skulle kunne modtage børn fra købstadskolen, men også fra landsbyskolen, og – trods alle uniformeringstendenser – ville en overgang ved 14 års alderen da medføre betydelige forskelle i elevernes forudsætninger ved mellemskolens begyndelse. – Ottosen fandt det endvidere helt misforstået, når Holm stemplede real- og latinskolerne som særskoler. »Nej, de skulde

41. J. O.s grundigste omtale af lovforslaget er hans første kommentar, Folketingstidende 1902–03 sp. 631–56; de her gengivne citater er fra sp. 632 f., 635 f. og sp. 4428; specielt om faget historie: sp. 647 f. Under forhandlingerne om tilskud til de private realskoler havde han 28. jan. 1902 erklæret sig som tilhænger af »enhedsskolen«, Folketingstidende 1901–02, sp. 2927 ff.

42. Folketingstidende 1902–03, sp. 663 ff. og 743.

først og fremmest være Skolen for *Almendannelse* eller, med et andet Udtryk, for *menneskelig Dygtiggørelse*, ikke for den faglige Dygtighed«; dette er, sagde han, et nyt syn på den højere skole – »Der ligger heri en hel Revolution af Synsmaaden«. M. h. t. eksamen ønskede han, at ministeren administrativt ville gennemføre en kraftig beskæring af det hele »eksamensophobningssystem« [43].

Om »enhedsskolen« herskede der således dyb uenighed mellem Holm og Ottosen. De så forskelligt på, hvad der var til folkeskolens tarv. Men den fundamentale modsætning lå i synet på den videregående undervisnings værdi; her stod Holms principielle skepsis over for Ottosens meget sikre overbevisning om, at en undervisningsreform kunne skabe en ny, nutidsrelevant og selvstændighedsfremmende undervisning (»menneskelig Dygtiggørelse«).

Det er nærliggende at stille spørgsmålet, om det var skolemanden eller politikeren Johan Ottosen, der førte ordet. I det store og hele har Ottosen næppe følt sig i nogen konflikt, heller ikke i spørgsmålet om tilknytningstidspunktet mellem folkeskole og mellemskole; både for en politisk og en pædagogisk betragtning var det principielt ønskeligt at bygge skolesystemet op nedefra, men både politiske og praktisk-pædagogiske argumenter talte stærkt imod at bygge mellemskolen oven på den udelte folkeskole (privatskolernes opblomstring, forskellene i elevernes forudsætninger, en friere undervisning i folkeskolens ældste klasser). Kun på ét punkt har han øjensynlig stået usikker, nemlig i spørgsmålet om latin i 4. mellem for de vorde sproglige gymnasiaster; principielt var han modstander af latinundervisning før gymnasiet – den hørte ikke hjemme i en børneskole –, men han bøjede af over for det faglig-pædagogiske krav, der var motiveret med hensynet til gymnasiets klassiske retning; den ville få tre svære sprog at begynde med på én gang, såfremt elementarundervisningen i latin ikke overflyttedes til mellemskolen [44].

På det politiske plan sejrede Ottosens opfattelse. Folketingets flertal tilsluttede sig principperne i lovforslaget og udtrykte dermed en tro på, at den højere undervisning kunne reformeres, hvorved den – med et udtryk fra bemærkningerne til lovforslaget – ville blive »af ikke mindre Vigtighed og Betydning for hele Folket end Undervisningen paa et hvilket som helst lavere Trin . . .«. Derfor var den en opgave, som det offentlige måtte tage hovedansvaret for [45].

43. Folketingstidende 1902–03, sp. 731 f..

44. Folketingstidende 1902–03, sp. 645 f. og tillæg B, sp. 99 f.

45. Ved den endelige afstemning i folketinget 7. april 1903 vedtoges lovforslaget med

VED ALMENSKOLELOVENS vedtagelse var der unægtelig trukket kraftige vekslers på undervisningen i den fremtidige højere skole. Gennem undervisningsreformen skulle skellet slettes mellem folkelig og lærd dannelse; kodeordet var »almenundervisning«, hvorved det blev angivet, at undervisningen ikke skulle have faget som mål, men skulle sigte mod elevernes »menneskelige dygtiggørelse« til at deltage i samfundslivet. Den egentlige faguddannelse var ikke almenkolens opgave.

Det er ikke stedet her til en undersøgelse af, om forventningerne til den ny skole blev indfriet. Det ville falde uden for rammerne, først og fremmest fordi Johan Ottosen ikke selv nåede at tage del i intentionernes omformning til bekendtgørelser, pædagogisk læreruddannelse (pædagogicum) og praktisk undervisning. Han døde, som omtalt, i marts 1904 [46]. Det skal dog nævnes, at de pædagogiske vanskeligheder blev betydeligt større end forudset, og at den »sorte skole« levede videre som en myte i store kredse af befolkningen. Og en myte kan som bekendt godt være en politisk magtfaktor.

På et punkt synes det velmotiveret at gøre en beskeden digression til tiden efter 1904, til anordningen af 1. dec. 1906 og bekendtgørelsen fra 4. dec. samme år om undervisningen i gymnasiet; hensigten er at konstatere, om Johan Ottosens tanker specielt om historieundervisningen havde sat spor. Ved loven var historie blevet fællesfag for de tre gymnasieretninger, og samfundskundskab var blevet indført som en disciplin inden for faget [47]. Ifølge bekendtgørelsen skulle det være historieundervisningens opgave »i hovedtrækkene at klargøre for Eleverne Gangen og Sammenhængen i den politiske, sociale og kulturelle Udvikling hos Europas Folkeslag (samt hvad der uden for Europa står i nøje Forbindelse hermed)«. Der

72 stemmer, medens 8 undlod at stemme og 31 var fraværende. Problemerne i landstinget, specielt i forbindelse med realskolens stilling, falder uden for denne artikels rammer.

46. J. O. nåede dog at rådgive Gertz m. h. t. historieundervisningen i mellemskolen; i en kommentar af 1/10 1903 til Gertz' udkast til bekendtgørelse nævnte han, at man som undervisningsformer foruden lærerens fortælling kunne anbefale læsning i timen, iagttagelse og samtale om billeder og kort, museumsbesøg og hjemmelæsning (morskabslæsning?); han foreslog, at der i undervisningen skulle arbejdes med konkret materiale, f. eks. et arkæologisk fund, krigsskibe i 19. årh. o. l.
47. J. O. synes ikke at have hørt til samfundskundskabens pionerer, muligvis fordi han frygtede, den kunne give et »fladt« og perspektivløst billede af nutiden. Til Gertz skrev J. O. 1/10 1903, at det vel ville være rigtigt i mellemskolens historieundervisning til afslutning at dvæle ved de samfundstilstande, der er historiens resultat, »men dette bør ikke opfattes som en særlig disciplin og derfor helst ikke have særlig bog«. P. Munch: Lille Lærebog i Samfundskundskab, 1903, der var beregnet for mellemskolen og folkeskolen, opnåede ikke ministeriets anbefaling.

indførtes specialelæsning, og i denne forbindelse skulle læreren »åbne Elevernes Blik for det historiske Kildestofs Karakter og Historieskrivningens almindelige Vilkaar«; dog skulle specialelæsningen foregå »ikke . . . paa Grundlag af egentlige Kildestudier«, men der skulle så vidt muligt skaffes »grundrids« og materialesamlinger til veje. Samfundskundskaben skulle hovedsagelig henlægges til sidste gymnasieklasse, men knyttes så stærkt som muligt til den almindelige historieundervisning. Undervisningsmåden overlodes til læreren, men »han bør ikke forsømme at vænne sine Elever til selv at kunne give en klar og sammenhængende mundtlig Behandling af de Spørgsmaal, han forelægger dem, om end hans væsentligste Opgave altid maa blive den at sikre sig, at de virkelig havde forstaaet det læste«. Ifølge anordningen skulle der i udstrakt omfang benyttes gode kort og billedværker »til at anskueliggøre, hvad der meddeles af Lærebogen og Læreren«. Til eksamen skulle i verdenshistorien tiden efter 1789, i Nordens historie tiden efter 1770 høre til de faste opgivelser.

Øjensynlig er Johan Ottosens udvidelse af historieundervisningens interessefelt blevet knæsat. Det er »samfundshistorien«, der skal være undervisningens genstand: den politiske, sociale og kulturelle udvikling, med vægten lagt på den nyere tids historie. Det er også i harmoni med Ottosens synspunkter, når det siges, at eleverne skal vinde »forståelse« af sammenhængen, og at denne bl. a. skal opnås gennem kort og billedmateriale. Men dog synes Ottosens fremhævelse af værdierne ved elevernes eget opdagelsesarbejde og egne ræsonnementer ikke at have sat sig tydelige spor – det er bestandig læreren, der skal »klargøre« eller »aabne elevernes blik for . . .«. Heller ikke sporer man Ottosens tanker om undervisningens koncentriske opbygning.

Vi har et vidnesbyrd om, at indflydelse fra Ottosens Nordens Historie har gjort sig gældende ved fastlæggelsen af den nye historieundervisning. Daværende undervisningsinspektør S. L. Tuxen vurderede i Beretning om Undervisning i Gymnasiet, udg. 1914 på Kultusministeriets foranledning, de nye læseplaner, i hvis udformning han selv havde taget del. I forbindelse med læseplanen i historie skrev han bl. a.: »En Reform af dette [undervisningsstoffet] blev med Held forsøgt af Joh. Ottosen, der i 1893 udgav sin »Nordens Historie«, idet denne sondrede sig meget væsentlig fra den tidligere Lærebog ved en betydelig Indskrænkning af det Lærestof, der angik Krigshistorien, medens der til Gengæld gjordes mere for at vække Elevernes Interesse for de »indre Tilstande«, ikke alene i selve Teksten, men ogsaa, hvad der dengang var noget nyt, ved Tilføjelse af en Række oplysende Kort og Billeder«. Ved udarbejdelse af bekendtgørelsen havde mini-

steriet, hævdede Tuxen, forlangt denne bevægelse i meget udvidet form overført også til den almindelige historie [48].

Normalt kommer lærebøgerne i bekendtgørelsernes kølvand og søger at realisere deres intentioner. Det hører til sjældenhederne, at en lærebog – som Ottosens – foregriber og tilskynder til nye læseplaner!

KONKLUSION. Johan Ottosen er i dansk skolehistorie det bedste, men ikke det eneste, eksempel på, hvor værdifuld kombinationen skolemand-politiker kan være i udformningen af skolepolitikken: han koordinerede de pædagogiske og politiske synspunkter. Der var forbindelse mellem oplysningsvirksomheden i Studentersamfundet, reformarbejdet i historieundervisningen og det skolepolitiske ordførerskab ved almenskolelovens gennemførelse. Da Harald Holm under forhandlingerne i folketinget erkendte, at lovforslaget ville få almindelig tilslutning, pegede han med klarsyn på denne forbindelse; der var »to Slags Venstre«, der længe havde kæmpet om magten i skolespørgsmål – »Lige fra Begyndelsen af Firserne til den sidste Tid har det været den Del af Venstre, der mener, vi skulle bygge den almene Folkeoplysning på Folkeskolen og Folkehøjskolen, som har ført an med Hensyn til Behandlingen af Skolespørgsmaal. Men dette er nu forandret, idet den Del af Venstre, som nu fører an med Hensyn til Skolespørgsmaal, er Mændene fra 70erne. Det er den lærde Skoles og Studentersamfundets Mænd« [49]. Ordene var i første række møntet på Johan Ottosen, men gjaldt også udvalgets formand, Oscar Hansen, og folketingets formand, Herman Trier, der begge var pædagoger og studentersamfundspolitikere.

Gennem behandlingen af Johan Ottosen som skolemand og politiker er her kastet lys over skolereformens forudsætninger og intentioner. Loven er ikke dermed »forklaret«, samfundets behov for den ikke afgrænset. Men en del af billedet tegner sig i relief: I al sin tid havde Venstre stået i et fjendtligt forhold til den gamle latinskolekultur, der med nogen ret betragtedes som grundlaget for det ufolkelige embedsmandsvælde. Men

48. Beretning om Undervisningen i Gymnasieskolerne, s. 64. – 6. udg. af J. O.s Lærebog i Nordens Historie, 1917, gav anledning til en mere voldsom end frugtbar polemik i Vor Ungdom 1917–18 mellem professorerne Erik Arup og Aage Friis. Sidstnævnte imødegik skarpt Arups opfattelse, at lærebogen bidrog til at bevare en »nationalistisk Aand« i gymnasiets historieundervisning.

49. Folketingstidende 1902–03, sp. 741. – De grundtvigske synspunkters indflydelse på Venstres skolepolitik i sidste halvdel af 1800tallet er nøjere behandlet i min afhandling Den politiske drøftelse af forbindelsen mellem almueskolen og den lærde skole, Arbog for Dansk Skolehistorie 1967.

Venstre havde savnet et alternativ til denne skoles indhold; ganske vist havde grundtvigianerne i Venstre kunnet pege på den »nordiske« danselse og dens betydning inden for folkehøjskolerne, men forsøget på at indføre den i den højere skole havde lidt politisk skibbrud på rigsdagen 1871, og den havde i latinskolekredse sidenhen haft et urokkeligt rygte som en sekterisk, »oldnordisk«, ejendommelighed. Med reformarbejdet inden for den gamle latinskoles rammer i 1890erne begyndte imidlertid konturerne at tegne sig til en nutidsvendt og mere praktisk gymnasiuelevning uden eksklusivt frimurerpræg. Heri kunne Venstre, først og fremmest »europæerne«, se et lødigt alternativ til den »sorte skole«, svarende til det voksende oplysningsbehov i større kredse af befolkningen og til de nye politiske muligheder efter systemskiftet.

Reformmændenes intentioner var at skabe en demokratisk skole, der gav alle børn de samme adgangsmuligheder til en videregående skoleuddannelse, en opfyldelse af Venstres gamle lighedsfordring. Men sigtet var langt større: skolen skulle gennem sin »almenundervisning« medvirke til, at eleverne blev dygtigere mennesker og borgere i nutidens samfund – almindannelse måtte ikke længere været maskeret fagdannelse. Mod dette mål – man kalde det pædagogisk eller politisk-demokratisk efter behag og synsvinkel – skulle skolens fagkreds og undervisningsmetoder pege. Det var dette, der med Johan Ottosens udtryk var »en hel Revolution af Synsmaaden«.

Andelsbevægelsen og kapitalisterne

PLANEN OM ET BACONKARTEL 1890-91

AF

BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

DET ER VELKENDT, at det danske landbrug overvandt den internationale landbrugskrise i de sidste årtier af det 19. århundrede ved at specialisere sig i produktion af smør og bacon til det engelske marked, og at denne udvikling faldt sammen med skabelsen af vor særlige danske andelsbevægelse. Baggrunden for at andelsbevægelsen blev så stærk inden for dansk landbrug, at den næsten trængte den kapitalistiske sektor ud i forarbejdnings- og salgsleddet, er derimod mindre klart belyst. Litteraturen om andelsbevægelsen har overvejende været en ideologisk engageret litteratur, der i sin ideelle forankring i den folkelige og sociale rejsning, som andelsbevægelsen er udtryk for, ikke har interesseret sig så meget for modgående strømninger og faktorer i samtiden – eller den har afvist sådanne som uheldige sidespring i det historiske forløb. Dette har ikke været fremmende for en egentlig analyse af de økonomiske og sociale faktorer bag andelsbevægelsens opståen [1].

Andelsprincippet indførelse på slagteriområdet tog sin begyndelse med seminarieforsøger P. Bojsen Gjedveds grundlæggelse af andelsslagteriet i Horsens i 1887, og bevægelsen fik en flyvende start med oprettelse af ikke mindre end 17 andelsslagterier frem til 1891 [2]. I løbet af dette

1. De bedste fremstillinger er A. Axelsen Drejer: Andelssvineslagterierne i Danmark 1887–1937, 1937 og sammes Andelsslagterierne i Danmark 1887–1962, 1962 udgivet af de samvirkende danske andelssvineslagterier. Endvidere H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark. Udgivet af Andelsudvalget 1917. Der er heri ufuldstændige fremstillinger af forhandlingerne 1890–91. Festskrifter for de enkelte andelsslagterier findes i stort tal og er ofte af ringere kvalitet og mere ideologisk prægede.
2. A. Axelsen Drejer: Andelsslagterierne i Danmark, 1962 s. 75. Desuden er her medregnet de senere nedlagte slagterier i Herning og Skjern.

korte spand af år samledes omkring 1/3 af landets svineproducenter om andelsslagterierne som andelshavere [3]. Herefter synes fremgangen gået i stå, idet antallet af leveringspligtige andelshavere i 1903 endnu kun lå på 1/3 af samtlige svineproducenter [4]. På tilsvarende måde var andelsslagteriernes slagtninger vokset dramatisk i de første år og lå i 1891 på 30–40 % af samtlige slagtninger, bl. a. ved tilkøb fra ikke andelshavere [5], i 1903 udgjorde andelsslagteriernes slagtninger stadig kun halvdelen af landets svineslagtninger [6]. Først i de følgende år slog bevægelsen igenem med stærk kraft – i 1907 var de private slagtninger reduceret til 29 % af samtlige og i 1914 til 14 % af de da meget store slagtninger [7].

Baggrunden for trægheden i udviklingen mellem 1891 og 1903 var bl. a., at der forud for og tildels samtidig med andelsslagteriernes opvækst var oprettet en række konkurrencedygtige private eksportslagterier – i 1891 i et antal på 11 – der havde specialiseret sig i baconproduktion til det engelske marked og var vel indarbejdet der [8]. Disse synes i forvejen at have haft organisation og kapacitet til at behandle og afsætte den voldsomt stigende produktion – også efter det tyske markeds lukning for danske svin i 1887. For den, der dykker ned i de samtidige kilder, fremstår der en broget og kompleks virkelighed. Adskilligt tyder på en livlig indbyrdes konkurrence mellem de private slagterier før andelsslagteriernes opståen, ligesom det er problematisk, om andelsslagterierne i begyndelsen var i stand til at producere så effektivt og bringe producenterne så høje priser for deres flæsk som de private slagterier [9].

Andelsslagteriernes tilkomst kom ikke til at gå stille af, fordi deres op-

3. Der opgives mellem 25 % og 40 %. Jfr. f. eks. J. la Cour til kammerherre Castenschiold 4/6 1891. Landhusholdningsselskabets arkiv, kopibog 1890 8/10 – 91 6/7.
4. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark 1917 s. 213.
5. Tietgen på Børs mødet 1891. Forhandlingerne på Børsen den 25. juni 1891 s. 199. Stenografisk referat i Heymans arkiv. Sager vedrørende slagterier. Erhvervsarkivet.
6. A. Axelsen Drejer: Andelsslagterierne i Danmark, 1962, s. 55. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark 1917, s. 213.
7. A. Axelsen Drejer: Andelsslagterierne i Danmark, 1962, s. 216 f. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, 1917, s. 213 ff.
8. Fra Tietgens liste over private slagterier i 1891. Tietgens bemærkninger af 2/7 1891. Heymans arkiv. Sager vedrørende slagterier. Erhvervsarkivet.
9. En afklaring og dokumentation af disse forhold ville kræve en selvstændig afhandling. I Heymans arkiv ses bestræbelser på sammenslutning og opkøb af slagterier for at søge at begrænse konkurrencen, jfr. note 11. Vedr. priserne se Forhandlingerne på Børsen, Kbh. 1890. Jfr. note 14. Forhandlingerne på Børsen 1891. Stenografisk referat. Philip W. Heymans arkiv. Sager vedr. slagterier. Erhvervsarkivet. Forhandlingsprotokol for Børsudvalget 1890–91 sammesteds.

rettelse ifølge sagens natur bl. a. hvilede på visse ideologisk prægede synspunkter, som førtes frem i forbindelse med slagteriernes oprettelse og senere for at sikre opslutningen om dem. Da de private slagterier herved undertiden følte deres interesser krænkede og tog til genmæle mod, hvad de anså som usaglige påstande om konkurrenceforhold, priser m. v., udløste spændingen mellem slagterierne en tidvis voldsom polemik [10]. Denne gik op i en spids, da den københavnske grosserer og ejer af flere danske slagterier sammen med dansk kapitalismes førstemand C. F. Tietgen 1890–91 iværksatte et storstilet forsøg på at sammensmelte de stridende andels- og privatinteresser i eet stort landsomfattende aktieselskab De danske Svineslagterier. Dette gav genlyd landet over i dagbladenes og landbrugspressens spalter, ligesom det fik virkninger ind i andelsslagteriernes generalforsamlinger og delegeretmøder, Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, landboforeningerne m. v. og afdækkede brydninger inden for landbruget mellem venner og modstandere af andelstanken. Overhovedet er det klart, at der i disse år foregik en magtkamp i landbruget, og at slagteriområdet var et brydningsfelt, hvor andelssagen først vandt sin totale sejr efter århundredskiftet. Årene 1890–91 og kampen for og imod den Tietgen-Heymanske plan var utvivlsomt et afgørende punkt i andelsbevægelsens udvikling.

En behandling af hele den sammenhæng, hvori den Tietgen-Heymanske plan rettelig burde ses, kan ikke rummes inden for denne artikels rammer, men jeg skal redegøre for forhandlingernes forløb og søge at vurdere planernes faktiske indhold. Resultaterne synes at rokke ved de ofte stereotype forestillinger, vi har om kapitalisters rolle i sociale og økonomiske sammenhænge.

Ophavsmand og initiativtager til forsøget på at sammenslutte alle danske svineslagterier 1890–91 var den københavnske grosserer Philip W. Heyman, der var storaktionær i Tuborg og denne virksomheds mangeårige direktør og selv ejer af slagterierne i Varde, Assens og Maribo samt af Kjøbenhavns svineslagteri. Han ejede endvidere Engelska Svineslagteriet i Malmø og havde en tid i firserne aktier i Hjørring og Ålborg svineslagterier. Tanken om dannelse af et landsomfattende slagteriselskab havde han

10. Eksempelvis: Magnus Kjær: Til kunder og forretningsvenner i Jylland, Thisted 1889. Magnus Kjær: Betaler sjællandske andelsslagterier højere priser end de jyske privatslagterier, Thisted 1889. Philip W. Heyman: De danske svineslagterier. En forklaring og et forslag, Kbh. 1890. P. Bojsen: Andelsslagterierne kontra de private slagterier, 1890. Artikler i de lokale aviser.

allerede forsøgt at realisere før andelsslagteriernes opkomst, øjensynlig i reaktion på en kraftig indenlandsk konkurrence og på de danske afskiberes afhængighed af en i England eksisterende og veletableret baconring [11]. Fra 1889 begyndte han igen at arbejde for tanken blandt de til en begyndelse ret forbeholdne private slagterier, nu med det sigte også at inddrage andelsslagterierne, og fra årsskiftet 1890 lykkedes det ham at få Privatbankens indflydelsesrige direktør til aktivt at sætte sin kraft og prestige ind på ideens realisering [12]. Igennem Heymans arkiv er det muligt i detaljer at følge, hvorledes Heyman og Tietgen i foråret 1890 fik hele det store forsøg sat på skinner bl. a. med assistance af den moderate folketingsmand F. Tutein, Høgholt og senere den radikale venstrefolketingsmand Jens Busk [13]. Dette resulterede i første omgang i organisering af et stort møde på Børsen d. 7. og 8. juli 1890 med deltagelse af de private slagteriers ejere, repræsentanter for de fleste af andelsslagterierne og repræsentanter fra landboforeningerne, hvor man under Tietgens ledelse skulle drøfte et af Heyman fremsat forslag om en sammenslutning [14].

Inden jeg går over til i hovedtræk at referere det af Heyman fremsatte forslag, som var mødets anledning, skal jeg nævne, at hverken andelsslagterierne eller Heyman i sommeren 1890 arbejdede under sådanne forhold, at deres virksomheders videre eksistens var afhængig af en sammenslutning. Andelsslagterierne var godt tilfredse med de resultater, de foreløbig havde nået [15], og Heymans fortjeneste på hans slagteri i Varde var forbavsende upåvirket af den konkurrence, som de nytilkomne andelsslagterier, herunder især Esbjerg andelsslagteri, kunne påføre ham. Hans indkomst af Varde lå på 35.000 kr. i 1890, hvilket svarede til hans gennemsnitsfortjeneste i seksårsperioden 1884–90, og hans fortjeneste af Varde i

11. Skrivelser fra Heyman til I. D. Koopmann 1886 5/12, 8/12, 20/12, kopibog 5, kopibog 6 1887 s. 12 (udat.), Heymans arkiv, Tuborg. Skrivelser fra Heyman til Koopmann 1887 27/1, 3/2, 7/2, 15/2, 21/2, Kopier af breve fra Heyman, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.
12. I Heymans arkiv Erhvervsarkivet og på Tuborg er der en række breve vedrørende de første sonderinger i forsommeren 1889.
13. Fra januar til juli 1890 ligger der korrespondance vedrørende disse forhold i Heymans arkiv på Erhvervsarkivet og på Tuborg.
14. Forhandlingerne ved mødet på Børsen den 7. og 8. juli angående en sammenslutning af de danske svineslagterier, København 1890. Heymans forslag er publiceret i Philip W. Heyman: De danske svineslagterier. En forklaring og et forslag, Kbh. 1890.
15. F. Tutein til Heyman 1890 6/2 og 1/5. Heymans arkiv, sager vedr. slagterier, Erhvervsarkivet.

1891 lå endog ved udgangen af oktober 1891 på 59.000 kr. [16]. Langt snarere var det først og fremmest tidligere nærede ideer om mulige store rationaliseringsgevinster ved en sammenslutning, som har været igangsættende for Heyman, selv om naturligvis andelsslagteriernes kraftige vækst og den forøgede konkurrence gav anledning til bekymring for fremtiden.

Den af Heyman forud for Børsmødet forelagte sammenslutningsplan gik ud på følgende: De eksisterende slagterier skulle sammensluttet i eet stort selskab »De danske Svineslagterier«. Slagterierne skulle overdrages til selskabet til de summer, som de havde kostet at anlægge (eller til de summer de ved en ensartet taksation blev ansat til). For beløbene skulle ejerne modtage aktier til pari. I ledelsen af det projekterede selskab skulle sidde et udvalg på 5 personer, hvorimellem såvel repræsentanter for producentinteresser som for slagterierne. Udvalget skulle fastsætte den ugentlige notering for svin. Ved årsopgørelsen skulle aktionærerne først have 5 % af deres aktiers pålydende, og dernæst skulle de, efter at et passende beløb var hensat til amortisation, dele udbyttet lige med producenterne, idet dog aktionærerne foruden rente af deres aktier maksimalt skulle kunne opnå 1,50 kr. pr. svin slagtet af selskabet. Hvad der var til rest af fortjenesten derudover skulle alene tilfalde leverandørerne og fordeles pr. leveret svin.

Heyman opregnede som begrundelse for sammenslutningen, at denne ville muliggøre rationaliseringsgevinster, som ville komme producenterne og selskabet tilgode: 1. Et forbedret svineprodukt, idet slagterierne dels ville kunne forlange den til slagteribrug rette vare dels ville kunne iværksætte ensartet sortering og prisafregning efter slagtet vægt, således at en retfærdig prisansættelse efter kvalitet derved kunne fremkomme. 2. Besparelse af meget betydelige fragttudgifter ved ophævelse af slagteriernes opkøb langt uden for deres lokale grænser. 3. Besparelse af opkøberprovisionen, der udgjorde 1kr. pr. svin. 4. Man ville kunne samle salget på få hænder på det engelske marked [17]. Den sidstnævnte faktor var ikke den mindst vigtige, idet det fasttømrede engelske salgsmonopols opløsning gav mulighed for nedbringelse af omkostninger, når agentprovisionen lå på 3 %. Endnu vigtigere var det vel, at prisansættelsen på en helt anden måde kunne bringes under kontrol ved, at slagterierne ophørte med at konkurrere med hinanden indbyrdes om afsætning af det danske flæsk i England; især andelsslagterierne led under dette og hjembragte dårligere priser for deres

16. Gennemsnit udarbejdet på grundlag af Heymans oplysninger til Tietgen i Heymans notat af 1/7 1891, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

17. Philip W. Heyman: De danske svineslagterier. En forklaring og et forslag, Kbh. 1890.

flæsk i England end de private. Heyman var så overbevist om, at der lå store besparelser og gevinstmuligheder i sammenslutningen, at han var villig til selv at overtage aktier for $\frac{1}{2}$ à 1 mill. kr., hvis aktierne blev udbudt. Hans positive vurdering deltes af hans engelsk agent I. E. Barnes, der understregede den omvæltning et dansk fællessalg ville afstedkomme i salgsforholdene på det engelske marked [18].

BØRSMØDET DEN 7. OG 8. JULI 1890. De private slagterier havde vel ikke alle givet deres tilslutning til sammenslutningsplanen forud for Børs mødet, men de fleste var dog forud gjort indstillet på at forhandle sagen [19]. Særlige vanskeligheder havde Tietgen måttet overvinde for at overtale det firma, der var den største faktor på baconmarkedet, det Hamborgske firma I. D. Koopmann, som var højst utilbøjelig til at indgå i nogen fusion, og i hvert fald kun, hvis det blev godt betalt. Andelsslagteriernes opvækst bekymrede ikke Koopmann videre. Efter ophævelsen af det tyske importforbud for flæsk (og senere levende svin) i 1890, erklærede han eksempelvis til Tietgen »at den syge idé med bondeslagterne herefter ville tage meget af« [20]. Det var dog lykkedes Tietgen, at få firmaet aktivt indraget i forhandlingerne.

Interessen ved mødet knyttede sig dog især til, hvorledes andels- og landboforeningsrepræsentanterne ville stille sig. Det viste sig snart, at der eksisterede to forskellige grundholdninger blandt disse. På den ene side fandt man en overvejende konkret, økonomisk interesseholdning repræsenteret af folk fra landboforeningerne som godsejer F. Tutein til Høgholt, proprietær P. Hasselbalch Åstrup, Vendsyssel og folketingsmand Jens Busk. Til denne gruppe sluttede sig også proprietær Andersen Rosendal, der repræsenterede A/S Odense Svineslagteri, der var et blandet aktie- og andelsselskab. På den anden side stod andelsslagteriernes repræsentanter, hvis indlæg foruden en økonomisk motiveret modstand klart afspejlede en ideologisk bestemt uvilje mod planen.

P. Bojsen, der var andelsslagteriernes mest fremtrædende talsmand,

18. Harald Faber til formanden for Randers andelssvineslagteri P. Skårup 1891 18/4, kopibog 1891, Den danske landbrugskonsulent i Londons arkiv, Rigsarkivet. I E. Barnes til Heyman 1889 9/5 Sager vedr. Slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.
19. Forhandlinger ved mødet på Børsen 1890, s. 7, se note 14.
20. Korrespondance mellem Tietgen og Koopmann januar til april 1890 i Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet. Sammesteds Koopmann til Tietgen 1890 30/4.

fandt, at dette, at aktionærene skulle kunne opnå op til 1½ kr. pr. svin i udbytte, var at købe guld for dyrt, og vendte sig mod de efter hans mening alt for høje udbytteprocenter disse herved ville opnå. De private slagterier ville få de fleste af aktierne, fordi de endnu var store anstalter, der slagtede ca. 2/3 af de svin, der produceredes i landet, og han frygtede for, at de aktier, som andelsslagterierne ville få, snart ville vandre ud af landbrugets hænder og over på kapitalisternes sammen med hele styringen af selskabet [21].

Det er ikke til at forundres over, at Bojsen med andelsslagteriernes vækst i de første år kunne have den opfattelse, at de private slagterier var en halv slagen fjende, og at det derfor var urimeligt at indgå på at afgive 2/3 af aktiekapitalen i et sådant projekteret selskab til dem på grundlag af en smuldrende status quo. I forhold hertil har det formentlig spillet en mindre rolle, at såvel styring af selskabet som prisnoteringen (og dermed udbyttet) skulle kontrolleres af andels- og producentinteresser.

Men rent bortset herfra var der overvejelser af ikke økonomisk karakter, som vejede til for andelsfolkene, og som i det følgende er udtrykt af Bojsen under debatten: »I aktieselskaber stemmes der, så vidt jeg ved, altid efter aktier; når en enkelt aktieejers har et meget stort antal aktier, har han også et stort antal stemmer . . . Vi have en anden måde at stemme på i vore andelsforetagender. Den der kun leverer 1 svin om året, har den samme stemmeret, som den, der leverer 300, vi stemme efter personer og ikke efter kapital eller efter det vi leverer. Denne om jeg så må sige demokratiske grundvold, hvorpå vore andelsslagterier hvile, ville jo gå tabt; gik vi ind i et stort aktieselskab, ville vi og vore så langt fra blive dem, der kunne tage de fleste aktier, hvorimod de kapitalister, der kunne tage det største beløb, ville blive tyngdepunktet, dem der ville beherske det hele . . .« [22] Bojsen fortsatte: »Vi landboere er måske noget for beskedne, når vi kommer sammen med de herrer sagkyndige, og følgen bliver, at det dog bliver dem der kommer til at styre. Jeg ser nu ikke så lidt i det, at vi landboere selv kunne få lov til at styre vore egne sager, jeg troer, at det i mange forskellige henseender har fortrinlige følger for os. Jeg troer, at det ikke alene bidrager til at oplyse os, men også til at give os større interesse for denne gren af vor virksomhed . . . Det samme kjende vi i det mindre med andelsmeierierne, at der giennem foreningen og giennem det selv at styre sine egne sager er kommen en interesse for at producere den bedste vare, og det ville man let gå glip af. Det ville lige overfor det store

21. Samme s. 20 f.

22. Forhandlingerne på Børsen s. 20 f., se note 14.

aktieselskab gå således, at interessen for det ville svinde i samme forhold, som det blev stort . . . Alt dette ville gå tabt, dersom man sluttede sig til et sådant stort aktieselskab, med hvis hele styrelse og administration nok nogle enkelte kunne følge, men ikke den enkelte andelshaver, der boer langt ude på landet. Set fra denne side kan jeg ikke se rettere, end at jeg for mit vedkommende måtte fraråde at gå ind i et sådant stort aktieselskab.« [23]

Mod denne holdning polemiserede proprietær Andersen Rosendal, der var den blandt landbrugsrepræsentanterne, der mest outreret fik udtrykt forskellen i de to grundholdninger, der utvivlsomt svarede til strømninger i landbefolkningen: » . . . derimod kan jeg ikke se sagen i det lys, som jeg så . . . at hr. Bojsen har set den i, idet han har betonet, at andelshaverne ikke kunne opgive selvstyrelsen. I sammenligning med de pekuniære forhold siger jeg: Lad bare selvstyrelsen være, hvad den vil, bare vi får det mest mulige for vore varer, enten så den ene eller den anden styrer er aldeles ligegyldigt. Har jeg sagkyndigheden til at styre og indrette det således, at der kommer mere i min eller landmandens pengepung, må landmanden være mere ideelt anlagt, end vi kunne finde rigtigt, når han hellere ville holde på et bestemt princip, som han ellers med rette eller med urette kan sværme for.« [24]

Forhandlingerne var iøvrigt stærkt præget af slagsmålet om, hvorvidt de private slagteriers priser til producenterne var højere end andelsslakteriernes, hvilket synspunkt fremførtes effektivt af Philip W. Heyman, skønt Bojsen fægtede godt for sig og ikke ville anerkende dette. Der var så langt mellem parterne, at Tietgen for overhovedet at få andelsslakterierne med i videre forhandlinger ved mødets slutning fremlagde et nyt forslag, der var langt mindre vidtgående end det Heymanske. Det gik ud på, at der skulle arbejdes frem mod en overenskomst om et repræsentantskab, hvortil samtlige slagterier skulle vælge et medlem. Ud af dette repræsentantskab skulle vælges et udvalg på 3 medlemmer, af hvilke det ene skulle repræsentere et andelsslakteri, det andet et privat slagteri og det tredje skulle udvælges uden for repræsentantskabet f. eks. af de samvirkende landboforeninger. Dette udvalg skulle fastsætte ugentlige noteringer pr. slagtet vægt. Enhver leverandør skulle erholde en kupon for hvert leveret svin, der gav ret til tilsvarende del i det overskud, som vedkommende slagteri efter regnskabsårets udløb godtgjorde leverandøren. Udvalgets mellemkomst skulle desuden kunne påkaldes til ordning af forskellige forhold vedrørende eksporten m. v.,

23. Samme s. 22 f.

24. Samme s. 96.

og overenskomsten skulle foreløbig kun gælde for et år ad gangen. Til at arbejde med dette forslag nedsattes et udvalg på 11 medlemmer sammensat af 5 repræsentanter for andelsslagterierne, 3 medlemmer fra de private slagterier, heriblandt Philip W. Heyman, og desuden blev indvalgt Tutein, Andersen Rosendal og Jens Busk, der var faktiske tilhængere af Heymans plan [25].

BØRSUDVALGET OG PHILIP W. HEYMANS ANDET SAMMENSLUTNINGSFORSLAG. Det nedsatte udvalg holdt sit første møde i Fredericia den 22. juli 1890. Andelsrepræsentanterne havde som betingelse for at indgå i udvalget forlangt, at deres nyetablerede fællesbestyrelse indtrådte en bloc. For at få nogenlunde balance i udvalget var dets medlemstal derfor sat så højt som 11. Tutein blev formand [26]. Hermed var der ikke, som tænkt af Heyman, blevet plads til repræsentanter for de ubundne producenter, der ville have følt sig repræsenterede gennem landboforeningerne. Heyman fik da også straks protester fra denne side, som bebrejdede ham, at han havde givet sig i andelsfolkernes vold [27]. Da han søgte at få rettet dette forhold i udvalget, mødte det modstand fra andelsrepræsentanternes side, og man lod forslaget falde [28].

Udvalgets forhandlingsgrundlag var det af Tietgen fremsatte forslag på Børsmødet, men det stod klart, at de private slagterier ikke ville gå ind på dette, da der efter Heymans mening ikke var nogen jordisk chance for, at den ensartede notering ville blive overholdt. – Heyman henviste senere til erfaringer vedrørende lignende aftaler på bryggeriområdet. – Når der ikke sikredes samme sortering, ville alene sorteringen kunne bruges til at betale forskellige priser [29]. I stedet fremlagde han et nyt revideret forslag, der var tilpasset til krav fremsat på Børsmødet. Jeg skal i det følgende referere dette. Heyman gjorde senere forslaget færdigt i forslag til »Love for andelselskabet De danske Svinelagterier«, som blev omsendt til slagterierne i december 1890, og da principperne var ganske de samme, refererer jeg de væsentlige bestemmelser i den færdige form.

Selskabet skulle overtage de eksisterende andels- og privatslagterier til de-

25. Samme s. 104.

26. Heyman til proprietær P. Hasselbalch 1890 9/7, Sager vedr. slagterier. Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

27. Sammesteds P. Hasselbalch til Heyman 1890 10/7.

28. Børsudvalgets forhandlingsudvalg. Protokol for udvalget nedsat på Børsen d. 8. juli 1890 s. 3–4, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

29. Heyman til Tutein 1890 18/7 og 29/8, kopibog 8, Heymans arkiv, Tuborg.

res bogførte værdier eller til værdier takseret efter ensartede principper af et uvildigt udvalg. Andelsslagterierne skulle indgå i selskabet med de samme rettigheder og forpligtelser, som de nu arbejdede under, og de skulle være forpligtet til at beholde deres aktier som en samlet formue hver enkelt andelsslagteri tilhørende (med mindre en meget stor procentdel af andelshaverne ønskede at fremtvinge et salg). Slagterierne skulle fortsat bestå som selvstændige enheder. Fra hvert slagteris bestyrelse skulle vælges en repræsentant til selskabets generalforsamling, som altså bestod af så mange repræsentanter, som der var slagterier. Af generalforsamlingen skulle vælges en bestyrelse på 5 medlemmer, der skulle suppleres med et medlem, der skulle vælges udefra, f. eks. fra de samvirkende landboforeninger. Bestyrelsen fik vidtgående beføjelser over for de enkelte slagteriers produktion og drift, der indebar en ganske betydelig centraldirigering af de enkelte slagterier. Den skulle tillige fungere som et noteringsudvalg, som efter faste og kontrollerbare procedurer, som der blev gjort rede for i lovene, skulle fastsætte de ugentlige noteringer. Efter udbetaling af 4 % rente til selskabet (d. v. s. aktiehavere eller andelshavere i selskabet) skulle udbyttet ifølge det forslag, der blev forelagt i børsudvalget, fordeles ligeligt mellem aktie- eller andelshavere i selskabet og producenterne, dog således at aktie- eller andelshaverne højst kunne få 1,50 kr. pr. slagtet svin. I det i december 1890 udsendte forslag til love for selskabet stod spørgsmålet om fordelingen af udbyttet mellem producenter og aktiehavere i selskabet åbent for forhandling. Det tiloversblevne skulle fordeles til leverandørerne på den måde, som det pågældende slagteris bestyrelse selv måtte bestemme. De private slagteriejere skulle træde tilbage i forbindelse med ordningens ikrafttræden, og de private slagterier skulle have indsat nye bestyrelser valgt af de ombøende landmænd. Enhver producent fik ved leverancer af svin et bevis for det leverede antal svin til brug ved den årlige opgørelse af hans del af udbyttet. Der var hertil en tillægsbestemmelse, som ikke fandtes i det første oplæg, om oprettelse af en amortisationsfond til udtrækning af de private slagteriers aktier eller andele til pari, dog først når leverandørerne opnåede en tillægspris ved årets slutning på 3 kr. pr. svin [30].

Dette forslag imødekom andelsslagteriernes krav om, at deres indflydelse i selskabet måtte sikres ved bestemmelsen om, at deres aktier ikke var almindeligt omsættelige. Herudover indebar forslaget, da der jo eksisterede 17 andelsslagterier mod 11 private på dette tidspunkt, at styrelsen af selskabet, prisnotering m. v. lagdes i andelsslagteriernes hånd. Man må

i virkeligheden konkludere, at det, Heyman her sigtede imod, ikke var, at de private skulle dominere selskabet gennem generalforsamling og bestyrelse. Det springende punkt var imidlertid slagteriernes overdragelsessummer og dermed aktierne og udbyttet af disse, men på dette punkt forelå der i forslaget intet om udgangspunktet, undtagen at taksationsmåden skulle være ensartet. Men selv denne taksation forudsattes lagt i selskabets hånd. Ville anlægssummer, afkastning eller slagtingernes størrelse blive taget som udgangspunkt, ville imidlertid under alle forhold de private slagterier hjembringe den største del af aktierne eller andelene, men dette skulle for så vidt gøre mindre, som noteringen af priserne jo lå i producenterens hånd gennem andelsslagteriernes indflydelse i bestyrelsen.

Bojsen var da også tydeligvis let forvirret under forhandlingerne med hensyn til, hvad der måtte stikke bag dette forslag og hæftede sig ved spørgsmålet om taksationerne og udbyttet. Han var dog vaklende: »Men kunne man få disse 5 (private slagterier hvis tilslutning var usikker) til at gå med, så indrømmede taleren at så kunne der stilles så fordelagtige tilbud, at man fra andelsslagteriernes side ikke kunne sige nej dertil« [31].

Ved mødets slutning fik Tutein tilslutning til et forslag om, at der skulle nedsættes et underudvalg bestående af Bojsen, Heyman og Tutein; dette skulle udarbejde et detaljeret forslag på grundlag af den Heymanske plan, som kunne forelægges de forskellige slagterier til vedtagelse eller forkastelse. Bojsen ytrede, at han ikke troede, at der kom noget ud af dette, men lod sig dog trække ind i udvalget, der foruden ham kom til at bestå af Tutein og Heyman med Tutein som formand [32].

Heyman udførte i de følgende uger før underudvalgets møde den 11. august et stort arbejde med indsamling af materiale fra slagterierne vedrørende deres værdiansættelser og vedrørende afregningspriser for flæsk for at finde frem til, hvorledes priserne i Danmark skulle ansættes i forhold til priser noterede i England [33]. Da underudvalget mødtes den 11. august 1890, og Heyman fremlagde udkast til vedtægter, fremsatte Bojsen den erklæring, at andelsslagterierne ved køb skulle erhverve de private slagterier; han fandt, at en sammenslutning for tiden ville være umulig [34]. Han sprængte i virkeligheden hermed forhandlingerne. I et cirkulære til andelsslagterierne begrundede Bojsen dette skridt med, at næst vanskelighederne ved at forene de to principper, andels- og aktiedrift, blev dog den

31. Børsudvalgets forhandlingsprotokol s. 16 f., 21. Se note 28.

32. Samme s. 24 ff.

33. Fremgår af Heymans korrespondance i juli og august 1890, kopibog 8, Heymans arkiv, Tuborg og Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

34. Børsudvalgets protokol s. 27, se note 28.

største anstødssten den omstændighed, at de private slagterier forlangte en ublu pris for deres anlæg og dermed kom op på en samlet kapital af 2,7 mill. kr., mens de 17 andelsslagterier kun forlangte godt 1 mill. kr. »Følgen heraf var, at andelsslagterierne næppe kunne gøre regning på at erholde mere end 1/3 af det forventede overskud. Min opfattelse blev derfor, at andelsslagterierne kun kunne tabe ved sammenslutningen, medens alle de goder den kunne bringe navnlig i henseende til forholdene i England, ere ting som andelsslagterierne selv kunne foranstalte uden at belemre sig med de kostbare private slagterier.« [35] De nævnte priser var det materiale, som Heyman havde skaffet sig fra de private slagterier. Koopmann tegnede sig heraf alene for et krav på 1,5 mill. kr., mens de øvrige slagterier mødte med ret moderate krav. Priserne var ikke lagt fast, og der var ikke blevet forhandlet om dette punkt i underudvalget. Det var således ikke forhandlet, om købesummen skulle udbetales fuldt ud i aktier eller måske for en del fremkomme i obligationer. Om driftskapitalen, som man ej heller havde taget stilling til, skrev Heyman senere, at denne muligvis kunne skaffes til veje, uden at der for denne behøvedes at udstedes aktier [36].

Derefter gik forhandlingerne i stå ind til foråret 1891. Ved et møde som en kreds af andelsslagterier afholdt den 24. oktober 1890 i Odense, billigede man enstemmigt den indstilling, som andelsrepræsentanterne havde indtaget i forhandlingerne og udtalte, at man fandt yderligere forhandling med Heyman overflødig [37].

ANDELSSLAGTERIERNE I VANSKELIGHEDER 1890–91. Resultatet af forhandlingernes sammenbrud var, at konkurrencen mellem de private slagterier og andelsslagterierne gik ind i en yderligere skærpet fase. Privatslagterierne aftalte ved et møde i Århus i september 1890 at forsøge at skabe en fælles notering, for at landmændene derved skulle få øjnene op for, at privatslagterierne gav højere priser for svinene end andelsslagterierne [38]. Dette gav snart anledning til beskyldninger om, at de ved en fællesoptræden søgte at trykke priserne, mens Heyman over for Jens Busk hævdede, at man vedblivende konkurrerede på alle jernbanestationer og i alle søstæder,

35. Cirkulære til andelsslagterierne fra P. Bojsen som medlem af andelsslagteriernes fællesorganisations forretningsudvalg, 1890 25/8. Kopi i Heymans arkiv, Sager vedrørende slagterier, Erhvervsarkivet.

36. Heyman til Tutein 1890 29/10, kopibog 8, Heymans arkiv, Tuborg.

37. A. Axelsen Drejer: Andelsslagterierne, 1937, s. 87.

38. Heyman til Jens Busk, 1890 25/9, kopibog 8, Heymans arkiv, Tuborg.

og at det var usandt, at man skulle have begrænset konkurrencen ved at inddеле landet i kredse [39].

I slutningen af september gik Heyman yderligere i offensiven mod andelsslagterierne ved i et åbent brev den 29. september i Horsens Avis at beskyldte direktør Nørgaard, Horsens andelssvineslagteri, for at have modtaget returkommission ved salg af andelsflæsk i England. Heyman satte her ved en bombe under andelsslagterierne, der fremkaldte voldsomme ryster på andelsslagteriernes generalforsamlinger året igennem og især naturligvis i Horsens. Det var ubestrideligt, at Horsens andelsslagteris direktør samtidig med, at Horsens havde været inspirator for oprettelse af andelsslagterier og behjælpelig med at skaffe de nye slagterier en agent i London, havde modtaget $\frac{1}{2}$ % returkommission af det andelsflæsk, der blev solgt fra Fåborg, Køge, Kolding, Slagelse og Holbæk andelsslagterier [40]. Denne oplysnings fremkomst satte naturligvis andelsslagterierne og Bojsen i en meget vanskelig situation og anvendtes som et virksomt modstød mod andelstanken i den ideologiske kamp mellem andelsvenner og -modstandere i landbruget. Følelserne sattes således i oprør, at Horsens Folkeblads spalter lukkedes for Heyman. Nordisk Telegrambureau havde i forvejen nægtet at bringe privatslagteriernes fællesnoteringer til venstrebladene [41]. På Horsens andelsslagteri måtte man tage en ekstraordinær generalforsamling den 4. november 1890, hvor P. Bojsen sammen med eet andet medlem af bestyrelsen distancerede sig fra Nørgård og satte sin formandsplads for slagteriet ind på hans afgang. Generalforsamlingen fulgte Bojsen, der enstemmigt genvalgtes som formand, mens bestyrelsesflertallet gik af sammen med Nørgård. Folketingsmand Jens Busk, der støttede Heymans plan, og som i udvalgsrådet i Fredericia havde virket for at få forhandlingerne i gang på dette grundlag, rettede på generalforsamlingen stærke angreb på Nørgård og bestyrelsesflertallet og var stærkt medvirkende til sagens udfald [42].

Værre for andelsslagteriernes fortsatte trivsel var det, at ophævelsen af det tyske importforbud 1890 fremkaldte en delvis tilbagevenden til eksport af levende svin til Tyskland og en forøget stærk konkurrence om at skaffe svin til de efterhånden alt for mange slagterier; slagterierne bevægede sig ind i en situation, hvor de, som vor landøkonomiske konsulent i London,

39. Heyman til Joh. Ankerstjerne 1890 26/9, kopibog 8, Heymans arkiv, Tuborg. Samstedts Heyman til Jens Busk 1890 28/9.

40. Horsens avis og Horsens Folkeblad 5/11 1890. Referat af Horsens andelsslagteris generalforsamling 1890 4/11.

41. Jfr. note 38.

42. Jfr. note 40.

Harald Faber, udtrykte det, gav mere for svinene end priserne i England kunne berettige [43]. Andelsslagterierne måtte ved generalforsamlingerne i marts 1891 fremvise bedrøvelige resultater. På generalforsamlingen i Horsens måtte P. Bojsen fremlægge et regnskab med et så beskedent overskud som 12.104 kr. mod overskud på henholdsvis 75.000 kr. og 55.000 kr. de to foregående år. Hele det beskedne overskud måtte henlægges dels til nedbringelse af gælden, dels til reservefonden, således at der ikke blev tale om nogen udbyttebetaling overhovedet. Bojsen indrømmede, at man fik for lidt ud af sit salg i England: »Det var pengene fra England, det kom an på, besparelser i driften havde i forhold hertil mindre at sige, hvorimod hver øre, der kunne opnås mere for et pund flæsk spillede en overordentlig vigtig rolle.« Bojsen havde i sin fortvivelse over de mange agenter i England for dansk flæsk, der indbyrdes underbød hinanden – sammen med bestyrelsen for Slagelse andelssvineslagteri – forhandlet med Londons største flæskehandler Denny, som solgte Koopmanns flæsk, for at få en overenskomst i stand, om at dette firma skulle forhandle flæsk for Horsens og eventuelt andre andelsslagterier, men da Denny havde forlangt som en betingelse, at andelsslagterierne i Danmark skulle indskrænkes til 1 i Jylland, 1 på Fyn og 1 på Sjælland (samt forlangt en provision på 6 %) var forhandlingerne brudt sammen [44]. Når samtidig de private slagterier, som det blandt andet fremførtes på generalforsamlingen i Horsens, betalte højere priser end andelsslagterierne, så det ret sort ud for disse [45].

Jens Busk søgte under disse forhold at smede, mens jernet var varmt. Han søgte at få generalforsamlingen i Horsens til at pålægge Bojsen at genoptage forhandlingerne i Børsudvalget om sammenslutningsplanen. Bojsen erklærede hertil, at fremkom der et forslag fra Heyman om sammenslutning til andelsslagteriernes fællesbestyrelse, skulle det blive taget under behandling, men andelsslagterierne havde hidtil stillet sig aldeles afvisende hertil. Der rejste sig adskillige indvendinger mod Jens Busk på mødet, og efter referatet at dømme mødte han en del spektakel og modvilje fra forsamlingen, men det lykkedes dog alligevel for ham og folketingsmand Nielsen Grøn at få formuleret, at Bojsen via andelsslagteriernes fællesbestyrelse kunne genoptage forhandlingerne i Børsudvalget [46].

Dette var indledning til fornyede forhandlinger i foråret og sommeren 1891.

43. Jfr. note 18.

44. Jfr. note 40.

45. Jfr. note 40.

46. Jfr. note 40.

OVERENSKOMSTEN AF 11. MAJ 1891 OM EN SAMMENSLUTNING AF ANDELS-SLAGTERIERNE OG PRIVATSLAGTERIERNE. Fredag den 3. april 1891 mødtes parterne igen i Børsudvalget. Tutein fremførte på mødet, at baggrunden for forhandlingernes genoptagelse var den kritiske økonomiske situation, som slagterierne stod i. Forhandlingerne startede der, hvor man var sluppet, idet Bojsen erklærede ikke at kunne acceptere de overdragelsessummer, som forlangtes af de private slagterier. Det drejede sig især om Koopmanns slagterier, mens han erkendte, at flere af de øvrige slagterier havde stillet sig yderst moderat. Men uden Koopmanns indtræden kunne en sammenslutning efter Bojsens mening ikke lykkes [47]. I øvrigt ønskede Bojsen at forhandle på grundlag af Tietgens oprindelige plan. Tietgen havde før mødet advaret Heyman om, at den Heymanske plan og et nyt forslag fremsat af Hans Broge sikkert ikke kunne gennemføres, fordi de byggede på, at slagterierne skulle købes op »og det er noget, der ikke passer Bojsenerne og bønderne«. Efter Tietgens opfattelse skulle der en omvej til – en overgang som ville forsone dem med noget sådant, så de efterhånden tog skridtet fuldt ud. Det var en sådan overgang, Tietgen tilsigtede med sit forslag. Tietgens hjerne arbejdede med nye muligheder, og han udkastede en idé om skabelsen af et driftsselskab, som kom til at indgå i de senere forslag. Om driftsselskabet skrev han: »Senere vil man med lethed kunne erhverve aktier, når disse lyder på ihændebarer, og der ikke kan ses, hvem der deltager.« [48]

På udvalgsrådet kunne da Heyman også opridse et forslag om et driftsselskab med nedlæggelse af størstedelen af slagterierne (til 8–10 stykker) som produktionsenheder, men ikke som juridiske personer. Slagterierne skulle arbejde sammen, og overskuddet fordeles blandt dem (bestående og nedlagte) i forhold til gennemsnitsantallet af tidligere slagtede svin. Priserne skulle fastsættes efter en kontrolleret notering m. v. At Tietgens holdning nu havde bevæget sig over i det klart medierende fremgik under forhandlingerne, idet Bojsen under en pause i mødet havde en konference med ham, hvorefter han (Bojsen) kunne gå ind på mødet og fremlægge et nyt forslag fra Tietgen om en endnu løsere form for samarbejde end forudset i Tietgens oprindelige plan. Heyman var tydeligvis chokeret over denne nye plan [49].

Tietgens forhandlingsvilje synes at have opløst Bojsens mistænksomhed

47. Børsudvalgets forhandlingsprotokol s. 28 ff., se note 28.

48. Tietgen til Heyman 1891 2/4, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

49. Børsudvalgets forhandlingsprotokol, s. 38 f., se note 28.

over for kapitalisterne, idet forhandlingsgrundlaget ved private forhandlinger mellem Bojsen, Hans Broge, Hansen (Århus) og J. Ankerstjerne (Randers) nærmest tog en kolbøttevending ved en overenskomst indgået mellem parterne ved et møde i Århus den 22. april 1891 [50]. Det var Heymans opfattelse, at grunden til omslaget lå »i den seneste tids ualmindelig contraire conjunkturer«, der iøvrigt havde gjort alle slagterierne møre [51]. Det må være lykkedes at overbevise Bojsen om de store rationaliseringsgevinster, der lå i en sammenslutning; man enedes om nogle fundamentale mål for de videre forhandlinger, som svarede til, hvad Heyman stillede imod, og som måtte føre tilbage til en overenskomst, der meget lignede Heymans plan nemlig: 1) at en overenskomst skulle ske på basis af en ordning, der sikrede forbedring af svineracen, 2) eliminering af unødvendige fragtudgifter og opkøbssalær, 3) en ordning af salget i England, 4) etablering af et selskab hvor henholdsvis andels- og privatslagterier fik hver halvdelen af aktiekapitalen.

Dette sidste punkt var det nye og afgørende. Man anmodede Tietgen om at stille sig i spidsen for forhandlingerne og om at fremkomme med et forslag, som svarede til et almindeligt aktieselskabs indretning, nemlig således at udbyttet kun fordeltes til selskabets aktionærer m. v., og ikke som man tidligere havde tænkt sig tillige til leverandørerne [52].

Dette er et interessant aktstykke, idet det viser, at Bojsen som et primært mål havde, at der ikke måtte udbetales dele af overskudet til svineleverandører i almindelighed. At der heri lå hensynet til opretholdelse af det eksisterende andelsapparat og andelsprincippet er åbenbart, og det afspejler apparatets stræben for at opretholde sig selv som system – også selv om dette skete på tværs af de ikke organiserede producentinteresser.

Tietgen overtog gerne det hverv, der nu blev pålagt ham, og de videre forhandlinger blev henlagt til København den 11. maj, nemlig dagen efter at andelsslagterierne havde haft delegeretmøde, hvor Bojsen ville fremlægge sagen. Bojsen ville den 9. maj konferere med Tietgen om sagen. Den 9. maj havde Tietgen Ankerstjerne, Broge, Bojsen og Tutein samlet hos sig til forhandlinger den udslagne dag. Her forelagde han et forslag til en sammenslutning, som fik deres accept: »Ankerstjerne, Broge, Bojsen og Tu-

50. Overenskomst mellem P. Bojsen, Broge, Hansen og Ankerstjerne 1891 22/4, kasse 20, mappe 3, Heymans arkiv, Tuborg, samt Tutein til Heyman 1891 16/4, Sager vedr. slagterier, Erhvervsarkivet.

51. Heyman til Tietgen 1891 28/4, Tietgens arkiv VIII, Forretningspapirer 1887–91, 1891 Svineslagterier. Rigsarkivet.

52. Jfr. note 50.

tein har nu været hos mig det meste af dagen og jeg sender Dem vedlagt et aftryk af, hvad vi blev enige om, og som Bojsen nu imorgen forelægger for de forsamlede andels slagterier. Ankerstjerne og Broge vare strax meget begejstrede for mit forslag, hvorimod Bojsen havde mangt og meget at indvende, men kom dog efterhånden rundt. Ved at dele kapitalen på den foreslåede måde (jfr. nedenfor) bliver Koopmanns upassende pris mindre trykkende, men på den anden side står man mere uafhængig af ham, hvis han ikke vil med. Bojsen syntes at holde på, at hans deltagelse er absolut nødvendig – dog gav han i slutningen køb« [53].

Sagen udviklede sig planmæssigt. På andelslagterimødet den 10. maj nedsattes et femmandsudvalg, der bemyndigedes til at forhandle. Den 11. maj indtrådte de i et fællesmøde med et udvalg for de private slagterier, nemlig Koopmann, Ålborg og Silkeborg, J. Ankerstjerne, Randers, og Hans Broge, Århus.

Ved disse forhandlinger lykkedes det Tietgen at få en overenskomst igennem om det store selskab »De danske Svineslagterier«.

Overenskomsten gik ud på, at kapitalen i selskabet skulle deles i prioritetsaktier og andelsaktier. Beløbet af de første skulle ansættes lig den sum, hvortil samtlige slagterier med inventarium takseredes (med ansættelse af et tillægsbeløb som vederlag for I. D. Koopmanns mærke) og forrentes med 4 %. Andelsaktiernes nominelle beløb skulle ansættes til 4 mill. kr. Heraf skulle andelsslagterierne og privatslagterierne hver erholde halvdelen til likvidation af beholdning og driftskapital, hvad selskabet derudover måtte behøve af kapital måtte skaffes til veje ved bankkredit.

Andelsaktierne skulle fordeles mellem de enkelte slagterier i forhold til antallet af slagtede svin, men hver halvdel for sig mellem henholdsvis private slagterier og andelsslagterier.

Andelsslagterierne måtte ikke sælge andelsaktier, men skulle have ret til at forøge antallet af deres nuværende andelshavere indtil udgangen af året 1891.

De private slagterier skulle derimod have fri dispositionsret over deres andelsaktier, men var forpligtet til deraf successive at afgive indtil halvdelen til pari efter lodtrækning til producenter, der ønskede at blive leveringspligtige andelshavere.

Selskabets anliggender skulle styres af en bestyrelse på 5 medlemmer, der valgtes paritetisk af et repræsentantskab bestående halvt af de private, halvt af andelsslagteriernes repræsentanter. Det femte medlem skulle væl-

ges af repræsentanterne i forening. Andelsslagterierne skulle selv træffe bestemmelse mellem sig om, hvorledes stemmetallet skulle blive at beregne for hvert slagteri. De private slagteriers andels-aktie-ejere samledes i en generalforsamling, hvor repræsentanterne valgtes med stemmeret i forhold til aktiebesiddelsen. Taksationskomiteen for slagterierne skulle vælges af repræsentantskabet som ovenfor angivet. I. D. Koopmann havde stillet som sin betingelse for at tilslutte sig forslaget, at Tietgen blev formand for selskabet på livstid [54].

Overenskomstens vedtagelse var en sejr for Tietgen, men rummede vidtgående indrømmelser fra de private slagterier til andelsslagterierne. Med opdelingen i prioritets- og andelsaktier og ved de private forpligtelse til at afsætte halvdelen af deres andelsaktier til pari til andelshavere ved disse slagterier, reduceredes de private slagteriejeres fortjenstmuligheder ved dannelsen af selskabet, idet det var andelsaktierne, hvori de store realisations- og udbyttmuligheder lå – og ikke prioritetsaktierne, der var bundet til de 4 % af deres nominelle beløb i udbytte. 3/4 af andelsaktierne sikredes samlet ved de eksisterende andelsslagterier og hos andelshaverne i de private slagterier. På de private slagterier ville blandet andels-aktiebesiddelse komme til at styre virksomheden, men i det forenede aktieselskab sikredes paritet mellem de to former, således at de private slagterier uanset deres minoritet i aktier sikredes halvdelen af indflydelsen.

REAKTIONERNE PÅ SAMMENSLUTNINGSFORSLAGET. Den planlagte videre gang i sagen var, at forslaget skulle forelægges slagterierne til behandling, således som Tietgen lidt respektløs skrev til Heyman derom: »Der samles nu materiale til den forelæsning, som skal høres på alle andelsgeneralforsamlingerne og derefter holdes et møde i Århus for at enes derom.« [55] Vanskelighederne ved at få overenskomsten accepteret var dog langt større end ventet, skønt Tietgen og Bojsen godt var klar over, at det langt fra ville blive let.

Det kan næppe benægtes, at det grundlag, hvorpå man med så store anstrengelser var nået frem til overenskomsten af 11. maj, havde givet andelsslagterierne overordentlig store fordele, og at overenskomsten kunne

54. Overenskomsten henligger i Tietgens arkiv i lægget 1891 Svineslagterier, se note 51. Tietgen til Heyman 1891 11/5, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.
55. Tietgen til Heyman 1891 14/5, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

ligne en ordning, hvorved slagterierne havde delt i porten, mens de ubundne svineproducenter, der i 1891 udgjorde 2/3 af svineleverandørerne, blev holdt uden for indflydelse på selskabet – ligesom de kun havde muligheder for at få del i udbyttet ved køb af den fjerdedel af andelsaktierne, som de private slagterier afgav, tilmed mod at de gjordes leveringspligtige. Dertil kom, at overenskomsten lagde prisnoteringen i bestyrelsens hånd uden nogen repræsentation for udenforstående. De tidligere fremsatte forslag fra kapitalisterne havde ironisk nok både, hvad angik indflydelsen på noteringen og udbyttefordelingen indebåret større ligestilling for de frie producenter.

Der rejste sig da også en voldsom protest mod overenskomsten fra denne side, især udgående fra Vendsyssel. Der afsløres herved betydelige meningsforskelle i landbruget med hensyn til det ønskelige i andelsslagterier og andelsprincippet. Man begrundede fra de ubundne producenters side bl. a. sin modstand mod det nye selskab med, at de frie producenters stilling kunne blive forringet gennem prisansættelsen: »De private slagterier have hidtil som bekjendt betalt væsentlig højere priser end andelsslagterierne. Med denne kjendsgerning for øje, vil det altså for os dreje sig om, hvem der skal notere priserne. Bliver det andelsslagterierne, uden at de private kunne gøre sig fuldt ud gjældende, vil en sådan bestemmelse betyde tab for os.« [56]

Samtidig med denne modstand på den ene fløj blev P. Bojsen angrebet stærkt bl. a. i Ålborg Amtstidende fra overbeviste andelstilhængere [57]. Fra Jylland fik Tietgen i løbet af maj bekymrede breve, især fra Johan H. Ginge, Hjørring, om stemningerne der, desuden fra Randers og fra Koopmann, der foruroligedes over Bojsens bestræbelser for at vinde nye andels-havere. Ja den nervøse Ginge havde allerede et ændringsforslag i ærmet til den med stort besvær etablerede overenskomst [58]. Tietgen måtte slå koldt vand i blodet på de opskræmte: »Man kan dog ikke allerede nu komme med et forslag om, at leverandørerne skulle have retourfortjeneste, efter at der er sluttet overenskomst på grundlag af Broges forslag om, at dette slet ikke måtte ske, og som i overenskomsten modificeredes derhen, at de jo kunne indmelde sig som andelshavere« . . . »Koopmann skal ikke bryde sig om, hvad Bojsen anser for formålstjenligt at sige i sine artikler

56. Medlemsblad for Landboforeningen Vendsyssel. Tillæg til Hjørring Amtstidende 1891 15/5, artikel Slagteriernes sammenslutning.

57. Tietgen til Heyman 1891 15/5, Tietgens arkiv, se note 51.

58. Joh. H. Ginge til Tietgen 1891 16/5, 20/5, 21/5, 24/5, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

– han må bruge de argumenter, som indvirker på hans folk, og som han kender bedre end andre« [59]. Bevægelsen blandt de frie producenter bragte flere af slagterierne på vild retræte, deriblandt af de private slagterier de, som iforvejen havde stillet sig mest vrangvilligt, nemlig Holstebro, Hjørring og Koopmann foruden Odense og Skive [60]. Det skulle ikke blive bedre i Vendsyssel af, at Nørresundby andelsslagteri straks meldte fra. Koopmann skrev i juni til Tietgen, at man havde givet andelsslagteriernes andelshavere alt for store fordele i forhold til de frie producenter [61]. Tietgen lod sig bevæge af de nervøse til at skrive til Bojsen om at fremskynde generalforsamlingerne, men var enig med Bojsen i dennes svar, at påvirkningen af opinionen måtte forberedes og tage sin tid og betvivlede iøvrigt ikke Bojsens loyale opslutning om planen [62]. Modstanden på andelsslagterierne var imidlertid større end ventet. De forkastede 11. maj-overenskomsten i stort tal – et forhold som i betragtning af de overordentlig betydelige økonomiske fordele, overenskomsten bød dem, kan undre. Alene Horsens stemte for [63].

Den kraftige modstand mod sammenslutningsplanen i den form, som den havde fået den 11. maj, gav stødet til, at man den 30. maj afholdt et fællesmøde med repræsentanter for de ubundne med stærk tilskyndelse fra Landhusholdningsselskabet [64]. Ved mødet forhandlede om, hvorledes det nye selskabs stilling skulle være over for svineleverandører, der hverken var eller ønskede at blive andelshavere. Her blev det vedtaget at opfordre de forskellige landboforeninger til at vælge repræsentanter til et fællesmøde i slutningen af juni [65]. Mødet blev fastsat til den 25. juni 1891, denne gang som året før på Børsen og under ledelse af Tietgen. I mødet var foruden repræsentanter fra de private slagterier og andelsslagterierne

59. Tietgen til Heyman 1891 22/5, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.
60. Jvf. note 58. Ginge til Tietgen 1891 24/5, sammesteds 1891 17/5 Ankerstjerne til Tietgen. Ankerstjerne til Koopmann 1891 17/5.
61. Koopmann til Tietgen 1891 6/6, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.
62. P. Bojsen til Tietgen 1891 21/5, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.
63. Forhandlingerne på Børsen den 25. juni 1891 s. 197, stenografisk referat, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.
64. Skrivelse til Harald Faber 1891 2/6 og til kammerherre Castenschiold 1891 4/6, kopibog 1890 8/10–1891 6/7, Det kgl. landhusholdningsselskabs arkiv, Erhvervsarkivet. Jfr. tillige note 65.
65. Foreningen af jyske landboforeningers arkiv 1891 j. nr. 329, skrivelse fra Tietgen, Erhvervsarkivet.

også repræsentanter for de sjællandske, fynske og jyske landboforeninger til stede. Af de jyske repræsentanter var den ene J. Winkel, der var leder af oprørsbevægelsen i Vendsyssel [66].

DET ANDET BØRSMØDE DEN 25. JUNI 1891. TIETGENS NYE FORSLAG OG SAGENS FALD. Andelsslagteriernes forkastelse af overenskomsten af 11. maj og de ubundnes reaktioner på overenskomsten betød, at en sammenslutning måtte bygges op på et nyt grundlag, der tog vidtgående hensyn til de nye forhandlingspartnere. Tietgen ville nu bygge en væsentlig del af sin politik på de uafhængige svineleverandører og foreslog dels en ligelig repræsentation for disse i noteringsudvalget, dels at leveringspligten til andelsslagterierne bortfaldt, idet han fremførte, at denne var overflødig, når hele landets svineslagtning besørgedes af eet og samme selskab. »Jeg har villet fremsætte denne tanke, fordi jeg ikke ser nogen som helst interesse med hensyn til at fastholde leveringspligten til andelsslagterierne, som jo er den konto, på hvilken der kræves en mere begunstiget stilling, end den som eller kunne komme dem til gode«. [67]

Ved indførelsen af disse to væsentlige punkter i forhandlingerne, tilfredsstilledes de ubundne producenter, således som det fremgik af indlæg fra etatsråd Valentiner (de sjællandske landboforeninger) og forpagter Winkel (fra de jyske landboforeninger og formand for den nye producentforening af ubundne i Vendsyssel). Ja disse havde selv tænkt sig at fremsætte et forslag i den retning [68]. Dette var imidlertid netop synspunkter, som andelsslagterierne ikke ville gå ind på, »thi den dag da leveringspligten er ophævet er hele andelsbevægelsen slået ihjel hele landet over med det samme«. Samtidig hævdede Bojsen, at de leveringspligtige andelshavere også måtte have større del af udbyttet end de ikke bundne, idet disse kunne sælge til Hamborg, når konjunkturerne opfordrede dertil [69]. Der var tydeligvis skarpe fronter mellem de ubundne og andelsslagterierne.

Det er jo rigtigt, som Tietgen hævdede under mødet, at leveringspligten til andelsslagterierne inden for selskabet for så vidt var overflødig, og at andelsslagterierne ville eksistere videre, men når det holdt så hårdt om spørgs-

66. Jfr. note 63.

67. Forhandlingerne på Børsen 25/6 1891, s. 29 ff., se note 63,

68. Foreningen af jyske landboforeningers arkiv 1891 j. nr. 479. Indberetning fra de jyske landboforeningers repræsentanter vedr. mødet på Børsen 25. juni 1891. Forhandlingerne på Børsen 1891 s. 37 ff. og s. 104 ff., se note 63.

69. Forhandlingerne på Børsen 1891 s. 73 ff., 79 ff., 116, se note 63.

målet om leveringspligt, så hænger det jo sammen med, at andelsslagterierne ved at akceptere leveringspligtens ophævelse kom til at lukke tilgangen til deres slagterier og løsne båndene til producenterne. Andelsslagterierne eksisterede videre med deres andelshavere som ejere, men samtidig var disse blevet en lukket ejergruppe, der principielt kun adskilte sig fra de private slagterier ved ejernes antal. At det var tanken at begrænse disse ejergrupperes udbyttmuligheder radikalt (jfr. s. 325), var ikke tilstrækkeligt for andelsrepræsentanterne.

Tietgen fremlagde allerede på mødet i skitseform det grundlag, som der herefter skulle forhandles på. Han ville nu have sagen drevet frem til en afgørelse, og andelsslagterierne skulle ikke længere få lov til at diktere betingelserne: »Jeg tror, at forslaget nu . . . vil dele sol og vind lige mellem de forskellige, og ville andelsslagterierne ikke alle gå med dertil, må de lade være, men de fleste ville gå med, det er min fulde overbevisning, der bliver ikke ret mange tilbage, der kunne holde det oppe . . . men vil man komme til et resultat, bør de private slagterier sammen med den faktor, man kalder de ubundne landmænd være enige om, at sagen skal gennemføres, og så bør på den anden side, for at give noget for noget, landboforeningernes repræsentanter gennem en erklæring eller på anden måde udøve et sådant tryk, så at enhver der i øjeblikket ikke er bunden til andelsslagterierne, erklære ikke at ville binde sig, når hele denne sammenslutning kommer i stand og foreligge. Til andelsslagterierne kan man sige: Du har, når vi tage denne tabel, 1 mill. som du kan disponere over . . . halvdelen går til andelsslagterierne og den anden halvdel til de private slagterier. På dette grundlag er det man konstituerer sig, og hvem der vil gå med er velkommen, og de der ikke ville kunne blive ude . . . Der må nedsættes et udvalg, som kan regne ud, at det skal Slagelse have, det skal Skanderborg have, det skal Broge have, det skal Koopmann have, og det skal Heyman have, og der må stilles det spørgsmål til dem: Vil du eller vil du ikke? I modsat fald kan du blive udenfor, og så må der være en fornuftig lille krigskasse, der betager dem lysten til at blive udenfor, hvis de ville blive der i længden.« [70]

Det lykkedes Tietgen at få nedsat et underudvalg, som skulle behandle et forslag udarbejdet af ham på det skitserede grundlag. Heri skulle indgå andelsfolkene Petersen og Bojsen, fra de private slagterier Heyman og Koopmann, og landboforeningerne i Jylland skulle repræsenteres af J. Winkel, på Sjælland af etatsråd Valentiner og Thalbitzer og Fyn af grev Ahlefeldt.

Det var med noget besvær, at det lykkedes at få repræsentanterne for landboforeningerne til at indgå, idet de ikke mente at have fået noget mandat dertil, men det gik dog tilsidst [71].

Det vigtigste, der var nået ved det andet Børsmøde, var det, at man nu havde fået alle parter involveret i forhandlingerne, og at Tietgen nu ville forsøge at danne en front på tværs af de hidtil eksisterende delingslinjer. Landboforeningernes repræsentanter ved mødet var yderst tilfredse med dets udfald [72]. Tietgen udarbejdede i juli måned et helt konkret forslag til forelæggelse for udvalget og de enkelte slagterier, som blev et kompromis mellem overenskomsten af 11. maj og de specielle hensyn, der måtte tages til de ubundne svineproducenter [73]. Selskabets kapital skulle fortsat opdeles i 2 hovedkategorier 1) Prioritetsaktier til overtagelse af de faste anlæg til en sum, der svarede til, hvad disse anlæg ved en ensartet taksering ville blive takseret til. Ved denne taksering skulle andelsslagterier, privatslagterier og landbruget ligeligt repræsenteres. Disse prioritetsaktier ville i forhold til takseringerne blive fordelt mellem de enkelte slagterier og skulle forrentes med 4 % af deres nominelle værdi. 2) Betalingen af beholdninger og aktiver skulle ske ved andelsaktier, disses samlede beløb skulle udgøre 3 mill. kr. og fordeltes gruppevis med halvdelen til andelsslagterierne og halvdelen til privatslagterierne på grundlag af slagtingernes størrelse 1890–91 (hvilket var ufordelagtigt for Heyman, fordi han under de dårlige konjunkturer havde valgt at begrænse sine slagtinger meget). Her til knyttedes den bestemmelse, at for så vidt andelsslagteriernes beholdninger og aktiver udgjorde et mindre beløb end 1,5 mill. kr., og såfremt de ikke kunne skaffe det manglende beløb til veje, skulle det manglende forrentes til selskabet med 5 % årlig rente. Bag dette lå det forhold, at andelsslagteriernes samlede slagtinger og deres driftskapital langt fra havde samme størrelse som de private slagteriernes. I 1890 slagtedes der ved andelsslagteriernes kun 174.000 svin, hvoraf mindst 57.000 var tilkøbte (eller med andre ord, der slagtedes 117.000 leveringspligtige svin af en samlet slagting på 505.000 svin – eller kun ca. 23 % leveringspligtige) [74]. Da andelsslagteriernes trods dette ved forhandlingerne havde opnået at skulle have halvdelen af andelsaktierne, ville de dermed få en uforholdsmæssig del af selskabets andelsaktier, idet deres driftskapital med det af Bojsen

71. Samme s. 201 ff.

72. Jvf. note 68.

73. Tietgens arkiv VIII Forretningspapirer 1887–91, 1891 Slagterier.

74. Heymans notat til Tietgen 1891 1/7, sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

opgivne tal for slagtingerne svarede til 939.000 kr., mens de private slagteriers med 331.000 svin mindst måtte udgøre 1,8 mill. kr. [75]. Dette udlignedes dog ved den stærke stigning, som deres slagtinger var inde i, idet de i 1891 slagtede 270.000 svin [76]. Tietgen mente imidlertid ikke, at man loyalt kunne fravige det, man ved overenskomsten af 11. maj herved var gået ind på, og derfor indgik ovennævnte passus, som modsvarede af den bestemmelse for de private slagterier, at udgjorde beholdninger og aktiver mere eller mindre, end det hvert slagteri tilkommende, skulle forskellen udlignes ved kontant betaling [77].

Ved overenskomsten af 11. maj var udbyttet i selskabet bortset fra de 4 % forrentning af anlægskapitalen og amortisation knyttet til besiddelsen af andelsaktier. På trods af de ovennævnte forhold m. h. t. den relative fordeling af slagtingerne (der dog i 1891 som nævnt havde forrykket sig i opadgående retning) sikredes andelsslagterierne halvdelen af andelsaktierne og dermed halvdelen af udbyttet. Heyman skrev til Tietgen derom, at skulle andelsslagterierne have halvdelen af udbyttet og tog man hensyn til at de kun slagtede 1/4 af svinene i 1890 »så opnår jo andelsslagterierne den af dem forlangte ekstra fordel idet de leveringspligtige producenter får 4–5 gange større avance end de private slagterier. Denne fordel er overordentlig stor, og jeg vil anse det for forkasteligt og uforsvarligt at give dem nogen yderligere fordel.« [78] Heyman måtte derfor forlange, at driftskapitalen blev sat betydeligt højere end den af Tietgen først tænkte sum af 2 mill. kr., der ikke gav plads for at tilgodese de private slagteriers langt større driftskapital, når andelsslagterierne på forhånd skulle have 50 % af andelsaktierne. Sagen blev ordnet med, at Tietgen forudsatte en driftskapital på 3 mill. kr. (mod af Heyman ønsket 4 mill.) og med de oven for nævnte tilføjede passager [79].

Med hensyn til fordelingen af udbyttet skete der ved Tietgens nye forslag og under de i underudvalget efter Børsmødet stedfindende forhandlinger drastiske ændringer. De ubundne svineproducenters interesse blev herved radikalt bedre tilgodeset. Prioritetskapitalen skulle som hidtil forrentes med 4 %, mens andelsaktierne forrentning sættes op fra 4 til 5%. Samtidig fastsattes det, at de 25 % til reserve- og henlæggelsesfond skulle an-

75. Se note 74.

76. A. Axelsen Drejer: *Andelsslagterierne 1962* s. 76.

77. Tietgens bemærkninger 1891 2/7, og Tietgens bemærkninger af 8/7. Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet. I disse to notater afspejles Tietgens tilrettelæggelse af hans reviderede forslag.

78. Jfr. note 74.

79. Philip W. Heyman til Tietgen 1891 9/7, Tietgens arkiv, se note 51.

vendes til amortisation af prioritets- og andelsaktiekapitalen til pari, indtil disse udgjorde 1 mill. kr. af hver sort. Derefter skulle disse 25 % tilflyde svineleverandørerne tillige med de nedenfor nævnte 65 % og fordeles på den nedenfor fastsatte måde. (Udgifter til nybygninger m. v. skulle dog forlods afholdes af reservefonden). 10 % af udbyttet skulle fordeles til andelsaktierne foruden de allerede nævnte 5 % rente og 65 % udbetales til samtlige leverandører af svin. Dette skulle ske på den måde, at enhver leverandør, som erklærede sig leveringspligtig for hele sin svineproduktion til selskabet for 1 år ad gangen, skulle for hvert leveret svin erholde 3 på hans navn lydende kuponer, mens enhver, der ikke var indgået på en sådan forpligtelse, for hvert leveret svin fik 2 kuponer lydende på hans navn. De ovenfor nævnte 65 %, eventuelt 90 % skulle fordeles ligeligt mellem samtlige kuponer og udbetales efter at regnskabet var godkendt. Samtidig foresloges det, at selskabets fortjeneste pr. svin skulle udgøre 3 kr., som skulle lægges på noteringen, når denne var blevet fastsat af bestyrelsen på den efter the Grocer m. fl. kilder faste og kontrollerbare facon [80].

Fordelingsreglerne for udbyttet var, som det ses, blevet kompliceret for at tilgodese alle interesser. Bojsen forsøgte under udvalgsbehandlingen at sikre, at leveringspligtige skulle få dobbelt så stor andel af udbyttet som ikke leveringspligtige, og ønskede at overenskomsten skulle kunne opsiges efter 2 års prøvetid [81]. Det var tillige hans og Horsens andelssvineslagteris kategoriske nægtelse af at fravige leveringspligten som princip, som sikrede dennes indbygning i det endelige forslag (omend med mulighed for årlig tilmelding og framelding, således som vi ser det foreligger i forslaget). Det mest karakteristiske ved forslaget, som det nu var udformet, var, at det indebar en åbenbar detronisering af slagterierne og især andelslagterierne i forhold til overenskomsten af 11. maj. Slagterierne måtte nu nøjes med, udover 5 % forrentning af driftskapitalen, at få 1/10 af udbyttet, mens udbyttet for 65 à 90 % i stedet blev flyttet direkte ud til producenterne med en fordeling i forholdet 3 til 2 mellem leveringspligtige og ikke leveringspligtige producenter. Såfremt formålet for andelsslagterierne var en overførelse af udbyttet til svineproducenterne som helhed, synes dette forslag at skulle kunne tilfredsstille disse. Mulighederne for store gevinster ved besiddelse af aktier var jo radikalt begrænset. Samtidig var

80. Tietgens reviderede forslag, Tietgens arkiv, se note 51. Fastlæggelsen af overskuddet til 3 kr. pr. svin findes ikke i den trykte udgave af »Love for A/S De danske Svineslagterier«. Foreningen af jydsk Landboforeningers arkiv 1895 j. nr. 612.

81. Jfr. note 79 samt Bojsen til Tietgen 1891 1/7, Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

indflydelsen på selskabet blevet delt lige mellem de 3 grupper andelsslagterierne, de private slagterier og de ubundne svineleverandører, idet hver gruppe skulle vælge 10 repræsentanter til et repræsentantskab og hver gruppevis 2 repræsentanter til bestyrelsen. De ubundnes repræsentanter skulle vælges af de samvirkende landboforeninger i henholdsvis Jylland på Fyn og på Sjælland samt af Maribo amts landøkonomiske selskab. Bestyrelsen skulle selv vælge et 7. medlem, der tillige skulle være selskabets formand. Alle væsentlige spørgsmål vedrørende slagterierne, således også som nævnt noteringen, henlagdes til selskabets bestyrelse, og forslaget indebar en stærk centraldirigering af de enkelte slagterier gennem selskabet.

Dette var det endelige forslag, som gik ud til slagterierne til vedtagelse eller forkastelse i august 1891. Besvarelserne indløb til Tietgen i august og september måned og indebar en næsten total afvisning fra andelsslagterierne, i det omfang der overhovedet blev svaret – og i bedste fald en beklagelse af, at en tiltræden ikke kunne finde sted, da det jo fremgik, at tanken ikke kunne vinde tilslutning. Også fra de private slagterier i Holstebro og Århus var der negative svar [82]. Repræsentanterne for landboforeningerne og de frie producenter havde utvivlsomt gerne set forslaget realiseret [83]. I oktober søgte Tietgen at føre forhandlingerne videre med henblik på en partiel løsning, der omfattede de private slagterier og repræsentanter for de ubundne gennem landboforeningerne, og der forelå især fra J. Winkel – de jyske landboforeningers repræsentant i Børsmødets forhandlingsudvalg – en betydelig interesse derfor. Tietgen fremlagde et nyt forslag, som Winkel fandt fuldt acceptabelt, og som byggede alene på de ubundnes deltagelse. Det ny forslag gav repræsentanterne for landboforeningerne halvdelen af pladserne i repræsentantskabet og lod kapitalens amortisering helt bortfalde. En vanskelighed var det dog, at man fandt, at de samvirkende landboforeninger næppe var det rette forum til at vælge repræsentanter for de ubundne svineproducenter, idet landboforeningerne jo var opblandede med andelsfolk, mens de nye producentforeninger, som var opstået i Vendsyssel og Århus, langt bedre repræsenterede de ubundne [84]. Landboforeningernes repræsentanter kom i løbet af oktober til den opfattelse, at de ikke kunne forhandle videre på de dem i maj givne mandater, og de afviste at deltage i et møde arrangeret af Tietgen den 15.

82. Svarene til gehejmeråd Tietgen fra de forskellige svineslagterier. Afskrifter. (Sept. 1891), Sager vedr. slagterier, Heymans arkiv, Erhvervsarkivet.

83. Især J. Winkel. De øvrige forhandlere var utilbøjelige til at forhandle videre, da andelsfolkene meldte fra. Jvf. note 84 og 85.

84. Foreningen af jyske landboforeningers arkiv 1891 j. nr. 869 og 870. Erhvervsarkivet.

november 1891, hvor det forsøgte at få en fælles overenskomst mellem de private slagterier og repræsentanter for de ubundne landmænd uden for de samvirkende landboforeningers kreds [85]. Også dette forsøg brast imidlertid, dels fordi nogle af de delegerede fra landbruget ingen fuldmagt havde, dels fordi Århus og Holstebro i sidste øjeblik faldt fra, og Koopman undlod at stemme [86]. Herefter skrinlagde Tietgen sagen og afsluttede sin flerårige seje kamp for at virkeliggøre slagteriselskabet Danmark.

KONKLUSION.

Skal man prøve at bedømme, hvad det var som Heyman og Tietgen i 1890–91 tilbød andelsslagterierne og svineproducenterne, kan man passende tage sit udgangspunkt i Philip W. Heymans slagteri i Varde, om hvilket vi har nogenlunde tilstrækkelige oplysninger. Heymans slagtninger i Varde lå i 1890–91 på 23.500 svin og hans faste investeringer i bygninger m. v. på 100.000 kr. Til slagterier af denne størrelse måtte beregnes en driftskapital, der svarede til de faste omkostninger altså 100.000 kr. Philip W. Heyman havde i 1890 et overskud for Varde på 35.000 kr. [87], d. v. s. hans fortjeneste på den samlede investerede kapital lå på 17,5 % (uden hensyn til afskrivninger). Beregner man for den faste kapital en forrentning på 5 %, og ser man bort fra afskrivninger, var hans udbytte af driftskapitalen 30.000 kr., d. v. s. 30 % eller godt 1,25 kr. pr. svin. Tager man gennemsnittet af hans fortjeneste for årene 1884–90 bliver denne 34.594 kr. eller efter fradrag af 5 % forretning af den faste kapital 29.594 kr. Sættes denne i forhold til gennemsnittet af de årlige slagtninger i perioden på ca. 35.000 svin [88], giver dette en fortjeneste på 85 øre pr. svin. Når Heyman forventede, at det sammensluttede selskab alt andet lige ved inddragelse af rationaliseringsgevinster m. v. nemt kunne hjembringe 2 eller måske 3 kr. pr. svin, skaffede han altså herved dels producenterne mulighed for ekstra 1 à 1,50 kr. i udbytte pr. svin og aktionærene 15 à 65 øre. Kunne selskabets produktion ekspanderes stærkt, ville dets fortjeneste med stigningerne i slagtningerne tillige kunne stige kraftigt, og aktionærene opnå stigende fortjenester. Da imidlertid landbruget selv eller andelsslagterierne fik en væsentlig, ja afgørende indflydelse på noteringerne,

85. Samme 1891 j. nr. 723 og 738. Heyman til Tietgen 1891 16/11, Tietgens arkiv, se note 51.

86. Samme.

87. Philip W. Heymans notat af 1/7 1891, Sager vedr. slagterier, Erhvervsarkivet.

88. Heyman til Tietgen, 1891 15/11, Tietgens arkiv, se note 51.

lå det jo til enhver tid i disses hånd at holde afregningspriserne høje og udbyttet lavt.

Ovenstående gjaldt Heymans første to forslag og overenskomsten af 11. maj (der dog fastlagde, at de private efterhånden kun skulle besidde 1/4 af de udbyttegivende andelsaktier). Sammenligner man imidlertid med de vilkår, der blev budt svineproducenterne ved Tietgens sidste forslag til andelslagterierne, ses følgende resultat beregnet på grundlag af de aktier, som Heymann kunne forvente at få på grundlag af afståelsen af slagteriet i Varde:

Heymans udbytte af Vardeaktierne efter Tietgens sidste forslag [89].

4 % forrentning af prioritetsaktier på 100.000 kr. (forrentning af indskudt anlægskapital)	4.000 kr.
5 % forrentning af andelsaktier på 100.000 kr. (forrentning af indskudt driftskapital)	5.000 kr.
Andel af 10 % af udbyttet ved slagtninger på 500.000 svin $\frac{100.000}{3.000.000} \times 500.000 \times 0,30$ kr.)	5.000 kr.
Ialt	<hr/> 14.000 kr.

Dette svarer til en forrentning af den samlede indskudte kapital på 7 % og en forrentning af driftskapitalen på 10 %.

Dette resultat bør sammenlignes med Heymans gennemsnitlige fortjeneste på Varde på 35.000 kr. i årene 1884–90 eller 17½ % og hans fortjeneste på driftskapitalen alene i de samme år på 30 %.

Ved stigende slagtninger ville ordningen medføre en tilsvarende stigning i selskabets totalfortjeneste til fordeling mellem aktionærene, men dette afbalanceredes af, at prioritetskapitalen via reservefonden forudsattes udtrukket til pari indtil den udgjorde 1/4 af det oprindelige beløb, og andelskapitalen på samme vilkår til den udgjorde 1/3. Forudsætter man, at Heymans prioritetsaktier i 1914 var blevet nedskrevet til 25.000 kr. og hans andelsaktier til 33.300 kr., hvilket med produktionens størrelse vel ville være sket, ville hans fortjeneste af aktierne for Varde ved de da i alt 2,4 mill. slagtninger have været ialt 10.657 kr. eller en forrentning af den reducerede kapital på henholdsvis 18 % af totalkapitalen og omtrent 30 % af driftskapitalen.

Mere interessant er det måske, at betalingen til »kapitalen« relativt nu var

89. De 100.000 kr. prioritetsaktier svarer til de faste investeringer i Varde svineslagteri. De 100.000 kr. andelsaktier var, hvad der var tildelt Heyman for Varde i Tietgens reviderede forslag, se note 80,

stærkt reduceret. Såfremt Heymans forventninger om de rationaliseringsgevinster, som sammenslutningen ville bringe, var berettigede, ville disse på den anden side næsten totalt tilfalde producenterne, der altså alt andet lige ville hjembringe tilsvarende højere producentpriser.

Man kan således ikke benægte, at de private kapitalister havde strakt sig vidt i retning af at tilgodese producenterens andel af udbyttet af selskabet ved Tietgens sidste forslag, hvis største gode set fra privat side måtte være en mindre, men sikker forrentning af den investerede kapital i en måske usikker fremtid.

Når andelsfolkene afviste Tietgens sidste forslag til dem bl. a. med henvisning til, at det tog selvstyret fra dem, så må man spørge, hvad det egentlig var for et selskab, som man ville danne. Andelslagterierne, de private slagterier og de ubundne svineproducenter (gennem repræsentanter for landboforeningerne) skulle jo ved paritetiske repræsentationer styre dette selskab og dets noteringer m. v., hvilket betød, at landbruget til enhver tid havde flertallet heri. Den virkelig afgørende forskel på dette selskab og andelslagterierne som de bestod, ligger først og fremmest i, at bestemmelsesretten ikke bevaredes hos de enkelte slagterier på det lokale plan, og at bredere og måske til dels andre grupper i landbruget end de daværende andelskredse inddrogtes i indflydelsen på selskabet. På den anden side kan det fremholdes, at det rimeligvis var den nære lokale selvvirksomhed, som gav andelsbevægelsen dens kraft, og som man ikke ville give fra sig.

Andelslagterierne havde formentlig forestillet sig, at de, som Bojsen i august 1890 hævdede, ved samvirken selv kunne indvinde de rationaliseringsgevinster, som sammenslutningen sigtede imod, og at de ikke behøvede de private slagteriers medvirken hertil. De private slagterier eksisterede jo imidlertid videre og havde som nævnt endnu i 1903 49 % af landets slagtninger, og først fra 1907 reduceredes deres andele af markedet betydeligt. Hertil kom, at det ikke lykkedes andelslagterierne indbyrdes at virke så nær sammen, at de stod som en enhed hjemme og på det engelske marked, og at de ikke fik elimineret den engelske baconring og dens dominerende indflydelse på noteringen. Dette var situationen i 1932, da staten overtog reguleringen af produktionen og salget af bacon gennem baconudvalget. Først i 1950 med liberaliseringen af udenrigshandelen indgik samtlige danske slagterier, andels- og private, i Eksportslagteriernes Salgsforening, men i et langt løsere samarbejde end tilsigtet i det af Tietgen-Heyman projekterede selskab.

Det er næppe realistisk at regne med, at det under nogen forhold ville

have været muligt for Tietgen og Heyman at realisere en sammenslutning, som andelsslagterierne ikke selv senere magtede at tilvejebringe, men selv om det er næsten lige så svært at spå om fortiden som om fremtiden, er der grund til at tro, at planens forlis – i hvert fald på kort sigt og set fra en økonomisk synsvinkel – var et tab for danske svineproducenter og dansk landbrug. Om sammenslutningen set fra en forbrugersynsvinkel var ønskelig, det er en helt anden sag.

En karakteristik af historikeren Edvard Holm

AF

HANS KARGAARD THOMSEN

I det første tiår efter at være blevet filologisk kandidat 1855 arbejdede Edvard Holm med græsk og romersk historie. Hans bog fra 1864 om Gejstlighedens Optræden lige over for Staten fra Slutningen af Constantin den Stores Regering indtil det vestromerske Riges Fald, af Kr. Erslev betegnet som et fremragende kulturhistorisk arbejde [1], står sidst i rækken af afhandlinger, som peger tilbage mod Holms altovervejende interesse i studieårene for den politiske og sociale udvikling i oldtidsstaterne. At han brød af og gik over til at behandle Danmarks historie i 18. årh. skyldes iflg. Vilhelm Andersen ikke »så vidt det kan ses« nationale grunde eller optagethed af udviklingen af det borgerlige frisind i 1700-tallet, men derimod »interesse for dette udenrigspolitikken og administrationens klassiske tidsrum« foruden embedshensyn, idet han 1865 »efter Velschows død fik den opgave at docere den nyeste tids historie for de statsvidenskabelige studenter«. Vilhelm Andersens opfattelse har senere fundet udtrykkelig tilslutning hos Knud Fabricius, der overhovedet vil frakende 1864 afgørende betydning for andre danske historikere end A. D. Jørgensen. Ellen Jørgensens mening om spørgsmålet er ikke helt klar. Det siges ganske vist i Historiens Studium i Danmark i det 19. århundrede, at Holm midt i 1860'erne vendte sig fra oldtiden og i stedet »under indtryk af de sidste års oplevelser følte [han] det som pligt at tage et arbejde op« med emner fra dansk historie i 18. årh.; men senere hedder det under omtalen af de unge historikere efter 1870: »endnu levede Caspar Paludan-Müller og Schiern; og Edvard Holm og H. F. Rørdam var mænd i deres bedste alder. Også for dem havde 1864 været et bittert år – måske bitrere end for ungdommen – men deres vej var allerede afstukket, for de ældres vedkommende for lange tider siden«, hvilket efter sammenhængen må betyde, at nederlaget og Hvor intet andet anføres, findes de citerede breve til og fra EH i Det kongelige Bibliotek (KB), brevene til L. Daae i Universitetsbiblioteket (UB), Oslo.

1. Kr. Erslevs artikel om EH i Salmonsens Konversationsleksikon XI (2. udg. 1921).

dets forspil ikke fik nogen bestemmende indflydelse på Edvard Holms udvikling som historiker [2].

Imidlertid har Holm selv 1875 klart udtalt at »de ulykkelige år, vi har oplevet siden 1863, har gjort det naturligt for mig som historiker at sysle med vort fædrelands udenrigske politik i en nærliggende fortid« [3].

Bag bruddet i hans produktion ved midten af 1860'erne mellem arbejderne om antikkens historie i det foregående tiår og efter 1864 studierne i nyere dansk (nordisk) historie, begyndende med afhandlingen fra 1866 *Om Danmarks Deltagelse i Forhandlingerne om en væbnet Neutralitet 1778–80* [4] ligger hverken forpligtelser over for de statsvidenskabelige og andre studerende eller nogen speciel interesse for administrationshistorie. Hvad studenterne angår var der ikke i 1860'erne eller siden tale om, at Holms forskning blev så at sige skabt af hans undervisning (hvorimod det omvendte sporadisk forekommer), og dansk administrationshistorie under enevælden interesserede ham først og fremmest som led i den større helhed, ikke isoleret som et selvstændigt studieobjekt [5]. At han hurtigt blev stærkt optaget af sine udenrigspolitiske studier over 18. årh. og af den tids politikere motiverer heller ikke i sig selv, at han overhovedet påbegyndte et studium af det foregående århundrede.

1864 gjorde ikke Holm til historiker, men katastrofen udadtil gjorde ham til »dansk« historiker. Til at begynde med søgte han baggrunden for sin egen tids Danmark i udforskningen af »udenrigspolitikens klassiske tidsrum«, og han fandt snart under arbejdet med 18. årh. en bekræftelse på bl. a. det faktum »hvor lidt en svag magt er herre over sin egen politik« når det gælder forholdet til stormagterne og deres interesser [6].

2. Vilh. Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie IV* (1925) s. 134 f. Knud Fabricius: *H. T. 10 V* (1940) s. 388, s. 392. Ellen Jørgensen: *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede* (1943) s. 96, s. 115 f.
3. *Danmark-Norges udenrigske Historie 1791–1807 I* (1875) forordet.
4. *H. T. 3 V* (1866 f.) s. 1 ff.
5. Jfr. *Da-No. 1660–1720 I* (1885) forordet: »Jeg skriver ikke i det enkelte administrationens, finansernes, handelens eller industriens historie osv., men jeg har fra alle disse sider hentet stof til at give et helhedsbillede af regeringssystemet og dets resultater«, hvilket kan siges også at gælde hans behandling af tiden efter 1720.
6. *Danmarks Politik under den svensk-russiske Krig 1788–90* (Vidensk. Selsk. skr. V, hist. og filosof. afd. 4 II (1868) s. 54. – Midt i 1850'erne havde EH ganske vist ønsket med tiden også at arbejde med dansk historie, men C. F. Wegener havde dengang rådet ham til at lade Danmark ligge og holde fast ved Europas historie i oldtid og middelalder. Han fulgte åbenbart henstillingen, måske også ud fra den erkendelse at »vi må virkelig hjemme se at dele os og ikke alle bearbejde det samme« og dyrkede således 1858 »al den tid jeg kan« italiensk middelalderhistorie

Blandt de gennemgående træk i Holms fremstilling af Danmark-Norges historie efter 1660 er hans nationale engagement, som gør sig gældende ikke mindst ved fordømmelsen af enevældens i bedste fald passive holdning over for hvad der ses som den tyske infiltration af stat og samfund i 17. og store dele af 18. årh. [7]. Fremstillingens tendens, herunder anklagen mod henfarne danske konger og statsmænd for unational holdning, er traditionel nok, men lidenskabens bag ordene er ikke til at tage fejl af hos historikeren, der som ung havde talt om de »fordømte tyskere« og for hvem senere tabet af Slesvig, som han skrev 1884 til Ludvig Daae, var det smerteligste af alt, og som hvad Bismarcks Tyskland angår vedvarende betragtede det som en dødelig trussel mod vor selvstændighed. Angsten for naboen mod syd red ham i 1880'erne »som en mare« [8]. Endnu 1906, da han i en tale ved Arconas vold med »følelse af taknemlighed« mindedes Rügens erobring og den endelige sejr over venderne 1169, fremtonede samtidig for hans indre blik Vendens undergang som en mulig parallel til det lille værgeløse Danmark over for Wilhelm II's kejserrige [9].

Alligevel synes Holm ikke at have taget aktiv del i arbejdet for sønderjyderne eller – over for en større offentlighed – i egentlig agitation for forsvarssagen, skønt han i 1880'erne tydeligvis var utilfreds med Estrup-regeringens manglende militærpolitiske handlekraft (og ikke mindre med politikernes holdning til forsvarssagen efter 1901) og privat udtalte sig anerkendende om specielt de danske jøders holdning til den nationale kamp syd for grænsen. I stedet ville han »forsøge at gøre min pligt så godt jeg kan og så lægge resten i Guds hånd« [10]. I arbejdet med folkets historie og i fremstillingen af bl. a. enevældetidens åndelige kamp mellem dansk og tysk ville han som forsker gøre sin indsats uden derfor at glemme »den ty-

(breve til faderen F. Holm 19/11 1856, 27/1 1857; til J. L. Ussing 3/2 1858). Det fremgår ikke, hvilke emner inden for Danmarkshistorien EH havde haft i tankerne.

7. Også hollænderne i 17. årh. har EH et godt øje til; takket være den »herlige« Niels Juel fik man i tide bugt med faren for »det hollandske sømandsæg« i den dansk-norske flåde. Det er Juels sejrige »nationale opposition« mod Tromp som bl. a. ligger bag EH's udtalelse om, at flådens historie 1660–1720 »er i flere henseender den mest fængslende side af datidens forhold« (Da-No. 1660–1720 I s. 455, s. 460).
8. EH til faderen 20/8 1856. Til Ludvig Daae 26/12 1884, 27/12 1888 (UB Oslo).
9. Foredrag om Venderne, holdt for en Samling af Oldskriftselskabets Medlemmer 24/6 1906 ved Arconas Vold (KB); EH til Daae 18/5 1906. – Talen på Rügen har naturligvis ingen aktuelle hentydninger.
10. EH til Daae 4/1 1883, 30/6 1889, 29/9 1899, 27/6 1909. – Som universitetsrektor opfordrede han i en rustale 1891 studenterne til at slutte op om Akademisk Skytteforening, hvis øvelser »styrker fædrelandsfølelsen« (KB).

ske nations gode og dygtige egenskaber og dens omfattende fortjenester på det åndelige område«, i hvert fald tidligere [11].

Fra de unge år stod »mangel på kærlighed til fædrelandet og hvad der er det ejendommeligt« for ham som »en af de største mangler hos et menneske. På det gebet dømmes jeg af princip strengt«. Udtalelsen er fremsat i forargelse over den kritik af hjemlige forhold, som udlandsdanskeren Theophilus Hansen tillod sig at fremkomme med under et sammentræf i Italien 1856. Denne, som ikke mindst under treårskrigen iflg. Holm havde vist »mangel på interesse for vor hele nationale selvstændighed«, var blandt de i det hele »lykkeligvis kun få kunstnere, der over kunsten glemmer nationaliteten«, herunder gennem sit arbejde at være med til bevidst at styrke nationalfølelsen hos sine landsmænd. Jævnside antipatien mod Hansen kan man fremhæve den aldrende Holms beundrende karakteristik af Oehlschlager, hvis poesi netop appellerede til nationalfølelsen ved fremdragelsen af minder fra folkets fortid og skildringerne af »den danske ønatur . . . igennem fantasifulde, betegnende og skønne træk«; men også Weyse og Staffeldt, som begge fra oprindeligt tysk udgangspunkt blev eller ønskede at blive danske og samtidig give udtryk for noget dansk i deres kunst, har hans udtalte sympati [12].

Blandt Holms yngre fagfæller opfyldte J. A. Fridericia med Adelsvældens sidste Dage nogle idealkrav til vore historikere: »De har sikkert her sagt videnskabens sidste ord, og De har, hvad der i mine øjne ikke er en mindre fortjeneste, sagt det som en god dansk mand«, så fik det være, at

11. Da-No. 1784–91 (1907) s. 408. – Derimod tog han ved universitetets 400 års jubilæum 1879 del i bestræbelserne på som en reaktion mod ophævelsen af § 5 at holde de tyske akademikere borte fra festlighederne, hvilket efter en del tovtækkeri lykkedes, og han slap således for som medlem af festudvalget at måtte »skamme sig som en hund« ved at stå som medindbyder af de tyske universiteter (Kjøbenhavns Universitets Aarbog 1876–81, s. 595 ff.; EH til Daae 13/3 1879). Niels Neergaards bekendte skildring af reaktionen hos Schiern og EH på hans ønske om at rejse til Berlin på studieophold har begivenhederne 1879 til baggrund (Erindringer, 1935, s. 35). – Bortset fra brevveksling med Dietrich Schäfer plejede EH ikke forbindelse med samtidens tyske historikere, men læste dog deres skrifter, p. gr. a. deres nationalistiske tendens undertiden med formelig væmmelse; 1908 konstaterede han at Bismarcks ånd omsider også var faret i Schäfer, omend i mindre brutal form end hos Treitschke (brev til Fridericia 9/2 1908). Han accepterede dog 1904 at blive indvalgt som korresponderende medlem i Kgl. Preussische Akademie der Wissenschaften (D. Schäfer til EH 6/2, H. Diels til EH 3/11 1904). – » En levende fransk nationalfølelse« som den kom frem hos Choiseul i 18. årh. virkede på baggrund af 1870 anderledes »velgørende« på ham (H. T. 4 II, 1872, s. 894).
12. EH til faderen 20/3, 5/4 1857. Danmarks Riges Historie V s. 706, s. 708, s. 715 f. EH var fra sin ungdom påvirket af bl. a. Høyen, jfr. brevene til faderen 1856 f. og Mit Hjem III (1913, udg. af Nationaltidende).

svenskerne af samme grund måske ville være mindre tilfredse [13]. Bortset fra Holberg synes Holm blandt tidligere tiders danske historikere at have foretrukket Hans Gram, der forenede streng kritisk forskning med »patriotisk glæde«, og Anders Sørensen Vedel, som foruden at besidde udpræget videnskabelige anlæg også havde evnen til at »finde en sprogtone, der går os til hjerte ved sit jævne, folkelige, troskyldige præg, der forekommer os at være i slægt med noget af det bedste af vort folks naturgrund«, og hvis livsmål det var at skænke folket »åndelige gaver af høj værd, som netop kunne styrke det som dansk folk« [14].

For Holm som videnskabeligt arbejdende historiker måtte dog det nationale element principielt underordnes noget højere for forskeren, nemlig »det gamle ord at [historikeren] ikke må sige andet end sandheden, og at han skal sige den fuldt ud, uden noget andet hensyn« [15]. Ikke blot accepterede han således 1902 Karl Larsens aflivning af myten omkring dragon Niels Kjeldsens død 1864, men han støttede også over for offentligheden forfatteren mod forbitrede presseangreb fra nationalistiske kredse, uanset resultatet af Karl Larsens undersøgelser »på flere måder« gjorde ham ondt [16].

Til gengæld kunne han 1889 overveje at anmelde Yngvar Nielsens værk om grev Wedel Jarlsberg i *Historisk Tidsskrift* »uagtet at hovedpersonen i dette skrift umulig i og for sig kan være en for en dansk sympatetisk skikkelse« – og alligevel opgive tanken p. gr. a. sin aversion mod greven, som foruden illoyal optræden mod Frederik VI i tiden før 1814, havde næret en for Holm »pinlig« ringeagt »for mit eget fædreland og mit eget folk« [17]. Det kan på den baggrund ikke undre, at man i hans *Danmark-Norges Historie* kan træffe på skarpe tilbagevisninger af mindre flatterende udtalelser om danskerne, hvis disse stammer fra en udlænding her i landet i 18. årh. som øjensynlig ikke var i stand til at leve sig ind i miljøet [18]. Den som elsker har derimod en naturlig ret til at tugte, og Holm fik i forfatterskabet luft for sin mening om nogle nationale karakterbrist

13. EH til Fridericia 1/4 1894.

14. Til Minde om Hans Gram (hvor bl. a. Grams kærlighed til det danske sprog fremhæves, tale ved universitetets årsfest novbr. 1885, KB). Tale ved Afsløringen af A. Sørensen Vedels Buste i Ribe 15/6 1902 (KB).

15. Til Minde om Hans Gram.

16. EH til Karl Larsen 5/3 1902; Kr. Erslev i H. T. 7 IV (1902 ff.) s. 146. EH sympatiserede ikke med det nationalt yderliggående organ *Vort Land*, det var på sin vis lige så slemt som *Politiken*: »Det oprører min historiske samvittighed« (brev til Daae 12/2 1905).

17. EH til Daae 30/6, 4/11 1889.

18. F. eks. Da-No. 1720–30 (1891) s. 200 f. (franske gesandt Plélo).

som han genfandt hos enevældetidens danskere, bl. a. så han i den i 17.–18. årh. almindeligt forekommende ligegyldige indstilling i befolkningen over for love og andre påbud også en »slaphed . . . som har efterladt sig varige og det ikke heldige virkninger hos vort folk«, ligesom f. eks. en konstateret tilbøjelighed hos håndværkerne i 1790'erne til at dovne den af og hygge sig i ubekymrethed om fremtiden tages som udtryk for »fejl, som man desto værre må sige er nationale« [19].

I hans generelle vurdering af tiden mellem 1660 og 1814 vejer den slags imidlertid ikke til over for de kræfter, som virkede i modsat retning, hele den indre, moralske genfødsel af nationen efter svenskekrigene i 17. årh., hvor det danske folk rejste sig fra fornedrelsen, ikke alene i kraft af den unge enevældes målbevidste indsats, men også takket være bevarelsen i folket af »en vis kraft og visse ressourcer, der næsten synes uforklarlige« [20]. Et århundrede efter 1660 var man nået til påny at være et konsolideret samfund, beredt til at tage imod de nye strømninger udefra og samtidig i stand til at formidle dem helt selvstændigt på et egentlig dansk, nationalt grundlag. Med rette har Ellen Jørgensen fremhævet Holms forståelse af den vesteuropæiske baggrund for reformperioden efter 1750 [21], men det er kun den ene side af sagen. Det for Holm afgørende er netop de hjemlige forudsætninger for oplysningstidens storværk, bondefrigørelsen. Der er, siger han, »ikke grund til at lade udlændingene få æren for et røre, der allerede havde været i gang længe og havde sin rod i danske videnskabsmænds og jævne præsters og landmænds varme sind for deres medborgeres vel«. I opposition mod N. M. Petersen og F. Rønning – samt Allen – understregede Holm ialtfald for Frederik Vs og begyndelsen af Christian VII's tid et nationalt moment som afgørende her [22],

19. Da-No. 1660–1720 II (1886) s. 90; sst. 1791–99 (1909) s. 326.

20. Brev til Fridericia 1/4 1894. – Hertil kommer nationalbevidstheden, der som en begyndende »understrøm« kan følges herhjemme fra slutningen af 17. årh. (Da-No. 1746–66 II, 1898, s. 477).

21. Historiens Studium s. 117.

22. Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18. Aarhundrede (1883) s. 120 (med skjult polemik mod Allens omtale af Oeder og Reverdil i Haandbog i Fædrelandets Historie, 7. udg. 1870, 515). Da-No. 1746–66 II, s. 81 (»det må fastholdes, at arbejdet for bondestandens frigørelse her hjemme fra først af har haft et stærkt, ganske selvstændigt udviklet dansk element i sig«). Om Rønning og N. M. Petersen, sst. henv. s. 12 note 20 og Det 18 Aarhundredes Reformbevægelse som Led i det danske Folks Udviklingshistorie (foredrag ved det videnskabelige præstekursus 1899, KB). – Det selvstændigt danske element i 1750'erne og 60'erne gælder ikke kun landboreformer, jfr. f. eks. EH's modstilling af Sneedorff og Montesquieu (Om det Syn paa Kongemagt, s. 55).

og selvom han – navnlig efterhånden – gjorde skyldige indrømmelser til betydningen af »den almindelige europæiske bevægelse«, havde han i sit skrift 1888 om de store landboreformer fastslået, at offentligheden »ikke et eneste sted« i verden havde taget så aktiv del i debatten om den slags problemer som i Danmark, og navnlig at reformperioden som helhed »har bragt os vore store sociale reformer tidligere, end de fandt sted i noget andet af de lande, der trængte til dem, og på en ulige smukkere og retfærdigere måde, end det skete ved revolutionen i Frankrig kort efter« [23].

Reformtiden, der udbredte den personlige frihed »iblandt hele det danske folk« og ved stavnsbåndsløsningen gennemførte »den mest lykkebringende omdannelse i vor historie«, havde dermed tillige skabt det nødvendige bæredygtige underlag for den politiske frihed herhjemme: »Uden den 20. juni 1788 havde den 5. juni 1849 været en umulighed«. Den fredelige sociale revolution i de sidste tiår af 18. årh., guldalderen i åndslivet ved begyndelsen af 19. årh., var endvidere forudsætningen for at vi som et folk med hvad Holm kalder »livskraften urokket« var i stand til at komme igennem tilstundende »forfærdelige tider« – englandskrigen med dens tab udad og indad, 1864 [24].

Men han fandt åbenbart ikke i udviklingen i sin samtid grund til optimisme hvad fremtiden angik. Som folk var vi efter hans mening så vist ikke blevet fattigere ved at komme af med monarkiets tyske dele. Bortset fra Sønderjylland bestod det virkelige tab i et indre nederlag: nedbrydningen af idealerne fra før 1864, det politiske livs opløsning ved kampene mellem venstre og højre, hele den »gæring« samfundslivet på snart sagt alle områder var i, hvor man ikke fordrageligt kunne debattere religiøse, sociale og politiske spørgsmål, men var delt i grupper, der stod uforsonligt imod hinanden [25]. I en tale til studenterne 1883, hvor Holm genkaldte stemningen og »den nationale luftning« fra hans egen studentertid i begyndelsen af 1850'erne, gav han klart udtryk for skuffelse over tilstandene, og 1908 gjorde han ved en gammel bekendts død status i et brev til Vilhelm Thomsen: »Og så dør med ham den sidste af begejstringens mænd fra den tid, da der var en løftelsens ånd over vort folk, som nu kritiseres,

23. Da-No. 1784–91 s. 418. Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede (1888) s. 228, s. 230.

24. Tale ved Festen i Anledning af Aarhundredsdagen for Stavnsbaandets Løsning 20/6 1888; Virkningerne af Landboreformerne i Slutningen af 18. Aarhundrede (tale på Karise folkehøjskole 22/9 1899, KB). Da-No. 1791–99, s. 415. Da. Ri. Hist. V. slutningen.

25. Især EH til Chr. Bruun 7/5 1876 og breve til Daae (1872–1909) passim. Anf. rustale 1891.

men som er skøn at mindes for os, der dengang var det unge forhåbningsfulde Danmark – og som nu, da vi er blevet gamle, græmmer os ved modsætningen mellem dengang og nu« [26].

Mismodet mærkes et par gange endog i Danmark-Norges Historie og ligger således bag en – for Holm meget ejendommelig – romantiserende skildring af livet i de små danske købstæder omkring 1700, hvor forskellen mellem før og nu (1886) trækkes skarpt op [27]. På væsentlige punkter følte han sig ganske fremmed over for nutiden, der forekom ham gennemtrængt af den ødelæggende radikale ånd, og han måtte da også erkende, at Johannes Steenstrup og han selv »hvad livsanskuelse angår, ikke ved vor virksomhed som universitetslærere har haft gnist af indflydelse på det yngre slægtled af historikere«, der så lidt som de fleste andre unge videnskabsmænd omkring århundredskiftet var kristeligt-nationalt orienterede. Iflg. Holm påvirkedes forholdet mellem ham og dem rent personligt ikke heraf – »vi ser kun medarbejderne i hverandre« – men han havde dog været tydeligt bekymret, da han 1883 fik Erslev til professorkollega [28]. Hvad modsætningen til de radikale akademikerkredse kan have betydet på baggrund af hans position og mangesidede virksomhed, har jeg ikke prøvet at undersøge; selv fralagde han sig bestemt at tage hensyn til politiske og religiøse uoverensstemmelser, hvor det f. eks. gjaldt støtte til andres videnskabelige forskningsprojekter [29].

Edvard Holm, som 1884 betegnede sig som værende »af den gamle nationale og liberale form« [30], vedkendte sig tilsyneladende livet igennem

26. Tale til Russerne ved Immatrikulationen 1883 (KB). EH til Vilh. Thomsen 27/10 1908 (den heri omtalte person er C. C. Brix).
27. Da-No. 1660–1720 II s. 382 f.; jfr. sst. s. 483.
28. EH til Daae 4/1 1883, 27/12 1888, 12/2 1905.
29. EH til Vald. Vedel 3/1 1895; til Erslev 12/2 1909 ang. sine principper som formand for Carlsbergfondet. – O. Siesbye mente (med Brøchner som kilde) at vide, at EH af religiøse grunde i sin tid »ivrigt« havde modsat sig Georg Brandes' ansættelse ved universitetet (brev til EH 2/3 1880); EH har ihvertfald over for Daae omtalt Brandes med stærk uvilje 1872 (brev 15/3), men tog senere skarpt afstand fra al antisemitisme bl. a. gr. »levende dansk følelse« hos adskillige jøder, som f. eks. Marcus Rubin, med opgivelse af »det europæiske præg« over for udvisningspolitikken i Sønderjylland (en hentydning til Brandes?, brev til Daae 29/9 1899; Daae til EH 29/8 1902). – Selv om EH vedvarende forholdt sig »fuldstændig antipatisk over for den radikale ... socialistiske og ateistiske retning« mente han dog også at han som hørende til den ældre generation burde »kunne forstå at den yngre slægt er afvigende i synsmåder på mange måder fra os« (brev til Daae 10/2 1907, jfr. en anerkendende karakteristik af Aage Friis i brev til Daae 12/2 1905). Måske blev han med årene også mere tilbøjelig til at vurdere andre efter karakteregenskaber end efter anskuelser.

et åndeligt tilhørsforhold til nationalliberalismen. Skønt venstremodstander sympatiserede han politisk ikke med det Estrupske højre, men opfattede sig som en udenforstående moderat konservativ, hvis tro på nødvendigheden af et harmonisk politisk samvirke om opgaverne blev gjort til skamme af de fanatiske rigsdagspolitikere. Uviljen ved det politiske liv både i Estrups provisorietid og under »bondeherredømmet« efter 1901 [31] svarer til hans følelser ved som »gammel skandinav« at måtte konstatere skandinavismens skibbrud over for »de enkelte folks bestemte vilje at være sig selv nok« i hans samtid. Den tiltagende antiskandinavisme efter 1864 så han som en pestsygdom, der især grasserede blandt svenskerne, hvis almindelige holdning over for Danmark omkring 1890 forekom ham at ligge på grænsen til nationalhad, ligesom de svenske historikere med undtagelse af Weibull tilsyneladende intet havde lært af tankegangen bag Allens studier over unionstiden. Af samme grund var de for hans arbejde nødvendige studieophold i Stockholm ham ubehagelige, og 1891 afslog han en opfordring til at holde gæsteforelæsninger i den svenske hovedstad, fordi det, som forholdene lå, syntes ham umuligt at kunne vække nogen interesse dér for det danske folks indre udviklingshistorie [32].

Dette har muligvis efterhånden indvirket på historikerens vurdering af en for ham vigtig side af det dansk-svenske forhold i 18. og begyndelsen af 19. årh. I 1860'erne lyser optimismen igennem hans konstatering af tegn på voksende enhedsfølelse mellem de to folk i 1790'erne: »Ingen kan nægte, at de danner en begyndelse, der fængsler opmærksomheden og vækker deltagelse, særlig fordi der følger en stedse stærkere udvikling efter den; den er lysstriben i horisonten efter mørket i det 18. århundrede . . . når man kaster blikket tilbage på forholdet imellem de nordiske lande og folk i forrige århundrede, da føler man, at om der end mangler såre meget endnu, så har der dog tillige været en fremgang, og dennes begyndelse skriver sig netop fra slutningen af forrige århundrede«. Blandt

30. EH til Daae 26/12 1884.

31. Brevene til Daae, passim. – Foruden rigsdagens »vrøvl« faldt iøvrigt dens besparelser hvor det gjaldt bevillinger til universitetet og andre »åndelige institutioner« professoren stærkt for brystet (brev til H. Rørdam 24/3 1871, jfr. en stikpille til folkerepræsentationer »i de nyeste tider« over for videnskab og kunst i f. eks. Da-No. 1660–1720 I s. 408).

32. EH til A. F. Krieger 19/12 1875 (RA); til Daae 13/3 1879, 14/3 og 11/6 1891; til H. Ploug 8/2 1905; til Erslev, passim. Jfr. en bemærkning om det dårlige forhold i nutiden mellem danske og svenske i Foredrag om Poul Løvenørn (holdt i Studenterforeningen 30/3 1889, KB). Da-No. 1800–14 II (1912) s. 234 f.

det manglende må forstås den politiske union i en eller anden form [33].

Endnu 1875 taler Holm for 1790'ernes vedkommende om at »bevidstheden om stammeslægtaskabet« da var ved at blive levende i begge folk, dog navnlig i det danske, og at det ikke længere var umuligt »for naturens røst at komme til orde, og den talte efterhånden højere og højere«, nemlig om det fælles nordiske, omend højst vest for Øresund, thi: »i og for sig tør det vel påstås, at det danske folk ifølge sit temperament har lettere end det svenske ved at opgive gammelt nag og lade sig gribe af en tanke som den skandinaviske« [34].

Da Holm efter 1890 i en større sammenhæng vendte tilbage til problemet i Danmark-Norges Historie, skelner han ganske vist mellem de interessebetonede svingninger i de to regeringers politik over for hinanden og den heraf tildels uafhængige, følelsesbestemte holdning i befolkningerne til hverandre. Hvad det sidste angår er tendensen imidlertid klar: Hvor han 1875 om den nordiske enhedsfølelses vækst ved 18. årh.'s slutning fremhævede, at »ligeegyldigheden . . . var en ulige farligere fjende end de levninger, som endnu kunne være tilbage af nationalhadet« i de to folk, altså også i det danske [35], placerer han nu ansvaret for at der i 18. og begyndelsen af 19. årh. intet kom ud af de forskellige enhedsbestræbelser hos først og fremmest det svenske folk, der (med undtagelse af bondestanden) fremstilles som nærmest besat af nationalhad mod danskerne i 18. årh., og således gjorde det af med ethvert tilløb i perioden til hvad Holm kalder »skandinavisme i dybere forstand«. Heri ser han »den største og dybest liggende grund« til at man ikke fik realiseret den nordiske enhed 1808–09 i form af den dynastiske union. Danskerne som flest skildres i Danmark-Norges Historie som nok ligeegyldige over for alle enhedsbestræbelser, men afgjort – og for vurderingen afgørende – ikke som i tilsvarende udstrækning hadefulde mod broderfolket, ligesom de danskere der som »en vigtig del af det dannede danske publikum« omkring 1800 aktivt støttede »en bevægelse . . . i fælles nordisk retning« åbenbart var flere og varmere for sagen end deres meningsfæller i Sverige [36].

33. Nogle Træk af Ruslands nordiske Politik i forrige Aarhundrede. Et Foredrag (udg. af Den danske Folkeforening 1867) s. 28. – Den politiske forening: F. eks. Da-No. 1800–14 II anf. st., s. 126, s. 131.

34. Da-No.s udenrigske Historie 1791–1807 I s. 149, s. 158 ff.

35. Sst., I s. 163.

36. Bl. a. Da-No. 1746–66 I (1897) s. 150, s. 301 f.; sst. 1784–91, s. 241; 1791–99 (1909) s. 29 f., s. 83, s. 89, s. 92 f.; 1807–14 II anf. st. Svenske bondestand: sst. 1730–46 (1894) s. 212. At tilnærmelsesforsøgene mellem de to riger under Chr. VI slog fejl gjorde et »vemodigt« indtryk på EH (sst. s. 239 f.; nogen tro på holdbar-

FØRST 1891 KUNNE Holm begynde udsendelsen af kæmpeværket om Danmark-Norge fra den store nordiske krigs afslutning til freden i Kiel. Allerede i begyndelsen af 1870'erne, da han via dansk udenrigspolitik i anden halvdel af 18. årh. var blevet stærkt optaget af A. P. Bernstorff som statsmand og personlighed, tænkte han på at skrive en nordens historie, der skulle omfatte tiden 1765–1814. Imidlertid var kaptajn Carl Th. Sørensen med støtte hos den stærkt historisk interesserede A. F. Krieger begyndt at forske inden for samme periode, som Holm dyrkede, med det formål at fortsætte sit arbejde Kampen om Norge 1813–14 (1871 f.) med en almindelig fremstilling af nordens historie 1800–1814. Holm besluttede sig for et modtræk over for konkurrenten ved i første omgang at opgive at tage 1765 som udgangspunkt og i stedet hurtigst muligt komme til ende med en fremstilling af perioden 1797–1807. Allerede 1875 forelå hans tobindsværk om Danmark-Norges udenrigspolitik under revolutions- og napoleonskrigene [37]. Krieger har åbenbart været ivrig for at Holm skulle gå i gang med Danmark efter 1660 »når han er færdig med 1765–1814« (!), men formentlig har Holm ikke midt i 1870'erne følt sig tilskyndet til at arbejde specielt med 17. årh., bl. a. fordi C. Paludan-Müller dengang i forbindelse med sin universitetsundervisning planlagde et større arbejde om den tidlige danske enevælde [38]. Derimod forskede han fra sidst i 70'erne i den store nordiske krigs historie, hvis problematik det nu

heden af en union i 1740'erne havde han ikke, sst. s. 214, s. 222). – Jeg må her se bort fra metodiske problemer i forbindelse med EH's behandling af præskandinavismen i 18. årh. samt en nærmere redegørelse for den gradvise ændring i hans syn på det politiske forhold mellem de to lande i anden halvdel af 18. årh. siden han 1868 over for P. Vedel havde stemplet navnlig den ældre Bernstorffs svenske politik som umoralsk (traktaten med Rusland 1769), hvorved denne »kom til at skade Danmark i den senere tid ved den kløft, han dannede eller udvidede imellem Danmark og Sverige« (EH til Vedel 3/7 1868 (RA); jfr. synspunkterne i anf. afhandling om Danmarks Politik under den svensk-russiske Krig 1788–90, især s. 41 ff., s. 54). Vedel hævdede over for EH bl. a. at den ældre Bernstorff ved 1769-traktaten kun gjorde sin »skyldighed« ved som dansk statsmand at føre dansk interessepolitik over for Sverige (breve til EH 1/7 1868 og udat., antagelig 4–7/8 1869, jfr. Viggo Sjøqvist: Peter Vedel II (1962) s. 157 ff.). På væsentlige punkter nåede EH efterhånden til samme opfattelse som Vedel, f. eks. ang. Sveriges hensigter m. h. t. Norge og konsekvenserne heraf for det dansk-svenske forhold i 18. årh., jfr. bl. a. H. T. 4 I (1870) s. 688; A. F. Kriegers dagbøger V (1923) s. 378, 10/5 1874. Da-No. 1791–99, s. 30 f.

37. EH til Krieger 7/12 1873 (RA). H. T. 10 V, s. 92. EH's fremstilling begynder med 1791, ikke 1797.

38. Kriegers dagbøger V s. 347, 30/1 1874; VI (1925) s. 109, 14/11 1875. Paludan-Müller: Filosofiske fakultets dekanatspapirer 1876 nr. 63, 13/12 1876 (Kbh.s Universitets arkiv, RA); jfr. Ellen Jørgensen i *Historiens Studium* s. 184 note 1.

forekom ham uomgængeligt nødvendigt at gøre sig fortrolig med for at »vinde et sikkert grundlag for forståelsen af de udenrigske forhold senere i århundredet«. 1882 meddelte han imidlertid Ludvig Daae, at han »i de seneste år« tillige på kraft havde studeret Danmarks og Norges indre historie for at udarbejde en sammenhængende fremstilling af tiden 1720–1814, og 1885 annoncerede han planerne herom i fortalen til et nyt tobindsværk, denne gang om Danmark-Norges indre historie 1660–1720. Det betegnes udtrykkeligt som en indledning til den kommende, mere omfattende skildring af statshistorien frem til 1814, men dets fremkomst hænger vel også sammen med, at han nu stod frit over for den ældre enevælde som studieobjekt efter Paludan-Müllers død 1882 [39].

Fra ca. 1890 koncentrerede Holm i stigende grad kræfterne om sit videnskabelige hovedværk og følte det derfor som en lettelse, da han 1899 kunne tage afsked med sin universitetsgerning [40]. Selvom han i sine senere år klagede over aftagende kræfter og svigtende hukommelse, nåede han omtrent at få høsten i hus. Da hans ben til sidst ikke ville mere, lod han sig daglig (1913) bringe til og fra Rigsarkivet pr. automobil i et for-gæves håb om at kunne fuldføre livsværket med det resterende bind om den indre udvikling 1800–1814 [41].

Foruden Edvard Holms indre forudsætninger spillede forskellige ydre omstændigheder naturligvis også en rolle for hans arbejde. I 1860'erne havde P. Vedel givet Holm adgang til udenrigsministeriets arkiv på Christiansborg, der synes at have været en temmelig kaotisk affære, men hvor den unge forsker til gengæld havde mulighed for at hente sig »en droskefuld registraturer eller aktstykker« med hjem til studiebrug. I Gehejmearkivet fandt han ligeledes uorden, men samtidig mangel på imødekommenhed hos gehejmearkivar C. F. Wegener, som iflg. Holm løj over for ham for

39. H. T. 5 III (1881 f.) s. 569. EH til Daae 9/2 1881, 4/12 1882. Iflg. Gehejmearkivets besøgsprotokoller (RA) studerede EH til og med 1882 hovedsagelig 18. årh.'s udenrigspolitik, først fra 1883 tillige perioden efter 1660. Besøgsprotokollerne oplyser til ind i 1880'erne om benyttelsen af arkivalier på læsestuen og viser at EH tidligere – i 1870 – havde studeret 17. årh.'s danske forhold, nemlig 1650'ernes historie, som han efteråret 1870 forelæste over på universitetet. Manuskriptet til forelæsnngen er bevaret (KB, add. 965, 4°) og viser benyttelsen af utrykt materiale, Den har formentlig skullet danne grundlag for en afhandling, som af den ene eller anden grund ikke siden fremkom.
40. EH til Daae 29/9 1897 og udat. Nok holdt han af at forelæse, men – som han skrev til Daae 29/1 1878 – »den egentlige glæde ved at være historisk videnskabsmand ligger uden for katederet«.
41. EH til Daae 5/12 1904; til Fridericia 8/11 1908; til Vilh. Thomsen 19/6 1913.

at holde ham væk fra materialet [42]. Også for Holms studier var det sikkert en lykke, da nye tider endelig med Wegeners afgang 1882 slog igenem i Gehejmearkivet. Navnlig med den energiske V. A. Secher synes han i 1880'erne at have haft et vigtigt samarbejde (kilderne til den ældre enevældes historie), men også andre arkivfolk hjalp ham på forskellig måde, bl. a. ved at stille deres private samlinger til hans rådighed, og lejlighedsvis var »alle« i arkivet i sving for at finde stof til Danmark-Norges Historie, som i hovedsagen bygger på centraladministrationens arkiver [43]. Foruden Det kongelige Bibliotek og enkelte private arkiver besøgte Holm også Københavns rådstuearkiv og undtagelsesvis provinsarkivet for Sjælland; oprettelsen af provinsarkiverne omkring 1890 har ellers ikke sat sig spor i hans arbejde, og han udnyttede f. eks. ikke mulighederne for indlån til hovedarkivet af arkivalier enten derfra eller fra udlandet [44]. Bag den bredt anlagte kulturhistoriske skildring af monarkiet i 18. årh., som var et af målene med Danmark-Norges Historie [45], ligger derimod omfattende læsning i den trykte lokalhistoriske litteratur, for Danmarks vedkommende en sjælden gang suppleret med oplysninger, som han fik fra lokalhistorisk engagerede forskere og samlere [46].

1886 var Holm på studieophold i Paris, men holdt sig ellers for udenlandske arkivers vedkommende til Stockholm og navnlig Christiania [47].

42. H. T. 9 I (1918) s. 112. Wegener: EH til P. W. Becker 28/12 1868, hvor W. beteges som »en lidet heldig arkivar«; det drejede sig om materiale vedr. 1780'erne. Gehejmearkivets uorden: (bl. a.) EH til Krieger 22/2 1886 (RA).
43. Secher: Bl. a. Da-No. 1660–1720 I, forord. Omvendt har Sechers studier over Danske Kancelli m. m. i perioden efter 1660 sikkert nydt godt af at EH samtidig arbejdede med dele af materialet, jfr. iøvrigt Sechers noter i Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli 1513–1848 (Meddelelser fra Det kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv for 1883–85, 1886). – Hjælp fra arkivfolk: Bl. a. EH til Bricka, passim. Bloch: EH's excerpter og litteraturangivelser vedr. tiden 1766–72 (KB, add. 990, 4°). EH til Daae 9/11 1893.
44. Provinsarkivet: Da-No. 1772–84 (1906) henv. s. 16 note 31, s. 17 note 36 (Kbh.s politidirektørs arkiv). – RA's indlånssbog 1896–1917 anfører kun to indlån til EH (fra udenrigsministeriet ang. kunstnerklubben i Rom og fra norske RA ang. kancelliakter fra 1799).
45. EH til Daae 27/12 1888, jfr. brev til Fridericia 4/5 1891 ang. EH's »skildringer af regeringsforhold og samfundstilstande«: »allerede som dreng følte jeg mig uimodstæelig hendragen til Guizots civilisationshistoriske arbejder«.
46. R. Meiborg (Overgårds tingbog 1728, Da-No. 1720–30 henv. s. 68 note 45; Mariager Klosters birketing 1701, Da-No. 1660–1720 II henv. s. 53 note 7); S. Jørgensen, Kistrup (fynske gejstlige skifteprotokoller, auktionsprotokoller, sst. II s. 142).
47. I London arbejdede attaché C. A. Gosch i Public Record Office for EH, jfr. bl. a. breve fra Gosch til EH 16/11 1891, 29/1 1913. – I Sverige studerede EH i 1870'erne svensk presse fra 1790'erne i Lunds Universitetsbibliotek (Da-No.s udenrigske Historie 1791–1807 I, 161 note 3).

Med årene følte han en stadig stærkere tilknytning til Norge og betragtede sig efterhånden lige så meget som Norges historiker som Danmarks. Til de norske afsnit i hans hovedværk nøjedes han ikke med materialet i København, men arbejdede tillige i en årrække nogle uger ad gangen i det norske rigsarkiv. De hyppige ophold i Norge uddybede kontakterne til norske akademikere og andre, der som Holm var indstillet på at »holde den gamle enhedsfølelse hellig« mellem norske og danske. Ludvig Daae kom til at stå ham personligt nær i modsætning til Ernst Sars, hvis vurdering af foreningstiden (navnlig i *Historisk Indledning til Grundloven*, 1882) i disse kredse følte som en provokation og af Holm nærmest opfattedes som et personligt angreb; han reagerede heftigt, når han så enevældestyrets norske politik og især dennes motiver blive udsat for en eftertids urimelige angreb, og vidste i så fald med sig selv at have ret til at tale. Næppe nogen ikke-nordmand kan føle stærkere for Norge end jeg, skrev han i sommeren 1905 under unionskrisen [48].

DET TURDE VÆRE et spørgsmål om Holm virkelig er så frigjort af national-liberalismens syn på den danske enevælde, som det er blevet hævdet af Ellen Jørgensen, der i stedet for »den nationalliberale kritik« er mere tilbøjelig til at spore en påvirkning fra »de gamle embedsmænds tradition« i hans holdning [49]. Holm forekommer dog ikke at være synderlig mere positivt indstillet over for enevælden end f. eks. Allen er det i *Haandbog i Fædrelandets Historie*, og der synes heller ikke for Holms vedkommende at være tale om en gunstigere opfattelse af systemet i praksis efterhånden som han lægger sidste halvdel af 17. årh. bag sig og går over til at behandle forholdene i det 18. Den ganske vist ret »folkelige« enevælde omkring 1790 finder han i ikke mindre grad end i 1690 drøbende for »selv-

48. EH til Daae 26/12 1884, 27/12 1888. Blandt forudsætningerne for EH's følelse af tilknytning til Norge er sikkert en rejseoplevelse 1870, hvor han hos norske bønder mødte »simple, naive udslag af kærlighed til det danske folk, således som den havde bevaret sig ... siden foreningstiden« (*Nogle Træk af Forholdet mellem Danmark og Norge under Enevoldskongerne indtil Rigernes Adskillelse*, Museum 1892, 322 f.). Sars: (bl. a.) EH til Daae 4/12 1882, 4/1 1883; til N. Neergaard 30/11 1883 (RA); 1905 afholdt EH og Johs. Steenstrup sig demonstrativt fra deltagelse i den danske hyldelse af Sars på dennes 70 års dag (Yngvar Nielsen til EH 22/10 1905). Unionskrisen: EH til A. C. Drolsum 8/6 1905 (UB, Oslo). – EH og Norge 1660–1814 jfr. Albert Olsen: *Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede* (1936) s. 157 ff. *Uberettigede angreb*: Bl. a. brevveksling med L. Dietrichsen 1905 (KB og UB, Oslo), H. T. 5 V (1885) s. 256 ff.

49. *Historiens Studium*, s. 118.

virksomhedsånd« og »vækkelse« i befolkningen, ligesom det er hans opfattelse at den enevældige styreform inden udgangen af 18. årh. forlængst havde overlevet sig selv [50].

Enevældens historiske berettigelse ser han i den omstændighed at den i tiden efter 1660 gjorde en ende på adelsvælden og hvad han betegner som det tiltagende anarki i samfundet ved midten af 17. årh. De øvrige stænders had til adelen var dengang større end frygten for en stærk kongemagt – »man kan kalde det sørgeligt, at det var så; men derfor er det lige godt en kendsgerning, at således forholdt det sig« [51]. Han anerkender enevældens formelle retsgrundlag [52], fremhæver endvidere at den »ingenlunde blev stående ved opfattelsen af staten som politistat« [53], men allerede fra Christian Vs tid udviklede sig i retning af »den faderlige enevælde« med særlig omsorg for de svagest stillede. Men dens grundfejl var, at den led af »den mest indgroede mistillid til friheden«. Det enevældige bureaukrati ville bestemme over alle i alt og forløftede sig på opgaverne [54]. På et eller andet tidspunkt i 18. årh. burde enevælden åbenbart være afskaffet [55], efterhånden som man kom på afstand af udgangspunktet i det 17. og samfundsudviklingen – navnlig efter midten af 18. årh. – begyndte at tage fart efter hvad han opfatter som den stille begyndelsernes tid under Christian VI [56].

Holm har nok undertiden fremsat synspunkter som tilsyneladende fører ud over »den nationalliberale kritik«, men da disse forekommer isoleret i hans værk og uden forbindelse med helhedopfattelsen iøvrigt, bevirker de snarere punktvis uklarheder eller selvmodsigelser i fremstillingen. Det er f. eks. et hovedsynspunkt hos Holm, at enevælden af politiske grunde var modstander af alle former for ældre tiders selvstyre og initiativ på det lokale plan, men et sted siger han dog, at dette var »måske ikke mere på grund af uvilje imod alt, hvad der lignede politisk frihed end [fordi regeringen] nærede overbevisningen om, at kommunerne fattedes al evne til at styre sig selv på en sådan måde, at borgerlig handel og vandel kunne tri-

50. Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18. Aarhundrede (1888) s. 88, s. 182 f., jfr. f. eks. Allens karakteristik af borgerstanden efter 1660 i Haandbog i Fædrelandets Historie (7. udg. 1870) s. 527.

51. Da-No. 1660–1720 I, s. 117; sst. II s. 17.

52. Sst. I s. 5, s. 8. Modsat Allens svævende opfattelse af spørgsmålet er EHP's vurdering ikke omtalt af C. O. Bøggild-Andersen i Statsomvæltningen i 1660 (1936) s. 366 f.

53. Da-No. 1660–1720 I s. 271.

54. Sst. I s. 232, II s. 478 f.

55. Jfr. note 50.

56. Da-No. 1730–46, s. 330.

ves og det daglige liv føres i tryghed« [57]; bortset fra at fremhæve et etisk moment i styrelsen kommer hans tvivl ikke ellers regeringen til gode. Eftersom der iflg. Holm var tale om et i virkeligheden ganske utåleligt formynderi over for befolkningen, kan man også hefte sig ved f. eks. følgende kommentar til de af staten iværksatte oprydningsarbejder i København i 1720'erne, vel at mærke før branden 1728: »Hvor store skyggesider end dette statsregeringsvæsen kunne have, virkede det måske under forhold som datidens til, at der blev taget fat på at bringe en bedre tilstand tilveje« [58]. Men længere end til en forbeholden indrømmelse som denne går han i princippet heller ikke. Og ved behandlingen af enevældens handels- og industripolitik umuliggør hans næsten dogmatisk liberalistiske syn på indblanding fra statsmagtens side på forhånd den »uhildede« forståelse, som var et af de erklærede formål med hans arbejde. Det er med andre ord uden betydning for hans bedømmelse når han i den forbindelse konstaterer, at enevældestyret handlede ud fra tidens almindelige ideer og i overensstemmelse med erhvervslivets ønsker [59].

En mere indgående karakteristik af Edvard Holm som historiker måtte blandt meget andet søge at belyse hans forskning på baggrund af samtidens historieforskning herhjemme og i udlandet. Hans værk forekommer politisk og nationalt i det store og hele at være på linie med de synspunkter, Allen repræsenterede, og der er også et lighedspunkt med Allen i Holms i egentlig forstand medfølende indstilling som historiker over for de små i samfundet [60]. Danmark-Norges Historie er en fascinerende blanding af gammelt og nyt. I det foregående er vel især fremhævet nogle træk hos historikeren, som må siges at pege bagud og for så vidt lægger op

57. Sst. 1660–1720 I s. 277.

58. Sst. 1720–30, s. 464.

59. F. eks. sst. 1660–1720 I s. 252; sst. 1746–66 II s. 154, s. 192. I praksis efterlevede EH heller ikke her sin advarsel om at »som talløse gange i historien fører almindelige, kategoriske domme til skævhed og uretfærdighed« (sst. 1660–1720 II s. 57). Som en undtagelse kan anføres hans vurdering af kornmonopolet 1735 og sammenligningen med det moderne Tysklands landbrugsbeskyttende toldpolitik (Da-No. 1730–46, s. 495 f.), bl. a. på baggrund af hans tidligere fremsatte opfattelse af spørgsmålet i Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedens Historie 1770–73 (1885) s. 136 ff., jfr. dog Da-No. 1772–84, s. 491 ff. – M. h. t. handel og håndværk er EH et sted inde på lighedspunkter mellem det enevældige kongedømme af Guds nåde og »moderne social-demokratiske ideer« i modsætning til »den arbejdets ordening, som udviklede sig i liberalismens tid« (sst. 1660–1720 I s. 246).

60. Skønt repræsentant for en lov og orden-indstilling kan historikeren gøre undtagelser når det f. eks. gælder den danske bonde i 18. årh.: »Det gør derfor et ret opmuntrende indtryk, lejlighedsvis at se en forpagter prygle en ridefoged, fordi denne havde taget hans røgter til soldat« (Da-No. 1730–46, s. 390).

til Knud Fabricius' opfattelse af Holm som en repræsentant for noget fortidigt, når man sammenligner med de unge »gennembruddet«s mænd i vor historieforskning fra de sidste tiår af forrige århundrede [61]. Men Holm nærede dog samtidig også disse yngre historikers despekt for den ukritiske accept af overleverede historiske sandheder og ville som de arbejde fra grunden af. Han, der ved lejlighed kaldte sig »en gammel praktikus« som historiker, havde vel bl. a. Erslev (foruden sig selv) i tankerne, da han i 1890'erne skrev følgende om den af ham højt beundrede Gram: »Enhver kan sige sig selv, at Gram ikke kunne arbejde med den metodiske sikkerhed, hvormed kritiske undersøgelser den dag idag kan drives« [62]. Modstanden mod den Erslevske systematik med kildekritiske øvelser for de historiestuderende kom fra Steenstrup og ikke fra Holm, der selv – ganske vist kun en eneste gang – holdt øvelser for studenterne [63] og flere gange understregede, at uenigheden mellem ham og de »venstreradikale« historikere bundede i forskellig politisk opfattelse og livssyn, ikke i det faglige. I modsætning til Paludan-Müller støttede han de unges initiativ ved oprettelsen af kildeskriftselskabet 1877, og han nærede ikke som Schiern snerpede forestillinger om, hvad man kunne befatte sig med i Historisk Tidskrift. Han var desuden rummelig nok til at kunne værdsætte forskere uden for laugene som Marcus Rubin og A. D. Jørgensen [64]. Ikke selv på nogen måde folkelig gjorde han sit til at bringe Danmarkshistorien ud til videre kredse, ikke blot ved f. eks. skriftet om landboreformerne og afsnittet om tiden 1699–1814 i Danmarks Riges Historie, men foruden de offent-

61. H. T. 10 V, især s. 393.

62. Da-No. 1730–46, s. 725. – Foredrag om Katharina af Medici, holdt i Århus 20/10 1894, især indledningen (KB). EH til Fridericia 1/4 1894; til Erslev 5/12 1911.

63. På opfordring af Erslevs elever, første gang 1887 (»privatissime: Vejledning i studiet af Danmark-Norges historie under Chr. V; 2 timer hver 3. uge«) jfr. Univ. Årbog samt EH til Erslev 28/5 1886, hvor det om EH's indstilling til begrebet øvelser hedder: »selv at tilbyde slige øvelser har aldrig kunnet falde mig ind af den gode grund, at jeg ikke har lyst til at gøre reklame for min bog, og ej heller villet gøre et eneste skridt for at få de studerende til at kaste sig over et tidsrum, som jeg måtte antages at kende bedre end andre. Derimod er jeg selvfølgelig i høj grad villig til at overtage slige øvelser, når de studerende ønsker, at jeg skal gøre det. Om det kan lykkes er på grund af kildernes meget spredte karakter et andet spørgsmål . . .«. En annonceret øvelsesrække 1897 over kilder til dansk historie i 18. årh. aflyste han p. gr. a. travlhed med forfatterskabet (brev til Daae 29/9 1897).

64. Kildeskriftselskabet: Filosofiske fakultets dekanatspapirer 1876 nr. 44 (RA). Schiern: Lorenz Rerup i Marcus Rubins Brevveksling I (1963) s. 48; EH til Rubin 27/9 1896 (sst. II s. 73). Marcus Rubin: Nogle Erindringer (1914) s. 120. A. D. Jørgensen: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab (1901) s. 128. EH til Daae 4/1 1883, 26/12 1894.

lige og godt besøgte universitetsforelæsninger [65] tillige ved foredragsvirksomhed på højskoler og i lokale foreninger. Den mur, som A. D. Jørgensen endnu i 1890'erne konstaterede her mellem folkets bredere lag og de højlærde på Frue Plads, var også Edvard Holm med til at søge brudt ned [66].

65. Over for Aage Friis' temmelig negative vurdering af EH som universitetslærer (Tilskueren 1923, I 22 ff.) kan anføres P. Munchs bedømmelse af EH's forelæsninger (Erindringer I, 1959, s. 29). Den unge H. P. Hanssen var »hans opmærksomme tilhører« under sit ophold i Kbh. 1887 (Et Tilbageblik I, 1931, s. 201). – EH's indsats som universitetslærer burde nærmere undersøges.
66. Foredrag i Kvindelig Læseforening: EH til N. Neergaard 30/11 1883 (RA). Kontakt til højskolekredse: EH til J. L. Heiberg 26/9 1902; til H. Rosendal 1895, 1898 (RA); til P. Bjerge (udat.), jf. note 24. Harald Jørgensen: A. D. Jørgensens Breve (1939) nr. 273, brev til H. Hjärne 25/9 1893.

Venstremænd i vildrede

VÆLGERREAKTIONER VED FOLKEAFSTEMNINGEN 1916

AF

NIELS THOMSEN

DEN FØRSTE FOLKEAFSTEMNING i Danmark – og frem til 1963 den eneste, der ikke angik forfatningsspørgsmål – var det frivillige referendum om »salget« af de vestindiske øer i december 1916. De muligheder for iagttagelse af vælgeradfærd, der rummes heri, er ikke hidtil udnyttet – antagelig især fordi en systematisk analyse først blev mulig med valgene i 1918, da hele øsalgsproblemet var gået i glemmebogen.

Perspektivisk set betegnede øsalget jo blot et punktum for et tropisk koloniherrødmme, der forlængst havde mistet sin betydning. I den løbende politik antog sagen i august 1916 større dimensioner, da oppositionen knyttede den til magtspørgsmålet om afholdelse af valg under den nye forfatning, mens regeringens fremfærd – bl. a. jo finansminister Edv. Brandes' urigtige dementi af salgsrygterne – rejste en vredesstorm over landet. Men denne storpolitiske konflikt bilagdes ved forliget af 30. 9. 1916, der knæsatte »borgfreden«: Venstre, konservative og socialdemokrater udpegede hver en kontrolminister (J. C. Christensen, Rottbøll og Stauning) til at indtræde i den radikale regering med faktisk vetoret over for almindelige lovgivningsinitiativer, mens nyvalgene udsattes. Forliget indebar også, at en hurtigarbejdende rigsdagskommission, hvortil begge ting valgte 15 medlemmer, skulle granske den omstridte salgskonvention af 4. 8. 1916 samt alternativerne for øernes fremtid. Flertals- og mindretalsudtalelserne fra denne kommission skulle danne basis for en afstemning, hvor folketingsvælgerne med simpelt flertal kunne afvise konventionen eller anbefale den til godkendelse på rigsdagen [1].

Hvor kommissionens flertal ville stille sig var ikke tvivlsomt. Øernes erhverv og folketal havde været i tilbagegang gennem årtier og besiddelsen kostede staten ca. 50.000 kr. årligt. Konservative regeringer havde siden 1867 tre gange forsøgt at sælge til U. S. A., der bare fandt prisen for

1. F. Kretz: Aarvog for Rigsdagssamlingen 1915–16, 1916, s. 30–65 jfr. P. Munch i Det danske Folks Historie VIII, 1929, s. 324–29 og F. Wendt i Den danske Rigsdag II, 1951, s. 291–314.

høj. Den første venstregering havde i 1902 fået en ny salgstraktat igennem folketinget med 98 stemmer mod 7, men Højre fik den afvist i landstinget – med 32 stemmer mod 32. Senere var det konservative landstingsflertal forsvundet for stedse. Et forsøg på at skabe økonomisk vækst på øerne var slået fejl, og de engagerede erhvervskredse var allerede før 1914 helt desillusionerede. At øernes 25.000 indbyggere helt overvejende ønskede at komme til U. S. A. bekræftedes ved en afstemning på hovedøen Sct. Croix, som negerlederen Hamilton Jackson afholdt i august 1916 på Politikens opfordring; den var måske ikke helt regulær, men flertallet var overvældende: 4727 stemmer mod 7! Flertal var der både hos plantageejerne, hvis økonomiske interesser var rettet mod U. S. A., og i den talmæssigt dominerende engelsksprogede negerbefolkning, hvis strejker efterhånden skabte problemer for myndighederne. Fra 1914 havde søkrigen yderligere skabt forsyningsvanskeligheder, som kunne gøre kontrollen problematisk, og tillige øget stormagternes interesse for Sct. Thomas havn, hvilket kunne belaste dansk neutralitetspolitik. De tilbødte 25 millioner guld-dollars – fem gange mere end i 1902 – samt konfirmationen af vor ret til Grønland var på denne baggrund en temmelig flot pris [2].

Denne saglige baggrund tegnede sig ligeså klart for Venstres ledere som for radikale og socialdemokrater. Da kommissionens betænkning offentliggjordes i uddrag 24. 11., så man da også, at de elleve venstremænd – anført af udvalgsformanden Niels Neergaard – var gået sammen med de seks radikale og de fem socialdemokrater om en flertalsindstilling: Hensynet til øernes fremtid og vestindernes egne ønsker krævede salg; det var i sig selv uheldigt, at sagen var rejst under krigen, men »Nu at forkaste traktaten mod den vestindiske befolknings kraftige og så godt som eenstemmigt udtalte ønske, ville uden tvivl kunne skabe Danmark vanskeligheder i fremtiden, ikke blot i Vestindien, men muligt også af international art«. Som gensvar til den slet skjulte bebrejdelse mod regeringen for unødvendigt at have fremkaldt en uheldig valgsituation, tilføjede radikale og socialdemokrater for egen regning, at regeringen *havde* været tvunget til at indgå salgsaftalen. Den mærkelige inkonsistens spillede senere ind i debatten. Men de tre partier var altså enige om, at vælgerne burde stemme og stemme ja [3].

2. P. P. Svejstrup: Bidrag til de tidligere Dansk-Vestindiske Øers økonomiske historie, 1942; G. Nørregaard: Dansk Vestindien 1880–1917: Vore Gamle Tropekolonier 4, 1967; Andr. Jørgensen: Et dansk imperialistisk eksperiment, i: Erhvervshistorisk årbog 1953 s. 52–99; P. Munch: Erindringer 1914–18, 1961, s. 140–173; E. Scavenius: Dansk udenrigspolitik under den første verdenskrig, 1959, s. 92–100; jfr. Betænkningen (se note 3).
3. Betænkning af den i Henhold til Lov nr. 294 af 30. September 1916 nedsatte

Syv af de otte konservative kommissionsmedlemmer – bl. a. Alex. Foss, Holger Petersen og Fraenkel – anbefalede at stemme nej. Nationen burde ikke af magelighed skyde denne opgave fra sig, og øerne kunne »uden større bekostning« bringes til økonomisk blomstring. Men den ottende (Sonne) sluttede sig reelt til flertallet i en særudtalelse, som navnlig understregede, at der måtte ofres store beløb på øerne, hvis vi beholdt dem. Af de 36 konservative rigsdagsmænd var de seks tidligere frikonservative samt tre andre enige med Sonne. En henvendelse fra partiorganisationen (ved dennes formand L. Heine) anbefalede folk at stemme nej. Men det nykonstituerede og endnu yderst inkoherente parti havde ingen helt klar holdning. En salgstilhænger (Rottbøll) var dets frit valgte kontrolminister, imens den intransigente højrefløj blev sat udenfor, definitivt med eksklusionen 4.12 [4].

Under alle forhold tegnede de konservative jo i 1913 kun 22 % af vælgerne, i 1916 – efter valgretsudvidelsen – rimeligvis en endnu mindre andel. Hos socialdemokrater og radikale, der i 1913 havde samlet 48 % af stemmerne, var der ingen vaklen at se. En nyoprettet »Arbejderoplysningsforeningen af 22. Oktober 1916, Aalborg« samt nogle menneskevenner fra det radikale partis periferi (Th. Adler Lund m. fl.) stod ganske isolerede. Også fra de 29 % af vælgerne, der stemte Venstre, måtte man regne med solidt jaflertal, hvis man gik ud fra partiets 66 rigsdagsmænd. 29 af dem havde stemt om salget i 1902, heraf 28 ja og kun een nej. Af de atten gruppebestyrelsesmedlemmer havde ni siddet i kommissionen – bl. a. Neergaard, Berntsen, Slesbager, Ole Hansen og Dalsgaard – og de to gruppeformænd, J. C. Christensen og Jørgen Pedersen, havde længst udtalt sig for salg. Kendt som salgsmodstander var kun een af spidserne, nemlig Jensen-Sønderup, samt to ret nyvalgte nordjyder [5].

Rigsdagskommission angaaende de Dansk-vestindiske Øer, 1916, s. 38–62. – De centrale dele af kommissionens arkiv – selve forhandlingsprotokollen m. v. – har ikke kunnet findes i Folkeingets arkiv, (eftersøgt 8/2 1972). Til det sidste forlød det, at Venstre ville udtale sig særskilt (Fr. borg Amts Avis 23/11).

4. J. Hatting: Fra Piper til Christmas Møller: Det konservative Folkepartis Historie. I, 1966, s. 47–82; A. Bindsløv (ed.): Konservatismens Historie i Danmark II, 1938, s. 281–325; jfr. Aarb. f. Rigsdagen 1916–17, 1917, s. 48.
5. Stat. medd. 4, 42, 43. – Den løbende debat 1/7–31/12 1916 er fulgt gennem Berl. Tid. og Politiken via avisregistraturen, jfr. V. Elberling: Danmark under Verdenskrigen 1914–23, 1929, – Vends. Tid. 5/12; lærer Th. A. Lund, Nakskov, udtalte sig til kommissionen – hvis afhøringer stort set optryktes i betænkningen og løbende gengaves i bladene 27/10–16/11; Lund skrev bl. a. i Tiden 17/11 og i pjecen »Udtalelser af Politikere ...« (se note 11), som desuden citerer den radikale sagfører Sejr Briksø (Svendborg), men fra socialdemokratiet kun en ældre, helt tom udtalelse af A. C. Meyer. – Aarb. f. Rigsdagen 1902–03, jfr. 1916–17.

Omkring den 24. november måtte man da regne med et overvældende jaflertal ved den folkeafstemning, der fastsattes til 14. december. For Politiken var situationen »enkel og klar«: syv af kommissionens otte konservative havde sagt nej, men de støttedes »ganske givet af en adskilligt mindre brøkdæl af den konservative vælgerflok«. På den modsatte fløj ytrede »Ugens Tilskuere« (Harald Nielsen) med bitterhed, at »den partigruppering, som den parlamentariske kommission viser, vil garantere udfaldet«. Faktisk blev der jo et klart jaflertal – 283.670 stemmer mod 158.157 i hele landet. Men vælgerne reagerede ikke så simpelt som her forudset [6].

Almindeligt klagedes der over deltagelsen, som ikke var nøjagtigt kendt, men nu kan beregnes til godt 37 %. Når det betænkes, at 57 % af vælgerne her kunne stemme for første gang, var tallet dog måske ikke så ringe endda sammenlignet med senere afstemninger her i landet (tabel 1). Det bemærkes tillige, at valghandlingen ikke overalt var arrangeret ganske betryggende; alene i København samledes siden en liste på ca. 540 valgberettigede nejtilhængere, som ikke havde været på listen og ikke fik lov at stemme [7].

Mere slående er faktisk misforholdet mellem afstemningsresultatet og vælgerens normale partifordeling. Nejstemmerne udgjorde 83,4 % af de stemmer, som i 1918 faldt på Det konservative Folkeparti og de tre herfra ud-

Tabel 1. *Deltagelsesprocent ved folkeafstemninger 1916–1969 (8)*

% af vælgterne stemte	Øsal- get 1916	Grund- loven 1920	Grund- loven 1939	Grund- loven 1953	Valg- loven 1961	Jord- lovene 1963	Valg- loven 1969
Ja	23,7	47,5	44,7	46,0	20,4	27,7	13,6
Nej	13,2	1,5	4,0	12,4	16,8	44,5	50,2
Ialt	37,5	49,6	49,2	59,4	37,5	73,0	64,1
Valgdeltagelse	75,4	77,0	79,2	80,8	85,8	85,5	89,3

Anm.: Valgdeltagelse gælder nærmeste folketingsvalg

- Pol. 25/11 (Kronik af Eskelund), Ugens T. 1/12.
- Vælgertallet blev ikke opgjort i 1916; det opgives i »Tiden« 29/9 til 1.205.000, men i Aarhus Amtst. 23/11 til 1.300.000. De rigtige tal ekskl. Færøerne synes at være ca. 1.195.000 – nemlig ca. 92,3 % af indbyggerne over 28 år, ligesom forholdet var i 1918 (Stat. medd. 4, 57, 1, Stat. Tab. V. A. 16: Flkt. 1921) – De ca. 540 navne findes på liste i Flkt. arkiv, mappen »kolonier« nr. 6. 1, bilag; jfr. Pol. 15/12, m. fl. dagblade.
- Afstemningstallene findes fuldt specificeret i Indenrigsmin. Rigsdagsjournal 1901–20 nr. 477 (RA), summarisk for kredsene i Rigsdagstidende 1916–17 Till. A. sp. 3911 ff.; jfr. St. E. 1920–69.

Figur 1. Folkeafstemningen 1916: Ja- og nejflertal
Afstemningsområder med flest nejstemmer er sorte

Kilde: Se note 9

sprængte småpartier (Erhvervspartiet, De ny Højre og kristeligt-socialt). Jastemmerne udgjorde kun 39 % af Venstres, radikales og socialdemokraternes stemmetal, ja kun 62 % af de to sidstnævnte partiers. Ud over landet var der tyve valgkredse med nejlflertal, herunder en halv snes jyske, hvor de konservative ikke spillede nogen rolle ved valgene. Et blik på majoriteterne i de basale afstemningsenheder (se figur 1) gør resultaterne endnu mere mærkelige, da adskillige spredte sognekommuner mødte frem med nejlflertal. P. Munch skrev senere: »Det radikale Venstre og Socialdemokratiet stemte for, de konservative imod; Venstre delte sig i tre grupper: nogle stemte for, andre imod, mange blev hjemme.« Konservatismens historiografer har ment, at differencerne bl. a. skulle bero på forskelle i internationalt udsyn (søfartsbyerne) og nationalbevidsthed (grænsesognene). Endelig er der, bl. a. i Vanggaards erindringer, peget på venstrebladenes forskellige holdning [9].

Givet er det, at debatten blev mere hidsig og mere jævnbyrdig end man ventede den 24. november. De konservative sluttede rækkerne. Man mærkede ikke, at rigsdagsgruppen stod delt. Kun Sonne trådte frem for salget (tale i Nykøbing F. 10. 12.). Redaktørerne, som havde drevet på politikerne i denne sag, agiterede ivrigt. Af partiets 47 dagblade ses kun den mellemstore Horsens Avis (omtalt som grev Frijs' organ) at have benægtet, at alle konservative havde pligt til at stemme nej (som Foss skrev i Berlingske 28. 10.). De store konservative hovedstadsblade (Nationaltidende, Dagens Nyheder, Berlingske Tidende, Vort Land) fik medhold fra det iøvrigt ganske upolitiske tredje og største ferslewske morgenblad Aftenposten (oplæg: 57.000) samt fra det nye middagsblad B. T. Og de fritstående borgerlige aviser gik alle med på nejsiden: den betydelige opinionsavis »København«, hvor Witzansky og Anders Vigen havde rejst sagen allerførst, Indre Missions Kristeligt Dagblad, det kristeligt-socialt Hovedstaden, ja selv grossererorganet Børsen. Ialt var der otte seriøse københavnske morgenblade med et samlet trykoplæg på ca. 115.000 samt tre populæraviser med ialt 75.000 eks., som anbefalede at stemme nej. Heroverfor stod Politiken og Social-Demokraten (ialt 115.000) samt Ekstra Bladet og – såre spagfærdigt – Aftenbladet (tilsammen 100.000). De konservative

9. Kilder til figur 1: Se note 8. – Valgtallene se Stat. medd. 4, 57, 1 samt Folke­tingsvalgene og Valgmandsvalgene 1918: Afstemningen i de enkelte Kommuner. Udarb. af V. Elberling. Ud­g. af Indenrigsmin., Kbh. 1919. – P. Munch i Det danske Folks Historie VIII, 1929, s. 329 jfr. Munch (P. Munch: Erindringer 1914–1918) s. 173; Hatting s. 80, Bindslev s. 323 f.; Vanggaard: Oplevelser. Mennesker. Syns­punkter, 1945, s. 230.

havde kun en tredjedel af stemmerne i hovedstadsområdet, men de støttedes altså i denne sag af en relativt større del af dagspressen. Og nej-bladene gav ikke japressen noget efter i hidsighed. Politiken omtalte »de nyeste negervenner« som folk »der er til en side, har fjernet sig fra det normale« og beskyldte dem for at have rejst »en bølge af hysteri og chauvinistfanatisme«. Social-Demokraten tordnede tilsvarende mod hysteriske kanonkvinder og opfanatiserede studenter, ja rådede arbejderne til at stemme ja for at bane vejen for dyrtidshjælp og huslejestop. Til gengæld omtalte f. eks. »København« øsalgsforslaget som en forretning af mislibig karakter, en grænseløs tåbelighed, der ville »påføre Danmark uaftvættelig skam« [10].

Også uden for pressen fik de konservative støtte fra anden side. Efter et første protestmøde i Studenterforeningen (10/8) oprettedes »Dansk Vestindisk Samfund« (8/9) på delvis tværpolitisk basis. Foreningen udgav i løbet af efteråret fire småskrifter – bl. a. med specielt udvalgte citater af kendte mænd – og siden nogle løbesedler af harsk tendens. Den afholdte flere møder, bl. a. eet i Odd Fellow-Palæet (29/11) sammen med Danske Kvinders Forsvarsforening (dennes formand Agnes Slott-Møller og hendes forgænger Charlotte Norrie deltog overhovedet ivrigt i nejagitationen, men endte i hårene på hinanden). Et afsluttende »nationalt møde« holdtes i Aalborg 13/12, hvortil Vald. Rørdam havde skrevet sangen »Fra Grønland ud til Trankebar fløj Danmarks flag«. Medlemstallet nåede dog ikke over 3000, og vigtigst var nok Samfundets støtte til Danske Akademikeres Vestindiske Samfund. Denne gruppe, der var udgået fra Akademisk Skyttekorps og havde adresse i Studenterforeningen, samlede først ca. 650 studenter bag en protestadresse, men virkede især ved en systematisk »amerikansk« agitationekampagne: Tolv tomandshold holdt foredrag med lysbilleder på hundrede møder fordelt over hele landet i de sidste fjorten dage op til afstemningen. Flere af konservatismens kommende mænd (Ole Bjørn Kraft, K. O. Bøgholm, Alfred Bindselev) ydede en stor og – efter referaterne at dømme – stedvis virkningsfuld agitationssindsats. Modstanderne måtte endda ansætte en anden student til at rejse med rundt og imødegå dem. (Det

10. Hatting s. 62 f., 71 f., Munch s. 147 (om det konservative møde 14/8 med organisationsfolk og redaktører, der »raser ganske vildt«). – Ledere bl. a. i de fem stiftstidender, Jyllands Posten, Randers Amts Avis, Fr.borg Amtstidende (Karstensens) og Horsens Avis (9/12); opsats og indlæg i Aftenposten 13/12 B. T. s bagside 13–14/12, ledere 14/12 m. v. i Hovedstaden, Børsen, Kristeligt Dagblad (se specielt tillæg 30/11); Politiken, Berl. Tid, København, Soc. Dem 1–14/12; Aftenbladet, manchete 13/12. (Folkets Avis var helt tavs). Ang. København se J. Winther: Det frie Slag, 1967, s. 25 f. – Opslagstallene efter utrykt afhandling af mig, »Dagblads-konkurrencen 1870–1970« (bilag).

var den 20-årige Johs. Lehmann, der netop havde udsendt en lille bog med citater af kendte mænd: 23 for og 13 imod, blandt de sidste meget få overraskelser) [11].

At der ikke var tale om en konservativ frontorganisation, kunne imidlertid med føje dementeres af Studenterforeningens Venstre, hvorfra bl. a. de senere politikere Vagn Bro og Axel M. Bjerre deltog. Forlods instruktion havde studenterne fået af venstrefolketingsmanden Vanggaard. Der viste sig overhovedet langt flere nejfolk i Venstre end ventet. Deres fører, Jensen-Sønderup, udtalte i et interview 29/11, at otte af partiets folketingsmænd stemte nej: Starcke (Faaborg), Vanggaard (Hjørring), Munk-Poulsen (Thisted), Fr. Nørgaard (Nørresundby), Laust Rasmussen (Bække), Jensen-Flø (Give), Hansen-Stavnsbjerg (Vonsild) og han selv (Verninge/Bogense). Det fremgik, at P. Th. Nielsen – helten fra kampene mod regeringens kornlove – kort før sin død (25/11) havde ytret sig mod salget. De otte nejfolk – hvortil i sidste øjeblik kom Markvorsen (Nyk. Mors) – var lidt yngre end gruppen som helhed. På møderne ud over landet træffes iøvrigt som salgsmødestandere et ret foruroligende antal af partiets kommende parlamentarikere: Knud Kristensen, Niels Elgaard, Stegger-Nielsen, S. P. Quist m. fl. – foruden de to nævnte studenter. Partiets vandring over midten i dansk politik fuldendtes jo i disse år efter den nye grundlovs vedtagelse, og den synes at have indebåret en styrkelse af de traditionelt-nationale elementer i partiets ideologi [12].

Det var dette forhold, at stærke og voksende grupper i Venstre var modtagelige for nejagitation, som føjede et element af usikkerhed ind i afstemningens forløb. I hovedstaden gav det traditionelle skarpe skel mellem Højre og »demokratiet« som det vil fremgå, et lige så klart og forudsigeligt for-

11. Berl. Tid. og Pol. 10/8–15/12 (avisreg.). Love, medlemskort samt div. mødeprogram og løbesedler fra Vestind. Samf. i KBs småtryksamling; kontingentet var 1 kr. årligt, medlemstallet 3000 iflg. skr. til Rigdagen 16/12. (Flkt. ark. kolonier 6.1, bilag). –

Dansk vestindisk Samfunds Skrifter (1916):

I. Sandheden og Dansk Vestindien. Artikler og Taler.

II. Fortid og Nutid i Dansk Vestindien.

III. Udtalelser af Politikere af Venstre, Det radikale Venstre og Socialdemokratiet, om den vestindiske Sag.

IV. Forsømte Statsopgaver i Dansk Vestindien.

– Bogen om Christmas Møller, 1948, s. 58–61. Ole Bjørn Kraft: Ung mand undervejs, 1958, s. 106–113. Esbjerg Avis 7/12 (interview m. Max Kjær-Hansen), Sorø Amtstid. 30/11. Bindslev s. 296 f., Hatting s. 79 f.

12. Vanggaard s. 226 ff., J. Jensen-Sønderup: Hørt og oplevet, 1943, s. 60 f. – Sorø Amtstidende 30/11, Vejle Amts Folkeblad, Vendsyssel Tidende, Viborg Stifts Folkeblad, Fredericia Dagblad, Randers Venstreblad m. v. 1–13/12.

hold mellem ja- og nejstemmer. Men i provinsen var Venstres 38 % vælgermassens tyngdepunkt. Og endnu mere udtalt var det venstrebladene, som kontrollerede informationen af vælgerne, idet de med ca. 215.000 eks. brutto tegnede ca. 47 % af provinspressens daglige oplag (mod højreprensens 20 % og demokratiets 33 %). Alle vælgere fik – eller kunne ved henvendelse få – det uddrag af kommissionens flertals- og mindretalsindstillinger, som var trykt hos Schultz i 1374.000 eksemplarer. Af skriftligt materiale fremkom herudover de nævnte højst ensidige pjecer og løbesedler fra Vestindisk Samfund samt en enkelt – betydelig sagligere – folder udsendt af Det radikale Venstre. Slagkraften heri må stå åben, selvom Vejle Amts Folkeblad mente, »at de ikke omvender en sjæl er givet« (6/12). Men meget langt uden for byerne er dette næppe nået, og problemet lå just på landet. Den mundtlige agitation bestod i de omtalte arrangementer fra studenterne, fra ca. 4. 12. tillige i en række aftenmøder i traditionel vælgermødestil (oftest med flere, uenige talere og frit ordskifte bagefter), som arrangeredes af Radikal Ungdom eller lokale vælgerforeninger. Efter avisomtalerne synes der gennemgående at være holdt to–tre–fire sådanne møder i provinsens 90 valgkredse. Tilhørertallet svingede mellem 30 og 7–800, men lå typisk omkring 225 à 250 (gennemsnit for venstrebladets referater af 30 møder). Det samlede deltagertal har formentlig været 40 à 80.000, højst altså 7–8 % af vælgerkorpset. De fleste rigsdagsmænd, og også ministre var i ilden flere gange, men deres kommunikation skete m. a. o. fortrinsvis indirekte, via avisernes referater. Det er her værd at notere, at op mod tre fjerdedele af de ca. 100.000 hovedstadsblade, som dagligt distribueredes i provinsen, faldt på de ferslewske blade, Berlingske, Kristeligt Dagblad og andre nejorganer. Men dengang som nu var den lokale avis eneste faste gæst i fire af fem familier, og venstrebladene var som nævnt tydeligt overspredte [13].

13. Oplagstal, se Dagbladskonkurrencen (note 10). – »Uddrag af Betænkningen . . .« (8 sider magasinformat) samt akter vedr. trykning og omdeling findes som bilag til Indenrigsmin. Rigsdagsjournal 1901–20 nr. 477 (RA), jfr. Politiken 29/11.

Foruden de i note 11 nævnte tryksager samt G. Hagemann: Danmark og dets vestindiske Øer (udkommen i maj, anbefalende et valg mellem afhændelse og be- kostelige reformer) findes i KBs småtryksamling flg.:

Løbeseddel om Da. Vestind. Samf. og Da. Kvinders Forsvarsforenings møde 29/11 (Kbh.).

Løbeseddel »Hvorfor vi skal stemme mod salget«. (»folkeligt set en Forbrydelse. Økonomisk set en Dumhed. Altsaa en forbryderisk Dumhed«). Udg.: ?

Løbeseddel »Fridtjof Nansen udtaler sig« (mod salg). Vestind. Samf. – om det »Nationale Møde« i Aalborg 13/12 (m. sange). Samme.

Brevkort med antisalgvers af V. J. Holstein-Rathlou.

De konservative, radikale og socialdemokratiske provinsblade greb i det hele opgaven an ganske som en normal valgkampagne, d. v. s. med tendentiøst udvalgte og farvede mødereferater, indlæg fra meningsfæller samt polemisk petiststof og kraftige ledere. De fleste endte endog med i den tekniske vejledning om stemmesedlens udfyldelse m. v. at angive et kryds i den »rigtige« rubrik som illustration. Venstrepressen synes i almindelighed at have anlagt den parole, at der ikke forelå nogen partisag; spalterne stod da åbne for indlæg fra begge sider, og der tilstræbtes en vis balance såvel i referaterne som i egne kommentarer. Strukturerende for behandlingen var iøvrigt typisk udsagnene fra de politiske ledere. J. C. Christensen skrev i sit ugeblad »Tiden« 1/12, at en forkastelse af salget ville blive et misgreb og bringe vort folk nye skuffelser, måske endog udenrigspolitiske vanskeligheder. På et møde i Ringkøbing 13/12 gentog han, at folk burde stemme og stemme ja. I samme ånd talte Neergaard i Ebeltoft 6/12 – »at der ikke er andet at gøre end at stemme ja«. Jørgen Pedersen skrev i Fyns Tidende flere klare ledere over temaet »lad det nu få en ende«; folk skulle lade forstanden råde og heller ikke overse sagens økonomiske side. Disse udtalelser gik over næsten hele venstrepressen – ligeså til dels anbefalinger fra Klaus Berntsen (13/12) N. J. Laursen (10/12) og Slebsager (13/12). Fra de andre partier citeredes på landsplan væsentlig kun taler af de radikale ministre samt Sonnes jatale i Nykøbing F. (10/12). Generel omtale fik fra nej-side kun det nævnte interview med Jensen-Sønderup (29/11) samt tildels Vanggaards afslutningsnummer med at øerne i virkeligheden gav et over-skud på en million om året! (11/12).

Summarisk set må man sige, at venstrepressen overvejende formidlede argumenter for salg af øerne fra den landspolitiske debat. Men dels var der i den lokale debat større variationsmuligheder, og dels rummede afgørelsen ganske andre aspekter end de saglige. Venstrebladenes påvirkning fik rent faktisk en meget forskelligartet tendens. To store blade og fem min-

Folder »Dansk Vestindien« (m. sange af Rørdam og Ploug) samt folder »Vore mange forgæves Anstrengelser i Dansk Vestindien«, begge udg. af Da. Vestind. Samf.

»Forslag ... vedr. de vestindiske Øer« (om reformløfter og folkeafstemning på øerne), udg.: Danske Kvinder (Kbh.).

»Hvorfor De bør stemme Ja« (30 halvsider) Udg.: Det radikale Venstre (forfattet af P. Munch? se Munch s. 173).

Ang. møderne se generelt bladene; spec. om RUs indsats se Politiken 5. og 15/12. – Af deltagertal anført ses bl. a.: Frederiksværk 200. Gilleleje 125, Skævinge 30, Slagelse 500, Høng 400, Tyelse 70–80, Bogense 50, Faaborg 180–200, Brande 150, Grindsted 150, Ry 200, Horsens 7–800, Hjørring 6–700, Brovst 200, Skørping 50 o. s. v. (efter lokale venstreblade).

dre med et samlet oplag på 25.000 eks. bekæmpede åbent salget. Vejle Amts Folkeblad (Chr. Søndergaard), som dominerede et meget stort område, gik meget vidt, ja forsøgte endog at holde J. C.s og Neergaards anbefalinger ude af spalterne. Klart stod også Aalborg Stiftstidende (der dog kun herskede i selve byen) samt to oplagsmæssigt sekundære, men opiniøsmæssigt indflydelsesrige aviser, Randers Venstreblad samt den indremissionske Herning Avis. Otte blade (ialt 47.000 eks.) pressede både ved nyheder og kommentarer lige så kraftigt til modsat side, herunder den meget store Fyns Tidende, granvoksne blade som Sorø Amtstidende (Hans Jensen), Lolland-Falsters Folketidende og Ringkøbing Amts Dagblad (Chr. Nielsen) samt det ansete Roskilde Dagblad (J. A. Hansen). Elleve andre blade med ialt 60.000 eks. gav også klare anbefalinger af salgstanken, men en noget mindre eensidig debat: Randers Dagblad, Aarhus Amtstidende, Horsens Folkeblad, Næstved Tidende, Frederiksborg Amts Avis, Thisted Amts Tidende, Svendborg Avis m. fl. Seks venstreblade (25.000 eks.) sagde ja, men så forsigtigt eller forbeholdent, at det druknede mellem de råd fra begge sider, som fremgik af referater, citater og indsendte indlæg; hertil hørte f. eks. Vendsyssel Tidende (hvor Vanggaard stred hårdt mod Jens Berthelsen), Silkeborg Avis og Ringsted Folketidende (der havde omvendt sig og nu sagde ja, med sorg!). Tretten blade med ialt 56.000 eks. ville hverken sige ja eller nej. Halvdelen af disse synes effektivt at have fulgt den parole, at læserne »ikke havde brug for nogen pegepind« – bl. a. Kolding Folkeblad og den nye Holbæk Amtstidende. Men seks-syv andre kombinerede den officielle neutralitet med nejfarvet reportage og aggressiv polemik mod regeringens fremfærd i denne sag: Aalborg Amtstidende, de to bergske blade i Viborg og Holstebro, Herning Folkeblad, Fredericia Dagblad m. fl. [14].

14. Den principielt rigtige metode, en systematisk og kvantitativt formuleret indholdsanalyse er ikke anvendt. I stedet anføres her det specifikke grundlag for den summariske placering af de enkelte blade i de syv grupper – idet L henviser til en lederartikel, LS til en lokalspids (leder på mindre fremtrædende plads og af mindre længde), K kommentarer eller notiser i direkte forb. m. nyheder, R til referater af åbenlys tendens, C. til citater, der synes tillagt lederartiklens autoritet og I til fremtrædende indlæg udefra:

- A. Vejle A. Folkeblad L. 4/, 8/, 9/, 11/12 – Aalb. Stiftstid. L. 1/, 4/12. – Randers Venstreblad L. 22/, 27/11, 9/, 13/12. – Herning Avis L. 2/, 13/12. – Skanderb. Å. Avis L. 13/12. – Middelfart Avis C. 30/11, Nyborg Avis L. 8/12.
- B. Aalb. Amtst. R 7/, 11/12, K. 5/12, LS 12/12. – Vib. St. Folkebl. L. 5/12 sml. R. 11/12. – Holstebro Dagbl. C. 6/12. – Hern. Folkebl. sign. art. 5/12. K. 12/12. – Morsø Folkeblad L. 13/12. – Fr.ia Dagbl. R. 11/12, C. 13/12. – Odder Dagbl. K. 13/12.

Vigtigst blev det, at Aalborg Amtstidende – med sine ca. 14.000 holdere det største af venstrebladene ved siden af Fyns Tidende – systematisk søgte at sætte lus i skindpelsen. Udgiveren, fru Marie Lassen, havde sit hjerte hos nejfolkene, og redaktionen, der lededes af svigersønnen Frede Jordan, kunne ikke tøjle sin voldsomme uvilje mod den radikal-socialistiske regeringsblok. Da »Politiken« den 2/12 atter pegede på »faremomentet«, indledte Amtstidende en ugelang polemik om dette ret beset rent historiske spørgsmål, som jo reelt gik på den radikale regerings »skyld«. Debatten refereredes ret livligt i andre venstreblade. Da P. Munch ved samme tid begyndte at varsle regeringens afgang, hvis konventionen forkastedes, greb Amtstidende til med begge hænder: »Salgstilhængerne vil true og skræmme vælgerne« (8/12). Og da statsminister Zahle på et møde i Ringsted 10/12 bekræftede Munchs ord, hed det: »For meningen er vel ikke *den*, at hr. Zahle – og hans presse – fredag morgen, når et flertal for øsalget har vist sig, vil erklære, at det danske folk har givet ham et tillids-votum?« (12/12). Der var flere skarpe reaktioner også fra mindre outre-rede venstreblade, således i Frederiksborg Amts Avis, hvor ellers Sig. Berg trofast fulgte J. C.: »Hvad er meningen? . . . Valg må vi ikke få . . . men en folkeafstemning, som ministerium og rigsdag i fællesskab har lavet, ophøjes – på skrømt selvfølgelig – til en parlamentarisk afgørelse . . . Der er vælgere nok, som hellere ser hælen end tåen«. Amts Avisen anbefalede trods alt stadig at stemme ja – bl. a. med den snedige påstand, at et nej var et nej (og ville koste 10–20 millioner til reformer), mens et ja blot betød, at afgørelsen henskedes til rigsdagen! Men truslen om regeringens afgang var ikke afskrækkende; at true med den var »et tveægget sværd, thi blandt dem, der står tvivlende, er der sikkert ikke så få, der uden sorg ville sige farvel

- C. Kold. Folkebl. C. 11/12. – Holb. Amtst. L. 5/12, R. 11/12. – Kal. Folkebl.?? – Ribe Amtst. – Ribe Folkebl. L. 27/11, 13/12. – Assens A. Avis L. 7/12, Løgstør Avis I 11–13/12.
- D. Vends. Tid. LS 1/12, L 9, 12/12. – Silk. Avis LS 13/12, sml. 9/12 og vers 12/12. – Ringst. Folketid. LS 11/ og 14/12. – Langel. Avis LS 13/12. – Bogense Avis L. 6/, 13/12, sml. I 12/12. – Grenaa Flkt. LS 13/12. –
- E. Randers Dagblad. – Hobro Dagbl. L. 4/, 5/, 6/, 8/, 11/, 13/12. – Aarh. Amtst. L. 29/11, 9/, 15/12. – Hors. Folkebl. L. 7/, 12/12. – Næstv. Tid. L., 5/, 9/, 10/12. – Fr.borg A. Avis L. 8/, 12/12. – Thist. Amts Tid. L. 13/12. – Svendb. Avis C. 6/12, K. 12/12. – Bornh. Tid. L. 6/, 7/, 13/12. – Loll. Tid. 12/, 14/12. – Faab. Folketid. L. 2/12, 8/12. – Midtfyns Dagbl. L. 5/12.
- F. Fyns Tid. L. dagligt 4/–12/12, Sorø Amtst. R. 4/, 6/, 8/, 12/, LS 4/12, L. 12/12. L. 12/12. – Lol. F. Folketid. L. 21/11, R. 4/, 11/12. – Ringkøb. A. Dagbl. L. 2., 8., 14. 12, I. S. 12. – Roskl. Dagbl. L. 21/11, 6/, 8/, 11/12. – Esbjerg Avis L. 12/12, Ærø Folkebl. L. 4/12, Møns Dagblad L. 11/12.
- Oplagstal – se Dagbladskonkurrencen (note 10).

til den« som Morsø Folkeblad skrev 12/12. Bag hele situationen lå jo betydende agrariske gruppers vrede mod Ove Rodes erhvervspolitik. Rode selv havde iøvrigt båret ved til dette bål med en tale i Varde 4/12, der på een gang forsvarede hans kornpolitik og rummede et »agitatorisk indlæg for salg«. Kort forinden var venstrepressen draget i marken mod en artikel af Borgbjerg i Social-Demokraten, som havde svinget klassekampens fane under overskriften »det plettede landbrug« (28/11). Således provokeret brugte mange venstreblade i ugerne op til den 14. december mere polemisk kraft imod regeringen end på folkeafstemningens egentlige genstand. Politiken tog næppe ganske fejl, da den talte om en organiseret kampagne mand og mand imellem, udgået fra venstreblade i Jylland, som bekæmpede partiets egne ledere for at give regeringen et nederlag (10/12). Efter afstemningen talte bladet om, at mange venstremænd hverken havde vidst ud eller ind; partiførerne sagde ja, men de vigtigste blade havde enten forholdt sig lunkne eller var ligefrem gået imod salget. Heraf var »fulgt en fuldkommen opløsning i partiet Venstres rækker, ikke af saglige, men af politiske grunde« (15/12). Af de antiministerielle salgsvenner stemte mange nej, mens andre blev hjemme, skrev Roskilde Dagblad (15/12).

SÅLEDES FORLØB kampagnen op til afstemningen den 14. december i store træk. En nærmere analyse af reaktionsmønstrene ud over landet kan føje adskilligt til dette summariske billede. Udgangspunktet er her en serie korrelationsberegninger mellem afstemningstallene og vælgernes normale partifordeling i de enkelte kredse. Partifordelingen tages efter folketingsvalget i 1918; vælgertallet må i de mellemliggende 18 måneder være vokset med ca. 2 %, men nogen stor forskel har dette næppe gjort. Beregningsenheden er de 110 valgkredse, der vel kunne svinge mellem 6949 og 18.574 vælgere, men normalt lå mellem 9000 og 14.000 (78 kredse). Resultaterne ses af tabel 2.

Som det ses af standardafvigelse (i noten) varierede deltagelsen i folkeafstemningen langt kraftigere end valgdeltagelsen 1918 og kun i ringe grad efter samme mønster (1 a). Andre forhold end normalt politisk aktivitetsniveau har altså påvirket deltagelsen, d. v. s. at beslutningen om ikke at stemme nok var politisk bestemt. Hvor Venstre stod stærkt, var deltagelsen lav (1e), mens valgdeltagelsen ellers ikke afveg stort fra det normale (4a). Som helhed gjaldt det forhold, at jadedeltagelsen og nejddeltagelsen ikke var klart omvendt korreleret (2 a), d. v. s. at gevinst for den ene side

Tabel 2. *Korrelationer afstemning 1916: folketingsvalg 1918 (15)*

	Korrelationskoefficient			
	Stor- københ.	Øerne	Jylland	Hele landet
Korrelation mellem ... og				
1. afstemningsdeltagelse 1916 (%) og:				
a) ... valgdeltagelse 1918 (%)	+ ,37	+ ,30	+ ,35	+ ,40
b) ... % stemmer til KF m. fl.	+ ,31	+ ,12	+ ,43	+ ,51
c) ... % stemmer til RV, S m. fl.	÷ ,31	+ ,48	+ ,57	+ ,61
d) ... % stemmer til KF, RV, S m. fl.	÷ ,21	+ ,52	+ ,71	+ ,71
e) ... % stemmer til Venstre	+ ,37	÷ ,57	÷ ,68	÷ ,71
2. Jastemmer 1916 i % af vælgere 1918 og:				
a) ... nejstemmer 1916 i % af vælgere	÷ ,80	÷ ,11	÷ ,49	÷ ,42
b) ... % stemmer til V, RV, S ml. fl.	+ ,86	+ ,26	+ ,04	+ ,02
c) ... % stemmer til RV, S m. fl.	+ ,88	+ ,66	+ ,78	+ ,81
d) ... % stemmer til Venstre	÷ ,47	÷ ,33	÷ ,63	÷ ,65
3. Nejstemmer 1916 i % af vælgere 1918 og:				
a) ... % stemmer til KF m. fl.	+ ,95	+ ,79	+ ,43	+ ,64
b) ... % stemmer til Venstre	+ ,52	÷ ,41	÷ ,03	+ ,05
c) ... % stemmer til V, KF m. fl.	+ ,96	+ ,19	+ ,34	+ ,68
4. Valgdeltagelse 1918 (% af vælgere) og:				
a) ... % stemmer til Venstre 1918	÷ ,41	+ ,04	÷ ,13	÷ ,08

Anm.: Med »% stemmer til ...« menes partiets (partiernes) andel af de gyldige stemmer ved valget april 1918. »m. fl.« dækker de småpartier, der udsprængtes fra hh. Det konservative Folkeparti (Erhvervspartiet, Det ny Højre og Kristeligt-socialt) og Socialdemokratiet (Uafh. Socialdemokrati og Socialistisk Arbejderparti) mellem 1916 og 1918, men som her er henregnet til moderpartiet.

15. Stemmefordeling og vælgertal iflg. Stat. medd. 4, 57, 1 – afstemningstal fra Rigsdagstidende 1916–17 Till. A. sp. 3911.

	Gennemsnit				Standardafvigelser			
	Kbh.	Øer	Jyll.	Danm.	Kbh.	Øer	Jyll.	Danm.
Afstemningsdeltagelse	43	35	34	36	4.17	4.97	6.28	6.40
Valgdeltagelse 1918	76	75	75	75	2.94	4.58	4.56	4.37
Jastemmer 1916	28	25	19	23	6.65	4.87	6.62	6.97
Nejstemmer 1916	15	10	14	13	7.34	2.78	5.52	5.55
KF's andel 1918	31	19	14	19	13.31	9.26	11.92	12.68
V's andel 1918	2	30	47	33	0.89	10.03	20.91	23.06
RV-S's andel 1918	65	51	38	48	13.61	9.56	16.14	16.64
KF + R-S-andel	98	70	53	67	1.08	11.28	21.15	22.58
V + RS-andel	67	82	86	81	13.11	9.24	11,76	12.64
V-KF-andel	33	49	62	52	13.52	9.39	16.53	17.37

ikke indebar tilsvarende tab for den anden side. – Jadedtagelsen var nært forbundet med radikales og socialdemokraters stemmestyrke – især i hovedstaden og i Jylland (2 c). Nejdtagelsen var tilsvarende nært forbundet med de konservatives styrke på øerne og endnu mere i København, i Jylland derimod ikke synderlig stærkt. Venstres tilhæng, som var uden enhver betydning i København, påvirkede på øerne både ja- og nejdtagelsen negativt, mens dets betydelige styrke i Jylland tydeligt svækkede jadedtagelsen og var neutralt for nejdtagelsen (2 d og 3 b). For hele landet under eet var jadedtagelsen uden forbindelse med de tre jupartiers samlede styrke (2 b), mens nejdtagelsen var lige så stærkt forbundet med VK-partiernes samlede styrke som med de konservatives alene (3 c jfr. 3 a).

Alt ialt er der da basis for at antage, at de allerfleste konservative, som deltog, stemte nej, de allerfleste radikale og socialdemokrater tilsvarende ja. Videre at venstremændene blev hjemme langt tiere end andre, og at de venstremænd, der stemte, bidrog væsentligt til begge sider, men relativt stærkest til nejsiden – især i Jylland, men temmelig uensartet fra egn til egn. Nøglen til afstemningens forløb ligger tydeligvis i venstrevælgernes fordeling på ja- nej- og passivgruppen, og denne fordeling må belyses ud fra et geografisk mønster.

Den eneste vej til at trænge ned i problemet synes at være en beregning af venstrevælgernes bidrag til begge sider som residualer af de samlede afstemningstal, idet der opstilles begrundede hypoteser om deltagelsen fra de øvrige partier – herefter benævnt »de engagerede partier«. Da valgdeltagelsen i 1918 ikke var synderlig relevant for resultatet, bør man herved gå ud fra den fiktion, at hvert parti havde et »vælgergrundlag« – en potentiel andel af vælgermassen, som svarede til dets andel af gyldige stemmer ved valgene. Denne idé gør det muligt at anvende landstingsvalgene 30/4 1918 som udgangspunkt, hvilket skønnes at give et præcisere billede (Valgsretsalderen var noget højere, nemlig 35 mod 29 år, valgdeltagelsen noget lavere, 65 mod 75 %; men forholdstalsmetoden var fuldt gennemført, og korttidskonjunkturer synes at have spillet mindre ind, så at vælgernes fordeling – der for hele landet blev omtrent som ved folketingsvalget – formentlig afspejles bedre. Kun i de elleve kredse, hvor missionslister opnåede over 5 % af stemmerne, må folketingsvalgene foretrækkes).

Teoretisk kan der tales om en »mobiliseringsprocent«, som angiver, hvor stor en del af hvert partis vælgergrundlag, der deltog i afstemningen 1916. Forudsættes det, at de engagerede partiets vælgere har fulgt partiernes anbefalinger *eller* slet ikke stemt, kan man videre opnå en tilnærmelse til

Tabel 3. *Summariske mobiliseringsprocenter i hovedstaden 1916 (16)*

Valgkreds	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	F.1	F.2	F.3
Japartierne	38	34	46	40	34	48	38	42	48	44	41	45	41	47	44	53	47	50
Nejpartier	34	35	44	41	40	45	35	43	40	44	38	36	39	43	40	43	41	42
Deltagelse	37	34	45	40	36	46	36	43	46	44	41	43	41	46	43	46	45	46

Anm.: I Gentofte og Lyngby, hvor Venstre fik hh. 4,3 og 4,6 % af stemmerne, blev japartierne mobilisering hh. 48 og 45 %, nejsidens 50 og 39 %

disse mobiliseringsprocenter i hovedstadsområdet (hvor kun halvanden procent af vælgerne var venstremænd). Beregningen ses af tabel 3.

Procenterne ligger omkring samme niveau. De varierer fra kreds til kreds, men jo hovedsagelig i samme retning for de to sider (korrelationskoefficienten er beregnet til +.61). Man kunne herefter antage, at både ja- og nejpartierne ved afstemningen mobiliserede ca. 42 % (35 à 50 %) af deres vælgergrundlag; videre at denne procent stort set var fælles fra kreds til kreds og altså i grove træk kan aflæses af den samlede deltagelsesprocent, hvor Venstre ikke spiller nogen rolle.

Uden for København havde Venstre næsten overalt en vis styrke. Tallene for en halv snes større byer kan dog give et vist indtryk (tabel 4):

Tabel 4. *Summariske mobiliseringsprocenter i ti købstæder (17)*

Byområde	Køge	Hel-singør	Korsør	Ma-ribo	Nak-skov	Oden-se	Ho-bro	Skive	Ran-ders	Aar-hus
Japartierne	46	39	59	49	52	43	51	53	51	44
Nejpartier	43	42	64	52	68	33	61	28	52	43
Deltagelse	43	38	59	48	53	37	51	43	49	42
% Venstre-stemmer	5	4	2	2	6	4	6	5	4	3

Under iagttagelse af at Venstre trods alt betød noget flere steder (hvilket jo forrykker mobiliseringen til den ene eller den anden side) understøtter disse eksempler, med undtagelse af Skive, den før opstillede hypotese. Bl. a. ud fra den normalt lidt lavere valgdeltagelse på landet, kan man vel regne med, at de engagerede partiers mobilisering for hele landet har været meget nær ved 40 % hvilket giver en foreløbig kalkule som følger (tabel 5):

16. Ja- og nejstemmerne i kredsene udtrykt i procent af de respektive engagerede partiers vælgergrundlag (beregnet ud fra landstingsvalget 1918). Kilde: Som note 15.
17. Som note 16.

Tabel 5. *Kalkule for deltagelsen i afstemningen 1916*

	Konser- vative	Venstre	Rad. & Socdem.	Til- sammen
Partiets vælgergrundlag, %	22	30	48	100
Mobiliseringsprocent 1916	40	27	40	36,1
% af alle stemte ja	–	4,0	19,2	23,2
vælgere stemte nej	8,8	4,1	–	12,9

Efter dette var venstrevælgernes deltagelse generelt set kun ca. 67 % af de øvrige partiers. Der var imidlertid tale om et ret varieret mønster (tabel 6):

Tabel 6. *Valgkredse efter afstemningsdeltagelse og Venstres styrke (18)*

Deltagelse i afstemningen	Venstres andel af stemmerne (%)						Gns.
	0–9	10–24	25–34	40–54	55–99	Ialt	
under 30 %	–	–	2	9	12	23	57 %
30–40 %	2	4	8	12	6	32	43 %
35–39 %	5	6	6	8	1	26	31 %
40–44 %	10	4	3	–	–	17	11 %
over 44 %	9	2	–	1	–	12	8 %
Tilsammen	26	16	19	30	19	110	36 %

Tabellen viser det før omtalte forhold, at deltagelsen normalt var lav, hvor Venstre stod stærkt, men også, at der var undtagelser fra dette mønster. Variationerne i afstemningsdeltagelsen fra kreds til kreds kan derfor siges at bero *dels* på almindelige udsving i aktivitetsniveau, hvorved de engagerede partiers mobilisering varierede mellem 30/35 % og 50/60 % (ens for begge lejre) – og *dels* på særlige forhold for Venstres vælgere. Man kunne opstille formlen:

$$M_t = (M_e \cdot V_e) + (M_v \cdot V_v)$$

hvor M er mobiliseringsandelen, V vælgergrundlaget, mens e betegner de engagerede partier, v Venstre, t begge grupper under eet. Venstres »mobilisering« – på ja- og nejsiden under eet – må have varieret mellem de engagerede partiers niveau og et langt lavere. Den rimeligste tolkning er, at den

var forbundet med de øvrige partiers og over et vist niveau faldt sammen med denne, men havde betydeligt større udsving nedad. En anvendelig hypotese synes at være:

$$M_e = M_v + \frac{0.53 \div M_v}{2}$$

hvor altså Venstres mobilisering er lige så meget lavere end de andre partiers som denne er lavere end det normale maximum for deltagelsen overhovedet (på ca. 53 %). Da M_t samt V_v og V_e er bekendte størrelser, kan man herudfra beregne M_e og M_v . Bruges tallene fra tabel 5 fås følgende:

$$0.361 = 0.3 M_v + 0.7 M_v + 0.1855 \div 0.35 M_v; M_v = 0.27;$$

$$M_e = 0.27 + (0.53 \div 0.27) : 2 = 0.40.$$

Det erkendes, at denne beregningsmåde bygger på flere kun delvist begrundede generalisationer – bl. a. jo den, at de vælgere fra de engagerede partier, der stemte i modstrid med partiets anbefaling, var meget få og stort set opvejede hinanden. Det antal ja- og nejstemmer, som gennem formelen udregnes for de engagerede partier kreds for kreds, overstiger imidlertid kun undtagelsesvis – og da rent marginalt – de virkelige, konstaterede tal for ja og nejstemmer. Strengt taget giver en beregning efter disse retningslinjer kun en ramme for at vurdere, om de afgivne stemmers fordeling på ja og nej var mere eller mindre tilfredsstillende for ja- og nejsiden i forhold til den radikal-socialdemokratiske respektive den konservative stemmestyrke i området. Hvor Venstre står meget svagt – som i København og de største købstæder – måles herved hovedsagelig de engagerede partiers lokale mobiliseringsevne. Jo stærkere Venstre står, desto nærmere kommer man til en realistisk vurdering af venstrevælgernes fordeling på ja- og nejsiden. I bilag 1 er beregningen for samtlige valgkredse (de 18 københavnske dog under eet) gengivet ved nejstemmernes andel af det beregnede samlede antal ja- og nejstemmer fra venstrevælgere; Venstres andel af stemmerne er oplyst til belysning af holdbarheden i disse summariske tal, som kunne kaldes »venstrenejprocenten«.

Venstrenejprocenten i provinsens 92 valgkredse viser meget betydelige variationer – faktisk nærmest en jævn spredning over hele det logisk mulige register (tabel 7).

I betydelig udstrækning følger disse variationer et regionalt mønster, som det vil ses af kalkulen i tabel 8.

Analysen peger på, at øernes venstremænd helt overvejende stemte ja, undtagen dog Bornholm og delvis det nordlige Sjælland; venstremændene

Tabel 7. Venstrenejprocent 1916 i provinsens 92 valgkredse (19)

Nej i % af afg. venstrestemmer	Venstres vælgergrundlag i % (1918)				
	1-20	20-39	40-59	59-86	Ialt
0- 19 %	9	10	3	2	24
20- 39 %	—	8	6	—	14
40- 59 %	1	7	8	2	18
60- 79 %	2	3	9	5	19
80-100 %	3	2	7	5	17
Ialt, kredse	15	30	33	14	92

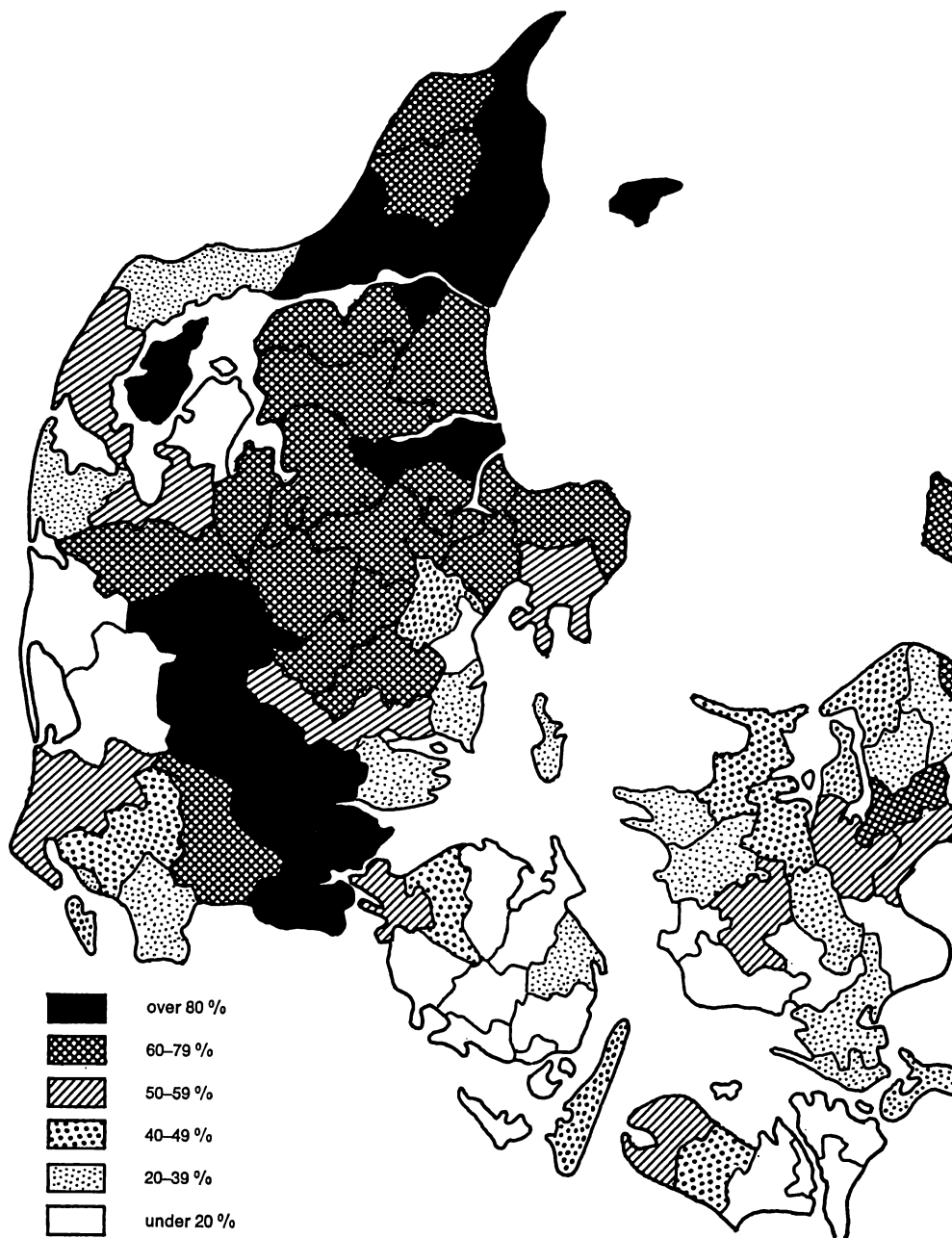
Tabel 8. Beregnet afstemningsdeltagelse landsdelsvis (20)

	Deltagelsesprocent					Tusinde stemmer				Venstre nej- pct.
	venstremænd			øv- rige	ialt	venstre		øvrige		
	ja	nej	ialt			ja	nej	ja	nej	
	ja	nej	ialt	ja	nej	ja	nej	ja	nej	
Hovedstaden	—	31	31	43	42,4	—	1.1	76.2	37.2	100
Nordl. Sjælland	14	11	24	40	35,8	5.7	4.5	30.6	14.7	44
Syd. Sjælland	26	6	32	44	40,1	7.7	1.7	20.4	7.5	18
Bornholm	6	14	19	36	30,0	0.4	0.9	3.3	0.9	70
Lolland-Falster	19	6	25	38	34,7	2.4	0.8	10.7	3.9	24
Fyn m. øerne	19	4	22	37	32,8	7.7	1.5	23.8	12.1	16
Nordjylland	5	14	20	38	28,3	3.9	10.6	15.6	9.8	73
Østjylland	10	21	31	43	38,6	7.9	16.3	40.8	16.4	67
Vestjylland	11	14	26	38	30,8	9.3	11.7	16.9	5.8	56
Hele landet	12	15	26	41	36,2	45.0	49.1	238.3	108.3	52
Hovedstaden	—	31	31	43	42,4	—	1.1	76.2	37.2	100
Øerne	18	7	25	40	35,4	23.9	9.4	88.8	39.1	28
Jylland	9	16	25	41	33,4	21.1	38.6	73.3	32.0	65

Anm.: Inddeling efter amterne. Syd. Sjælland omfatter Sorø og Præstø amter, Østjylland Vejle, Aarhus, Skanderborg og Randers amter.

19. Kilde: Bilag I.

20. Kilde: Materialet bag bilag 1.

Figur 2. Andel nejstemmer fra deltagende venstrevælgere beregnet for folketingskredsene

Kilde: Bilag 1.

i Jylland stemte derimod overvejende nej – især i Nordjylland, til gengæld ikke særlig udpræget i Vestjylland. Kortet over de enkelte valgkredse (figur 2) viser, at mønsteret i virkeligheden var endnu mere varieret. Nejflertal var der i kredse på Midt- og Nordvestsjælland og på Nordvestfyn – jaflertal til gengæld i flere kredse langs Vesterhavet, på Aarhus- og Horsenskanten m. v. Og en betragtning af sogne og kommuner – der ikke kan gennemføres systematisk her, men tildels kan gøres ud fra figur 1– viser, at der også inden for de enkelte kredse var kraftige variationer.

Det mest oplagte forklaringsmønster på denne højst forskellige reaktion hos venstremænd landet over er givet med selve valgkredsinddelingen: Selvom kredsene var omlagt i 1916, er det muligt at placere Venstres folkeringsmænd temmelig præcist i forhold til den nye inddeling og således se, om der skulle være større forskel på de ni nejtilhængeres kredse og de 29 jatilhængeres. (Tabel 9).

Tabel 9. *Venstrevælgeres fordeling ud fra folketingsmændenes.*

		29 ja- kredse	9 nej- kredse	Andre kredse	Til- sammen
% af venstre- vælgerne, som	ja	11,6	6,5	14,3	12,2
	nej	12,5	17,1	13,1	13,4
i 1916 stemte	ialt	24,1	23,6	27,4	25,6
Venstrenejprocent		52	72	48	52

Af de 29 venstrefolketingsmænd, som stemte ja til salget, fik tilsyneladende et dusin følge af et flertal blandt partifællerne i deres kredse (når der ses bort fra de mange sofavælgere) – bl. a. Berntsen samt i Jylland J. C. Christensen, Slebsager, Brorsen og Jensen-Klejs. Men ligeså mange synes at have haft flertallet imod sig, bl. a. Thomas Larsen og Pinstrup i Vendsyssel samt Pedersen-Nyskov i Grenaa. Tre–fire andre havde halvsøjle resultater, deriblandt Neergaard i Ebeltoft. Syv af nejmandene synes at have været på linje med deres hjemlige partifæller, to andre derimod ikke (Munk-Poulsen i Thisted og Starcke i Faaborg). Til observationerne på dette felt hører iøvrigt, at nejfolkenes resultat oftest var meget ringe – så ringe at mange højrefolk må have stemt ja – i områder, hvor også konservatismens lokale politiske førstemand støttede salget på rigsdagen: Skive (proprietær Hartz), Odense (konsul Hey), Sydfoyn (Theilmann og W. Neergaard), Falster og Østlolland (Sonne og grev Knuth) samt vel Horsens- Aarhus by (grev Frijs) – dog ikke i Nordjylland (Rottbøll og Døcker).

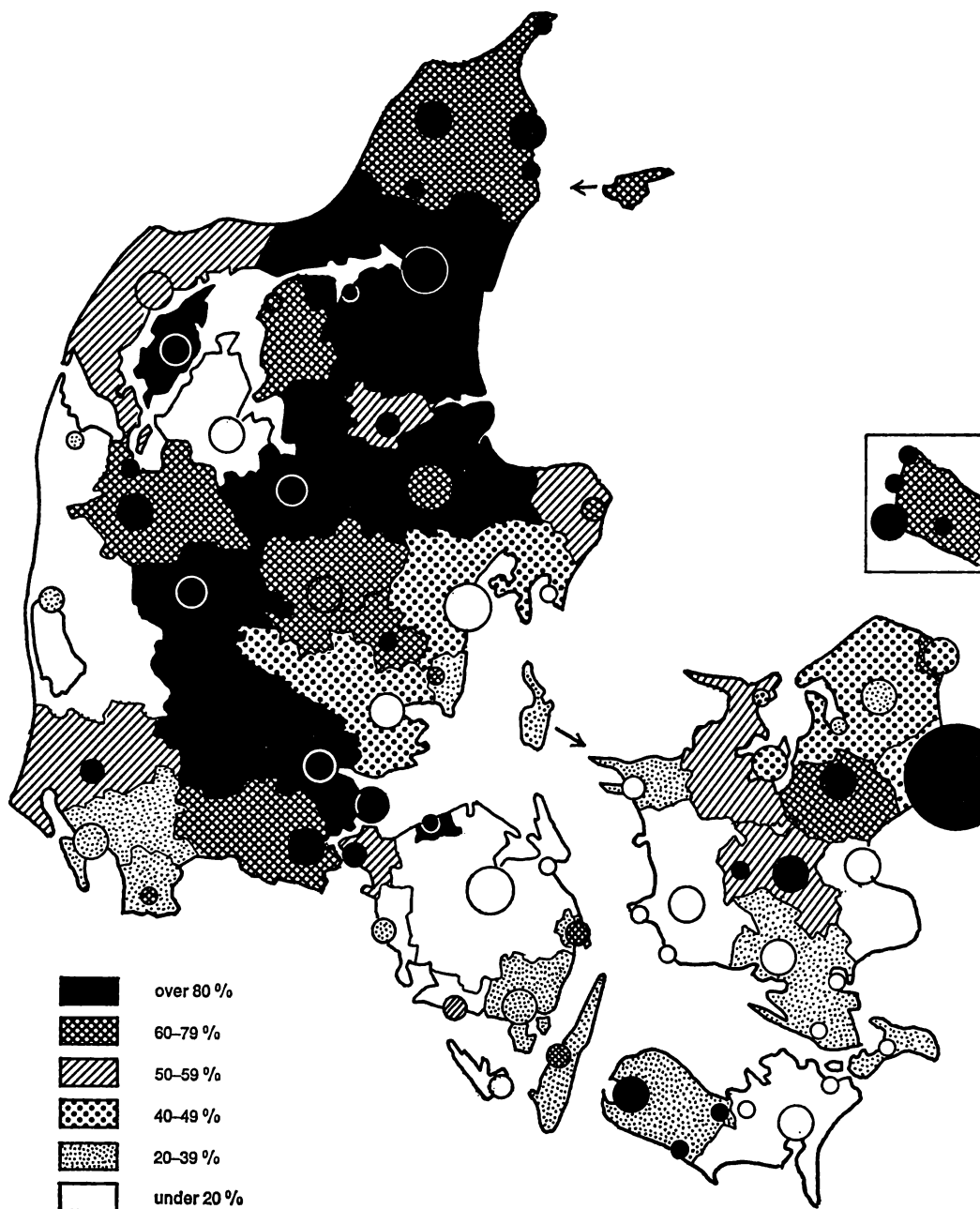
Man må da forlods regne med den mulighed, at personlig autoritet oftest spillede en rolle for udfaldet af afstemningen; nogen automatisk effekt var der imidlertid ikke tale om [21].

En anden oplagt forklaringsmulighed er de lokale blades, og selvfølgelig især de lokale venstreblades holdning. Allerede i figur to falder det i øjnene, at de fleste mere energiske jablede havde præsentable jaflertal i de omliggende valgkredse, mens nejstemmerne oftest dominerede, hvor venstrebladene sagde nej eller var uldne. Sammenhængen er så påfaldende, at det er rimeligt at efterforske mønsteret nærmere. Andetsteds har jeg påvist, hvorledes Danmark gennem første halvdel af dette århundrede faldt i et halvt hundrede nogenlunde klart og stabilt afgrænsede avisområder, hver betjent fra en enkelt by. Uden større problemer kan man da gruppere de enkelte kommuners afstemningstal og valgtal på bladkredse. Af rent praktiske grunde foretrækkes her partifordelingen ved folketingsvalget 1918 som beregningsgrundlag. Samtidig er beregningerne foretaget separat for land og by; resultaterne fra byerne er generelt mindre sikre og af betydelig mindre interesse end dem fra landdistrikterne. Den ændrede beregningsform betyder, at venstrenejprocenten blir lidt højere end ovenfor beregnet (tabel 8 m. v.), men for det komparative formål, der her er hovedsagen, spiller dette ingen rolle. Analysens resultater fremgår i hovedtræk af tabellen i bilag II, som for venstrenejprocentens vedkommende er sammenfattet i figur 3.

Resultatet er, at der er meget kraftigt sammenfald mellem de før gjorte generalisationer om de enkelte venstreblades holdning til afstemningen og venstrevælgernes formodede reaktion. Billedet er sammenfattet i tab. 10. Foruden residualberegningerne, mundende ud i venstrenejprocenterne, er i tabel 10 gennemført en simpel sammenligning af de konservative stemmetal på landet med antallet af nej-stemmer i de samme områder. Denne metode gir anvendt på folketingskredsene ialt godt 30.000 overskydende nejstemmer med en fordeling, der pænt bekræfter de der beregnede venstrenejprocenter (se bilag 1). Også billedet af bladområderne bekræftes ad denne vej. Det kan da anses for uomtvisteligt, at der gennemgående var ret høj deltagelse og meget store nejflertal, hvor venstrebladene åbent gik imod

21. Aarb. F. Rigsdagen 1916–17. V. Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år I–II, 1949. Kraks Blaa Bog 1917. –

På Falster og Østlolland spillede det måske også ind, at Nykøbingkredsens konservative folketingskandidat fra 1913-valget, lic. theol. H. Lawaetz 30/11 i protest forlod Dansk Vestindisk Samfund, som han var medstifter af. I samme område synes Venstres politiske førstemand at have været dr. Kragh, der var landstingsmand; noget lignende var vel tilfældet på Midtfyn (Jørgen Pedersen) og på Salling-Skiveegnen (Dalsgaard), og de tre nævnte var alle ivrige jafolk.

Figur 3. Andel nejstemmer fra deltagende venstrevælgere beregnet for bladkredsene (land og by særskilt)

Kilde: Bilag II

Tabel 10. *Venstrevælgernes reaktion efter bladenes holdning (22)*

	Lokale venstreblades holdning							Ingen Venstre-blade		Til-sammen D
	Abent nej	Dulgt nej	Neutral	Svagt ja	Klart ja	Stærkt ja	Provins	Kbh.		
									A	
Antal områder	5	7	7	8	10	8	3	1	49	
Tus. vælgere 1918	74	110	132	99	243	212	43	306	1219	
heraf på landet	34	84	97	73	156	148	30	21	643	
% af vælgerne ja stemte 1916	20	14	21	21	23	25	29	28	23	
nej	19	16	14	12	12	9	8	15	13	
% af vælgerne ja på landet stemte	16	12	20	21	20	24	28	25	20	
nej	21	16	12	10	10	7	7	14	11	
% af vælgerne på landet 1918 stemte	Konserv. 3	5	7	5	12	9	10	23	9	
	Venstre 48	51	38	37	32	36	15	7	36	
	Rad.-Soc. 27	19	30	32	29	30	44	42	29	
	ialt 78	75	75	74	73	75	69	73	74	
Hundreder stemmer på landet	Kons. 1918 11	40	65	38	186	138	29	48	555	
	Nej 1916 70	134	117	76	160	101	21	30	709	
	forskel ÷59	÷94	÷52	÷38	26	37	8	18	÷154	
Tus. venstrevælgere heraf ja stemte 1916 %	27	65	56	43	78	77	8	6	360	
nej	3	4	9	8	15	20	19	6	11	
ialt	31	20	18	17	9	4	5	27	14	
	34	24	27	25	24	24	24	33	25	
Venstre-nejprocent 1916 ca.	land 90	82	64	64	40	16	21	30	53	
	by 97	90	75	85	32	18	19	100	67	
	ialt 92	83	66	68	39	16	21	82	56	

A. Aalborg by, Vejle, Middelfart, Skanderborg, Nyborg.

B. Aalborg land, Viborg, Holstebro, Herning, Fredericia, Nyk. Mors, Odder.

C. Randers, Kolding, Holbæk, Kalundborg, Varde, Ribe, Assens.

D. Hjørring, Ringsted, Silkeborg, Grenaa, Rudkøb., Bogense, Fr.havn, Skagen.

E. Aarhus, Horsens, Hillerød, Næstved, Rønne, Nakskov, Thisted, Svendborg, Hobro, Faaborg.

F. Odense, Slagelse, Nykøb. F., Ringkøbing, Esbjerg, Roskilde, Stege, Marstal.

G. Skive, Køge, Helsingør (rad. blade).

– »venstrevælgere« svarer her til Venstres »valggrundlag« (d.v.s. partiets andel af afgivne stemmer × vælgertallet ved folketingsvalget 1918).

22. Områdeinddeling efter »Dagbladskonkurrencen 1870–1970« (se note 10); grænserne ses af fig. 3. Herningegnen er regnet under dulgt nejpressedomnans, fordi Folkebladet var størst; Randerseggen er rubriceret under neutral presse, hvilket er det simple midtpunkt mellem de to lokale venstreblades holdning.

salget. Hvor de var uldne – d. v. s. dulgt negative – var deltagelsen lavere, men nejprocenten omtrent lige så høj. Ja selv neutrale eller svagt artikulerede jablade så et flertal af deres lokale partifæller stemme nej. En kraftig pressestøtte kunne derimod oftest give jafiertal, men ikke nogen høj deltagelse.

Et nærmere studium af figur 3 (og bilag 2) følger vigtige supplerende iagttagelser til. Nogle af de (svagt) negativt indstillede småblade havde begrænset indflydelse uden for byporten: Skanderborg Amts Avis, Middelfart Avis, Nyborg Avis, Odder Dagblad. Tilgrænsende større og mere ansete venstreblades indflydelse (Aarhus Amtstidende, Fyns Tidende) kan have spillet ind, ligeså lokale folketingsmænd (Birch i Nyborg og Hegelund-Lange i Odder var ivrige salgstillhængere). Tilsvarende synes vælgerne i Bøge Avis, vælgerne i Assens snarere Klaus Berntsen end den svagt positive Bøge Avis, vælgerne i Assens snarere Klaus Berntsen end den tilknapet neutrale Assens Amts Avis, dem i Ribe snarere Søren Brorsen end det neutrale Ribe Folkeblad (der dog havde en aflægger af det salgsvenlige Esbjerg Avis, Landbodagbladet, på halsen). Større vægt havde det, at en række ansete og stærke venstreblade, der gik klart ind for salg, noterede sløje eller dårlige resultater. Det gjaldt Roskilde Dagblad, hvor J. A. Hansen som nævnt lagde skylden på uviljen mod regeringen; han havde iøvrigt selv bidraget stærkt hertil med sine kampagner mod Rodes »regereri«. Dårligt var resultatet også for Nakskov Tidende; her kan det have spillet ind, at studenterne og den lokalt bosiddende Th. Adler Lund gik stærkt ind i agitationen [23]. Meget dårligt var det hos Bornholms Tidende, hvis lokale socialdemokratiske konkurrent anså, at de fleste nejstemmer var kommet fra Venstre. Halvdårligt gik det i Thy (rent bortset fra de mange højremænd); Thisted Amts Tidende havde her den ene af folketingsmændene (Munk-Poulsen) imod sig, men det er dog påfaldende, at resultatet trods alt var klart bedre i hans kreds (Thisted) end mod syd (Hurup). Nærmest katastrofalt var udfaldet i det store Randersområde. Randers Dagblad var ret emfatisk salgstillhænger; over for stod det meget mindre Randers Venstreblad, nyligt overtaget af en bred kreds af aktive venstremænd og redigeret af Niels Elgaard, der agiterede stærkt mod salget både i bladet og på møder.

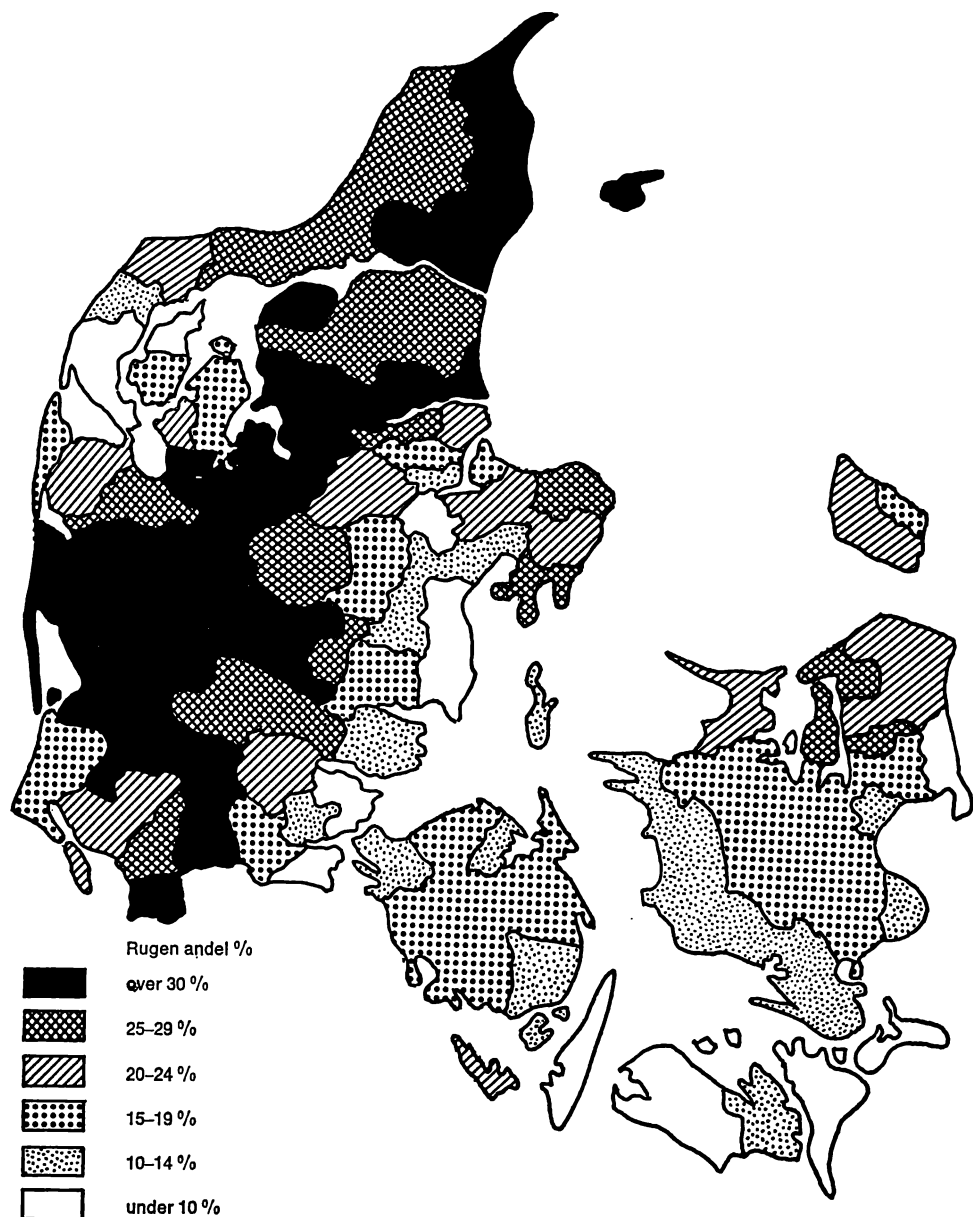
Hvor både et stort venstreblad og partiets lokale fører gik tydeligt ind for salget, synes venstremændene som helhed også at have gjort det. Selv her forekommer imidlertid oftest spredte koncentrationer af nejstemmer, som ikke kan forklares ved konservatismens lokale styrke. Jafiertallet var

meget stort hos Sorø Amtstidende, der hørte til de ivrigste og arbejdede på linje med de to–tre lokale folketingsmænd af Venstre; alligevel var der nejlflertalslommer både idets nordøstlige og dets sydøstlige hjørne. Tilsvarende havde Næstved Tidende nejlommer i et par sogne ud mod Karrebæksmunde bugt. Aarhus Amtstidende havde vel venstremændenes støtte i byens nærmere periferi, men længere væk stemte de fleste utvivlsomt nej – ikke mindst iøvrigt på Mols, midt i selveste Niels Neergaards kreds. Ligeså havde Horsens Folkeblad støtte til sit ja i området sydlig del (bl. a. i Bjerrekredsen), men ikke ind i landet, mod nordvest. Ringkøbing Amts Dagblad – hvor bl. a. afholdschefen dr. Hindhede ivrede for salg – sikrede sammen med J. C.s autoritet store jafertal fra området venstremænd, men oppe imod Harboøre var der mange nejstemmer, også bortset fra de talrige højremænd. Indflydelsen fra venstrepressen bidrager altså nok væsentligt – formentlig mere væsentligt end nogen anden enkelt faktor – til forklaring af mønsteret. Men den udtømmer ikke problemet.

Tværs igennem det hele går som før nævnt niveauforskellen mellem Jylland og øerne. Anvisningen på at stemme ja kom ikke mindre eentydigt fra partiets autoriteter til venstremændene omkring Ringkøbing fjord end til dem på Midtfyn eller Falster – men trods alt blev jafertallet blandt dem mindre. En nærliggende forklaringsfaktor er graden af agrarisk harme mod regeringen. Dennes hovedforbrydelse lå som bekendt foreløbig i fodringsforbudet og maksimalprisordningen for rug, som indebar, at de specielt rugdyrkende egne landbrugere påførtes økonomiske tab. Vreden over »rugmaksimalen« kan antages at have været proportional med rugdyrkningens betydning; figur 4, som viser rugens andel af det samlede kornareal pr. 15/7 1912 herred for herred landet over, skulle da kunne give en baggrund for afstemningen [24]. Udbredt rugdyrkning og høje Venstrenejprocenter falder sammen i Aalborg, Hjørring, Viborg amter (minus Salling) samt i de midtjyske dele af Ribe, Ringkøbing, Skanderborg og Vejle amter, delvis Djursland, Bornholm og Nordsjælland. Ved nærmere eftersyn er korrespondensen mindre klar. Rugen betød ligeså meget på Ringkøbingegnen som ved Herning og mere end på Struer-Lemvigkanten; den betød ikke stort i det sydlige Thy, på Mors eller omkring Randers, Kolding-Fredericia, hvor der var endog meget solide nejlertal. De forskellige lommer af nejstemmer i øernes landdistrikter belyses slet ikke ad denne vej. Reaktionen på krænkelsen af den materielle egeninteresse kan kun konstateres i så grove træk, at den ihvertfald må have været modificeret kraftigt af andre påvirkninger.

24. Stat. medd. 4, 24, 2: Arealets Benyttelse i Danmark 15/7 1912.

Figur 4. Rugens andel af kornarealet 1912

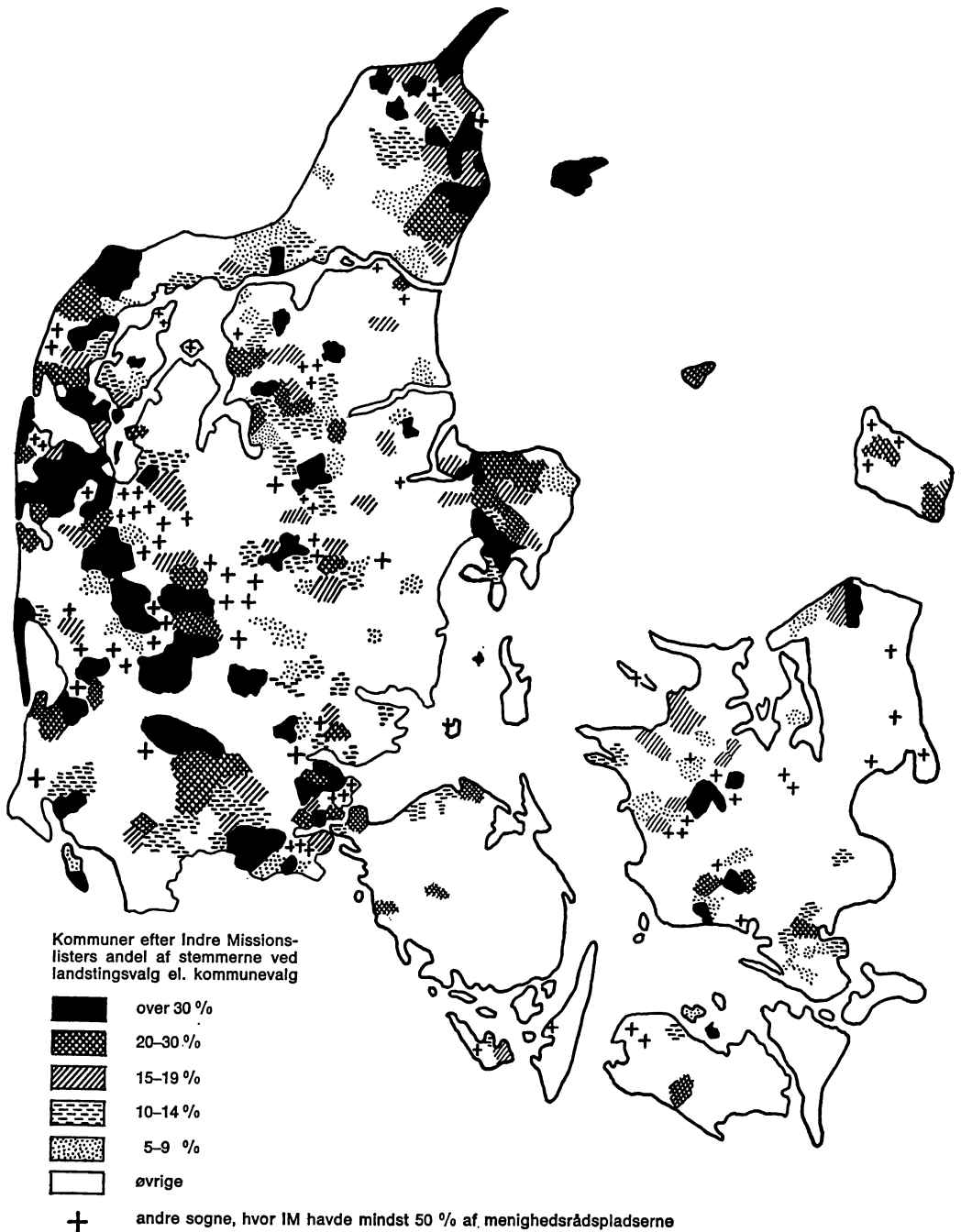
Kilde: se side 24

Løjnefaldende er det, at de nævnte nejlokker på øerne jævnlige findes umiddelbart i nærheden af større godser, f. eks. Holsteinsborg, Gunderslev, Gavnø, Beldringe og Vemmetofte på Sydsjælland, Hverringe, Wedelsborg og Tranekær på Fyn. Undtagelserne viser sig imidlertid at være langt talrigere – f. eks. de mange lollandske godser – og i Jylland kan forholdet jo næppe spille ind [25]. Det viser sig i stedet, at flere af de nævnte sogne var under stærk indflydelse af Indre Mission. Denne folkebevægelse tog som nævnt gennem sit dagblad Kristeligt Dagblad – og også iøvrigt ved lokalavisen Herning Avis – klart til orde mod salget. En gennemgang af landet ud fra denne synsvinkel peger klart på, at der her foreligger en faktor af betydning.

Ved en måling af Indre Missions betydning i et politisk spørgsmål som det foreliggende er retningens magt i rent kirkelig henseende ikke tilfredsstillende. Figur 5 oplyser da først og fremmest, hvor missionen ved landstingsvalget i 1918 opnåede væsentlig tilslutning til særlistene og hvor den gjorde det ved kommunale valg mellem 1909 og 1921; særskilt er det yderligere markeret på kortet i hvilke andre sogne, missionsfolk besatte 50 % eller mere i menighedsrådene. Hermed er der formentlig givet et groft overblik over denne variabel, som – såvidt det ses – ikke tidligere er studeret systematisk fra en sådan politisk-historisk synsvinkel [26].

Meget falder på plads ved denne betragtningsmåde. På Sjælland forklares nejstemmekoncentrationerne øst for Tissø, ved Sejrøbugten, syd for Gilleleje og syd for Tystrup sø ned mod Holsteinsborg m. v. På Bornholm tilsvarende koncentrationer i øens nordvestlige og sydøstlige ender, på Lolland den nord for Rødby og et par yderst mod nordvest. På Fyn gælder

25. Forholdet er søgt checket efter fortegnelsen over større godser i Hof- og Statskalenderen 1915, uden resultat. Efterprøvet er også den mulighed at de større højskoler kunne have spillet en rolle, med udgangspunkt i Borup og Nørgaard: Danmarks Folkehøjskoler, 1940. Af kendte højskolefolk gik J. P. Kristensen-Randers og Alfred Poulsen mod salget (Vejle Amts Folkeblad 13/12), men både ved Ollerup og Ryslinge var der store jafertaler.
26. Indre Mission opstillede ved landstingsvalget 1918 i Frederiksværk, Vedby, Præstø, Maribo, Frederikshavn, Sæby Halvrømmen, Løvel, Mariager, Grenaa, Ebeltoft, Silkeborg, Bække og Ringkjøbing (hvor resultatet blev tre stemmer!).
Kilden til fig. 5 er disse valg (efter Folketingsvalgene og Valgmandsvalgene 1918 – se note 9), kommunevalgene i 1917, subsidiært det nærmeste andet kommunevalg i perioden 1909–21, hvor missionslister opstillede klart, (efter Stat. Medd. 4,31,5, 4,42,2, 4,54,3, 4,62,5), samt endelig – med særskilt signatur – oplysningerne i Kirkeleg Haandbog 1923 om menighedsrådenes sammensætning.
27. For 26 kredse i provinsen med »venstrenej-procenter« over 67 var deltagelsen gsnlt. 27,4 %, for 34 kredse med 34–67 24,9 %, for 32 med under 34 25,5 % (efter bilag I).

Figur 5. Indre Missions politiske indflydelse ca. 1916 efter stemmeandel ved Landstingsvalg 1918 eller kommunevalg 1917 (subs. 1909, 1913 eller 1921)

Kilde: se side 26.

noget lignende lige uden for Middelfart, øst for Bogense og lige nord for Assens, på Langeland selve Rudkøbing by. Først herved finder det også en rimelig forklaring, at nejfolkene helt dominerede Fredericia- og Koldingeggen, skønt bladene ikke åbent støttede dem. Videre begriber man de mange nejstemmer i Silkeborg Avis' område, på Mols og det centrale Djursland – helt ind til Randers fjord – samt i Viborg Stifts Folkeblads østlige besiddelse (Løvelkredsen). Tydeligt blir det også, hvorfor nejstemmerne dominerede endnu mere i Vest- og Sydvesthimmerland samt nord for Limfjorden end i Aalborg Amtstidendes øvrige område. Her findes givetvis også forklaringen på at nejstemmerne var endnu langt talrigere i Vendsyssels østlige og nordlige del end vestpå, og at Thisted Amts Tidende dårligere kunne klare nejagitationen vest og syd for byen end østerud. Den kraftige koncentration af missionsfolk på Lemvigkanten modsvarede givetvis for en stor del af et stort konservativt stemmetal, men på Holstebroegnen har det især været Venstres folk, der til daglig gik med missionen og nu stemte nej. I selve Ringkøbingkredsen stod missionen som politisk faktor svagere end nordpå og langt svagere end i Herningområdet; men selv J. C.s og Chr. Niensens samlede kræfter har haft en ganske sejr kamp. Lettere gik det så for Slebsager og hans Esbjerg Avis, og når Vardeegnens venstremænd dog delte sig nogenlunde ligeligt, skyldtes det utvivlsomt, at missionen betød mindre her end i sognene på højderyggen (som endnu lå under Vejle- og Koldingbladene).

At Indre Mission ved denne tid var en betydelig politisk faktor fremgår allerede af kommunevalgene. Det viser sig her, at de almindelige traditionalistiske elementer i denne bevægelse også kunne slå ud i et rent landspolitisk spørgsmål – også rent bortset fra den mere indirekte indvirkning på partivalget.

Billedet af vælgernes reaktion ved folkeafstemningen i 1916 forbliver naturligvis uklart, fordi man i sidste ende ikke har andet at støtte sig til end de officielle økologiske data, stemmetallene. En nærmere analyse af disse som her gennemført peger alligevel på en række sandsynlige sammenhænge af interesse:

Der er grund til at antage, at de klart engagerede partiers vælgere delte sig i to omtrent lige store grupper. Et lille flertal af dem fulgte partiets (og partipressens) anbefaling til at stemme henholdsvis ja eller nej, mens de øvrige undlod at stemme. At en del af de konservative parlamentarikere var i modsætning til deres parti må formodes kun at have spillet ind rent lokalt og selv her temmelig marginalt. – Iøvrigt synes der at have været

ringe forskel i mobiliseringsevnen mellem de besiddende klassers parti og de to partier, som repræsenterede den jævne befolkning – jfr. iøvrigt den ringe deltagelse i de privilegeredes valgmandsvalg op til 1914. Og det er ret bemærkelsesværdigt, at de to lejres mobiliseringsevne snarere synes at have haft en ligefrem sammenhæng (pegende på generelt virkende forskelle i engagement eller politisk temperatur fra kreds til kreds) end en omvendt (svarende til konformitetsdimensioner efter cross-pressure-hypotesen eller lign.).

Variationerne i afstemningsdeltagelse skyldtes i hovedsagen Venstres vælgere, som befandt sig under vekslende grader af cross pressure. Partiets ledelse anbefalede som helhed ja, men stod ikke virkelig samlet, og uviljen mod at støtte regeringen skabte da en åben valgsituation, resulterende i, at hovedparten (ca. 60 %) af Venstres normale vælgere ikke stemte, og i, at de øvrige delte sig omtrent ligeligt. Fra egn til egn var denne deling højst ulige. Kredse med overvældende nejflertal, store jaflertal og blandede reaktioner fra venstrevælgerne var omtrent lige talrige – ligesom deltagelsen formentlig også var omtrent lige lav i de tre situationer (27). Afgørende for reaktionen i de enkelte områder var normalt *dels* den forskellige påvirkning fra partiets lokale blade og dets lokale politikere, *dels* underliggende strukturer, af hvilke de ideologiske (Missionsbevægelsens styrke) synes at have spillet en større rolle end de mere kontante (rugmaksimalen). Men også herudover var der lokale variationer (Roskilde, Nakskov m. v.).

Som helhed peger analysen af afstemningen i 1916 på, at de fire etablerede parti- og klassebevægelser hver for sig havde et stærkt greb om opinionsdannelsen i hvert sit milieu. Men ihvertfald for landbovælgerens vedkommende var det i høj grad lokale massemedier (aviser) og under dem lokale opinionsgrupper, som formidlede (fortolkede, forstærkede, modificerede) anbefalinger og direktiver fra højere niveauer. – I den konkrete situation belyste afstemningen, at Venstres vælgerkorps fuldtud kunne støtte rigsdagspartiet i dets vandring over midterpunktet i dansk politik – at der allerede forelå et solidt ideologisk grundlag for det følgende tiårs borgerlige blokpolitik under Venstres ledelse.

Bilag I.

Beregning af venstrevælgernes deltagelse ved afstemningen 14/12 1916 samt deres fordeling på ja og nej.

Inddeling: Valgkredsene i provinsen (hovedstaden under eet).

	(1)	(2)	(3)	(4)		(1)	(2)	(3)	(4)
Hovedstaden	1	31	42	100	Frederikshavn	43	17	35	96
Gentofte	4	40	48	88	Sæby	64	16	34	100*
Lyngby	5	28	41	0*	Hjørring	54	25	39	62
Roskilde	22	25	39	60	Vraa	51	18	36	64
Køge	23	27	40	53	Halvrimmen	80	16	35	82
Lejre	38	22	37	55	Thisted	52	18	36	31
Helsingør	8	24	38	69	Hurup	57	22	38	58
Fredensborg	25	23	38	39	Nykøbing M.	52	18	36	89
Hillerød	37	23	38	38	Aalborg 1	11	29	41	100*
Frederiksværk	34	23	38	44	Aalborg 2	19	26	39	100*
Holbæk	33	33	43	49	Bælum	60	26	39	63
Nykøbing S.	45	18	36	46	Aars	73	23	38	65
Vedby	57	22	38	28	Nibe	67	22	37	71
Kalundborg	24	27	40	39	Nr. Sundby	62	19	36	100*
Ringsted	23	37	45	39	Skive	16	11	32	0*
Sorø	47	27	40	52	Viborg	24	27	40	67
Slagelse	20	43	48	0	Kjellerup	58	29	41	77
Skelskør	49	32	42	7	Sdr. Vinge	51	23	38	88
St. Hedinge	22	33	43	30	Løvel	78	23	38	78
Præstø	40	27	40	32	Mariager	37	34	44	86
Næstved	30	37	45	18	Randers	7	40	47	69
Stege-Vordingb.	28	30	41	26	Borup	51	28	40	76
Nakskov	23	28	40	56	Hornslet	44	25	39	67
Maribo	18	21	37	44	Grenaa	54	24	38	61
Saxkøbing	19	21	37	0*	Ebeltoft	61	29	41	56
Nykøbing F.	29	24	38	7	Odder	47	31	42	38
Stubbekøbing	32	22	37	10	Aarhus 1	4	26	39	0
Rønne	28	23	38	64	Aarhus 2	4	34	43	0*
Aakirkeby	46	14	34	81	Aarhus 3	15	33	43	6
Odense 1	5	11	32	0*	Skjolddelev	41	30	41	40
Odense 2	5	27	40	0*	Horsens	10	40	47	0*
Kjerteminde	38	22	37	0*	Skanderborg	48	27	40	60
Assens	46	21	37	0	Østbirk	51	21	37	59
Middelfart	27	24	38	57	Silkeborg	43	33	43	72
Bogense	43	17	35	44	Fredericia	40	34	43	100*
Otterup	31	13	33	0*	Kolding	41	31	42	93
Nyborg	32	33	43	25	Vejle	46	45	49	82
Gudme	47	21	37	11	Give	80	35	44	93
Svendborg	26	25	39	15	Bjerre	53	27	40	26
Ærø-Fåborg	28	16	35	0*	Vonsild	39	34	43	86
Højrup	40	23	38	0	Ringkøbing	86	29	41	17
Rudkøbing	34	25	39	40	Lemvig	52	21	37	20

	(1)	(2)	(3)	(4)		(1)	(2)	(3)	(4)
Holstebro	71	23	38	67	Bække	67	26	40	69
Vinderup	54	22	38	56	Guldager	71	25	39	43
Herning	75	31	42	89					
Skjern	81	23	38	19	<i>Anm.:</i> * angiver, at de beregnede afstemningstal for de engagerede partier på enten nejsiden eller jaside overstiger de faktiske tal.				
Varde	66	24	38	52					
Esbjerg	24	23	38	28					
Ribe	53	28	40	37					

1. kolonne angiver Venstres procentandel af de de afgivne stemmer ved landstingsvalget april 1918, for hovedstaden samt 11 andre kredse (Holbæk, Fr.havn, Sæby, Halvrømmen, Mariager, Grenaa, Ebeltoft, Østbirk, Horsens, Silkeborg og Bække) dog folketingsvalget.

2. og 3. kolonne angiver de estimerede »mobiliseringsprocenter« for henholdsvis Venstre og de engagerede partier som beregnet ud fra den samlede deltagelse i afstemningen + stemmetallene 1918.

4. kolonne angiver hvor mange procent af de deltagende venstrevælgere, som stemte nej.

Bilag II.

Beregning af venstrevælgernes fordeling på ja- og nejstemmer ved folkeafstemningen 1916.

Inddeling: Landområder. Beregning: Land og by særskilt.

	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)	(g)	(h)	(i)	(j)	(k)
København	306	285	2	42	43	32	76	1.9	82	100	29
Køge	19.2	3.2	19	41	43	33	68	1.2	16	0	17
Roskilde	21.1	5.2	28	34	38	25	75	1.5	64	86	60
Helsingør	10.2	6.8	11	36	38	22	75	0.3	57	46	63
Hillerød	34.8	4.7	31	33	38	21	72	2.3	43	25	46
Holbæk	26.2	5.3	40	33	39	24	77	2.5	51	48	51
Kalundborg	12.2	2.5	24	38	40	31	70	0.9	35	16	37
Slagelse	33.6	10.2	41	39	45	29	76	4.0	11	0	12
Ringsted	18.8	3.7	28	41	43	36	76	1.9	60	86	56
Næstved	29.0	8.2	35	37	42	29	76	2.9	24	0	29
Stege	6.6	1.0	28	40	45	29	80	0.5	27	0	29
Rønne	18.3	8.5	34	30	36	18	75	1.1	77	80	74
Nakskov	22.9	8.4	16	35	37	23	71	0.8	52	100	39
Nykøbing F.	28.9	7.6	25	35	38	26	73	1.9	7	0	7
Odense	74.9	25.8	28	33	37	21	76	4.5	3	0	4
Assens	5.9	2.2	46	31	38	23	72	0.6	18	35	11
Middelfart	8.1	2.5	27	36	40	26	73	0.6	65	100	57
Bogense	2.6	1.2	40	24	34	9	77	0.1	95	100	88
Nyborg	4.4	3.7	24	48	49	42	86	0.4	68	79	27
Svendborg	20.3	7.8	36	32	37	23	73	1.7	24	35	21
Faaborg	6.0	2.1	25	34	38	19	70	0.3	10	50	0
Marstal	5.9	1.9	40	26	35	11	59	0.3	7	4	8
Rudkøbing	9.5	1.8	32	34	38	24	69	0.7	36	64	32
Fredericia	10.7	7.0	38	37	41	31	82	1.2	100	100	100
Kolding	25.9	7.3	46	39	43	33	74	3.9	80	100	74
Vejle	31.0	8.9	56	41	43	40	81	7.0	96	100	95
Horsens	30.9	10.8	38	35	42	25	77	3.0	33	0	39
Silkeborg	19.3	4.0	45	27	42	31	80	2.7	75	69	76
Skanderborg	7.1	1.7	38	36	41	29	76	0.8	76	100	71
Odder	5.0	2.2	44	37	42	32	80	0.7	51	68	36
Aarhus	55.6	32.0	24	39	42	29	76	3.8	38	0	43
Grenaa	8.9	2.3	51	30	37	22	74	1.0	58	63	58
Randers	37.9	12.8	34	38	43	28	78	3.7	82	64	83
Hobro	5.7	1.9	37	36	44	23	77	0.5	63	100	57
Løgster	7.9	1.1	71	28	40	24	74	1.3	68	62	69
Aalborg	60.9	23.1	46	29	36	22	73	6.0	84	100	83
Hjørring	40.1	13.2	51	28	36	20	70	4.1	75	60	69
Thisted	20.1	3.1	52	28	37	20	69	2.0	51	54	50
Nykøbing Mors	10.1	3.2	48	27	36	17	75	0.8	98	93	100
Skive	14.0	3.3	17	30	34	15	67	0.4	12	0	14
Viborg	19.0	5.0	57	33	42	26	73	2.9	84	87	84
Holstebro	15.5	5.1	61	28	36	22	78	2.1	71	81	69

	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)	(g)	(h)	(i)	(j)	(k)
Herning	12.0	3.1	72	33	41	30	75	2.6	90	100	88
Ringkøbing	23.4	4.5	71	28	40	24	81	4.0	15	29	13
Varde	12.0	2.1	67	27	38	28	70	1.7	61	87	58
Esbjerg	16.8	7.4	42	33	39	25	79	1.8	34	20	37
Ribe	4.6	2.0	52	35	42	28	72	0.7	43	67	29

- a) antal folketingsvælgere 1918 i tusinder i området.
 b) heraf i byerne.
 c) Venstres andel af stemmerne 22/4 1918 (%).
 d) samlet deltagelse i folkeafstemningen 1916 (% af vælgerne 1918).
 e) beregnet deltagelse 1916 af konservative, radikale og socialdemokratiske vælgere, %.
 f) beregnet deltagelse af Venstrevælgere.
 g) deltagelsen ved folketingsvalget 1918 (%).
 h) beregnet antal venstrevælgere, som stemte 1916 (tusinder).
 i) procent nejstemmer af deltagende venstrevælgere 1918, ialt.
 j) procent nejstemmer af deltagende venstrevælgere 1918, områdets byer.
 k) procent nejstemmer af deltagende venstrevælgere 1918, landdistrikterne.

Povl Bagges forfatterskab

VED

NIELS FINN CHRISTIANSEN

1. Anmeldelse af Lawrence D. Steefel: The Schleswig-Holstein Question. Harvard Historical Studies XXXII. Cambridge, Massachusetts 1932. Historisk Tidsskrift 10. rk. II, 1932–34, s. 432.
2. Anmeldelse af Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens. Die deutschen Akten zur Frage der Teilung Schlesiens (1863–1879). Herausgegeben von Fritz Hähnsen. I–II. Veröffentlichungen der Schleswig-holsteinischen Universitäts-gesellschaft. Nr. 21. Breslau 1929, og Bismarck und die nordschleswigsche Frage 1864–1879. Die diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes zur Geschichte des Artikels V des Prager Friedens. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Walter Platzhoff, Kurt Rhein-dorff, Johannes Tiedje. Mit einer historischen Einleitung von Walter Platzhoff. Berlin 1925. Historisk Tidsskrift 10. rk. II, 1932–34, s. 66–70.
3. Anmeldelse af Hans Rosenberg: Die nationalpolitische Publizistik Deutschlands vom Eintritt der neuen Ära in Preussen bis zum Ausbruch des deutschen Krieges. Eine kritische Bibliographie. I–II. Veröffentlichungen der historischen Reichskommission. München 1935. Historisk Tidsskrift 10. rk. III, 1934–36, s. 509–10.
4. »Studier over D. G. Monrads statstanker«. København 1936. (Disputats).
5. (Selvbiografi). Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Universitetets Aarsfest November 1936. København 1936, s. 166.
6. Anmeldelse af Christian Degn: Orla Lehmann und der nationale Gedanke. Eiderstaat und nordische Einheit. (Disputats). Quellen und Forschungen zur Geschichte Schlesiens Bd. 18. Neumünster 1936. Historisk Tidsskrift 10. rk. IV, 1937–38, s. 186–87.
7. »Frankrig og Slesvig 1864–1871«. Danske i Paris gennem Tiderne.

- Udgivet af Association Franco-Danoise i Paris under Redaktion af Franz v. Jessen. Andet Bind. Første Halvbind: 1820–1870. København 1938, s. 141–66.
8. »Europa, Danmark og Nordslesvig. Aktstykker og Breve fra udenlandske Arkiver til Belysning af Danmarks udenrigspolitiske Stilling efter Freden i Wien. 1864–1879«. Udgivet af Aage Friis og Povl Bagge. Bd. I–IV. København 1939–1959. Fransk udgave af samme: »L'Europe, le Danemark et le Slesvig du Nord. Actes et lettres provenant d'archives étrangères pour servir à l'histoire de la politique extérieure de Danemark après la paix de Vienne. 1864–1879«. Publié par Aage Friis et Povl Bagge. Vol. I–IV. Copenhague 1939–59.
  9. »Om historieforskningens videnskabelige karakter. Nogle bemærkninger i anledning af Kr. Erslevs skrift »Historieskrivning««. Historisk Tidsskrift 10. rk. V, 1939–41, s. 355–84.
  10. Anmeldelse af Kurt Hector: Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswigschen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836 bis 1846. Erster Teil. (Disputats). Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 20. Neumünster 1938. Historisk Tidsskrift 10. rk. V, 1939–41, s. 570–71.
  11. »Torben Oxe sagen«. Smaaskrifter tilegnede Professor dr. phil. Aage Friis paa Halvfjerdsdaarsdagen 16. August 1940. København 1940, s. 33–47.
  12. »Den dansk-norske Forbindelse 1536–1814«. Af Povl Bagge og Sverre Steen. Omstridda Spörmål i Nordens Historia. I. Redaktion Wilhelm Carlgreen, K. Kretzschmer, A. Mickwitz, Haakon Vigander. Föreningarna Nordens Historiska Publikationer II. København 1940, s. 115–34.
  13. »Den politiske Liberalisme i Danmark indtil 1864«. Artikel i Jyllandsposten 2. marts 1941. (Under rubrikken: »Historien og vort folk«).
  14. »Læge og Humanist«. Kronik i Jyllandsposten 18. December 1941. (Anmeldelse af Ib Ostfeld: Det bundne Menneske. Fysiognomier. København 1941).
  15. »Historie som Videnskab«. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri. Ny serie. Årg. 18, 1942, s. 489–501.
  16. Anmeldelse af Ib Ostfeld: Det bundne Menneske. Fysiognomier. København 1941. Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri. Ny serie. Årg. 18, 1942, s. 165–66.
  17. »Et akademisk Jubilæum«. Kronik i Jyllandsposten 14. November

1942. (I anledning af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs 200 års jubilæum).
18. Anmeldelse af Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang: Det Classenske Fideicommis gennem 150 Aar. København 1942. Historisk Tidsskrift 10. rk. VI, 1942–44, s. 586–87.
  19. Anmeldelse af Historiska Studier tillägnade Sven Tunberg den 1. februar 1942. Uppsala 1942. Historisk Tidsskrift 10. rk. VI, 1942–44, s. 591–92.
  20. Anmeldelse af Albert Olsen: Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede. København 1936. Hans Jensen: Dansk-norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede. København 1936. Vilhelm la Cour: Mellem Brødre. København 1943. Historisk Tidsskrift 10. rk. VI, 1942–44, s. 717–20. – Svar til dr. Hans Jensen i anledning af dennes »Bemærkninger til en Anmeldelse«. Historisk Tidsskrift 11. rk. I, 1944–46, s. 241–44.
  21. Anmeldelse af Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning. København 1943. Historisk Tidsskrift 10. rk. VI, 1942–44, s. 725–26.
  22. »Historie som Videnskab«. Kronik i Social-Demokraten 10. Juni 1943. (Svar på Ad. Stender-Petersen: Er Historien en Videnskab. Kronik i Social-Demokraten 14. Maj 1943). – »Historie endnu en Gang«. Kronik i Social-Demokraten 27. Juli 1943. (Svar på Ad. Stender-Petersens duplik: Hvad er saa Historie? Kronik i Social-Demokraten 26. Juni 1943).
  23. »Videnskabelige Sammenslutninger«. Danmarks Kultur ved Aar 1940. Udgivet af Det Danske Selskab under Redaktion af Svend Dahl. Bind VII: Den videnskabelige Kultur. København 1943, s. 76–85.
  24. Anmeldelse af Ellen Jørgensen: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. København 1943. Historisk Tidsskrift 11. rk. I, 1944–46, s. 178–82.
  25. Anmeldelse af Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848. Et Bidrag til en Karakteristik af den danske Enevælde i Frederik VI's og Christian VIII's Tid. København 1944. Historisk Tidsskrift 11. rk. I, 1944–46, s. 183–98.
  26. »Om de danske Domstoles Uafhængighed under Enevælden«. (Svar til fhv. Højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen: Bemærkninger til en Anmeldelse. Historisk Tidsskrift 11. rk. I, 1944–46, s. 500–03). Historisk Tidsskrift 11. rk. I, 1944–46, s. 503–10.
  27. Anmeldelse af Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848–1880. Udgivet af Elise Koppel, Aage Friis, P. Munch. Bd. VIII: Oplysninger,

- Oversigter og Registre ved C. O. Bøggild-Andersen og C. Rise Hansen. København 1943. Historisk Tidsskrift 11. rk. I, 1944–46, s. 553–54.
28. Anmeldelse af Schultz Danmarkshistorie. Vort Folks Historie gennem Tiderne skrevet af danske Historikere. Redigeret af Aage Friis, Axel Linvald og M. Mackeprang. Bd. III–VI (det 18.–20. århundrede, dog kun de fra »Det danske Folks Historie« ændrede afsnit). København 1942–43. Historisk Tidsskrift 11. rk. I, 1944–46, s. 686–94.
29. »Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne«. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Povl Bagge og Povl Engelstoft. I–IV. København 1945–58.
30. »Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864–1879. Aktstykker og Breve til Belysning af den danske Regerings Politik«. På Udenrigsministeriets Foranledning udgivet af Aage Friis. Bd. I–V. Bind V under Medvirkning af Povl Bagge. København 1946.
31. Anmeldelse af Søren Hempels politiske Dagbøger 1835–1840. Udgivet af Hakon Müller. Odense 1946. Historisk Tidsskrift 11. rk. II, 1947–49, s. 180–81.
32. Anmeldelse af Ernst Andersen: Forfatning og Sædvane. Studier over nogle af Forfatningsrettens Hovedspørgsmaal. København 1947. Historisk Tidsskrift 11. rk. II, 1947–49, s. 188–91.
33. Anmeldelse af Rejsebrevne fra H. N. Clausen 1818–20. Udgivet af Bjørn Kornerup. København 1946. Historisk Tidsskrift 11. rk. II, 1947–49, s. 199–200.
34. Anmeldelse af E. H. Carr: The Twenty Years' Crisis 1919–1939, 2. ed. London 1946. Historisk Tidsskrift 11. rk. II, 1947–49, s. 210–13.
35. Anmeldelse af Troels G. Jørgensen: 18 Aar af Højesterets Historie. København 1947. Historisk Tidsskrift 11. rk. II, 1947–49, s. 556–59.
36. Nekrolog over Peter Munch 1870–1948. Højskolebladet 23. januar 1948, s. 39–42. – »Dr. Munchs historiske ansvar«. Højskolebladet 13. februar 1948, s. 76–78. (Replik til K. Bøgholm: En Antegning til Nekrologen over Dr. Munch«. Højskolebladet 30. januar 1948, s. 54–56). – »Afsluttende svar til redaktør Bøgholm«. Højskolebladet 27. februar 1948, s. 98–100 og sst. 12. marts 1948, s. 117–19. (Svar til K. Bøgholm: »Det historiske Ansvar«. Højskolebladet 20. februar 1948, s. 84–86).
37. »Central Administrationen 1848–1948«. Udgivet af Ministerialforeningen under redaktion af Povl Bagge, W. Wedell-Wedellsborg og Jørgen Elkjær Larsen. København 1948.

38. »Danske Hjem ved Aarhundredeskiftet«. Under Redaktion af Povl Bagge. København 1947. – Ny Samling. København 1949.
39. »D. G. Monrad og grundloven«. Tidens Tanker 1. årg. nr. 5, maj 1949, s. 62–63.
40. »Junigrundloven og dens forudsætninger«. Holbæk Amts Venstreblad 24. maj 1949. Også trykt i Fyns Venstreblad 5. juni 1949.
41. »Nye kilder til Danmarks historie«. Kronik i Fyns Venstreblad 1. november 1949. (Anmeldelse af Erhvervshistorisk Aarbog 1949).
42. »Historie«. Artikel i Hagerups illustrerede Konversationsleksikon. V. Redigeret af Povl Engelstoft. København 1950, s. 240–43. – »Historiens Filosofi«, sst. s. 243.
43. Nekrolog over Aage Friis (16/8 1870–6/10 1949). Historisk Tidsskrift 11. rk. III, 1950–52, s. 322–28.
44. Anmeldelse af Erik Møller: Grundtvig som Samtidshistoriker. København 1950. Historisk Tidsskrift 11. rk. III, 1950–52, s. 630–32.
45. »Om opfattelsen af den danske enevælde. I anledning af Fredrik Lagerroth: Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660–1849«. Nordisk Tidsskrift för Vetenskap, Konst och Industri. Ny serie. Årg. 27, 1951, s. 326–36.
46. Anmeldelse af Fredrik Lagerroth: Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660–1849. Till 100-årsminnet av junigrundlovens tillkomst. Utg. av Fahlbeckska Stiftelsen, Lund 1949. Historisk Tidsskrift 11. rk. III, 1950–52, s. 632–34.
47. »Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden«. Historisk Tidsskrift 11. rk. III, 1950–52, s. 649–92.
48. »Historiesyn og Historieforskning«. Paul Diderichsen, H. V. Brøndsted, Povl Bagge: Videnskab og Livssyn. Forord af Martin A. Hansen. Mennesket i Tiden VIII, 1952, s. 62–85.
49. Artikler i Håndbog for lokalhistorikere. Redigeret af Johan Hvidtfeldt. Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening 1952–56. Vedrørende: amtsprovstier, bispearkiver, edsbøger, Fynske guvernement, gravbøger, herredsbøger, kaldsbrev, kirkebøger, kirkeinspektionsarkiver, kirkeregnskaber, landemoder, liber daticus, ligpengeregnskaber, provstearkiver, præstearkiver, præsteindberetninger, skolearkiver, stiftskiste, visitatsberetninger, vitaprotokoller.
50. Anmeldelse af Richard Willerslev: Studier i dansk Industrihistorie 1850–1880. København 1952. (Disputats). Historisk Tidsskrift 11. rk. IV, 1953–56, s. 105–22.

51. »Levned og politisk virksomhed« i Johan Nicolai Madvig. Et minde-skrift. Udgivet af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab og Carls-bergfondet. I. København 1955, s. 1–184.
52. Anmeldelse af Erik Rasmussen: Kurantbankens forhold til staten 1737–73. København 1955. (Disputats). Historisk Tidsskrift 11. rk. V, 1957–59, s. 164–90. – Svar til dr. Erik Rasmussen. (På dennes Bemærkninger til anmeldelsen af Kurantbankens forhold til staten. Historisk Tidsskrift 11. rk. V, 1957–59, s. 191–96). Historisk Tids-skrift 11. rk. V, 1957–59, s. 196–99.
53. Anmeldelse af J. E. Sars. Brev 1850–1915. Utgitt med inleiing af Halvdan Koht. Oslo 1957. Caspar Paludan-Müller. Et Udvalg af hans optegnelser og breve. Af Bjørn Kornerup. I–II. København 1958. Caspar Paludan-Müller: Videnskab og skole. Selvbibliografi og taler. Udgivet af H. P. Clausen m. fl. Indledning og redaktion: Vagn Dyb-dahl. Århus 1958. Historisk Tidsskrift 11. rk. V, 1957–59, s. 500–06.
54. »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark«. En historisk Fremstilling af Aage Friis. I–IV. Fjerde Bind: Kong Oscar II og Danmark, Artikel V's Ophævelse og det cumberland-ske Ægteskab. Efter Forfatterens Død afsluttet og udgivet af Povl Bagge. København 1959.
55. »P. Munch. Erindringer 1870–1947«. I–VIII. Redaktion Povl Bagge under medvirken af Torben Damsholt og Erik Stig Jørgensen. Kø-benhavn 1959–67.
56. Anmeldelse af Erik Møller: Helstatens Fald 1855–64. I–II. Køben-havn 1958. Historisk Tidsskrift 11. rk. VI, 1960–62, s. 105–10.
57. Nekrolog over Povl Engelstoft (4/10 1876–9/6 1961). Historisk Tids-skrift 11. rk. VI, 1960–62, s. 693–94.
58. »Højesteret 1661–1961«. Udgivet på Højesterets foranstaltning i tre-hundredåret for udstedelsen af Forordning om dend Høyeste Rettis administration i Danmarck den 14. februar 1661 af Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle. I–II. København 1961.
59. »Historikeren og Samtiden. Det haster med behandlingen af besættel-seudens historie«. Kronik i Berlingske Tidende 27. maj 1961.
60. »Varmhjertet, men usentimental«. Mindeord om Lis Jacobsen (1882–1961) i Politiken 20. juni 1961.
61. Nekrolog over Hal Koch (1904–63). Det Kongelige Danske Viden-skabernes Selskab. Oversigt over selskabets virksomhed 1963–64, s. 81–93.

62. »På dansk friheds grund«. Et svar til professor, dr. jur. Poul Meyer fra professor, dr. phil. Povl Bagge. Information 2. december 1963. (Svar på Poul Meyer: Velment festskrift. Kronik i Information 26. november 1963. Anmeldelse af Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund. DNH's studier i besættelsestidens historie. København 1963). – »En undskyldning savnes«. Professor Povl Bagge svarer professor Poul Meyer. Information 6. december 1963. (Svar på Poul Meyer: Udtryk for anerkendelse af uvidenskabelig metode. Replik fra professor Poul Meyer til professor Povl Bagge. Information 4. december 1963). – »Afsluttende svar til professor Poul Meyer fra professor Povl Bagge«. Information 12. december 1963. (Svar på Poul Meyer: Undskyldning for hvad? Information 9. december 1963).
63. »Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900«. Festskrift til Astrid Friis på halvjerdsårsdagen den 1. august 1963. København 1963, s. 1–28.
64. »Hvad betød 1864 for Danmark«. Kronik i Information 31. december 1963.
65. »Nationalismus und Antinationalismus in Dänemark um 1900«. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 15, 1964, s. 291–303.
66. Anmeldelse af Viggo Sjøquist: Peter Vedel, Udenrigsministeriets Direktør. II. 1865–1911. (Disputats). Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 10, 1962. Historisk Tidsskrift 12. rk. I, 1963–66, s. 119–32.
67. Nekrolog over Erik Møller (7/1 1879–19/2 1962). Historisk Tidsskrift 12. rk. I, 1963–66, s. 137–40.
68. Anmeldelse af Martin Winckler: Zur Zielsetzung und zu den Methoden der Nordschleswig-Politik Graf Julius Andrassys (1871–78). Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1961. Historisk Tidsskrift 12. rk. I, 1963–66, s. 246–47.
69. Nekrolog over Hal Koch (6/5 1904–10/8 1963). Historisk Tidsskrift 12. rk. I, 1963–66, s. 504–07.
70. »Skæbne og Tilfældighed i Historien«. Dansk Udsyn. Årg. 44, 1964, s. 9–19.
71. Nekrolog over Waldemar Westergaard (4/2 1882–3/6 1963). Historisk Tidsskrift 12. rk. II, 1966–67, s. 139–40.
72. Nekrolog over Axel Linvald (28/1 1886–31/10 1965). Historisk Tidsskrift 12. rk. II, 1966–67, s. 143–46.
73. Anmeldelse af H. P. Clausen: Hvad er historie? Den historiske viden-

- skabs metodiske grundspørgsmål og nyere synspunkter på historieforskningens teoretiske problemer. Berlingske Leksikon Bibliotek bd. 22. København 1963. Historisk Tidsskrift 12. rk. II, 1966–67, s. 147–59.
74. Anmeldelse af Theodor Schieder: *Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung*. München 1965. Historisk Tidsskrift 12. rk. II, 1966–67, s. 206–08.
75. Anmeldelse af C. V. Bramsnæs: *Erindringer*. København 1965. Historisk Tidsskrift 12. rk. II, 1966–67, s. 282–83.
76. Anmeldelse af H. Butterfield: *The Present State of Historical Scholarship*. C. H. Wilson: *History in Special and in General. Inaugural Lectures*. Cambridge 1964. Historisk Tidsskrift 12. rk. II, 1966–67, s. 537–39.
77. Nekrolog over C. O. Bøggild-Andersen (20/6 1898–9/2 1967). Historisk Tidsskrift 12. rk. III, 1968–69, s. 174–77.
78. Nekrolog over Knud Fabricius (13/8 1875–30/6 1967). Historisk Tidsskrift 12. rk. III, 1968–69, s. 178–82.
79. »Historien og de andre samfundsvidenskaber«. Historisk Tidsskrift 12. rk. III, 1968–69, s. 453–68.
80. »Monrads breve«. *Kronik i Politiken* 14. april 1969. (Anmeldelse af D. G. Monrad: *Breve*. Udgivet af Svend Hauge. København 1969).
81. »Dänisch und deutsch während der Zeit des dänischen Absolutismus. Auffassungen einiger dänischer Historiker«. Nerthus. *Nordisch-deutsche Beiträge im Auftrage des Rates der Wissenschaftlichen Arbeitsgemeinschaft Norden-Deutschland* hrsg. von Steffen Steffensen, II. Düsseldorf-Köln 1969, s. 244–48.
82. »Hilsen til Hæstrup«. *Hilsen til Hæstrup* 9. august 1969. Odense 1969, s. 7–8.
83. Anmeldelse af Comité français des sciences historiques: *Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940–1965)*. I–II. Volumes offerts par le Centre national de la Recherche scientifique. Paris 1965. Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, 1969–70, s. 287–89.
84. Anmeldelse af Erich Angermann: *Robert von Mohl, 1799–1875. Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten*. *Politica* 8, Neuwied 1962. Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, 1969–70, s. 370–73.
85. »Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter«. Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, 1969–70, s. 423–74.
86. Anmeldelse af Ole Feldbæk: *India Trade under the Danish Flag 1772–1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and*

- Trade. Scandinavian Institute of Asian Studies Monograph Series. No. 2. 1969. (Disputats). Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, 1969–70, s. 584–95.
87. Anmeldelse af Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmål 1850–1853. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 37, 1968. (Disputats). Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, 1969–70, s. 595–612.
88. »Die Lage der Geschichtsforschung in Dänemark«. Historische Zeitschrift, Band 211, München 1970, s. 77–93.
89. »En tilskuer ser på Studenterrådet«. Indlæg i Politiken 28. oktober 1970. – »Studenternes demokrati«. Kommentar i Politiken 5. november 1970. – »Trusler om vold«. Indlæg i Politiken 7. november 1970. – »Studenternes demokrati og vort«. Indlæg i Politiken 12. november 1970.
90. Anmeldelse af Karl Dietrich Erdmann: Geschichte, Politik und Pädagogik. Aufsätze und Reden. Zum 60. Geburtstag hrsg. von Schülern und Mitarbeitern. Stuttgart 1970. Historische Zeitschrift, Band 213, München 1971, s. 641–43.
91. »Zur Organisations- und Sozialgeschichte dänischer nationaler Bewegungen im 19. Jahrhundert«. Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen. Hrsg. von Theodor Schieder. München-Wien 1971, s. 143–53.
92. »Beretning om Det danske Historikermøde i Odense 16.–17. februar 1969«. Historisk Tidsskrift 12. rk. V, 1971–, s. 173–74.
93. Nekrolog over Henry Bruun (17/12 1903–1/9 1970). Historisk Tidsskrift 12. rk. V, 1971–, s. 433–35.
94. Nekrolog over Troels G. Jørgensen (22/2 1874–23/12 1970). Historisk Tidsskrift 12. rk. V, 1971–, s. 436–39.
95. Debat med Carl Madsen og redaktionen af Hist, Organ for fagrådet for historie, om DNH's status og problemer vedrørende samtidshistorie. Hist 3. årg. nr. 1. – Information 6/11 1971. – Hist 3. årg. nr. 2. – Information 10/11 1971. – Information 15/11 1971. – Information 23 og 24/11 1971. – Information 25/11 1971. – Information 30/11 1971. – Information 11/12 1971. – Information 24/12 1971.
96. Medredaktør af Historisk Tidsskrift udgivet af Den danske historiske Forening 1943–66.
97. Redaktør af Excerpta Historica Nordica. Vol. I–III. Published under the auspices of The International Committee of Historical Sciences. Copenhagen 1955–62.

ARTIKLER I DANSK BIOGRAFISK LEKSIKON I–XXVII, KØBENHAVN 1933–44. (Hvor artiklerne er ændrede udgaver af artikler i Dansk Biografisk Lexikon I–XIX, København 1887–1905, er dette bemærket i skarp parantes med angivelse af den oprindelige artikels forfatter, den biograferedes navn samt bind og udgivelsesår).

98. »Agerskov, Christian Petersen, 1714–89, Deputeret i Finanskollegiet«. I, 1933, s. 150–51. [Lidt ændret udgave af G. Kringelbach: »Aggerskov, Christian Pedersen«. I, 1887].
99. »Bang, Oluf (Ole) Lundt, 1731–89, Generalprokurør, Justitiarius«. II, 1933, s. 103–04. [Meget ændret udgave af G. Kringelbach: »Bang, Oluf Lundt«. I, 1887].
100. »Bech, Herman, 1789–1842, Toldkammerdeputeret«. II, 1933, s. 275–76. [Meget ændret udgave af G. Kringelbach: »Bech, Herman«. II, 1888].
101. »Beck, Lauge, ca. 1530–1607, Landsdommer«. II, 1933, s. 301. [Meget ændret udgave af Thiset: »Beck, Lave«. II, 1888].
102. »Behrmann, Hans Heinrich (døbt Hein), 1776–1836, Historiker«. II, 1933, s. 345–46. [Meget ændret udgave af A. Heise: »Behrmann, Hans Heinrich«. II, 1888].
103. »Below, Henrik, 1540–1606, til Spøttrup, Rigsraad«. II, 1933, s. 349–50. [Meget ændret udgave af Thiset: »Below, Henrik«. II, 1888].
104. »Bentley, Daniel Gottvald Reimer, 1786–1869, Borgmester«. II, 1933, s. 378–79. [Lidt ændret udgave af G. Kringelbach: Bentley, Daniel Gottvald Reimer«. II, 1888].
105. »v. Berckentin, Christian August, Lensgreve, 1694–1758, Statsminister«. II, 1933, s. 414–15. [Lidt ændret udgave af E. Holm: »Berckentin, Christian August«. II, 1888].
106. »Berner, Christian Frederik (Frederiig), 1773–1827, Kancellideputeret«. II, 1933, s. 498–99. [Lidt ændret udgave af G. Kringelbach: »Berner, Christian Frederig«. II, 1888].
107. »v. Beulwitz, Christoph Ernst, 1695–1757, Gehejmerraad«. II, 1933, s. 565. [Meget ændret udgave af G. Kringelbach: »v. Beulwitz, Christoph Ernst«. II, 1888].
108. »Beyer, Jørgen (Georg, Jorg), 1522–87, hertugelig Sekretær«. II, 1933, s. 566. [Meget ændret udgave af H. F. Rørdam: »Beyer, Jørgen«. II, 1888].

109. »Bild, Evert, d. 1567, til Ravnholt, Rigsraad og Admiral«. II, 1933, s. 605–06.
110. »Bild, Niels, d. 1540, til Ravnholt, Rigsraad«. II, 1933, s. 606. [Lidt ændret udgave af Mollerup: »Bild, Niels«. II, 1888].
111. »Bild, Niels, 1533–1622, til Ravnholt, Lensmand«. II, 1933, s. 606–07. [Meget ændret udgave af Thiset: »Bild, Niels«. II, 1888].
112. »Bild, Peder, d. ca. 1565, til Sonnerup, Lensmand«. II, 1933, s. 608. [Lidt ændret udgave af Mollerup: »Bild, Peter«. II, 1888].
113. »Bild, Preben, 1556–1602, til Aggersborggaard, Lindholm, Lundgaard og Taarupgaard, Lensmand«. II, 1933, s. 609. [Lidt ændret udgave af Thiset: »Bild, Preben«. II, 1888].
114. »Bing, Anders, 1525–89, til Smidstrup, Rigsraad«. III, 1934, s. 91. [Meget ændret udgave af Thiset: »Bing, Anders«. II, 1888].
115. »Bjørn, Bjørn Andersen, d. tidligst 1507, til Stenalt, Adelsmand«. III, 1934, s. 188. [Lidt ændret udgave af Thiset: »Bjørn, Bjørn Andersen«. II, 1888].
116. »Bjørn, Bjørn Andersen, 1532–83, til Vinstrup og Stenalt, Rigsraad«. III, 1934, s. 188–89. [Lidt ændret udgave af Thiset: »Bjørn, Bjørn Andersen«. II, 1888].
117. »v. Blücher, Gustav Gotthard, 1737–1808, Amtmand«. III, 1934, s. 328–29. [Meget ændret udgave af J. Bloch: »v. Blücher, Gustav Gotthard«. II, 1888].
118. »Bornemann, Philip Julius, 1680–1740, Finansdeputeret«. III, 1934, s. 505. [Lidt ændret udgave af F. J. Meier: »Bornemann, Philip Julius«. II, 1888].
119. »Boson, Poul Rasmussen, 1701–86, Højesteretsassessor«. III, 1934, s. 517. [Lidt ændret udgave af Chr. Bruun: »Boson, Poul Rasmussen«. II, 1888].
120. »Brockdorff, Christian Ulrich, Greve, 1724–1808, til Kletkamp, Gehejmerraad«. IV, 1934, s. 141–42.
121. »Brockdorff, Ditlev, d. 1538, til Vindeby, Lensmand«. IV, 1934, s. 142. [Meget ændret udgave af A. Heise: »Brockdorff, Ditlev (Sivertsen)«. III, 1889].
122. »Brockenhuus, Eiler, til Søndergaarde, Vends Herred, d. tidligst 1607, Adelsmand«. IV, 1934, s. 149–50. [Lidt ændret udgave af Thiset: »Brockenhuus, Eiler (Clausen)«. III, 1889].
123. »Brockenhuus, Frands, 1518–69, til Egeskov og Bramstrup, Rigmarsk«. IV, 1934, s. 150–52. [Meget ændret udgave af Mollerup: »Brockenhuus, Frands«. III, 1889].

124. »Brockenhuus, Henrik Adam, 1720–1803, Stiftamtmand«. IV, 1934, s. 153. [Lidt ændret udgave af P. Brock: »Brockenhuus, Henrik Adam«. III, 1889].
125. »Brockenhuus, Laurids, 1552–1604, til Egeskov og Bramstrup, Lensmand«. IV, 1934, s. 157. [Lidt ændret udgave af Thiset: »Brockenhuus, Laurids«. III, 1889].
126. »Brockenhuus, Oluf, 1611–72, til Hjulebjerg, Lensmand«. IV, 1934, s. 158. [Lidt ændret udgave af J. A. Fridericia: »Brockenhuus, Oluf«. III, 1889].
127. »de la Calmette, Gérard Pierre Antoine de Bosc, 1752–1803, Amtmand«. IV, 1934, s. 489–90.
128. »Charlotte Amalie, 1706–82, Prinsesse«. IV, 1934, s. 610–11. [Meget ændret udgave af P. Brock: »Charlotte Amalie«. III, 1889].
129. »Christian II, 1481–1559, Konge«. V, 1934, s. 94–102. [Meget ændret udgave af A. Heise: »Christian (Christiern) II«. III, 1889].
130. »Christine, 1461–1521, Dronning«. V, 1934, s. 224–225.
131. »Christine, 1543–1604, Hertuginde af Slesvig-Holsten-Gottorp«. V, 1934, s. 227. [Lidt ændret udgave af A. D. Jørgensen: »Christine«. III, 1889].
132. »Christoffer, ca. 1504–66, Greve af Oldenburg«. V, 1934, s. 242–44.
133. »Classen, Johan Frederik, 1725–92, Industridrivende, Godsejer og Legatstifter«. V, 1934, s. 263–66.
134. »Classen, Peter Hersleb, 1783–1825, Embedsmand, Direktør for Det Classenske Fideicommiss«. V, 1934, s. 266–67. [Lidt ændret udgave af G. N. Kringelbach: »Classen, Peter Hersleb«. III, 1889].
135. »Classen, Peter Hersleb, 1804–86, Direktør for Det Classenske Fideicommiss«. V, 1934, s. 267–68.
136. »Colditz, Melchior, ca. 1523, kongelig Sekretær, kaldes sædvanlig Mester Melchior de Germania, et enkelt sted ogsaa Danrop«. V, 1934, s. 383. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Colditz, Melchior«. IV, 1890].
137. »Craigengelt, Genete Jacobsdatter, d. 1567, skotsk Adelsdame«. V, 1934, s. 446–47. [Meget ændret udgave af A. Heise: »Cragengelt, Genete Jacobsdatter«. IV, 1890].
138. »Danneskiold-Laurvig (en), Ferdinand Anton, Greve, 1688–1754, Gehejmerraad«. V, 1934, s. 588. [Meget ændret udgave af F. J. Meier: »Danneskjold-Laurwigen, Ferdinand Anton«. IV, 1890].
139. »Desmercières, Jean Henri, 1687–1778, Embedsmand«. V, 1934, s.

- 650–51. [Meget ændret udgave af E. Holm: »Desmercières, Jean Henri«. IV, 1890].
140. »Dyveke, d. 1517, Christian IIs Elskerinde«. VI, 1935, s. 166.
141. »Elisabeth (Isabella), 1501–26, Dronning«. VI, 1935, s. 290–91. [Meget ændret udgave af A. Heise: »Elisabeth (Isabella)«. IV, 1890].
142. »v. Eyben, Adolph Gottlieb, Friherre, 1741–1811, holstensk Kansler, Diplomat«. VI, 1935, s. 497. [Lidt ændret udgave af P. Vedel: »v. Eyben, Adolph Gottlieb«. IV, 1890].
143. »Friis, Jep, d. 1547, til Lyngholm, Adelsmand«. VII, 1935, s. 416–17. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Friis, Jep«. V, 1891].
144. »Faaborg, Hans, d. 1516, Slotsskriver på Kbh.s Slot«. VI, 1935, s. 500.
145. »Giseler, Tile (Tilemann), d. ca. 1532, Admiral«. VIII, 1936, s. 105. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Giseler, Tile (Tilemann)«. VI, 1892].
146. »Gjõe, Henrik, d. 1533, Rigsraad«. VIII, 1936, s. 135–36.
147. »Glob, Niels, d. 1498, Biskop«. VIII, 1936, s. 171. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Glob, Niels«. VI, 1892].
148. »van Goch, Albrecht, d. 1533, Handelsmand, Borgmester i Kbh.«. VIII, 1936, s. 191–92.
149. »Grubbe, Eiler, 1532–85, Rigskansler«. VIII, 1936, s. 340–41. [Lidt ændret udgave af C. F. Bricka: »Grubbe, Eiler«, 1532–85 VI, 1892].
150. »Gunnensen, Birger (Byrge), ca. 1440–1519, Ærkebiskop«. VIII, 1936, s. 452–54. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Gunnensen, Birger (Byrge)«. VI, 1892].
151. »Gyldenstjerne, Axel, ca. 1542–1603, Rigsraad, Statholder i Norge«. VIII, 1936, s. 488–90. [Lidt ændret udgave af H. F. Rørdam: »Gyldenstjerne, Axel«. VI, 1892].
152. »Gyldenstjerne, Erik, d. 1536, Lensmand«. VIII, 1936, s. 490–91. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Gyldenstjerne, Erik«. VI, 1892].
153. »Gyldenstjerne, Knud Henriksen, d. 1560, Biskop«. VIII, 1936, s. 493–96. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Gyldenstjerne, Knud Henriksen«. VI, 1892].
154. »Gyldenstjerne, Knud Pedersen, ca. 1480–1552, Rigsraad«. VIII, 1936, s. 496–98. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Gyldenstjerne, Knud Pedersen«. VI, 1892].
155. »Gyldenstjerne, Preben (Predbjørn), 1548–1616, Rigsraad«. VIII, 1936, s. 506–07. [Lidt ændret udgave af C. F. Bricka: »Gyldenstjerne, Preben (Predbjørn)«. VI, 1892].

156. »Gønge (Gynge), Mikkel Pedersen, d. 1587 ell. 88, Høvedsmand«. VIII, 1936, s. 529. [Meget ændret udgave af Mollerup: »Gjønge, Mikkel Pedersen«. VI, 1892].
157. »Hansen, Jørgen (Jørgen Skriver), d. tidligst 1543, Lensmand«. IX, 1936, s. 243.
158. »Heise, Carl Arnold Leopold, 1837–1915, Historiker og Skolemand«. IX, 1936, s. 614–15.
159. »Henriksen, Nis, 1478–1554, Herredsfoged«. X, 1936, s. 124–25. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Henriksen, Nis«. VII, 1893].
160. »Huitfeldt, Henrik, 1583–1652, til Berritsgaard, Hagedstedgaard og Lillø, Lensmand«. X, 1936, s. 654. [Lidt ændret udgave af J. A. Fridericia: »Huitfeldt, Henrik«. VIII, 1894].
161. »Hvas, Jens, ca. 1488–1536, Landsdommer«. XI, 1937, s. 26–27. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Hvas, Jens«. VIII, 1894].
162. »Høg, Niels (Banner), d. 1524, til Eskær, Rigsraad«. XI, 1937, s. 105–06.
163. »Kempe, Poul Pedersen, d. tidligst 1536, Magister«. XII, 1937, s. 393–94. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Kempe, Poul Pedersen«. IX, 1895].
164. »Kinghorn (Kynghorn), Alexander, d. tidligst 1529, Læge«. XII, 1937, s. 449. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Kinghorn (Kynghorn), Alexander«. IX, 1895].
165. »Kniphof, Claus, ca. 1500–25, Kaperhøvding«. XII, 1936, s. 557–58. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Kniphof, Claus«. IX, 1895].
166. »Krafse, Mogens, d. 1474, Biskop«. XIII, 1938, s. 204. [Lidt ændret udgave af Mollerup: »Krafse, Mogens«. IX, 1895].
167. »Krummedige, Henrik, ca. 1465–1530, norsk og dansk Rigsraad«. XIII, 1938, s. 391–93. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Krummedige, Henrik«. IX, 1895].
168. »Lunge, Niels Vincentsen, ca. 1485–1552, til Asserstrup, Rigsraad«. XIV, 1938, s. 594. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Lunge, Niels«. X, 1896].
169. »Lykke, Joachim (Jacob), d. 1541, til Skovsbo, Rodsted og Buderupholm, Rigsraad«. XV, 1938, s. 6. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Lykke, Joachim (Jacob)«. X, 1896].
170. »Lykke, Niels, ca. 1492–1535, norsk Rigsraad«. XV, 1938, s. 13–14. [Meget ændret udgave af A. Heise: »Lykke, Niels«. X, 1896].
171. »van (el. von) Mehlen (skrev sig selv v. Mila), Berend, d. tidligst

- 1570, Landsknægtfører«. XV, 1938, s. 434–35. [Meget ændret udgave af L. Laursen: »v. Mehlen, Bernhard«. XI, 1897].
172. »Mikkelsen, Hans, d. 1532, Borgmester, Christian II.s Raad«. XV, 1938, s. 594–96.
173. »Nielsen, Anders, d. 1494, Skriver«. XVII, 1939, s. 8–9.
174. »Pedersen, Claus, d. 1525, Kansler«. XVIII, 1940, s. 82. [Meget ændret udgave af A. Heise: »Pedersen, Claus«. XII, 1898].
175. »Ravensberg, Albert Jepsen, d. 1532, Rigsraad«. XIX, 1940, s. 273–74. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Ravensberg, Albert Jepsen«. XIII, 1899].
176. »Ravensberg, Claus Eriksen, d. 1541, Lensmand«. XIX, 1940, s. 275. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Ravensberg, Claus Eriksen«. XIII, 1899].
177. »Ravensberg, Johan Jepsen, 1452–1512, Biskop«. XIX, 1940, s. 275–76.
178. »Rosenkrantz, Gotskalk Eriksen, d. 1544, Christian II.s Kansler«. XX, 1941, s. 68–69.
179. »Rosenkrantz, Henrik Nielsen, d. 1537, til Bjørnholm, Lensmand«. XX, 1941, s. 76–77.
180. »Rosenkrantz, Holger Holgersen, 1496–1534, til Boller, Lensmand«. XX, 1941, s. 92–93. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Rosenkrantz, Holger Holgersen«. XIV, 1900].
181. »Rosenkrantz, Niels Eriksen, d. 1516, til Bjørnholm, Skern Hovedgaard og Vallø, Rigshofmester«. XX, 1941, s. 112–13.
182. »Rosenkrantz, Niels Styggesen (Stygge), ca. 1455–1533, Biskop«. XX, 1941, s. 114. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Rosenkrantz, Niels Styggesen (Stygge)«. XIV, 1900].
183. »Rosenkrantz, Otte Holgersen, d. 1525, til Boller m. m., Rigsraad«. XX, 1941, s. 123–24. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Rosenkrantz, Otte Holgersen«. XIV, 1900].
184. »Sehested, Jens Thomesen, d. 1555, til Vellinghøj og Højris på Mors, Landsdommer«. XXI, 1941, s. 576. [Lidt ændret udgave af Thiset: »Sehested, Jens Thomesen«. XV, 1901].
185. »Skave, Niels, d. 1500, Biskop«. XXII, 1942, s. 77–78.
186. »Slagheck, Didrik, d. 1522, Ærkebiskop«. XXII, 1942, s. 202–04.
187. »Slenitz (Slenz), Thomas, d. 1500, Landsknægtfører«. XXII, 1942, s. 211.
188. »Stigsen, Otte, d. tidligst 1567, Admiral«. XXII, 1942, s. 607–08. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Stigsen, Otte«. XVI, 1902].

189. »Stub, Peder, d. 1537(?), Borgmester«. XXIII, 1942, s. 74–75. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Stub, Peder«. XVI, 1902].
190. »Theophilus, Nicolaus, 1541–1604, Jurist og Diplomat«. XXIII, 1942, s. 480–81. [Lidt ændret udgave af H. F. Rørdam: »Theophilus, Nicolaus«. XVII, 1903].
191. »Thyra Amalie Caroline Charlotte Anna, 1853–1933, Prinsesse af Danmark, Hertuginde af Cumberland«. XXIV, 1943, s. 112–13.
192. »Ulfeldt, Otte Andersen, d. 1543, til Bjersgaard, Nørre Aasbo H., Skaane, Høvedmand«. XXIV, 1943, s. 490–91. [Lidt ændret udgave af A. Heise: »Ulfeldt, Otto Andersen«. XVIII, 1904].
193. »Ulfstand, Jens Holgersen, d. 1523, Lensmand«. XXIV, 1943, s. 496–97.
194. »Æmeltorp, Henrik af, –1253–, en tysk Ridder, der i et Aars Tid spillede en vigtig Rolle i Danmark«. XXVI, 1944, s. 510. [Lidt ændret udgave af Kr. Erslev: »Æmeltorp, Henrik af«. XIX, 1905].